Uz deseti broj „Naših starina”

Pokretanje godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine (1953 — 1965) *i njegov dosadašnji put praćeni su raznovrsnim teškoćama koje su uspješno prebrođene zahvaljujući odlučnosti i uvjerenju pokretača i Redakcije, kao i podršci nadležnih faktora da je ovakva aktivnost Zavoda od velike koristi za razvoj tek formirane službe zaštite spomenika kulture Bosne i Hercegovine.*

Redakcija je stalno imala na umu potrebu obavještavanja kulturne i naučne javnosti, a posebno obavještavanja neposredno zainteresovanih ustanova, društvenih organizacija i ostalih faktora o djelatnosti službe zaštite spomenika kulture naše Republike, što je i bila osnovna namjena časopisa. Nastojali smo pri tome da prilozi saradnika budu što kvalitetniji, da u tehničkom pogledu časopis dostigne savremeni nivo, i da sadržajno ima jasno određenu svoju koncepciju.

Protekli period, naročito njegov prvi dio, karakterišu prilozi koji su bili rezultat aktivnosti na proučavanju i evidenciji spomenika, manje rezultat sintetičnih istraživanja, a što je i odgovaralo uslovima rada ove, kod nas sasvim nove, stručne službe i sastavu njenog kadra.

Danas, nakon 18 godina postojanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH, te nakon deset svezaka »Naših starina«, smatramo da se mogu zacrtati daljnje kvalitativne promjene u fizionomiji ovoga godišnjaka, koje bi ujedno trebalo da odraze i promjene u samoj službi kojoj godišnjak služi kao sredstvo informacija i razmjene iskustava. U tom smislu, Redakcija smatra da bi sljedeći period trebalo da bude sadržajno drugačiji, a po načinu obrade materijala na kvalitetno višem nivou. Smatramo da ćemo u budućnosti moći više objavljivati stručne konzervatorske zahvate, a naročito one u kojima se bude u metodu, materijalu i drugome nešto novo primijenilo. Naučnu gradu trebalo bi davati koncicznije i ići više na studije i sinteze. Pri tome, naravno, orijentacija će i dalje biti na pretežnom angažovanju vlastitih stručnih snaga i na tretmanu spomeničkog fonda Bosne i Hercegovine.

»Naše starine« su dosada obuhvaćale i zaštitu prirode koja je u organizacionom pogledu predstavljala jedan od sektora djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH, pa je bilo logično da tu materiju ne ostavimo po strani. Mišljenje je Redakcije, međutim, da bi bio mnogo srećniji izlaz ako bi se ta materija razrađivala u posebnom časopisu koji bi izlazio pod odgovarajućim nazivom.

Na saradnji u »Našim starinama« dosada je učestvovalo 66 internih i vanjskih saradnika koji su objavili 208 priloga od kojih je relativno najveći broj tretirao oblast arhitektonskog i likovnog nasljeđa Bosne i Hercegovine i područje zaštite prirode, a manje oblast zaštite spomenika narodne revolucije, etnografije i tehničke kulture, čemu je razlog pomanjkanje ove materije.

U osvrtu na protekli period, analizirajući uspjehe i nedostatke, stekli smo uvjerenje da »Naše starine« imaju ne samo svoje opravdanje nego i sve veću društvenu potrebu, obzirom na okolnost da Bosna i Hercegovina ima brojan, raznovrstan i visoko vrijedan fond svog kulturnog nasljeđa za koji je zainteresovana ne samo domaća već i strana javnost. Zato Redakcija s mnogo nade i pod povoljnijim uslovima ulazi u drugi desetljetni period u nastojanju da časopis opravda povjerenje koje u njega polaže naše društvo. Uvjereni smo da se u našim očekivanjima nećemo prevariti, i da priznanja koja smo dobili od strane naših čitalaca i zainteresovanih društvenih faktora, neće ni u budućnosti izostati.

Redakcija

DŽEMAL ČELIĆ

KONZERVACIJA I STVARALAŠTVO

Konzervacija nije samo tehnički postupak, naprotiv od postupka konzervatora, od njegove interpretacije kulturno-historijskog spomenika javnosti, ovisi kako taj spomenik služi društvu jednako kao što muzičko ili dramsko djelo dobiva pravu vrijednost u društvenom životu tek u ovisnosti o interpretatorima tog djela.

Odavno se uvidjelo, da već sam akt posmatranja, iako nam izgleda na prvi pogled kao usputna, spontana razonoda, zahtijeva izvjestan napor i angažovanost. To naročito važi za posmatranje monumenata, kod čega je redovito prisutna želja posmatrača da na određeni način upije u sebe formalne i sadržajne karakteristike posmatranog objekta. Posmatrač u tom slučaju učestvuje u zbivanjima koja su za taj spomenik vezana, simpatiše ili prezire autore ili aktere vezane za platnu ili historijskim faktima vezane za objekt, odobrava ili odbacuje određene postupke — jednom riječju prenosi se u svijet spomenika. Čitajući neko književno djelo, svi smo mi doživljavali pojedine likove, mislili o njihovoj sudbini, pomicali granice između mašte i stvarnosti. Nažalost, analiza psiholoških faktora i njihove uloge u svijetu zaštite kulturnog nasljeđa do danas je gotovo netaknuta, što ne znači da joj faktično ne bi trebalo pridati veliki značaj.

Uvođenje u problem

Gotovo da nema studije s područja zaštite kulturno-historijskog nasljeđa, pogotovo ne valorizacije pojedinačnog spomenika ili prikaza konkretnog zahvata na spomeniku, a da se — općenitije ili konkretnije — u nekom opsegu ne tretira pitanje da li konzervirati ili restaurirati, i ako već nešto u detalju ili u cjelini restaurirati, onda do koje mjere. Problem se pri tome manje-više, postavlja tehnički u smislu realizacije i efikasnosti poduzetih mjera, ili kulturno-historičarski bilo da se radi o samoj valorizaciji onog što se ruši u odnosu na ono što se obnavlja, bilo pak u smislu cjepidlačarskog insistiranja na stoprocentnoj dokumentarnosti detalja kojeg želimo rekonstruisati. (Ovo ne treba shvatiti isključivo kao arhitektonski ili likovni detalj, jer i značajna građevina može biti detalj ako se na primjer radi o cjelovitosti urbanog kompleksa — slučaj lođe u Šibeniku).

Može se konstatovati da je u postavljanju ove problematike najčešće bitno zanemaren čovjek-posmatrač kao faktor u razrješavanju problema. Problem emotivne komponente na relaciji spomenik kulture — posmatrač do danas je, teoretski i praktično, ostao potpuno nerazrađen. Međutim, ako očekujemo da spomenički fond svojim prisustvom pozitivno djeluje u odgoju širokih masa, onda je već od prvog momenta implicitno da se mora ulagati svjesne napore za smišljenu interpretaciju djela prošlosti da bi ga prema datim okolnostima u određenom smislu prihvatila današnjica.

Prije više od deset godina posjetio sam u Parizu muzej Klini, smješten u reprezentativnoj srednjevjekovnoj gotičkoj građevini, uz koju se nalaze i sačuvani ostaci starih rimskih termi. Gotički objekt se u potpunosti održao (svakako uz intervencije konzervatora), a ruševine termi su egzaktno konzervirane. Dobiva se dojam da nijedan dio koji je već otpao nije vraćen na svoje mjesto, dijelovi zidova koji su prijetili da se obruše podzidani su u sasvim drugačijoj zidnoj strukturi uvučeno od originalnog rimskog zida za nekoliko cm. Nigdje patina nije oštećena, ni jedina nova fuga nema namjeru da zavede neiskrenošću, da nešto imitira. Koji dan kasnije u Vensenu, dvorcu Luja XIII na nekadašnjoj periferiji Pariza susrećem se sa diametralno suprotnim postupkom: građevina oštećena u toku rata, obnavljana je s najvećom pedanterijom; ne samo da je na arhitektonskim detaljima

i zidnim površinama popravljano svako oštećenje, nego je i skulptura — ukomponovana u arhitektonsku cjelinu — precizno restaurirana odnosno zamijenjena novom. Egzaktna konzervacija rimskih termi i pedantna restauracija dvorca u Vensenu bili su pri tomu djelo istog čovjeka — arhitekta Žana Truvelo-a — jednog vrlo iskusnog i uvaženog francuskog konzervatora.

Nije dakle moglo biti govora o nekakve dvije škole ili dvije struje sa suprotnim principjelnim stavovima, jer se radilo o istoj osobi. Za iskusnog stručnjaka, o kakvom se u konkretnom slučaju radilo, također se nije moglo reći da teoretska pitanja odnosa konzervacije u sebi nije principjelno prečistio, i da bi mogao prema nekom subjektivnom, momentalnom raspoloženju jedanput postupiti ovako, a drugi put onako. To pogotovo ne u Francuskoj, zemlji velikih tradicija i na ovom sektoru kulturne djelatnosti.

Odgovor na ovakav postupak, duboko opravdanje njegove formalne protivrječnosti, leži u analizi relacije spomenik kulture-posmatrač, i u traženju rješenja koje će najbolje zadovoljiti tu relaciju. Za prosječnog Parižanina ili posjetioca Pariza spomenik antičkog rimskog perioda je, a priori, u podsvijesti čovjeka, nekakav ulomak, iskopina, substrukcija, u najboljem slučaju napuštena arhitektonska ljuska koja se slučajno još nije srušila. S obzirom na takve predodžbe koje u sebi nosimo prilazeći antičkom nasljeđu, prije nego što smo ga uopšte vidjeli, dakle s obzirom na nekakvu generalnu predodžbu epohe, konzervator koji uzima u kalkulaciju psihičke dispozicije posmatrača, mora svoju koncepciju spasavalačkog ili bilo kakvog zahvata podrediti toj generalnoj predodžbi, ako ne želi iznevjeriti publiku, odnosno unijeti nesporazum između posmatrača i objekta.

Nasuprot tome, spomenici Francuske iz epohe Lujeva, naročito s obzirom na njihovu upotrebnu vrijednost, pa i stilski kontinuitet sve do 19. stoljeća, u generalnoj predodžbi tih istih ljudi dobro su sačuvani, u solidnom materijalu i izvedbi, oni su prisutna stvarnost u odnosu na relikvije antike. I opet, postupak konzervatora valja podrediti generalnoj liniji psihičkog odnosa ljudi prema konkretnoj epohi.

Linija opšte predodžbe

Analizirajući gore pomenuta dva slučaja, konstatirali smo postojanje opšte predodžbe koja postoji kod prosječno obrazovanog čovjeka o spomeniku prije nego što ga je uopše vidio. Liniju opšte predodžbe spomenika kulture moguće je dosta precizno odrediti za svaki kraj i za svaku epohu, te možda čak i uspostaviti određenu teoretsku skalu na kojoj bi mogući praktični problemi našli svoje mjesto između dvije krajnosti: konzervacije i restauracije. Društveno-ekonomska gibanja, ratovi, smjene vladajućih sistema od bitnog su značaja za napuštanje čitavih naselja, promjene načina života, promjene u načinu likovnog izražavanja. Neprekinut historijski razvoj u životu na pr. naših dalmatinskih gradova daje predodžbu o prilično jednakom građevinskom stanju objekata od Srednjeg vijeka do početka našeg stoljeća; naprotiv dinamika zbivanja u centralnom dijelu Jugoslavije danas je već praktično najvećim dijelom isključila iz upotrebe i objekte iz devetnaestog stoljeća. Opšta predodžba je granicu upotrebne prevazidjenosti i stvarnosti jako približila današnjici.

Ako pod pojmom upotrebe prevazidjenosti podrazumijevamo ono što je kao spomenik izgubilo svoju prvobitnu upotrebnu vrijednost (na pr. antičko svetište ili srednjovjekovna utvrđenja), onda pod pojmom stvarnosti ostaje sve ostalo što je uz neke, manje ili veće, adaptacije uspjelo da ostane u upotrebi do dana današnjeg. Kod toga grubog razvrstavanja izgleda da je prvoj grupi bliži princip konzervacije, a drugoj restauracije, podrazumjevajući i eventualne adaptacije.

Međutim, polazeći od opšte predodžbe za pojedinu epohu, brzo ćemo uvidjeti da se ona u istoj epohi i istom kraju često znatno razlikuje s obzirom na vrstu spomenika. Srednjovjekovne utvrde posvuda su već davno napuštene, bogomolje iz iste epohe još uvijek su najvećim dijelom u upotrebi. Upravo zato, u opštoj predodžbi tvrdi grad je ruina obrasla korovom ili bršljanom, obrušeni dijelovi zidova, zjapi gola kamena konstrukcija — nasuprot tome, bogomolja je pod krovom, zatvorenih vrata i prozora, sa nešto namještaja i ukrasa...

Materijal od kojega je objekt također bitno utječe na opštu predodžbu. Nemoguće je zamisliti, barem u našim krajevima, građevinu od drveta i ćerpiča, koja bi bila tretirana kao ruina u parku, naprotiv kameni detalji rimske ili srednjevjekovne arhitekture, resistentna arhitektonska plastika bilo koje epohe, bez dvojbe može da služi čak i kao ukras u sredini u kojoj je smještena. Drvene turske palanke i graničarski čardaci, sjedišta partizanskih štabova i partizanske bolnice neminovno i veoma brzo nestaju ako se o njima konstantno ne brinemo (podrazumjevajući konstantnu restauraciju dotrajalih drvenih dijelova i konstantan solidan pokrov), naprotiv, kameni stećci nakon 500 godina, Pulska arena i Dioklecijanova palata nakon skoro dva milenija prkose zubu vremena.

Dakle, region, epoha, vrsta spomenika i materijal od koga su sagrađeni djeluju kao faktori u stvaranju opšte predodžbe o određenom spomeniku. Svakako ovome treba dodati i tradicije i

stanje same službe zaštite u određenom regionu; tamo gdje su te tradicije razvijenije, briga o očuvanju i prezentaciji tih kulturnih vrednota već djeluju u podsvjesti čovjeka, manifestira se kao određeni standard, gdje jača otstupanja opet zbunjuju posmatrača. Pri svemu tome, jasno, pretpostavlja se da je posmatračka publika dostigla određeni kulturni nivo da može uopšte s nekim razumjevanjem pristupiti objektu. Određeni kulturni nivo je nužan za aktivnu imaginaciju, koja je opet preduslov emotivnih djelovanja estetskih i drugih opštedruštvenih valera konkretnog objekta.

Problem aktiviranja imaginacije

Može se konstatirati da je za doživljavanje slikarskog ili skulptorskog djela, muzičkog, poetskog ili dramatskog ostvarenja potreban određeni aktivan napor posmatrača, slušaoca ili čitaoca. Isti je slučaj sa spomenikom kulture: posmatrač — ovisno o stepenu naobrazbe, htio to on ili ne — učestvuje, snagom vlastite imaginacije, u svijetu spomenika. On prezire ili simpatizira, odobrava ili osuđuje izvjesne postupke, živi jednim dijelom vlastite ličnosti u svijetu kojeg spomenik prezentira. Upravo u tome leži razlog za precizno i studiozno odmjeravanje snaga imaginacije prosječnog posmatrača, kojemu stvaralac-konzervator mora prezentirati objekt sa onom minimalnom dozom eksplikacije koja će biti dovoljna kao podsticaj mašti da izvrši potrebne nadopune. A ako već aktiviziramo maštu na stvaralačku akciju u aktu posmatranja, doživljavanje spomenika ima uslove da postane potpuno, da oživi likove i misli o njihovoj sudbini, da istorijska zbivanja na momenat prenese sasvim blizu doživljaju stvarnosti.

Pitanje mjere je izuzetno osjetljivo. To se naročito dade osjetiti u memorijalnim muzejima, gdje u rasponu od zamornog faktografskog nizanja činjenica do forsirane patetike, nisu baš česta rješenja koja su pogodila zadovoljavajuću mjeru. Za ilustraciju mogućnosti podsjetimo se poduhvata francuskih turističkih radnika, koji su uz saradnju konzervatora, stručnjaka za rasvjetu i muzičara, poslije rata realizirali na nekoliko najznačajnijih spomenika noćne, svjetlosno-zvučne predstave. Na taj način tretirani su dvorac u Versaju, Šambor, Vilandri i još neki objekti. U momentu kad — prije početka predstave — stižete pred objekt, sagledavate ga pod statičnom rasvjetom znalački raspoređenih reflektora. Predstava se sastoji od koncerta birane muzike, protkane kratkim recitativima i praćene dinamičkom igrom svjetla, koje prema sadržaju muzičke priče, izražava nemire, sukobe, svečana raspoloženja, tragedije... Sve je to tehnički tako dobro sinhronizirano da izvođenje programa zahtijeva jedno jedino lice. Kreatorima ovih svjetlosno-muzičkih predstava mora se priznati vještina da raspale maštu posmatrača ne prelazeći u maskeratu; isto tako da dobro odmjere komponentu vremena, da kod gledaoca ne dođe do zasićenja i dekoncentracije. Mnogi gledaoci su tumačili svoja stanja, poslije prisustvovanja ovim predstavama, kao da su doživjeli javljanje duhova na spiritističkim seansama. Ispričao sam ovo ne da sugerišem slične postupke, već da ukažem na činjenicu da interpretacija sadržine spomenišnog objekta nije samo problem tehničkog stanja, već stava i odnosa prema imaginaciji posmatrača. Ovo već spada u domen kulturno-pedagoške ili atraktivno-turističke eksploatacije spomeničnog fonda.

Ako smo uočili značaj uloge interpretatora, lako možemo doći do zaključka da pored tehničke strane same interpretacije, a posebno s obzirom na psihološko stanje posmatrača čiju imaginaciju dovodimo u aktivno stanje, nameće se još jedna značajna komponenta — komponenta idejnosti u samoj interpretaciji: nije svejedno kakva raspoloženja interpretator svojom interpretacijom spomenika stvara kod posmatrača, odnosno sama interpretacija ovisna je o odnosu interpretatora kao jedinke i društva kao cjeline prema zbivanjima koja posmatranje konkretnog spomenika evocira u svijesti posmatrača.

Idejnost u interpretaciji

S obzirom na emotivnu snagu arhitektonsko-spomeničkih vrijednosti, koje se mogu uporeĎivati sa snagom muzike ili literature, slikarstva ili plastike, (šta više, s obzirom na permanentno prisustvo u životu posmatrača ovaj domen dobiva i izvjesna preimućstva) pitanje idejnosti u konzervatorskom postupku postavlja se veoma oštro. Ako smo svjesni činjenice da će posmatrač odobravati ili osuđivati, prezirati ili simpatizirati zbivanja u istorijskim rasponima prema emotivnom stanju koje doživi pred spomenikom, onda je na nama da strogo vodimo računa kakva ćemo raspoloženja probuditi u posmatraču i kako ćemo svojom interpretacijom doprinijeti pozitivnom djelovanju spomenika na svijest građanstva.

Upravo u takvim težnjama leži objašnjenje rekonstrukcija brojnih srednjevjekovnih zamkova u eri romantizma, objašnjenje projekta kraljevskog dvorca u okviru atenske akropole, sve do jeftinih stilskih plagijata nadahnutih romantičarski shvaćenim nacionalizmom, raznih neogotičkih ostvarenja po srednjoj Evropi, neobizantijskih pod

okriljem srpsko-pravoslavne monarhističko-buržoaske sredine ili pseudomaurskih pokušaja u Bosni pod austro-ugarskom okupacijom.

Izvjesna društvena strujanja koja su se u pojedinim epohama odražavala pod zajedničkom karakteristikom da prošlost prezentiraju u drugačijem svjetlu nego što je ona u stvari bila (napr. u cilju dominacije određenih društvenih snaga u datoj sredini), često su rezultirala kako plagijatom, tako i djelomičnim, pa i potpunim, uništenjem spomenika, dodavanjem novih dijelova, prekrajanjem prema nečijoj subjektivnoj idealizaciji, čak i potpunim rušenjem u svrhu izgradnje pseudoistorijskog surogata. Izgradnja pseudobizantijskog portala pred Eufrazijanom u Poreču, ili betonskog tornja Sv. Nauma na Ohridskom jezeru, primjeri su dodavanjem nečega što faktično nikad nije postajalo i kulturno-historijski nema veze sa spomenikom. Nije čudo da je poslije rata u uslovima novih gledanja na ulogu spomenika, betonski dodatak sv. Nauma porušen. Slične ideološke tendencije rezultirale su u vremenu od polovine devetnaestog stoljeća do početka drugog svjetskog rata uništenjem skoro svih rimokatoličkih sakralnih objekata starije epohe u Bosni i Hercegovini — koliko znam jedino u Varešu je sačuvana jedna starija katolička crkva. Pa i neki islamski spomenici su u zadnjih šezdesetak godina pretrpili takva uništenja spomenišnih vrijednosti — tu spadaju radovi u doba Austro-Ugarske na sarajevskoj Kuršumliji, na nekim travničkim džamijama, na završecima nekih sahatkula i sl. Među ovim primjerima značajno je rušenje minareta Ćejvan-Ćehajine džamije u Mostaru, koje je bilo u obliku romaničnog tornja kvadratne osnove, da bi se na njegovom mjestu sagradio novi minaret standardne forme.

Takvim idealističkim ideološkim stavovima prema nasljeđu, a posebno fazi nacionalnog romantizma, treba da zahvalimo za pojavu i uvažavanje kriteriuma nacionalno-konfesionalne pripadnosti, za razvrstavanje spomenika sa istog terena, pa čak i iz iste epohe, na s v o j e i t u đ e, za čuvanje jednih i uništavanje drugih. Stvorila se podloga posebnoj teoriji diskontinuiteta u nacionalnom kulturnom nasljeđu, koja je kod nas naročito našla pritajenu u Srbiji i Makedoniji u odnosu na period turske dominacije. Brižljivo su se čuvali spomenici iz vremena prije dolaska Turaka, kao i oni nastali u danima oslobođenja i nakon oslobođenja od turske vladavine, a sve ostalo, nastalo u intervalu od oko četiri stoljeća, trebalo je da nestane kao tuđinsko, okupatorsko itd. Sve do najnovijeg vremena svaka kulturno-historijska vrijednost nasljeđa ove epohe potpuno je negirana, nemilosrdno su rušeni ne samo islamski sakralni objekti, već čak i priprate srednjevjekovnih crkava koje su slučajno dograđene u ovoj epohi (tražeći nekakvu čistoću prvotne forme, nasuprot biološkom rastu spomenika). Imao sam u rukama štampane materijale, koji čak pretenduju na naučnu vrijednost, a u kojima se tvrdi da u Srbiji i Makedoniji sve do devetnaestog stoljeća nije bilo škola ni biblioteka. Autore ništa ne zbunjuje što još postoje spomenišne vrijednosti koje ih pobijaju — oni su, idejno opterećeni nacionalnim romantizmom, usvojili podjelu na s v o j e i t u đ e, a govore o onom dijelu kojeg po nekakvim ličnim sklonostima svojataju. Jedna naučnija objektivno-realistička, dijalektičko-marksistička analiza ovakvih pojava morala bi da konačno nađe mjesta u interpretaciji našeg kulturno-historijskog nasljeđa (principijelno i u detalju), pa i naše popularna-historijske nauke uopšte.

Bez pretenzije da okvirno teoretski razrađujem nabačenu misao, pokušaću da skiciram idejnu interpretaciju sarajevske čaršije onako kako bi je po mom mišljenju trebalo postaviti. Za nas u Bosni i Hercegovini ovo je vrlo složen kulturno-historijski i urbanistički problem, na čije se rješenje čeka godinama,

Kažu da je čaršija crvotočna, prljava, nekulturna, turska, ostatak mračnog feudalizma, cirkus čitave Evrope, dokument epohe u kojoj su kod nas nabijali ljude na kolac dok je na Zapadu cvjetala kultura i civilizacija. (Ni jedan od ovih atributa nisam ja izmislio, svi su oni napisani ili izrečeni u dugim diskusijama oko rješenja ovog problema). Predlaže se uglavnom čuvanje pojedinačnih spomenika kulture, te rušenje svega što je tehnički slabo, dotrajalo i nezdravo. Kaže se da je teritorij čaršije neophodno potreban gradu i da se novim sadržajima mora ustupiti životni prostor na račun onih s t a r i h...

Slažem se da je crvotočna i prljava. Ali to su pitanja tehničke naravi, zadovoljavajuća rješenja su moguća, a realizacija je u isključivoj ovisnosti o dinamici priticanja i utroška materijalnih sredstava. Međutim, stvaralački napor u konzervaciji i rekonstrukciji čaršije treba usmjeriti ne u pravcu posmatranja pojedinih objekata kao neovisnih spomenišnih vrijednosti, već u pravcu kompleksne interpretacije pozitivnih vrijednosti čaršije kao cjeline. Tvrdim da čaršija kao cjelina predstavlja najznačajniji dokument naše društveno-političke, privredne i kulturne istorije, našeg stvaralaštva i etike međusobnih odnosa. Onim što zrači treba da bude naš ponos na kome će se izgrađivati generacije, a ne naša sramota.

Konstatirajmo samo: Od šesnaestog stoljeća na ovamo stoje tu stara pravoslavna crkva i nešto mlađa sinagoga Jevreja-Sefarda pored monumentalne Gazi Husrefbegove džamije i drugih džamija u međusobnim razmacima od po koju stotinu metara. Stara medresa Kuršumlija iz 1537 g, i Gazi Husrefbegov mekteb nisu daleko od stare srpsko-pravoslavne škole koja se prvi put spominje svega dvije godine nakon građenja Kuršumlije. Bogata Husrefbegova biblioteka i dvije ulice knjigovežaca i prepisivača knjiga (Mudželiti) pretstavljaju nekakav pandan Srpsko-provoslavnom crkvenom muzeju. Tu je i grob Gazi Murad-begov, kojemu je u 16. stoljeću, prema bilješci savremenog kroničara,

dolazio u posjete njegov brat Juraj Tardić, kanonik šibenički. Tu je konačno i jedan od prvih javnih nužnika u Europi i ostaci nekoliko javnih kupatila iz vremena kad su ljudi koji su pokazivali sklonosti održavanju lične higijene izvođeni pred inkviziciju. Da ne govorimo o bezistanima, hanovima i stotinama dućana i magaza u kojima su građani Sarajeva, bez obzira na uvjerenje i opredjeljenje, radili, stvarali i trgovali. Činjenica je da je ovaj naš živalj u datim uslovima uvijek nalazio specifične svoje puteve, a u sukobu istoka i zapada, polumjeseca i krsta, lomače i glegova koca, našao razrješenje svojih suprotnosti u koegzistenciji koja se i danas jasno zrcali na spomenišnom sklopu čaršije i zrači pozitivno u odgojnom smislu na generacije koje su izrasle u ovoj sredini. Čaršija je nijemi svjedok protiv svih nastranih, ekstremističkih, nacionalističko-šovinističkih pojava i ispada, protiv nategnutih pseudo-istina i moglo bi se tvrditi da je upravo okolnost permanentnog prisustva ovakvog odgojnog faktora u našoj sredini rezultirala činjenicom da ljudi koji su ovdje rasli nikad nisu bili jače zahvaćeni raspoloženjima uzajamnog ugnjetavanja i uništavanja.

U smislu ilustracije koliko je sama stihija išla putem prostornog razdvajanja čaršije paralelno sa zaoštravanjem konfesionalnih antagonizama u fazi kapitalizma, ukazao bih samo na to da je napr. stara rimo-katolička crkva iz ovog kompleksa (Latinluk) potpuno nestala, dok je stara pravoslavna crkva nizom visokih objekata uz Titova ulicu kao kineskim zidom odvojena od matičnog dijela čaršije kao urbane cjeline.

Treba li iznesene činjenice previdjeti, negirati ili zanemariti u budućem kreativnom rješenju spomeničnog kompleksa? Odgovori mogu nijansirati, ili čak biti diametralno suprotni, ali će se u njima nužno ogledati idejnost stavova, eventualna potsvjesna opterećenja, i konačna interpretacija u stvaralačkom potezu rezultiraće iz tih stavova.

* * *

Poseban problem u prezentaciji predstavlja pitanje fiksiranja tragova određenog momenta, odnosno događaja, koji objekt čine historijskim spomenikom,. Vjerovatno smo se našli koji put u nečijoj rodnoj kući ili radnoj sobi sa nekim čudnim osjećajem kao da je velikan čija se uspomena tu čuva, nekako duhom prisutan, tek izmakao našim očima. Drugi put gledamo dokumente i uporabne predmete, čitamo legende, ali sve bez dubljeg intimnog doživljaja. Jedan i drugi doživljaj u direktnoj su ovisnosti o imaginaciji posmatrača, ali i o stvaralačkom naporu i snazi stručnjaka-interpretatora koji je svojim rješenjem uspio (ili nije uspio) dati određeni kvalitet asocijacijama.

Crkva u kojoj su zatvarane i mučene žrtve fašizma, obnovljena u svemu prema predratnom stanju a da nisu sačuvani neki vidljivi tragovi koji asociraju na izvršeni zločin, neće djelovati emotivno u smjeru spomenišnog značaja. Postavlja se dakle problem autoriteta činjenica koje objektu daju spomenišnu vrijednost. Jedan jednostavan primjer iz starog Mostara, iz vremena kad još nismo imali pojma o zaštiti u suvremenom smislu, daje nam dobru lekciju: Jednog dana, koncem sedamnaestog stoljeća, Stojan Janković je sa svojim uskocima provalio u grad na Bajram ujutro i u jednoj periferiskoj džamiji izvršio masovni pokolj. Za uspomenu na taj tragični događaj, građani su daske sa poda, natopljene krvlju žrtava, pričvrstili na strop i postavili novi pod. Dok god ova džamija nije porušena, krvave daske na stropu svjedočile su o masakru. Nažalost mi u novije doba nismo u konzervaciji objekata vezanih za konkretne historijske događaje, našli dovoljno duhovitih rješenja kojima bi fiksirali momenat, sačuvali tragove borbi, pokolja, požara i sl. Šta više, upravo u konzervaciji spomenika NOB-e, dodavanjem novih oblikovih i materijalnih vrijednosti, kao da smo težili prikrivanju oskudnosti istinske stvaralačke komponente. Pri tome se koji put padalo u greške koje su upravo vodile uništenju spomenišnih vrijednosti konkretnog objekta. Klasičan primjer nerazumijevanja spomenišnih valera jeste pokušaj arhitekata koji su uređivali muzej u Titovom Užicu da unutrašnjost trezora banke oblažu mramorom. Čime napr. opravdati da su enterijeri Muzeja desanta na Drvar tako luksuzno obrađeni, sa podovima od mramora, ogradama od kovanog željeza, lusterima od eluksiranog bakra, a što je sve skupa bez ikakve veze bilo sa autentičnim historijskim stanjem tih enterijera, bilo sa njihovim eksterijerom. U objektima koji su memorijalno vezani za desant, arhitekt nam nije sačuvao baš ništa od stanja u historijski značajnom momentu i čovjek se danas mora pitati kako se moglo dozvoliti da nam neko original zamijeni plagijatom. Fasade zgrade Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu obložene su posle rata sedrom, a u unutrašnjosti su se pojavili, pored ostalog, neki moderni vitraži od raznobojnog stakla. Svi ti dodaci novih oblikovnih i materijalnih vrijednosti najobičniji su nesporazum, u kome se nije vodilo računa ni o osnovnoj prednosti autentičnog pred proizvoljnim i patvorenim.

Za razmišljanje

Mislim da se možemo složiti, da je prosječan čovjek koji prilazi spomeniku sa ciljem da ga upozna, angažovan pri posmatranju i samim tim aktivan faktor u doživljavanju. Samim tim on se polako odriče sebe da bi se prenio u jedan daleki ili bliski svijet, razbio svoju vlastitu ustaljenost i snabdjeo se dragocjenim životnim iskustvima. Razumije se da moramo imati u vidu i raznolikost samih posmatrača, njihov nivo, kulturnu i opšteobrazovnu širinu, mogućnost koncentracije i razumijevanja.

Najsavjesnija, egzaktna konzervacija bliži se hermetičnosti i ukoliko je manji napor interpretatora da djelo približi posmatraču, utoliko zahtijeva veću širinu i potpuniju angažovanost da bi se otkrile i doživile latentne kvalitete koje spomenik nosi. I ako je naša opštedruštvena težnja da spomenike približimo narodu, da koristimo njihove pozitivne vrijednosti u pedagoškom ili bilo kojem drugom vidu, onda je nužno da vodimo računa o relacijama subjekt-objekt u svim fazama: od konzervacije, preko savremene namjene i adaptacije, do propagandnih materijala i tumačenja pedagoga i turističkih vodića.

CONSERVATION AND CREATIVENESS

The way a cultural-history monument serves society depends on conservator' s work and his interpretation of it, the same as a musical or dramatic work acquire their proper value through the interpreter. The very act of observing a monument is not only a kind of spontaneous entertainment, but demands certain psychological effort and activity. The fact that, unfortunately, an analysis of psychological factors and their role in connection with the protection of cultural inheritance has not been done so far, does not necessarily mean that this analysis is not of a considerable importance.

»To conserve or to restore« — is a problem that is frequently given in terms of the efficiency of the undertaken measures or in terms of valorization of a detail we try to restore, the man, the observer, being thus completely ignored. But the right answer to the question must be looked for in the analysis of the relation existing between a monument of culture and an observer. We can easily find out that a man of certain education has a general idea about the objects of a given epoch even before he starts observing particular monument, and if we want to avoid possible misunderstanding between him and the object, we must take into consideration his psychological predispositions while executing the work on conservation.

It is possible to define precisely an outline of a general idea on monuments of any region and epoch, but while doing it we must pay attention to the character of the object in question with regard to its purpose and the material of which it is made. To this must be added the existing tradition and the standard of the Service for the protection in a given area.

It is evident that active imagination is necessarily conditioned by a certain cultural level, this imagination being on the other hand the prime condition of the emotional effect of esthetical and social values of a particular object. An observer lives in a world of a monument by means of his creative imagination. For this reason we must be very precise and careful while supplying the object we are presenting with the explications which, in this case, must be minimal but sufficient to stir the observer' s imagination to activity.

Considering the role of the interpreter in connection with the state of mind of the observer, we must needs pay attention to the principal idea suggested through the interpretation; the way in which the interference of the interpreter affects observer' s state of mind is by no means irrelevant since the interpretation itself depends on the relation of the interpreter as an individual and the society in general on one hand to the idea evoked by the act of observing a concrete monument on the other hand.

Certain social trends, aspiring towards a false presentation of the past, often resulted in plagiarims or in partial (and sometimes total) destruction of a monument, wanting thus to replace it by a pseudo-historical substitute. Because of an idealistic attitude towards inheritance and owing to the phase of the rise of national romanticism, the classification of cultural monuments has been performed on national and confessional bases, wherefrom comes their division into »ours and theirs« and, consequently the preserving of the former and destroying of the latter. The interpretation of our cultural history inheritance and our popular history science in general should imply an analysis that would be more scientific, objective, realistic and marxist.

If the aim of our society is to make monuments accessible to our people and to use them for educational or any other purposes, we must needs bear in mind the relation subject-object in all of its phases, i. e. begining with the phase of conservation and contemporary adaptation to the phase of propaganda and interpretation done by the educators and touristic guides.

SMAIL TIHIĆ

VALORIZACIJA SPOMENIKA KULTURE

a) U službi zaštite

U praksi savremene jugoslovenske službe zaštite spomenika kulture nije do danas iznađeno pouzdano mjerilo za određivanje spomeničke vrijednosti objekata nacionalne kulturne baštine. Uslijed navedenog postoje uočljive razlike u stavovima i kriteriju zavoda za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika pojedinih republika, pa čak i unutar stavova zavoda jedne republike. Ta nepodudarnost gledišta uglavnom rezultira iz konkretne situacije u fondu objekata spomeničke vrijednosti, njihovoj zastupljenosti po vrstama i stepena tehničke očuvanosti.

U SR Makedoniji, na primjer, gdje je sačuvano na desetine hiljada ikona, i u SR Sloveniji, gdje je taj broj kudikamo manji, kriteriji organa zaštite neće, niti mogu biti isti, čak ni približno jednaki. U prvom slučaju pažnja organa službe zaštite okrenuta je na brigu o čuvanju i prezentaciji određenog kvantuma kvalitetno najvrednijih i po vremenu nastanka najstarijih ikona. Selekcija, dakle, u pogledu kvaliteta biće strožija a stav službe zaštite u odnosu na predmete od manje kulturnolstorijske i umjetničke vrijednosti i značaja liberalniji. Takvi objekti mogu, u izvjesnom opsegu, biti i predmet trgovine i eksporta, ili prelijevanja u fondove drugih republika, Obratno, u slučaju Slovenije, kriterij um će biti mnogo širi, tako da će brigom organa zaštite ove Republike biti obuhvaćena mnoga djela koja uopšte nisu predmet pažnje službe zaštite spomenika kulture SR Makedonije. To je sasvim razumljivo. Jer u zemlji s dugom i bogatom tradicijom ikonopisne djelatnosti ikone iz 13. i 14. st. nisu nikakva rijetkost dok su one iz 15. i 16. vijeka veoma česta pojava. Nasuprot tome u Sloveniji i ikone iz 15. i 16. st. predstavljaju pravu rijetkost dok onih iz ranija dva stoljeća uopšte nema. I razumljivi nam onda postaju stavovi i jednih i drugih organa zaštite nacionalnog kulturnog nasljeđa kada ključ za svoje oficijelne stavove nalaze u slici zatečenog brojnog stanja objekata spomeničke vrijednosti. Ovakav stav čini nam se potpuno opravdanim jer je normalno pretpostavljati da kriterij organa službe zaštite u odnosu na čuvanje pojedinih vrsta spomenika kulture treba da bude strožiji u svim slučajevima kada se radi o slabijoj brojčanoj zastupljenosti bilo koje vrste spomenika. Ali, za razliku na tu objektivnu razložnost, u postojećoj praksi službe zaštite spomenika kulture u SFRJ postoje primjetne razlike u kriterijumu zaštite čak i u uslovima kada se radi o približno podjednakom fondu pojedinih vrsta spomenika. Najočiglednije se one zapažaju u odnosu na zaštitu spomenika narodne revolucije. Na primjer, kuće narodnih heroja, koje manje-više imaju istu vrijednost, bile su u prvim poslijeratnim godinama predmet generalne zaštite u SFRJ tako da su u nekim republikama (u Srbiji, npr.) štićene skoro bez izuzetaka, dok se u drugim štite samo najznačajniji predstavnici i prvenstveno oni objekti za koje su vezani još neki značajniji događaji (bilo da su u njima održana važnija vojno-politička savjetovanja, ili su, pak, služile kao sjedište štabova krupnijih vojnih jedinica, i sl.). Preostali objekti ove vrste se ne zaštićavaju već se samo obilježavaju spomen-pločama. Ili, jedan drugi primjer. U SR Sloveniji predmet zaštite su i izvjesni objekti koje je neprijatelj gradio i njima se služio (bunkeri, utvrđenja, i sl.). U drugim republičkim područjima oni nisu predmet pažnje konzervatora i nezaštićeni su. Stav organa zaštite SR Slovenije nama je bliži, čini se logičnim i zbog tog prihvatljivijim. Jer, kako inače da se budućim generacijama prikaže prava slika žestine i opsega narodnooslobodilačke borbe ako je ne sagledamo sa svih strana, i u tom kontekstu ne prikažemo i one moćne objekte koje je neprijatelj gradio i uporno ih branio, a koje je trebalo osvojiti, ne bez velikih žrtava, herojskih napora i ljudskih odricanja. Čitav niz takvih razlika lako se da uočiti ali ih nije potrebno posebno isticati.

I kao god što postoje tako relativna mjerila u odnosu na zaštitu spomenika po vrstama, primjetne su, također, diferencije u gledištima na spomenike prema vremenu njihovog nastanka. Činjenica je, na primjer, da organi službe zaštite

spomenika kulture u SR Bosni i Hercegovini nisu do danas uopšte obraćali pažnju na objekte nastale u periodu austrougarske okupacije BiH (1878—1918) i u međuratno doba (1918—1941). Dok su djela našeg vremena (1945 do danas) isključena iz bilo kakvih razmatranja. U drugim republikama nije takav slučaj. Poznata nam je, na primjer, skrb i briga koju je u prvim godinama svoga rada poklonio Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije zaštiti i prikupljanju djela suvremenih srpskih slikara i vajara nastalih u periodu između dva rata (Sava Šumanović, Jovan Bijelić, Petar Dobrović, Zora Petrović, i dr.) i onih koji su im neposredno prethodili (Nadežda Petrović, Kosta Milićević, M. Milovanović...). Stepen pažnje koji su obratili zavodi Hrvatske i Slovenije zaštiti spomenika nastalih u ovim razdobljima je, također, veoma uočljiv, metodski dobro pripremljen i pokazao je vidljive rezultate u praksi.

S druge strane, u Bosni i Hercegovini nisu zaštićeni čak ni najreprezentativniji primjerci monumentalne arhitekture austrougarskog perioda, kakva je, na primjer, nadaleko poznata Gradska vijećnica u Sarajevu, ili, recimo, pseudogotička katedrala u ovom mjestu. Da ne govorimo o nizu drugih poznatih javnih zgrada i stambenih objekata koji pokazuju zanimljiva i vrijedna arhitektonska i građevna rješenja. Nema sumnje da ovakva praksa predstavlja ozbiljnu prazninu i nedostatak u radu organa službe zaštite ove republike, koju, uprkos objektivnih poteškoća u pogledu stručnih kadrova kojima raspolažu ove institucije, treba što prije otkloniti pa prići preispitivanju i korekciji dosadašnjih kriterijuma sa svrhom uspostavljanja i proširenja zaštite na objekte spomeničkih vrijednosti svih kulturno-istorijskih perioda, od paleolita do našeg vremena. Ovo naravno u skladu i duhu principa koje, u svakom konkretnom slučaju, budu nalagali estetski, istorijski i moralni kriterijum.

Mada to nije nigdje ozvaničeno ni teoretski obrazloženo, može se, i s najvećom sigurnošću, tvrditi da se izbor spomenika i njihova valorizacija za potrebe službe zaštite vrši na osnovu moralnog, estetskog i istorijskog kriterijuma. Način na koji se oni primjenjuju ne donosi sudove koji mogu ostati neizmijenjeni za duži vremenski period. Otud česta njihova nesigurnost, i relativna vrijednost. Jer, ono što je danas rečeno kao istina o predmetu, sutra može biti negirano i odbačeno. Apsolutnih istina gotovo nema, posebno u slučaju kada je objekt razmatran samo na osnovu jednog od ovih kriterija. Iznimku predstavljaju spomenici čija je vrijednost iz sva tri ili bar dva aspekta nesumnjiva. U tim i takvim slučajevima, smatra se, spomenička vrijednost objekta je van diskusije jer zadovoljava i zahtjeve istoričara, a jednako tako i estetičara, arhitekata i istoričara čiji sudovi se najčešće čuju i usvajaju kao meritorni za pitanja iz ove oblasti. Ta »apsolutna istina«, po prirodi stvari teško podložna egzaktnom provjeravanju, ostaje u važnosti neograničeno vrijeme, čak za čitav život spomenika, iako su mnoge stvari ostale nerazjašnjene.

Takve nejasnoće ostaće i dalje na snazi i pojavljivaće se i u budućnosti jer ih nužno ne možemo izbjeći. To je shvatljivo s obzirom na životnu istinu da je relativnost naših sudova u procjeni predmeta i objekata ove vrste neizbježna kao akt subjekta sa ovakvim ili onakvim senzibilitetom, simpatijama i afinitetom, iskustvom i stepenom lične kulture svakog od članova stručnog žirija pozvanih za procjenu spomeničkih data na objektima materijalne kulture.

Istorijski kriterijum prevashodno vodi računa o vremenu nastanka objekta i, na bazi brojčane zastupljenosti pojedinih vrsta, vrši selekciju i predlaže mjere pravne zaštite. Jedno je ipak sigurno. Što je objekat nastao ranije njegov značaj je tim prije određen i sve manje je predmet diskusija. Konsekventno tome postaje razumljivo da će svaki predmet iz epohe kamenog doba uživati status spomenika kulture, čak u slučaju kada ne bude imao ništa umjetničkog u sebi. Kako odatle odmičemo stepen pažnje postepeno slabi, da bi za spomenike austrougarskog perioda i kasnijeg vremena i sasvim nestao, pa se obično kaže »za njih ima vremena«. Zaboravlja se, pritom, da je sve ono što je stvoreno u jednoj epohi više neponovljivo i da jednako nestaje kao i sve drugo što živi i umire. Štaviše, u izvjesnim slučajevima, što prije svega ovisi o karakteru spomenika i materijalu iz koga je sačinjen, često su, upravo zbog te nepažnje, i mjesta na kome se nalaze, objekti mlađih epoha daleko ugroženiji i brže nestaju, dok oni najstariji, zbog svog smještaja (pod dubokim slojevima zemlje, i kao takvi nevidljivi za radoznalog čovjeka našeg vremena) građeni od tvrdog materijala (kamen) žive u mnogo većoj sigurnosti. I upravo uslijed jednostranosti u prilazu ovom problemu često imamo paradoksalnu situaciju da pred našim očima iščezavaju spomenici bližih epoha zbog gore navedenog našeg odnosa prema njima i sporosti akcije zaštićavanja. Ovakav tok stvari predstavlja, nesumnjivo, ozbiljan propust u praksi rada domaće konzervatorske službe.

Estetski kriterijum, koji na neki način uključuje u sebi i onaj estetski i moralni, gotovo da teče po istoj liniji kao i prvi. U izvjesnom smislu čak ga nadopunjava, pravilnije, on mu je i podređen. Jer kako inače da se objasni činjenica da kod nas još ni do danas nije zaštićena niti jedna građevina, slika ili skulptura nastala od 1878. godine do danas? Očito, dakle, da u shvatanjima konzervatora ovaj kriterijum kao samostalna kategorija i ne postoji i da je on samo nužan pratilac istorijske vrijednosti objekata pa se primjenjuje samo na one predmete koji su ponikli u ranijim kulturno-istorijskim epohama.

Moralni kriterijum se razlikuje od oba prethodna. Njega ne interesuje vrijeme nastanka, niti likovno-estetske i arhitektonske vrijednosti sporne-

nika, on je okrenut ispitivanju spleta okolnosti koje su uvjetovale postanak stvari i predmeta ili koje su vezane za njihovo postojanje i društvenu funkciju. Dakle, momenat nastanka i funkcija objekta postaju bazični elementi ovog kriterij uma. On je određen duhom našeg vremena, natopljen savremenim našim gledanjem na život, na istoriju. Okrenut je, prema tome, visokom vrednovanju događaja progresivnog društvenog smjera, ličnosti i djela koje ocjenjujemo kao napredne. Prioritet dajemo našem vremenu i događajima koje pamtimo. Oni. su, dakle, obilježeni socijalnim tendencijama, progresivnim hodom čovječanstva i ljudskom humanitarnošću. Pomicanje prema ranijim epohama je nesigurno i stoji u uslovnoj vezi s našom informisanosti o događajima minulih stoljeća, njihovoj kritičkoj ocjeni i valorizaciji. Čini se čak kao nepisano pravilo da on stoji u obrnutom položaju u odnosu na istorijski kriterijum, bar što se tiče vremenskih relacija.

I na kraju, mislimo da ćemo postupiti ispravno ako se složimo u mišljenju da je veoma teško i u osnovi je nepravilno posmatrati objekte, materijalne kulture i iznalaziti u njima spomeničke vrijednosti ako u sebi unaprijed nosimo neki predodređeni stav o beznačajnim ili veoma značajnim kulturno-istorijskim epohama, a tako i važnim i bezvažnim spomenicima. Takav naš stav odvešće nas nesumnjivo na put diskriminacije i društveno nekorisne aktivnosti. Jer svaki sačuvani predmet materijalne kulture na određeni način je svjedok života svog vremena i ukusa ljudi koji su živjeli u toj epohi, pouzdan informator njihovih potreba i mogućnosti, siguran pokazatelj za korisna upoređivanja i zaključke o toj epohi u mnogim oblastima ljudskog življenja. Zato ih je potrebno čuvati, sistematski proučavati i u adekvatnoj formi prezentirati javnosti. A to je veoma složen proces koji povlači sobom niz uslovnih elemenata koje je nemoguće shvatiti bez prethodnog veoma ozbiljnog proučavanja. Upravo zbog toga nemoguće je zauzimati jedan čvrst i siguran stav ako unaprijed budemo išli linijom generaliziranja i opštosti, bez, dakle, ulaženja u specifične naše prilike, i u osvrtu na brojnu zastupljenost pojedinih vrsta spomenika.

Garancija uspjeha je u kompleksnom i svestranom proučavanju svakog pojedinog predmeta materijalne kulture svih epoha i kulturno-obrazovnom značaju kojega on može imati u sistemu vaspitanja našeg vremena. Poći, dakle, od predmeta do predmeta sa željom ocjene njegove stvarne vrijednosti iz aspekta sva tri pomenuta kriterijuma.

b) U turizmu

Za razliku od službe zaštite, turizam je bio dosada zainteresovan za spomenike pretežno iz komercijalnih pobuda, a ne za njihovu eksploataciju kao objekata dragocjenih za nauku i umjetnost i kao elemenata obrazovanja u oblasti kulture. Upravo zbog toga, valorizacija spomenika kao turističkih vrijednosti nosi drugačija obilježja u odnosu na načela kojima se rukovodi konzervatorska praksa.

Korišćenje spomenika kulture u turizmu odvija se u dva pravca: a) za potrebe trgovine, ugostiteljstva i drugih uslužnih djelatnosti neposredno uključenih u turističku privredu, i b) u svrhe prezentacije njihovih istorijsko-umjetničkih i estetskih vrijednosti, ali ne kao faktora odgoja, već više sa željom stvaranja romantičnih asocijacija u raspoloženju naših gostiju i udovoljavanja njihovoj radoznalosti — sve na liniji što dužeg njihovog zadržavanja u našoj sredini. Kako smo već naveli, i u jednom i drugom slučaju pobude su čisto praktične, komercijalne prirode. Takva zainteresovanost turističke službe nužno je povlačila drugačije vrednovanje spomenika u odnosu na shvatanja konzervatora. Služba zaštite zainteresovana je za svaki objekat materijalne kulture ako je u posjedu odgovarajućih kulturno-istorijskih i umjetničkih kvaliteta, bez obzira na mjesto gdje se on nalazi i mogućnosti komuniciranja s njim. Turistička služba polazi, također, od realnih vrijednosti objekta u spomeničkom smislu riječi ali obraća i najozbiljniju pažnju njegovoj lokaciji i položaju koji zauzima u odnosu na najvažnije, turistički frekventirane saobraćajnice. Jer za turizam, kao privrednu granu, nije svejedno da li je neki spomenik lociran na turističkoj magistrali i u njenoj neposrednoj blizini, ili se pak nalazi u zabačenom i teško pristupačnom kraju. Poznato je, naime, da takvi objekti, ma kakva njihova umjetnička i istorijska vrijednost bila, ne mogu danas biti predmet interesa širokog broja ljudi, već samo manjeg broja oduševljenih poklonika »starina«, tih zakašnjelih romantičara ili ljudi od struke (istoričara, istoričara umjetnosti, arhitekata, slikara i građana sličnih profesionalnih orijentacija) koji čine tek neznatan postotak u strukturi savremenih turističkih potrošača. Da i oni postanu privlačni u turizmu, potrebno je izgraditi odgovarajuće komunikacije u cilju njihovog povezivanja na glavne turističke itinerare. Ovo naravno pod pretpostavkom da troškovi izgradnje tih saobraćajnica ne budu veliki i ne traže zamašnija materijalna ulaganja.

Drugi značajan faktor od kojega su polazili turistički radnici kod izbora i valorizacije kulturno-istorijskih vrijednosti za potrebe turizma jeste elemenat neponavljanja i zahtjev za traženjem raznolikosti kako u odnosu na zastupljenost spomenika po vrstama, tako i u pogledu na formalne njihove karakteristike i sadržaje koji ih ispunjavaju. Ovaj je elemenat, prirodno, veoma važan jer zalazi

u područje psiholoških razmatranja ukusa i želja turističkih potrošača XX vijeka.

Činjenica je, naime, da čovjek modernog doba traži, otkriva i redovno se zadržava najviše na onome što u svom životu ranije nije vidio i iskustvom spoznao. Da ga zadovoljimo u takvom traženju moraćemo uznastojati na iznalaženju odgovarajućih novih vrijednosti. Ključ uspjeha naći ćemo u svakom slučaju kada mu budemo plasirali ono što predstavlja originalno i samoniklo stvaralaštvo naših naroda. A takvih vrijednosti imamo dovoljan broj. Za prilike Bosne i Hercegovine, na primjer, srednjovjekovni nadgrobni kameni spomenici — stećci predstavljaju umjetnost koja je najviše domaća, samonikla, opštenarodna, i koja u svojim prvim počecima seže u tamna vremena XII i XIII vijeka. Kroz neposrednost doživljaja, vedrinu i iskrenost u tumačenju svega onoga što su vidjeli, doživjeli i osjetili u to vrijeme, anonimni klesari iz naroda dali su svojstven pečat svježine i izvorne ljepote ovim spomenicima, koji su — zbog originalnosti svojih formi i dekora — postali predmet opšteg, veoma živog i širokog interesovanja domaće, i osobito inostrane javnosti. I prve hrišćanske bogomolje u Bosni, skromne po dimenzijama ali bogate skulptorskom dekoracijom osobenih formi i originalnog umjetničkog koncepta, mogu da budu od znatnog interesa za sve posjetioce ovih oblasti. Slična je situacija i u odnosu na bogato nasljeđe srednjovjekovnih utvrđenih gradova Bosne i Hercegovine (oko 400 objekata) raštrkanih na širokim njenim površinama, na brojne i raznovrsne produkte dvije hiljade godina stare tradicije kovačkog zanata, širok registar predmeta drvorezbarske i tkačke umjetnosti, osoben i jedinstven kolorit bogatog folklornog nasljeđa, bosanske iluminirane ćirilske rukopise, itd. Sve su to živi svjedoci visokih kreativnih mogućnosti bosansko-hercegovačkih naroda nastalih u minulim periodima naše istorije.

Drugačija je stvar u slučajevima kada im prezentiramo objekte koje su imali prilike da vide i one koji nose obilježja stranih kultura ili su, pak, nastali pod neposrednim njihovim uticajima. Uspjeh počiva na vodiču, na njegovoj inteligenciji i stručnoj obaviještenosti. Normalno je, naime, očekivati da će prikazivanje jedne islamske bogomolje za bilo kojeg zapadnoevropskog turistu predstavljati pravi užitak. On za obilazak takvih objekata pokazuje živo, latentno izraženo visoko interesovanje. I mi mu ga ne možemo niti trebamo uskratiti. Ali bi bilo pogrešno ako bismo tom čovjeku pokazali i proveli ga kroz više objekata ove vrste u jednom potezu. Sigurno je, naime, da bi njegov interes, kao i u svim drugim slučajevima ponavljanja, slabio, na kraju i sasvim splasnuo. A gubitak interesa graniči s neuspjehom. Zato, u načelu, moramo izbjegavati prezentiranje većeg broja istovrsnih objekata jednom te istom potrošaču. Cjelishodnije bi bilo ako bismo njegovu posjetu ograničili na jedan ili dva najljepša primjerka. Izuzetak činimo u slučajevima kada se radi o objektima koji, svaki za sebe, ipso facto, predstavljaju izvanredne arhitektonsko-umjetničke i istorijske vrijednosti, ili kada, pak, pokazuju krupne razlike u svom osnovnom građevnom konceptu i umjetničkoj zamisli, konstrukciji, upotrijebljenom materijalu, primijenjenom dekoru, i slično tome. Smatramo, na primjer, da će biti kudikamo sretnije rješenje ako bi vodič istoj grupi posjetilaca predočio dva kvalitetno i po tipu raznolika objekta iste vrste — monumentalnu potkupolnu kamenu džamiju poniklu u centru grada, i, nasuprot njoj, jednu trošnu drvenu džamiju izgrađenu na periferiji naselja — nego u slučaju ako bi mu plasirali dva tipski i po djelovanju približno slična objekta makar se, u ovom posljednjem slučaju, radilo čak i o monumentima koji predstavljaju vrhunske vrijednosti u arhitektonsko-umjetničkom i istorijskom smislu. Prvi je slučaj zanimljiviji jer upućuje na različite zaključke i kompletnije sagledavanje uslova nastanka objekata ove vrste uopšte, na pobude njihovih osnivača, koji su se u mnogo čemu razlikovali, na njihov umjetnički smisao, ekonomske mogućnosti, žrtve i odricanja ... Da ne govorimo da će i raspoloženje posjetilaca biti drugačije, potpunije, jer je doživio dvije kvalitetno različite impresije.

Kao treći elemenat za određivanje spomeničkih objekata namijenjenih turističkom saobraćaju služi njihovo tehničko stanje, tj. stepen ugroženosti, odnosno očuvanosti. Nije, naime, svejedno da li je neki spomenik kulture ugrožen do te mjere da se praktično ne može koristiti ili, pak, on zbog svoje zapuštenosti i derutnosti izaziva kod posjetilaca neprijatna raspoložnja. Tome treba dodati i čisto praktičnu stranu problema: rentabilnost ili nerentabilnost investicija uloženih u svrhe osposobljavanja objekata i njihovo korišćenje u turističkom prometu.

•

Problem kako smo ga naprijed izložili karakterističan je za dosadašnje prilike u radu i iskustvima konzervatora, kao i za neoficijalne stavove, mišljenja i praksu koju primjenjuju turistički radnici u našoj sredini. U sadašnjim uslovima neophodno je da se te stvari koriguju i tako omogući drugačije, realnije vrednovanje spomenika nacionalnog kulturnog nasljeđa i adekvatnije njegovo korišćenje u kulturno-obrazovne i turističke svrhe.

Po našem mišljenju pravi uspjeh u korišćenju spomenika kulture u bilo kojoj oblasti možemo očekivati tek onda ako isključimo jednostranost u prilaženju ovom problemu. Za turizam to znači eliminisati dosadašnja shvatanja da su korisni samo oni spomenici koji se mogu praktično koristiti u svakodnevnom životu, dakle oni koji mogu da služe kao ugostiteljski, trgovački i drugi privredni objekti. Takvo gledanje treba proširiti u pravcu vrednovanja svih objekata materijalne kulture, koji imaju odgovarajuće kulturna-istorijske i umjetničke kvalitete, kao turističkih vrijednosti, jer direktno ili indirektno koriste turističkom prometu.

U rezimeu našeg razmatranja možemo zaključiti da u dosadašnjoj našoj praksi nije bilo planskog i sistematskog odabiranja spomenika sa svrhom njihovog korišćenja u turističkim relacijama. Zato bi zbog potvrđene činjenice da spomenici kulture mogu biti značajan faktor u privrednom životu zemlje a i kao kulturno-obrazovni činioci, bilo potrebno pristupiti slijedećem:

— zajedničkoj akciji konzervatora i muzejskih stručnjaka, turističkih radnika i drugih zainteresovanih organa za ovaj problem u pravcu eliminisanja postojećih razlika u tretmanu spomenika sa svrhom iznalaženja odgovarajućih kriterijuma za njihovu sigurniju valorizaciju u kulturno-istorijskom i umjetničkom smislu, a i kao objekata potrebnih turizmu i turističkoj privredi;

— U saradnji sa službom zaštite provesti kategorizaciju spomenika kulture kao turističkih vrijednosti (spomenici od međunarodnog, opšte-jugoslovenskog, republičkog i lokalnog značaja) i, s tim u vezi, utvrditi prioritet ulaganja za njihovu konzervaciju, adaptaciju i korišćenje u turističkom saobraćaju;

— preduzeti mjere za izgradnju komunikacija do svih najvažnijih spomenika i spomeničkih ansambla u svrhu njihova povezivanja na glavne turističke itinerare i aktivno uključenje u turistički promet;

— zbog neosporne činjenice da spomenici kulture predstavljaju jedan od najvažnijih sadržaja u programu privlačenja i zadržavanja turističkih potrošača, turističke organizacije bi trebalo da posvete odgovarajuću brigu i da učestvuju sa financijskim, sredstvima u programu održavanja i osposobljavanja spomenika za potrebe javne prezentacije, bez obzira da li će oni biti direktno uključeni u turističku privredu ili ne;

— turistička služba, koja je i dosada dala znatan prilog popularizaciji spomenika nacionalne kulturna baština, može pomoći na planu pripremanja javnosti za drugačiji, pravilniji odnos prema spomenicima kulture i njihovom čuvanju. Propagandu spomeničkih vrijednosti u budućnosti organizovati u najtješnjoj kolaboraciji sa organima službe zaštite spomenika kulture. Takva saradnja, nema sumnje, biće najbolja garancija uspjeha, ujedno i najsigurnija mjera za otklanjanje svih proizvoljnosti i pogrešnih interpretacija kakve srećemo u tekstovima o našim spomenicima u mnogim primjerima štampanih izdanja turističke propagande.

VALORIZATION OF MONUMENTS OF CULTURE

The author of the article brings out a fact that present-day Jugoslav Service for the Protection of Monuments of Culture has not yet established in practice reliable criteria for the valorization of objects of national cultural heritage; consequently, there is a notable difference in attitudes and criteria of the Institutes for the Protection of Cultural and Historical Monuments not only between different republics, but even within a single one. This incogruity of attitudes is chiefly due to the concrete situation of the objects of historical and cultural value, their respective presentation by types and degrees of their technical preservation, and is evident both in relation to the protection of monuments by types and to the date of their origin.

The selection of monuments necessary for the Service for Protection is made, in author's opinion, on the basis of moral, aesthetic and historical criteria. But the way these criteria are applied does not result in standards that can stay unchanged for a longer period of time, which accounts for their instability and their relative value. The guarantee of success lies in complex and thorough study of each particular object of material culture of all epochs, and in role and significance it can have in our present-day educational system. It is therefore necessary to aim at appreciation of the true value of each particular object, taking into consideration the three mentioned criteria.

Tourism, as distinguished from the Service for Protection, has been interested in monuments so far chiefly for commercial reasons, neglecting the fact that they can be exploited as objects precious to science and art and as important elements of cultural education. That is why the criteria of valorization of monuments in tourism differ from the principles on which the craft of preserving is based in practice. Tourism, as well as the Service for Protection, makes account of historical and cultural importance of an object, but is particularly interested in the location and position of the object regarding main lines of communication. The second important factor is uniqueness, and the third physical condition of the object.

The successful exploitation of monuments of culture, in any sense whatsoever, cannot be expected until one-sidedness in treating this problem is excluded says the author. As regards tourism, this implies necessity of rejecting the settled belief that only those monuments are useful which can be practicaly exploited in everyday life. This attitude must be so extended as to include the valorization of all objects of material culture which have cultural and artistic qualities, since they directly or indirectly serve tourism.

JEAN CHALLET

BOGUMILI I SIMBOLIKA STEĆAKA*

Bosna i Hercegovina je sada jedna od federalnih republika Jugoslavije. U srednjem vijeku ona se sastojala od dvije male nezavisne države, i u jednoj je vladao bosanski ban, a u drugoj humski knezovi. Ona je tada bila naselje Slavenima izmiješanim sa starosjedilačkim Ilirima, koji su se tu mnogo ranije nastanili. U ovom stanovništvu bogumilska crkva, porijeklom iz Bugarske, hvata korijena od XII stoljeća, i ustanovljuje se bosansko-hercegovačka bogumilska crkva. Ona se duže vremena zadržala u Makedoniji, dok je u Srbiju i Crnu Goru činila samo kratke upade.

Poslije kosovske bitke Turci su prodrli duboko u slavenske zemlje: najčešće, oni su poštovali vjeru njihovih stanovnika. Izloženi, dotad, kaznenim ekspedicijama rimske i bizantijske crkve, bogumili su bez sumnje cijenili ovu neku vrstu turskog liberalizma. Većina ih zato prelazila na islam. I, danas, veći dio muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine vodi od njih porijeklo: oni su islamizirani Slaveni, a ne Turci. Oni čine enklavu smještenu u svijetu ovih bivših kršćanskih država.

Ova bogumilska crkva integrirala se u struju dualističke tendencije, koja je išla iz Armenije prema Jugoslaviji, prošla kroz Bugarsku, gdje se regenerirala, i koja će doprijeti sve do Italije i Francuske. Ova crkva, u izvjesnom smislu, suparnik rimokatoličke i pravoslavne crkve, širiće se u toku tri prva stoljeća drugog milenija. Ona će ponovo pasti u zasjenak poslije krstaških vojni vođenih protiv katara južne Francuske i uslijed saveza koje je Bosna i Hercegovina sklopila sa katoličkim državama. Ali joj to ne smeta da se još tiho manifestuje. Njeni pripadnici nazvani su bogumilima, patarenima, katarima itd. Katolička crkva ih je proglasila hereticima da bi opravdala krstaške vojne koje su imale zadatak da ih unište; ona ih je šta više trpala u istu vreću sa toliko sramoćenim manihejcima iz prvih stoljeća kršćanstva. To je, uostalom, razlog da ovu struju nazivaju srednjovjekovnim maniheizmom; a to je jedna etiketa čiji je smisao, velikim dijelom, netačan. Pored katoličke crkve, bogumili, patareni, katari i drugi činili su neku vrstu »usporedne crkve«.

Ona je prihvatala koegzistenciju dvaju principa: princip dobra i princip zla. U tome se ona inspirisala zoroastrinskom i maniheističkom doktrinom. Ta dva principa dobro-svjetlo-duh i zlo-tama-materija nisu uvijek bila (ako su ikad i bila) podjednako prihvaćena. Bilo je često »prilagođivanja« koja su se odvajala od pravog i suviše krutog dualizma. Dualisti su smatrali da je stvaranje materije u cijelosti bilo djelo satane i da će zlo potrajati vječno. Za monarhianiste, satana je stvorio svijet-materiju polazeći od elemenata koji su već postojali, stvorenih od prvog dobrog velikog boga, i zlo će iščeznuti kada materijalni svijet bude nestao. Oba principa su se slagala u tome što su smatrala da svijet potiče od satane, principa zla. U običnom životu oni su, dakle, suprostavljali dobro zlu, već prema više ili manje ublaženom dualizmu, Ovo se objašnjavalo ovako: bogumilska crkva, formirana u Bugarskoj u X stoljeću, pada najprije pod uticaj Pavlićana, koji su došli iz Armenije; malo kasnije, ona je imala da pretrpi uticaj Mesalićana, koji su bili veći dualisti. A to je tada prouzrokovalo, u krilu bogumilske crkve, razilaženja između dvije etiološke tendencije koje se malo razlikuju među sobom, razmimoilaženje koje je slabo uočljivo na površini. Ovaj dualizam ostao je vjerojatno 'uvijek dosta mlak, jer čovjek nije bio sasvim igračka ovih dviju suparničkih sila; mogao je on prići svijetu dobra upražnjavajući svoju religiju i poštivajući njena pravila; tako je svako mogao da odredi, ukoliko se njega ticalo svoj »udio neba«. Zlo, uostalom, nije bilo bog, nego princip. Bogumili, kao i mnogobrojni dualisti, nisu htjeli da smatraju kako zlo može poticati od jednog pravednog boga. Odatle diskriminacija između dva odvojena domena: domena dobra i drugog domena shvaćenog samo kao apstraktno suprotnog i odvojenog.

U Bosni i Hercegovini, bogumilska crkva se jako proširila i uhvatila korijena za više stoljeća. Zapad je poznavao pripadnike ove bosansko-hercegovačke crkve pod imenom patarena. Pa ipak, još i danas, u samoj zemlji, njih nazivaju bogumilima. Mi ćemo

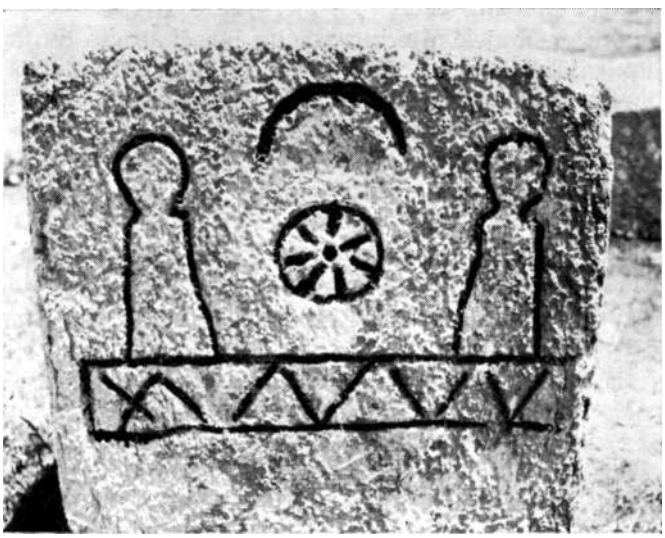
* Naslov originala: »Les Bogomiles et la symbolique des steéci.

Sl. 1 Radimlja

im, dakle, ostaviti ime koje im je sačuvala lokalna tradicija. Tekstovi koji se odnose na ovu crkvu veoma su rijetki, da ne kažemo da i ne postoje. O ovom predmetu su pisali samo: sveštenik Kosmas i Zigaben, koji su oba bili neprijateljski nastrojeni prema bogumilskom pokretu. Ovi tekstovi bili su pisani »u korist« pravoslavne crkve. Pozivajući se na pisane dokumente, mi znamo o bogumilima samo »ono što su o njima rekli njihovi neprijatelji«.

Ali ovi bogumili su nam ostavili neku vrstu »testamenta u slici«: bezbrojno nadgrobno kamenje, stećke, razasute širom Bosne i Hercegovine. Izvjestan broj njih ukrašen je dekorativnim motivima i scenama. Na žalost, ova ikonografija je veoma često u kontradikciji sa onim što otkrivaju rijetki tekstovi koji govore o bogumilima i čak sa sadržajem, ipak značajnijim, katarskih dokumenata. Studije izvršene u tome su pokušale da izgrade u jedan povezan sistem oskudne podatke tekstova i značenje pripisivano motivima i scenama koje

Sl. 2 Dugo Polje

ukrašavaju stećke. Podudarnost nije uvijek tačna, a to predstavlja nezgodu sistema, jer je vrlo teško sakupiti u jednu cjelinu raštrkane komade ove zagonetke.

* * *

U ovaj čas čini se da bosansko-hercegovačke stećke ne treba pripisivati samim bogumilima: oni bi prije mogli biti globalna manifestacija mišljenja cijelog jednog naroda. Lokalizacija nije više samo religiozna nego etnološka. Lucidni realizam i izrađena stilizacija se nalaze na stećcima jedno pored drugog. Poput slikara iz Leskoa (Lescaux), ovi skulptori nam prikazuju životinje savršeno nacrtane, ljude upravo samo skicirane, skice naizgled neusiljene, obrise tijela tek nagoviještenih, koja samo otkrivaju prisustvo, ne precizirajući ga (slika 1 i 2). Ove životinje čudno realne i ova lica bizarno fantasmagonična odaju izvjesnu namjeru koja odgovara diferencijaciji same misli koja ih predstavlja: kao da životinje imaju više važnosti i istinitosti od ljudi. Svijet životinja vlada, moglo bi se pomisliti, nad jednim čovječanstvom fantoma. Umjetnost koja obrađuje životinjski svijet, realistička u cjelini, suprostavlja se moći ljudi: životinja čini opipljivu i efikasnu realnost na štetu prolaznog ljudskog roda koji se gubi u sjenci. Ove životinje čudno realne naseljavaju svijet nestvarnih ljudi: »izvjesnost« prvih, jasno istaknuta, popunjava svijet ljudi odsutnih ili koji odlaze; ali nije li ta »nestvarnost« ovdje zato da bi osvijetlila dubinu ljudskog, da bi ukazala na slabost spoljašnih prividnosti koje su ipak samo »životinjske«. Pored ovih životinja susreću se druge, ništa manje čudne, ali čudno nenormalne ovaj put (slika 3): fantastične životinje, kao što nam ih pokazuje romanska ikonografija; a ipak one ne izgledaju strašne i ne liče, na primjer, na »velikog vampira« sa romanskih kapitela, tog proždrljivog čudovišta naročito dobro poznatog u Sentonžu (Saintonge). Ove fantastične životinje sa stećaka imaju ukočeno sumorno držanje; reklo bi se kao da su »od kamena«. One čine snažan kontrast životinjama izvanredno realnim koje izbijaju iz kamena i koje su, još žive, za nas neukroćene, slobodne ako hoćete (slika 4). Njihova vitalnost izbija nasuprot praznoj hladnoći koja je vezana za fantastične životinje, bezizrazne i bezglasne, zatočenice svojih »mana«.

Koheziju slovenskih naroda, nastanjenih na Balkanskom poluostrvu, ostvarili su Bugari u VII stoljeću. Tek sredinom IX stoljeća pojavljuju se prvi misionari u zemlji: misionari koje je slao Rim, misionari koji su dolazili iz Bizanta. Ovo suparništvo otvaralo je vrata trećoj crkvi, koja dovodi do slaganja u tom pogledu dvije prve i smješta se na njihovom jalovom razdoru. Bogumilska vjera rođena je u seljačkim slojevima koji su bili u previranju. Ona se razvila u onoj sredini slavenskih seljaka koja se dizala protiv moći bugarske vlastele. Problemu vjerskih nesuglasica pridružio se i problem društvenih prilika. Ova religija se jačala u isto vrijeme kad se ispoljavao potajni revolt prema

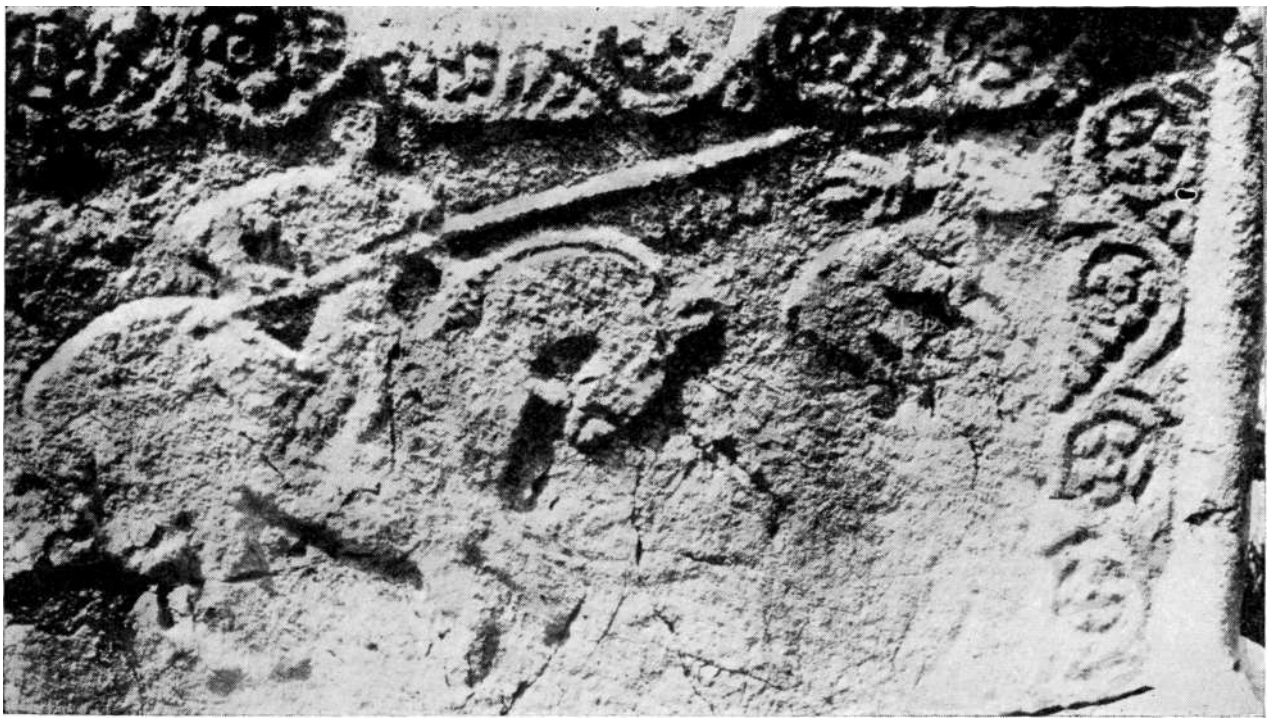

Sl. 3 Brotnjice

vlasti. Stoga je ona bila okvalifikovana anarhičnom i kao takva i tretirana.

»Bogumilski fenomen« Bosne i Hercegovine je nešto drukčiji: bogumilska vjera, zbog političke situacije i vanjskih odnosa, ovaj put, ubrzo će biti smatran kao oslonac otpora protiv stranih katoličkih sila. Ratarska religija na Jugu Francuske orijentiše se u istom smislu; ona postaje amblem oksitanske nezavisnosti nasuprot »zavojevačima« sa Sjevera. I u jednom i u drugom slučaju, postoji stapanje vjere, nazvane »heretičke«, koja je nastala u narodu, sa plemićkom kastom. Bogumilska vjera, a još više katarska, uzeta je kao simbol nezavisnosti. Ali rimska i pravoslavna crkva, ohrabrujući i podržavajući krstaške pohode, nisu joj ništa manje bile neprijatelji: one stižu pod zastavama »stranih« osvajača; to su Mađari i Srbi — za Bosnu i Hercegovinu, a francuski kralj udružen sa baronima sa Sjevera — za zemlju »oksitansku«.

Vrlo brzo, bogumilska religija se preobražava u »nacionalni pokret«, u neku ruku: ona je bila vjerovanje koje se manifestovalo, više ili manje priznatom, opozicijom prema katoličkom kršćanstvu, a od sada je otvoreni revolt. Borba je otpočela.

Sl. 4 Zemaljski muzej Sarajevo

Zar se ne bi moglo pomisliti da su, u svojoj umjetnosti kao i u svome mišljenju, vjernici ove protivne crkve htjeli ispoljiti svoju poziciju prema kršćanskoj umjetnosti, koja odgovara zapadnoj historijskoj umjetnosti: da su tražili različite izraze, koji odgovaraju isto tako različitim »načinima postojanja«? Obnavljajući svoja vjerovanja, oni su dali novu snagu smislu i značenju svojih manifestacija. Nisu se mogli osloboditi simbola koji su izbijali protiv njihove volje dolazeći većinom »iz dubine vijekova«: odbacili su rimsko katoličko i pravoslavno vjerovanje, odbacili njihovu umjetnost; upravili su pogled na drugu stranu. Oni se drže na marginama umjetnosti svoga vremena; povukli su se iz istorije, zovući u pomoć »buntovnu umjetnost« a ne zadocnjelu; oni su posmatrali iste simbole, koji su došli negdje izvan istorije, ali su na njih gledali na jedan »drugi način«.

Radeći tako, bogumili nisu drukčije postupili nego umjetnici iz prvih kršćanskih stoljeća. Kršćanska umjetnička misao odriče se tada grčko-latinske forme. Rimski profani svijet, sa svojim vještačkim bogovima lišenim svetosti, obnavlja se prividnostima. Rim postaje samo fabrika statua i preciznih predstava. Umjetnost, ta nesumnjiva snaga pozvana da izrazi dubinu, je isključena iz ovog oblikovanja bez korijenja i koje obožava konciznost površnog. Dotada, od Sumera do Grčke, svetost je gajila različite stvaralačke misli dubokih vrijednosti, pošto ih je prije toga izazvala, pretvarajući profane spoljašne oblike i dajući im neizrecivo značenje. Misao je nosila umjetnost. Sa Rimom spretnost ruke dolazi na mjesto dubine misli koja je vidjela dalje nego što su prividnosti.

Kršćani odbacuju rimski red: kako u pogledu misli tako i u pogledu predstavljanja. Poslije jednog perioda oklijevanja, oni se okreću prema Istoku: dobri pastiri ustupaju mjesto kipovima u stavu molitve. I ova umjetnost kršćanstva bila je najprije nadgrobna, kao i umjetnost stećaka; a to nije bez važnosti. Pogrebne inspiracije iz Egipta ponovo se javljaju u kršćanskim portretima iz Fajuma (Fayoum); bareljefi iz Palmira (Palmyre), slikari iz Dure (Doura), koptska umjetnost, otkrivaju kršćansku »reakcionarnu« umjetnost, koja upravo tada trijumfuje. Od Španije do Mezopotamije javljaju se, na mozaicima, čudni likovi koji liče na »likove lažnog ljudskog izgleda«. Ova buntovna umjetnost je umjetnost oblika, deformisanih ali pomno rađenih, a nikada spontanih. Ogroman vjerski pokret, koji predstavlja obnovu misli, zahvata rimsku imperiju: tamo gdje se on pojavljuje, manifestuje se bijeg od forme, koja je postala nepodnošljiva zbog šuplje tačnosti. Nejasna realnost ustupa mjesto dobro vidljivoj realnosti: kreacija se nanovo pojavljuje, istiskujući imitaciju. Neevidentna istina zauzima mjesto onoga što je na domašaju ruke. Svijet svetih predstava formira se ponovo da bi ponovo postao svijet realnog; misterija se pomalja ispod spoljašnosti koje je pokrivaju, svojim iluzornim plaštem.

Bogumilski slikari su htjeli, i oni, da njihova umjetnost odgovara njihovoj misli. Ova umjetnost ne predstavlja vraćanje natrag, nego traženje istine u onom što ona ima skriveno. Ona objašnjava traženje ljudskih dubina. Ona se bavi neiskazanim. Životinja je u ovoj umjetnosti prisutna, vrlo živa, sa vrijednošću realnog objekta; istinski čovjek, ili ono što je u čovjeku istinsko, skriva se daleko od predstave precizne umjetnosti. Nespretnost motiva koji ukrašavaju stećke je samo prividna: iznad konjanika koji ne mari za perspektivu odvija se na frizu vitka linija ukrasa od plodova koja zaklanja djeteline; ovaj friz odaje znanje koje se skriva pod slabo uvjerljivom predstavom ovog konjanika, lažno indiferentnog prema stvarnosti

Sl. 5 Boljuni

Sl. 6 Gornja Dragičina

prividnosti (slika 5). Kao da on ignoriše umjetnost umjetničkih konvencija svoje epohe i govori jezikom koji može dovesti do zbrke. Ali on zna da je on samo iluzija i da su njegove spoljašnosti varljive: efikasna stvarnost se nalazi izvan onog što pada u oči. Ona živi negdje unutar oblika, ona će živjeti iznad njihove lažne prolazne vjerovatnosti. I svi stilizovani simboli uvode u ovaj svijet u kome vizuelne estetike ljudskog tijela više ne vrijedi (slika 2 i 6).

Bogumilska umjetnost je umjetnost jednog naroda koji neće da se pokori katoličkim silama; ona se oslanja na onu stranu ljudske prirode koju ne možemo izmjeriti, na duhovnu stranu: ona je buntovna umjetnost, smišljena u jednom nezemaljskom svijetu i oslobođena vidljivog tijela. Ovi motivi i ove scene na stećcima su se razvili u vrijeme kada je, na dalmatinskoj obali — (na nekoliko stotinjaka kilometara od bogumilskih nekropola, a često i mnogo bliže — cvjetala umjetnost katedrala u Splitu, Trogiru i Šibeniku (slika 7 i 26). Umjetnost bogumilska je umjetnost narodne misli, obnovljene vjerskim kontaktom: katolici kao i bogumili počivaju pod ovim nadgrobnim kamenjem. Ovi skulptori su postali, u svoje vrijeme, strijelci umjetnosti. Oni su stvorili čas životinje iz kojih izbija živo prisustvo, a čas one sugerisane likove. Ne zato što nisu znali, nego zato što nisu htjeli. Tako se mogu objasniti ovi očiti neskladi između loše kopiranih slika i scena čudno divnih.

Umjetnost stećaka, spontana i snažna, jednostavna i hrapava, sačuvala je jedno značenje: ova umjetnost, čudna u svoje vrijeme, bila bi izraz jednog posebnog stanja duha, izraz jedne misli narodne, a ne specifične, bogumilskog vjerskog shvatanja. Ne može se poricati da je to shvatanje izvršilo snažan uticaj, ali se sve ne svodi na to.

* * *

Simboličke figuracije koje ukrašavaju stećke pokazuju sličnost sa romanskom umjetnosti, zapadnom religioznom umjetnosti, koja im odgovara vremenski. Neke druge scene i simboli pružaju analogije sa predstavama starijih umjetnosti, naročito keltskih i orijentalnih. Pojedine scene i simboli čak podsjećaju na umjetnost Skita i posebno, a općenitije uzevši, na narodnu umjetnost južne Rusije. Ne treba zaboraviti da je geografski položaj smjestio Jugoslaviju na raskrsnicu civilizacija; i, ako su seobe naroda donijele uticaje, trgovačke veze su izazvale isto tako važnu kulturnu razmjenu. Prisutnost uticaja keltskog i Bliskog istoka ne iznenađuje, pošto su oni dospjeli do preromanske umjetnosti i pošto se oni u punoj mjeri manifestuju u romanskoj umjetnosti.

Ako izvjesni motivi na stećcima pružaju analogije sa motivima romanske umjetnosti, ne radi se o tome da ih direktno povežemo jedne s drugima i postavimo most između njih. Po svoj prilici nije postajala »neposredna veza« između ove dvije umjetnosti i ono što ih zbližuje mora se tražiti vremenski mnogo ranije, čak prije nastanka zapadnog srednjeg vijeka. Usporedna studija bogumilske i romanske umjetnosti imala bi za cilj da pokaže po čemu se ove dvije umjetnosti približuju, kakva sličnost može postati u korištenju tema koje i jedna i druga umjetnost samo »preuzimaju«.[1])

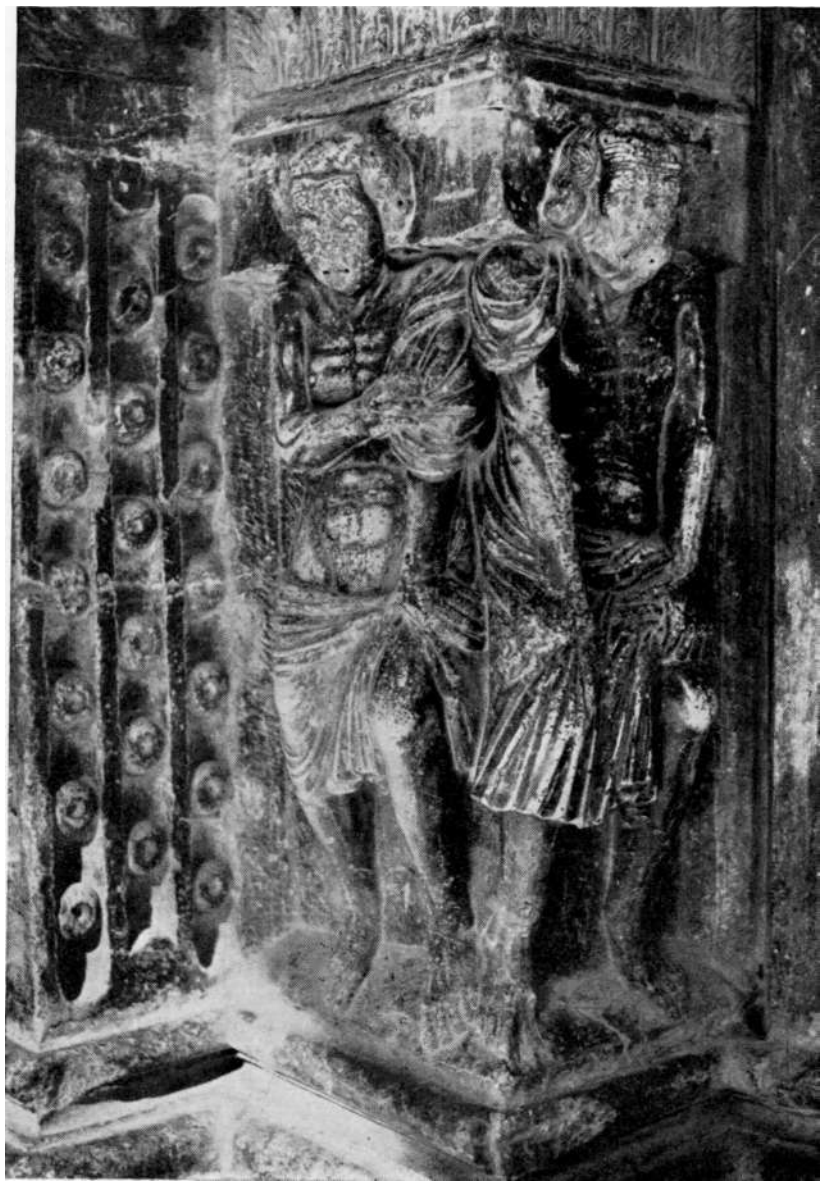
Romanska umjetnost, kao i bogumilska umjetnost, potiče, kad je riječ o motivima koje je obrađivala, iz čitave jedne prošlosti ukotrvljene na starom zapadnom tlu, na koju su se s vremenom nakalemili orijentali uticaji, koje je kasnije donijela struja koja se kretala prema Evropi, a koja je išla od gotskog Crnog mora i hrišćanskog Egipta (ali ne nužno katoličkog). Budući da su ove zemlje i kulture bile samo etape, ovi uticaji su došli iz

[1] Bilo da se radi o romanskoj ili preromanskoj umjetnosti, o sjemenu koje nije niklo pod dovoljnom toplotom, ili o klasu koji zrije pod suncem XII vij., nije beskorisno uporediti slike 8 i 9 sa 10; 13 sa 5; 16 sa 17; 18 i 21 sa 20; 22 sa 23; 24 sa 25.

mnogo veće daljine kako u vremenu tako i u prostoru. A zatim trebalo bi također govoriti o ulozi koju su odigrali Skiti, a i o onoj koju su odigrali Slaveni; trebalo bi ispitati nordijski prtljag koji su Goti donijeli sve do obala Crnog mora i kojeg se možda nisu sasvim oslobodili u korist novih »orijentalnih datosti«.

U Evropi se ova orijentalna inspiracija nadovezala na čitavu jednu tradiciju koja potiče od indoevropskih naroda, medu njima i Kelta. Irska umjetnost, kao i libero-ligurska umjetnost, tu je da nam dokaže da je postajala izvjesna zapadna umjetnost kod naroda poznatih nekada kao »barbara«, prije dolaska nordijskih naroda i prije velikih invazija sa kojima su došli Slaveni, malo kasnije. I ova umjetnost je bila dosta neosjetljiva za rimske uticaje; Grčka joj je doprinijela više, ali ni taj doprinos nije bio odsutan. Ova ce umjetnost doprinijeti, dobrim dijelom rađanju romanske umjetnosti. U međuvremenu biće da se ona održala u arhaičnom vidu, kao u Sen Floranu de Nior (Saint Florent de Niort). I ova paleo-hrišćanska umjetnost nije jako daleko od umjetnosti koja je dugo vremena smatrana »barbarskom«: jer je jednostavno bila nerazumljiva; a zatim, ona ostaje u svojoj biti više »paganska nego katolička«; zbog čega se na nju nije osvrtalo.

Prije nego što je dobila bogumilsku crkvu, Bosna i Hercegovina poznavala je jedan drugi pokret sa dualističkom tendencijom. Ilirija i Dalmacija su bile rimske provincije. Mladi Iliri služili su u rimskoj vojsci. Sa svojih vojničkih putovanja donijeli su oni kult Mitre, koji je bio dosta raširen u Bosni. Hramovi mitraičkog sunca bili su otkriveni u ovom kraju; likovi Mitre bili su pronađeni. U vezi s ovim

Sl. 7 Split

interesantno je napomenuti da postoje bikrani na izvjesnom nadgrobnom kamenju koje se pripisuje bogumilima. Dok se kršćanstvo ne širi prije VII i VIII stoljeća, kult Mitre se pojavljuje u III i IV stoljeću n. e. Ova doktrina propagirala je djelomično stari mazdeenski dualizam i primila sunčani kult »nepobjedivog sunca«. Mitraizam su zbrisale velike najezde barbarskih naroda.

U Glamoču, u Hercegovini, pronađene su pločice iz II v. n. e. Na njima se nalaze likovi velike helenske boginje. Izgledalo bi dakle da su druge religije sa svojim »tajnama« prodrle u ovu oblast prije religije sa kultom Mitre (mada se je lokalnoj antičkoj velikoj boginji vrlo lako mogao dati izgled helenske velike boginje, uslijed uticaja koji su došli izvana). Sva ova vjerovanja će se utopiti u jaku slavensku plimu. Počevši od VI v. n. e. slavenski narodi počeće da se naseljavaju u krajeve u kojima se i danas nalaze, među njima i u Jugoslaviju. Od starosjedilaca Ilira koji su »apsorbovani« održaće se zvanično samo Vlasi. Bilo u svojoj postojbini, prije velikih migracija, bilo kasnije, Slaveni su dolazili u kontakt sa umjetnostima stepa, koje su bile porijeklom iz oblasti Ponta (Crnog mora): skitskom i sarmatskom umjetnošću, i sa umjetnošću Gota. Ova posljednja, inspirišući se starom umjetnošću Bliskog istoka i umjetnošću stepa, rasprostrijeće svoje tragove do Francuske i Španije, i do nordijskih zemalja. Biće da je skitska umjetnost uticala na keltsku umjetnost, kao što će izvršiti uticaj na umjetnost Slavena iz južne Rusije: bilo direktno, bilo preko umjetnosti Gota. U južnoj Rusiji, prije X v. n. e. religiozna misao je proizvod spajanja antičkog kulta velike boginje skitske, koji je odavno uspostavljen, sa sunčanim kultom koji se razvija od V. v. Godine 988. Vladimir, veliki kijevski knez, prešao je na hrišćanstvo. Usprkos tome, paganski kult će se održati u južnoj Rusiji do XIX v. A stari paganski simboli će biti uvijek predstavljani. Ovi kultovi su ostavili mnogobrojne ikonografske tragove u narodnim balkanskim umjetnostima i umjetnostima južne Rusije.

Na stećcima se odvijaju scene jednog »drugog vremena« i cvjetaju stari simboli. U ovim predstavama teško je razlikovati uticaj hrišćanstva od uticaja ranijih mišljenja i vjerovanja, utoliko više što je hrišćanstvo preuzelo za svoj račun mnogobrojne simbole iz daleke čovjekove prošlosti. Maskirane ličnosti koje plešu na jednom nadgrobnom kamenu u Boljunima nemaju, izvjesno, ničega »katoličkog«, bilo da se radi ili ne o navodnim »hereticima«. Čini se dakle da mi imamo posla sa mješavinom i prehrišćanskih simbola.

Ovo nadgrobno kamenje čini jednu vrstu slikovnice čije nam rijetke legende ništa ne objašnjavaju. Srpovi mjeseca, sunčevi simboli, djeteline, korde, zvijezde, fantastične životinje pojavljuju se bojažljivo na kamenju koje je izlizano vremenom. Nižu se scene plesa i lova na jelene, redovi jelena i konja. Konjanici jedan prema drugom u dvobojima. Nije moguće povezati sve ove predstave u jedan sistem koji bi dao računa o svemu. Samo se može proučavati odijeljeno svaka simbolična predstava, da bi se, nakon toga, pokušala povezivanja i upoređivanja. Ispitujući neke od ovih, mi ćemo vidjeti da postoji simbolički kontinuitet, neka vrsta veze koja se može slijediti, za svaki simbol, kao neka nit koja nas vodi.

Neki misle da ove predstave sačinjavaju slike iz života pokojnika, ilustrirajući značajne događaje iz njegova života. Ipak, ako se radi o scenama iz svagdašnjeg života, one posjeduju vjerovatno drugi smisao koji im daje vrijednost. Mada ovaj način gledanja može biti istinit u izvjesnim slučajevima, to ne može biti razlog da se na tim pojedinačnim činjenicama gradi jedna teorija. Drugi neće da vide u ovim scenama ništa drugo do »izvedene« kršćanske religiozne alegorije. Istina se možda nalazi izvan ovih ekstremnih postavki. Pa i onda, treba da se sjetimo da na jednom paleokršćanskom sarkofagu u okolini Arla (Arles), scene prikazuju molitvu za mrtve: njih možemo razumijeti samo kad to znamo. Međutim, ono što mi znamo o bogumilima Bosne i Hercegovine svodi se na vrlo malo toga.

Na stećcima se nikada ne susreće neka ličnost koja kleči pribrana. Ljudi s »velikim rukama« (vidi dalje) nameću sudbinu koja nije nikad tražena

Sl. 8. Niort: »Sv. Florencije« Francuska

u poniznosti. Čini se da su bogumili bili tako uvjereni u osnovanost i uspjeh svoga »vjerskog poduhvata« da su smatrali izlišnim bilo kakvo ponizno držanje. I njihov revolt protiv katoličkog carstva je sazdan iz sigurnosti, tu se ne ispoljava nikakvo oklijevanje. Bogumili imaju dobru savjest i uvjereni su da drže u rukama istinu. To nisu fanatici nego revnosni vjernici. Ples, lov i turniri nadomještaju ritual; ali o kojem je onda ritualu riječ? Trebaće tražiti ono što se nalazi ispod ovih slika, ćutljivih za nas, ali koje nisu uvijek bile nijeme. Pomislimo, na primjer, da ekshumirani mitraički hramovi nisu uvijek bili ruševine i da su oni zaštićivali vjernike. Ali su i oni zaboravljeni, zatočenici zaleđenih sjećanja.

* * *

Nebrojne scene lova na jelena ukrašavaju stećke (slika 4, 11 i 12). Uvijek je jelen progonjen; nikad nije taknut strijelom ili kopljem koje mu prijeti. (Osim na jednom stećku u vrtu Muzeja u Sarajevu: na stećku čiji se stil dosta razlikuje od stila ostalih stećaka koje obično nalazimo.) Ovo daje povoda mišljenju da ove scene imaju skriveno značenje i da simbolika lova na jelene ima neko posebno značenje. Na kapitelima romanskih crkava mnogobrojne su predstave jelena: često je on prikazan ranjen strijelom koju je odapeo kentaur. To izgleda normalno kad se radi o pravom lovu. Jedna druga umjetnost mnogo je predstavljala jelena koga love i koga vidimo kako ga gone, pritiješnjenog i ranjenog: parćanska i sasanidska umjetnost.

U ikonografiji stećaka jelen nije neminovno lovljen: vidimo ga također u gomili s drugim srodnicima, ili samoga, kao neku autonomnu suštinu (slika 1). Od keltskog boga Cernunnosa do jelena koji predstavlja paleohrišćanski katekumen, razdaljina nije tako velika. U stara vremena, u grobovima iz neolita, u Bretanji, otkrili su pokojnike sahranjene, sa jelenovim rogovima na glavi; često je ritualno ognjište bilo upaljeno na ovim grobovima. »Gospodar životinja« zidnih magdalenskih gravira (pećina Tri brata) nosi jelenske rogove. Na brdu Grave (Gravet), u departmanu Marn (Marne) otkriven je nedavno jedan grob u kojem je nađen jelen sahranjen kao čovjek. Ovaj grob mora da datira iz perioda zvanog »nezavisna Galija«, U religiji Kelta i Germana, jelen je bio sveta životinja, koja je predstavljala među ljudima deificirano sunce. Na graviranim stijenama Val Kamonike (Val Camonica) ima mnogo predstava jelena; jedan od njih pokazuje likove kako plešu oko jelena koga jaše neka druga ličnost. Na stećcima se susrećem katkad plesovi koje vodi čovjek koji jaše na jelenu (slika 14). Jelen je vrlo često predstavljen u parćanskoj i sasanidskoj umjetnosti: freske Tak I Bostana (Taq I Bostan) (i iz Suse) na kupama, itd. Njega vidimo i u »dvorani jelena« iz III stoljeća u Troprakkale-u, u Korazmoji. Runda je bio bog-jelen Hetita. Jelen će se često naći u galo-rimskoj umjetnosti: stele, freske, paleohrišćanska keramika.

Sl. 9 Niort: »Sv. Florencije« Francuska

Kako je misao evoluirala sa dolaskom bronzanog, zatim željeznog doba, magija je ustupila mjesto kultu jelena u vezi sa razvijenijim nivoom kultske svijesti. Vrijednost simbola se pomjerila, ali njegov smisao je osto neizmijenjen. Doista, ako se mitska sadržina koja se pripisuje nekom simbolu mijenja stoga što ona odgovara potrebi objašnjenja svijesti koja evoluira, — osnov značenja simbola je stabilan, on je arhitipskog karaktera. Dato obašnjenje je drukčije, mitovi ne liče jedni na druge, a ipak se isti simboli ponovo nalaze: svaki simbol sadrži posebni smisao, neevidentan, koji ostaje za njega vezan, ma kakva bila uloga koja mu je momentano data. Ako je tako, može se shvatiti da simboli imaju »neprekidan« smisao, zbog njihove arhitipske prirode i da zadržavaju »izvjesnu nevidljivu psihičku efikasnost« čak onda kada izgleda da su izgubili svaku vrijednost, Ovom simboličnom sadržaju treba pribjeći da bi se pokušalo saznati duboko značenje mitova i da bi se pokušalo doći do saznanja čemu oni odgovaraju kod čovjeka. Mitove i ritaule nose simboli koji im daju vrijednost. Ovi manifestuju urođene težnje u čovjeku i otkrivaju izvjesni nasljedni potencijal. Drugim riječima, ako se kontekst mijenja, slika stalno ostaje.

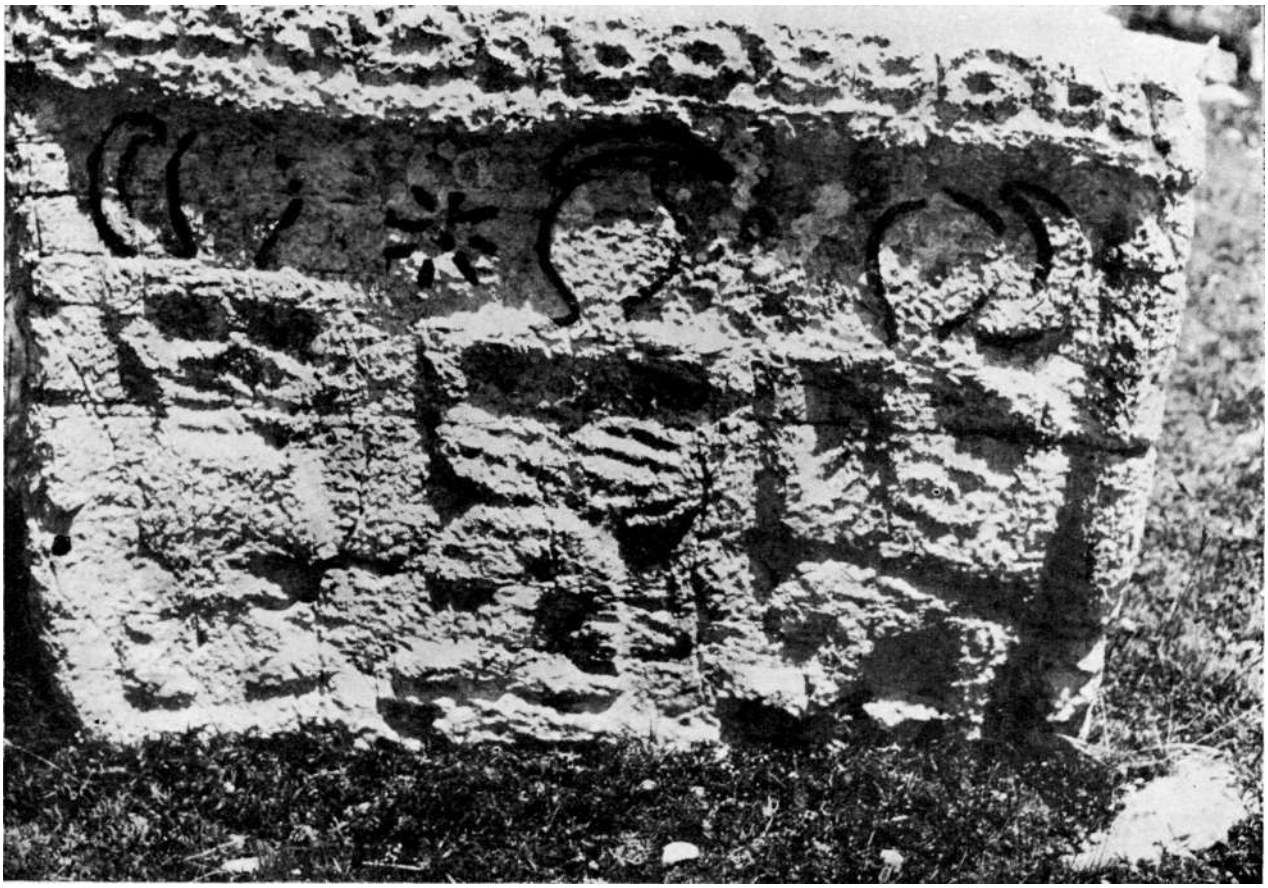
Simbol okuplja svjesno i nesvjesno, približava prošlost budućnosti. On je neka vrsta veze koja sadrži u sebi bezbrojne načine postajanja. On igra jednu ulogu ispunjava jednu funkciju: ova posljednja je univerzalna i odgovara njenom smislu, dok

je uloga posebna i podudara se sa njegovom momentanom vrijednošću. Tu univerzalnost simbol duguje svome arhitipalnom smislu, »svetom« ako hoćete, koji transcendira istoriju; kasnije, božansko će sasvim prekriti sveto. Nasuprot tome, posebnost simbola se adaptira jednoj epohi i čini prolaznu vrijednost. Stalna funkacija simbola se svodi u svakom momentu, na ulogu koju on uzima na sebe. I različite obezbijedene uloge postaju jamci simboličke efikasnosti koja im ipak ne pripada. Ova efikasnost proizlazi iz neistoriske simboličke funkcije i samo joj njena trenutna i istorijska uloga dopušta da »bude od koristi«: funkcija se potčinjava ulozi koja joj daje svjestan i realan domet. Stalna funkcija ostaje u potencijalnom stanju jedne neiskorišćene snage. Funkcija traži primjenu: nju joj daje svijest koja zaodijeva simbol u posebno ruho.

Simbol je na marginama istorije, jer on stvara u čovjeku jedan nasljedni teret koji manifestuje život, nezavisan od njegove istorijske situacije. Ne treba ga dakle lišiti njegovih korijena izolujući ga, niti ga odvajati od istorijske epohe u koju se integrirao. Smisao simbola se ne mijenja, kao ni njegova spoljašnost: ono što se mijenja jeste način na koji će se on shvatiti i razumijeti ta prividnost. Svaki iskorišćeni simbol implicira svoju metamorfozu u duhu koji ga posmatra. To je slikovit način simboličkog govora. A poruka koju on otkriva shvata se u zavisnosti od stanja svijesti koja ga izaziva ili prihvata. Simbol ne odbacuje istoriju: on prodire u nju izvana; on ne dolazi sa njom, nego živi van njenog kretanja, u jednom zaustavljenom vremenu. Ako on ne fiksira istoriju, on je prihvata kao neposrednu totalnost i svodi je, od jučer na sutra, na samo jedan plan, a to je plan jednog istorijskog trenutka koji donosi sa sobom teško nasljeđe. Nezavisno dakle od vrijednosti koja mu je pripisivana, simbol posjeduje u pravom značenju riječi izvjesnu autonomiju. On može izgubiti svoje očevidno značenje; njegov smisao, neodvojiv od njegove predstave, širi se i njegova slika prelazi milenije.

U orijentaciji ove misli, u vezi sa jelenom, treba se podsjetiti ovoga: ne tako davno, bio je običaj u izvjesne praznične dane nositi maske jelena ili praviti kolače u obliku ove životinje.

Jelen pripada dvama svjetovima: nekad je imao dvostruku snagu-ktonsku (zemaljsku) i sunčanu; on je predstavljao most između ovog svijeta i onog svijeta, onog svijeta u koji se svako nadao da bi mogao doći, kako bi umakao smrti. I, pored mitova koji su bili vezani za njega privremeno, simbol jelena zadržao je zemaljsku i nadzemaljsku psihomorfologiju, koja čini od njega izuzetno biće. On je veza između svijeta smrtnog čovjeka i jednog drugog svijeta prema kome čovjek upućuje želje

Sl. 10 Dugo Polje

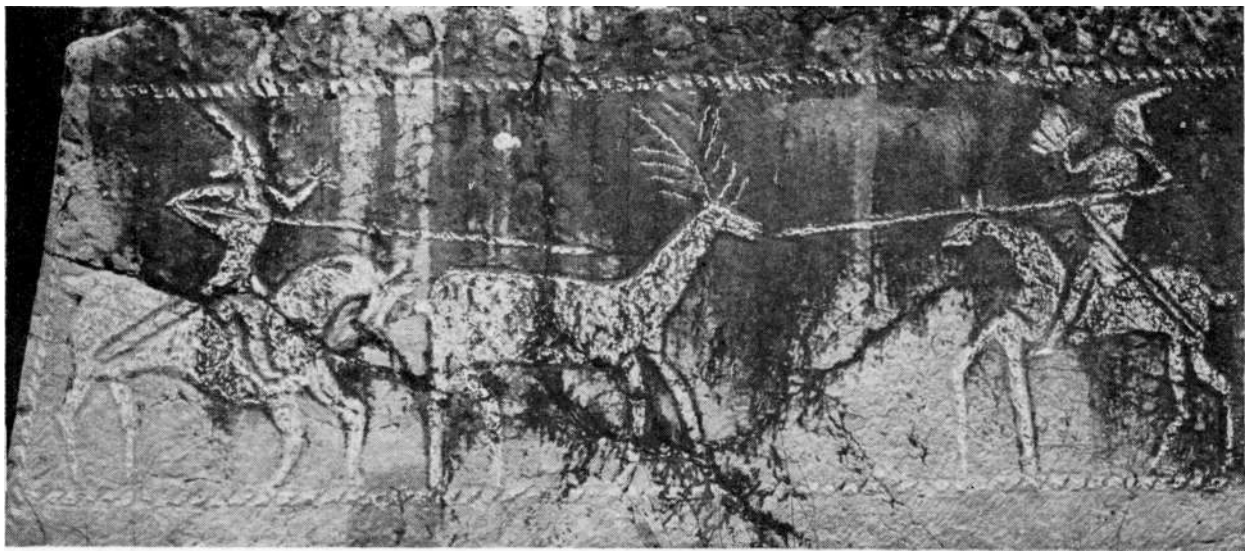
za besmrtnošću. On stoji kao neki posrednik u kome se ujedinjuju dva lica problema koji opsjeda čovjeka. Stari »sunčani« jelen mogao je postati slika paleokršćanskog katekumena; ovaj posljednji, prvim krštenjem, umire i ponovo se rađa u »istinski život«; od tada će obje prirode, zemaljska i nadzemaljska, u njemu zajedno živjeti. Ovo je jedna etiološka metoda, jer ono što najprije interesuje čovjeka, to je da ne »umre potpuno«, da »sačuva svoju kožu u grobu«. Potajno, simbolika jelena ostaje vjerna i ovjekovječuje jedno stalno značenje, dokle god se njegova slika iskorištava, odgovarajući manifestaciji jednog arhitipalnog obrasca. Ista je stvar sa svim pravim simbolima koji su spontani izraz i koji vrše neku nesvjesnu privlačnost. Svijest onda prima na sebe da im da mitsko ili religiozno značenje koje objašnjava njihovo prisustvo.

Na jednom stećku, u Barevištu, svojim kopljem konjanik gura jelena prema nekoj ženi koja nosi dijete koje drži mali krst: s druge strane drveta, koje se nalazi iza ove žene, jedan strijelac zateže svoj luk. Kod Stoca, na jednom stećku, dva konjanika stoje jedan naprama drugom s ispruženim kopljima (slika 15); jednom od njih prijeti strijelac, koji se sprema da mu odapne u leđa strijelu. Kakvi su to »podmukli manevri«, ovi nelojalni postupci? Pomislilo bi se da prisustvujemo predigri na sceni izdajstva. Klopka se priprema, pomalo možda na sličan način kao kad je jelena uhvatio s leđa drugi lovac (slika 11 i 12). Izgleda da je značenje strijelca i njegovog luka, ovdje, zlokobno, »nečasno«. Interesantno je uporediti to sa izvjesnim likovima sa »velikim rukama« čiji oholi izgled ima kao znakove jedan krug (vrsta kružne kapice) i luk sa strijelom (slika 17). Ovdje, čovjek pada u iskušenje da smatra kao znak plemićke i kraljevske snage, kao što je luk parćanskih kraljeva (parćanski novac pokazuje Arsasa, osnivača dinastije, kako drži luk, simbol moći). Ali, posmatrajući na stećcima ove strijelce čije zlobno držanje izgleda dokazno, luk gubi to uzvišeno značenje. Bez sumnje on nije ipak lišen snage: ali o kakvoj se onda moći radi? Kao i bezbrojne simboličke predstave, luk posjeduje vrijednost sa dva lica, što se izgleda htjelo potvrditi u ovom slučaju na stećcima. On zadržava dvoličnost činjenice da se njegova moć izgleda htjela vršiti u divergentnim pravcima.[2])

Scene lova su dosta često u galo-rimskoj nadgrobnoj skulpturi. Lov na jelena ukrašava jedan galo-rimski mozaik, koji se čuva u Muzeju u Ruanu (Rouen). Ove galo-rimske stele su prekrivene vrlo raznolikim anegdotskim scenama. A, pored predstava lova, nalaze se predstave posmrtnih gozbi. U sasanidskoj umjetnosti dvije teme se nalaze jedna pored druge: tema lova, koja ponovo dovodi pokojnika u zemaljski život, nalazi se nasuprot temi ritualne gozbe koja je posvećenje jedne promjene. Ništa od toga nema na stećcima: mada bi trebalo proučiti sa mnogo pažnje kola koja se vrlo često nalaze na drugoj strani stećaka na kojima se nalazi scena lova. U galo-rimskoj umjetnosti, kao i u sasanidskoj umjetnosti, jelen je jedna od mnogih životinja koje se love. Naprotiv, na stećcima, jelen je gotovo uvijek jedina životinja koja ima tu ulogu.

U ikonografiji stećaka, motiv jelena kojeg lovi konjanik pruža nebrojne analogije sa predstavama romanskim i preromanskim: jelena goni konjanik na jednom izvajanom panou iz IX stoljeća (Muzej u Narboni), na frizu Saint-Restituta kao i na onom u Andlou (Andlau), u San Zeno-u u Veroni isto tako (slika 13), itd. Gotovo uvijek, jelen se lovi kopljem, bodežom itd. U sasanidskoj umjetnosti, lovci, na konju, naoružani su lukom. To se ne nalazi na stećcima: strijelci-lovci koje tu susrećemo su pješaci. Motiv jelena kojeg lovi strijelac »*SR* zemlje« može, na neki način, evocirati kentaura-lovca koji odapinje luk, redovan predmet roman-

[2] Luk čini jedan od atributa ličnosti sa »velikim rukama« (slika 17). On je također vezan sa malim ličnostima koje se nalaze na sarkofagu u Domazanu, Jedna od njih crta »peterokut« Hildegarde de Bingen (slika 16).

Sl. 11 Žitomislić

Sl. 12 Toplica

ske ornamentike. Kao kentaur, koji je u isto doba životinja i čovjek, uloga strijelca je složena. Ovi strijelci pješaci predstavljaju jedan problem: treba li povezati njihovo oružje sa plemičkim lukom koji je znak ličnosti sa »velikom rukom« (u Radimlji, na primjer, slika 17), — ili sa zlokobnim lukom »strijelaca u leđa« (sl. 15)? Ili mu treba dati drugi smisao, različit od ova dva? Nije li možda luk, simbol vrhovne moći, u rukama jedne ličnosti zle naravi, koja lovi jelena koji je, svojom dvostrukom komponentom, neki prolazni oblik koji veže materijalno sa duhovnim?

Zahvaljujući tim dvjema komponentama koje se spajaju u njemu jelen se ne postavlja kao dvosmislena vrijednost: on je ujedno i jedna i druga; u njemu se one uravnotežuju. On nije kao strijelac koji može uzeti samo jedan ili drugi od ovih vidova i koji ne posjeduje nikad srednje značenje, koje rezultira iz neposrednog sučelivanja ekstremnih vrijednosti. Jelen je kao veza, a to objašnjava njegovu ulogu životinje koja vodi duše u mitologijama. On čini oslonac svijesti, na koji se ona naslanja da bi došla do svoje najveće želje: to je »obezbjedenje vječnosti«. Na taj način, znajući da je vječna, svijest dobivala veću vrijednost: ona prodire u apsolutno. I da bi to uspjela, ona se uortačuje sa svojom besmrtnošću, motivišući sama svoju vječnost. Jelen je jedna od onih simboličkih slika čiji prvobitni smisao pomaže misli da se uzdigne do božanskog nivoa. Konj je također psihopompna životinja, mada su uzroci ovog svojstva malo drugačiji.

Nekada, svijest se vezivala za rogove jelena koji su predstavljali sunce; za neko vrijeme, ona je usvojila njegovu sudbinu »sunčane« životinje; ona je pokapala jelena kao jednog od svojih, kao svoga saradnika, u svojstvu »nebeskog dvojnika« na kojem je temeljila svoje nade, u koga je vjerovala kao u samu sebe. Zatim, ona je u njemu vidjela samo slikovito sredstvo, ali praktično sredstvo, da jaše na njemu ka besmrtnosti; svijest je uzjašila jelena da je on odvede tamo gdje je ona željela da dođe; njezina duša-ptica otišla je, odnesena na jelenu.

Jelen koga je čovjek lovio, životinja bliska njemu, ali tobož »potpuna«, bio je izabran od svijesti kao jedan od gospodara njezine sudbine: s njim (kao i sa drugim »sunčanim« slikama-simbolima) ona je nastojala da ostvari svoje težnje. Svijest je učinila mnogo više: ona se je trudila da sebi prisvoji prelaznu snagu jelena, da bi ušla pravo u domen nadživota, bez prekidanja kontinuiteta; od svetog ona je prešla u božansko, i postavljajući se kao vječna, ona se otkriva kao besmrtna. Od ponovnog rođenja, traženog od snage jelena, posrednika između mrtvih i živih — do koncepcije o vječnosti, čovjek ide od efemernog zahtjeva do postavljanja jednog trajnog rješenja. Nakon što je obožavala jelena, svijest ga jaše i penje se uskoro na njegove rogove: tako uzdignuta, ona dominira ovim svijetom, od kojeg traži jedan povoljan znak koji joj donosi izvjesnost njene »nesmrti« (»non-mort«).

* * *

Od Orijenta do keltskih zemalja jelen je uvijek blistao u svijetu slikara. Prikazivanja lova i borbi su nebrojena. Ipak postoji jedna tema čiji se trag može pratiti: tema o lovu sa sokolom. Nju nalazimo već u hetitskoj umjetnosti; sasanidski umjetnici je, izgleda, nisu poznavali; ali je ona, izgleda, bila veoma omiljena među umjetnicima prvih stoljeća islama. Ova tema se seli zatim prema romanskom zapadu: na fasadi crkve Parthenay-le-Vieux, Konstantin, sa sokolom u ruci, jaše konja. Ista tema pojavljuje se katkad na stećcima.

Zvijezda sa šest krakova je vrlo često predstavljena na stećcima. Nalazimo je na merovinškim sarkofazima jugozapadne Francuske. Ovo njeno prisustvo objašnjava se činjenicom da su Aquita-

Sl. 13 San Zeno u Veroni (Italija)

niju okupirali Goti: ovi su donijeli ovaj motiv (kao i druge) sa obala Crnog mora. Za vrijeme svog dugog boravka u ovom kraju, Goti su dodali svoje poznavanje orijentalnih umjetnosti dotadašnjem poznavanju skitske umjetnosti. Kad se grčka civilizacija povukla, ponovo su se pojavili u Siriji stari orijentalni simboli iz Asirije i Perzije; oni su se pojavili ponovo u orijentalnom svijetu i »kontaminirali« su osobito gotsku umjetnost. I simboli ovog porijekla (kao što su zvijezda sa šest krakova i krasuljak) nalaze se također na stećcima. Što se tiče zvijezde sa šest krakova, nju je usvojio čitav Orijent, od Niniove do Aleksandrije. Nalazimo je na jednoj židovskoj kosturnici koja je porijeklom iz ovog grada.

Na stećcima je šestokraka zvijezda često udružena sa srpom mjeseca. Oni čine jednu vrstu diphita. Jedan analogan par formiran je od sunca i mjesečeva srpa. Ovo je vrlo raširena predstava; ovaj simbolički par nalazimo u mnogim zemljama svih vremena. Vidimo ga također često na laponskim bubnjevima kao i na ciganskim amuletima iz centralne Evrope. Kod Rimljana, Dijanu prati mjesečev srp, a njenog brata, Apolona, sunce. U našim romanskim crkvama nalazimo ga inspirisanog Genezom: na primjer, iznad raspeća u Villare les Moines, u Švajcarskoj; u Saint Mesne u Chinon, »sunčani« simbol je zamijenjen osmokrakom zvijezdom, a mjesečev srp, upravljen prema gore, liči na rog. Sunce i srp postoje, sa instrumentima strasti (Passion) na pokrštenom menhiru Saint Duzec, itd.

Sl. 14 Boljuni

Pokušavalo se dati neposredno objašnjenje ovih predstava na stećcima, pozivajući se na razne mitove, između ostalih na manihejske mitove: sunce se identifikovalo sa krstom, a mjesec sa djevicom. To su samo »epizodične« interpretacije. Ma kakvo bilo značenje koje se pripisivalo ovim simbolima, jedna činjenica ostaje: oni čine jedan par dopunskih vrijednosti, određujući tako harmoniju, koegzistencijom dvaju suprotnih »principa«; mjesec je prema suncu, kao pasiv prema aktivu, itd. Ovaj par bi se mogao porediti na izvjestan način sa simboličnim smislom Salomunovog pečata,

Među ornamentikom stećaka, pojavljuje se ruka koja drži jedno okruglo tijelo između palca i kažiprsta. Jedna slična ruka postoji na jednom kapitelu crkve u Lagardu (Saintonge). Na timpanonu crkve u Lalande-de-Cubzac, Krist drži, između palca i kažiprsta, jedan ogroman krug (Vizija svetog Jovana). Jedan galski zavjetni dar, nađen na izvorima Sene, prikazuje hodočasnika koji drži okruglo tijelo, na sličan način.

Na jednom stećku u Muzeju u Sarajevu vidi se jedna mala ličnost kako drži vrlo dugačak krst. Jedna slonovača manastira Saint Supicin, sačuvana u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, predstavlja Krista kako izvodi čuda: on nosi u ruci dugačak krst. Jedna identična predstava Krista postoji na jednoj drugoj slonovači, u Etchmiadzin, u Armeniji. U Sacramentaru iz Drogona, u Bibliji iz Saint-Paul-Hors-les-Murs, na slonovači iz Esena, Krist nosi na ramenu mali krst na dugoj motki; ovaj atribut, koptskog porijekla, omogućio bi da se otkrije egipatski uticaj.

Bezbrojni krstovi postoje na nadgrobnom kamenju bogumila; neki su monumentalni. Sve ovo vodi na misao da krst i Krist nisu bili kod bogumila omalovažavani, kako to hoće da prikažu pisani izvori.

Drugi motivi na stećcima izazivaju analogije: ovdje, žena sa djetetom; tamo, ptica dugih nogu, koja sjedi na ramenima jedne žene, liči na galske statuete nađene u Aleziji; ova scena je srodna sa jednim motivom na portalu crkve Saint-Andre-de-Sescas (Bordelais); drugdje, životinja nosi na leđima tri ptice, što treba dovesti u vezu sa jednom predstavom iz I stoljeća n. e., koja ukrašava »kocku mornara«, nađenu u Parizu, ili se opet može povezati sa jugoslavenskom predistorijskom situlom iz Vača.

Kola (slika 6 i 14), narodni jugoslavenski plesovi, koji su predstavljeni na stećcima mogla bi izražavati bilo radost što se vidi »duša« dragog pokojnika kako se oslobađa svoga tijela da bi stupila u nebeski

Sl. 15 Radimlja

život, — bilo žalost zbog njenog odlaska, — bilo opet radost »duša« nebeske zajednice koje dočekuju novu pridošlicu. Ali se opet stvar komplikuje kad se smatra kako, često, plesače vodi kolovođa koji sad drži u ruci pticu, sad vitla krunu, sad jaše jelena, Treba također voditi računa o činjenici da su, na istom nadgrobnom kamenu, predstavljene neke druge scene koje su, možda, u vezi sa kolom. Dakle interpretacije lete na sve strane.

Interesantno je zabilježiti da je jedno kolo, mrtvački ples, bilo predstavljeno u srednjem vijeku, u velikom broju grobalja. Radilo bi se o jednoj alegoriji koja je predstavljala fatalnost koja osuđuje sve ljude na smrt. Svaki plesač je izčezavao kad je došao na njega red, bez sumnje da bi se napravila aluzija na postepenu smrt sedmero braće Makabeja. A slijedeći podatak se možda može dovesti u vezu sa kolom na stećcima: sve do nekoliko posljednjih godina, po završetku religioznih nedjeljnih službi, koje se slave u Hercegovini, seljaci

Sl. 16 Domazan — Francuska

Sl. 17 Radimlja

su se okupljali da plešu. U početku, oni bi tapkali, njišući se u ritmu koji bi davali svojom pjesmom. Poslije ovog kola, vodenog pjevanjem, dolazio bi trojanac, ples sa finijim koracima i praćen zadihanim tonovima harmonike.

Da se vratimo na kola na stećcima, ona pokazuju zajedničko učešće. Ova kolektivna manifestacija; u kojoj su, najčešće, ljudi i žene izmiješani, izražava izvjesnu intencionalnost. Veseli ili mrtvački ples je karakterističan za trošenje vitalne energije, združene ako hoćete: on predstavlja bujnost. I, kao svaki kolektivni podhvat, on izražava želju za kohezijom u kojoj ima udjela efikasnost ritma. Ritam olakšava homogenezaciju članova zajednice. On podstiče plesače, pokreće ples i vodi ga; on razularuje igru, koja je kolektivni žar.

Sto se tiče turnira sa kojima se susrećemo, tako često, na stećcima, oni su dosta slični onim koji ukrašavaju kapitele naših romanskih crkava. Općenito se smatra da je ovaj siže omogućavao umjetniku da iskoristi do maksimuma estetske mogućnosti koje je pružala tema sukobljavanja životinja. Ističući borbeni stav —- onaj stav na »stoj«! — mogao je ◇n uvući u igru dinamiku tijela, pri svemu tome što je prikazao profil životinja, Tako je artist izvlačio što je mogao više iz ovih sukobljenih životinja, koje je on izvlačio iz njihove nepokretnosti; akcija zamjenjuje obrednu formu. Tema sukobljenih životinja došla je sa Orijenta do preromanške i romanske umjetnosti. Ali naši dalji preci su je poznavali: ova se tema susreće među zidnim gravurama magdaleniansikim. I kozorosi koji se bore na Roc de Sers koriste se već dinamikom tijela. Nekoliko predstava sukobljenih životinja mogu se vidjeti na stećcima (slika 19); ali su te predstave mnogo rjeđe od predstava turnira. Mogli su se ovi turniri smatrati, u romanskoj ikonografiji, kao scene izvođene iz epskih siklusa (Chanson de Roland, Cycle Breton, itd). Na portalu katedrale u Modeni, jedna scena, uzeta iz romana okruglog stola, prikazuje Artura i njegove drugove. Ova scena sadrži jedan turnir. Ali ništa ne govori da bi trebalo generalisati polazeći od nekoliko posebnih slučajeva. Isto tako, dva konjanika su postavljena sučelice na fasadi crkve San Zeno (Verona): treba obratiti pažnju na prisustvo žene koja kleči (slika 18).

Čini se da je isto tako teško tvrditi da ovi konjanici, koji stoje jedan nasuprot drugog sa ispruženim kopljima, predstavljaju na alegoričan način vječnu borbu dobra i zla. Promatrajući je sa jednog drugog nivoa, različitog od nivoa bogumilskih vjerovanja, katolička crkva je insistirala na ovoj borbi: Sotona se suprotstavlja, sa svojim tobolcem zasjeda i iskušenja, božanskim aspiracijama ljudskih stvorenja. Sotonske predstave su proizašle ravno iz manastira XII stoljeća. One se izražavaju, u romanskoj umjetnosti, obradom svih sotonskih pakosti, temom o djevicama ludim i djevicama mudrim, a naročito temom o psihomahiji.

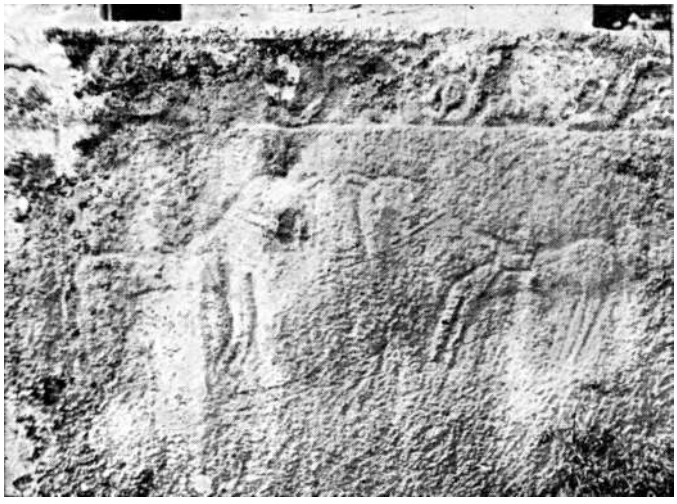

Sl. 18 Verone

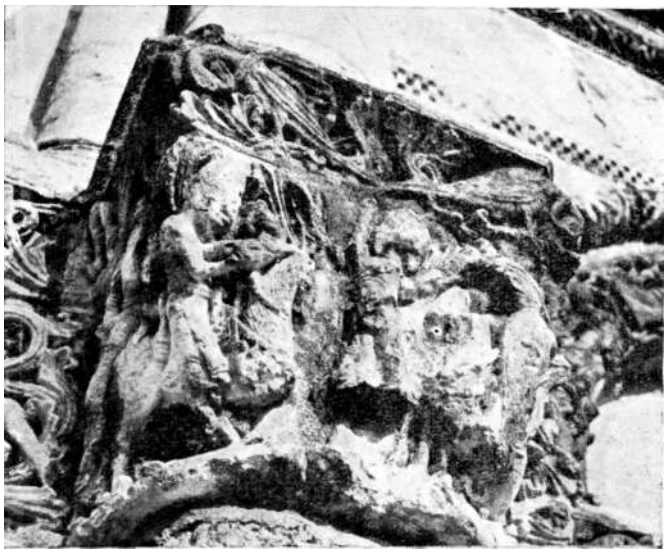
Ta tema ilustruje poemu razboritosti: krepost se borbi sa porokom i trijumfuje, — na freskama iz Tavanta i Vic, na kapitelima crkava poatevinskih i sentonženskih. Kreposti postaju tada lako ženevojnici, sa oklopom na sebi, a poroci se metamorfaziraju u hibridna i zabrinjavajuća bića. Ovo je jedan od načina da se prikaže borba dobra i zla. Ovi demoni koji čine svijet duhovne smrti podsjećaju nas na Etruršćane: ovi su već bili naselili čudovištima svijet mrtvih, smatrajući ga paklenim.

Turniri na stećcima izgleda ne govore sličnim jezikom: dva konjanika koji stoje licem u lice, spuštenog koplja, liče jedan na drugog, ništa ih ne razlikuje. Čudno shvatanje koje, izgleda čini od zla dvojnika dobra i koje smatra ovog posljednjeg kao odraz prvog. Ovo bi se još moglo shvatiti ako se zamasli da dobro i zlo zavise od dviju vrhovnih sila, dobre i zle. To bi onda bio jedan način predstavljanja ovih dviju sila: kao dva brata neprijatelja. Ali bi isto značilo pretjerivati ako bi se dualizam doveo do ovog krajnjeg poluotoka, koji okružuje more neizvjesnosti. Uostalom više se radi o principu zla nego o bogu, dok je bog dobra više nego jedan princip. Pošto čovjek može stupiti u nebesko carstvo svjetlosti, ima on dakle mogućnosti da umakne principu-materiji i da nađe sklonište kod drugog. Njihove snage nisu ekvivalentne: princip se bori protiv boga; oni nisu jedan nad drugim i ne čine dvije suprotne slike (dobru i zlu) jedne te iste rašćerečene božanske moći. Postoji razlika u nivou između pritisaka koji na čovjeka vrši bog — dobrog i onog koji vrši princip zla, Ako čovjek ima mogućnosti da se udalji od jednog da bi se približio drugom, dopušteno je misliti da ovi turniri ne mogu predstavljati dramu dobra i zla.

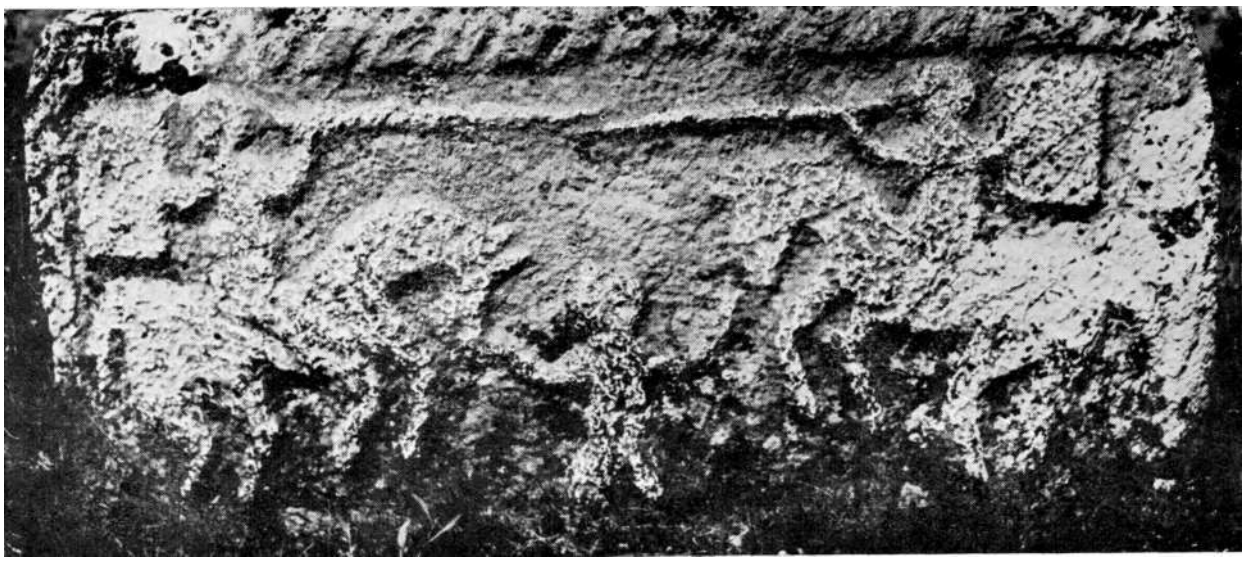
Katkad se žena, sudeći po njenoj dugoj haljini, nalazi između dva konjanika (slika 20 i 21). Razdvaja li ona dva protivnika da ih pomiri, ili da im da znak za borbu? Nije li ona plijen, ulog u turniru koji se priprema? Ili pak predstavlja simbolični teren na kojem se odigrava moralna bitka između sila dobrih i sila zlih? Sve su to pitanja koja se postavljaju i ostaju neriješena, mada se i druge mogućnosti mogu sigurno uzeti u obzir i mada je posljednja eventualnost najmanje vjerovatna: nikada konjanici ne ugrožavaju, ili se ne prave da ugrožavaju, ženu koja ih dijeli.

Sl. 19 Pridvorci

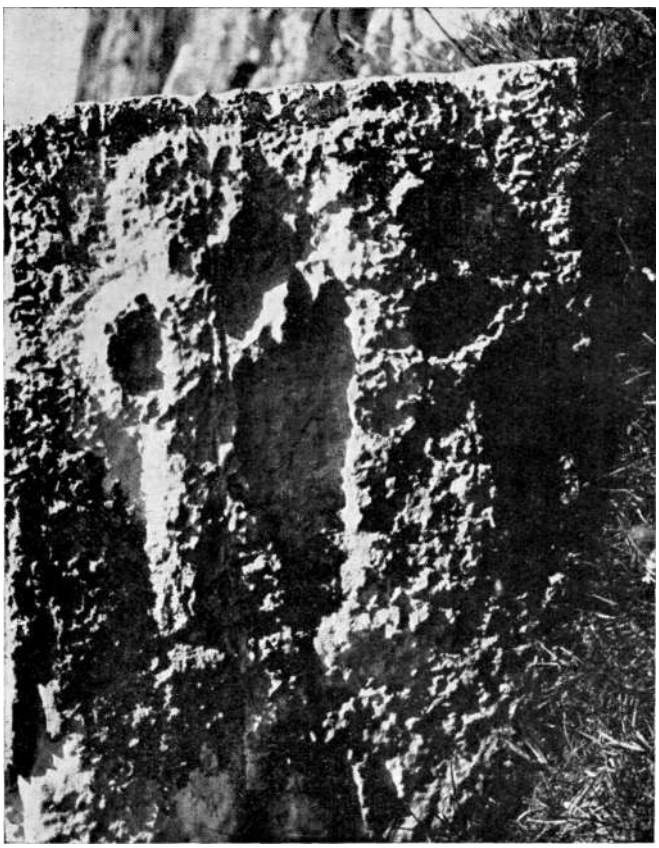

Sl. 20 Sent: »Ženska opatija«, Francuska

Sl. 21 Ziemlje

Naprotiv oni upravljaju svoja koplja prema jelenu, a da ga ne ranjavaju; često se jelen prikazuje zarobljenikom dvaju kopalja lovaca koji ga pritišću (slika 11 i 12). Treba li vidjeti, ovdje, jelena kao »dušu koja živi«, ugroženu od dobra i zla koji se u njemu bore? To je slabo uvjerljivo, jer se teško može zamisliti jedan vjernik koga proganja dobro istovjetno sa zlim. Dopuštajući čak da je njihova snaga jednaka (što je malo vjerojatno), teško je zamisliti da oni mogu vršiti istovjetnu moć, budući da su njihove bitnosti sasvim različite. Napadan od zla, proganjan od dobra! To izgleda vrlo čudno. Ako se pretpostavi da turniri pokazuju samo borbu dobra i zla, to čineći oni je stvaraju; ova borba ostaje alegorična, ona nije simbolična; nedostaje joj istinitost ritualnih borbi! U ovom slučaju, teško je shvatiti da protivnici liče jedan na drugog, što je normalno, naprotiv, ako su turniri predstave realnih ritualnih borbi; u tom slučaju oni znače prije nešto drugo nego li borbu dobra i zla. U Etruriji su, nekad, postojale ritaulne borbe koje su proizlazile iz pogreba. Opadanjem njihove vrijednosti, postale su borbe gladijatora, koje su zadovoljavale niske instinkte masa. U jednoj starijoj epohi, gravire iz Val Camonica nam pokazuju parove »sunčanih gladijatora« kako se sukobljavaju u ritualnim borbama čiji smisao dolazi od smisla koji su imale prve borbe. Sasanidski intalji (urezane slike) predstavljaju dvoboje konjanika koji, u stvari, sačinjavaju scene investiture, dakle i one su inicijarijske. A to su samo neki primjeri između ostalih.

Sl. 22 Dugo Polje

* * *

Na stećcima su predstavljene ličnosti »bez ruke« (slika 2) i druge koje pružaju širom otvorenu ruku, prekomjerne dužine (slika 17). Ove nezgrapne ruke izgleda da se suprostavljaju ličnostima bez ruke, kao što ćemo to vidjeti. Ova velika ruka, sa raširenim prstima, postojala je već među pećinskim gravirama nordijskih zemalja i iz Val Camonica, Tada se radilo, vrlo vjerojatno, o jednoj »sunčanoj« ruci; ona je predstavljala, bez sumnje, neko antropomorfno božanstvo, u neposrednoj vezi sa kultom sunca. Ali ova oznaka »sunčanom upravo prekriva skriveni smisao, dublji. Ova ruka izražava prije svega ispoljavanje dominantne svijesti. Ona odaje pokušaj stavljanja ruke svjesnog na okolni svijet; svi su sunčani kultovi imali autokratsku tendenciju, oni su tražili da »posunče« okolinu, vođeni

Sl. 23 Cardan — Francuska

amblemom sunca, na kojem su bile projicirane Zelje, dominacije ljudske misli; sunce i njegovi simboli su samo nosili ove želje, u svrhu realizacije prekrivajući ih kosmičkim ruhom. Sunce je postalo zastava snage i moći, kraljevske i božanske. U ovoj perspektivi, postoji slaganje smisla nezgrapne ruke, ovog glasnogovornika svijesti, sa »sunčanom« simbolikom. I ovaj simbol velike ruke je bio iskorišten, dok su sunčani kultovi zaboravljeni već odavno.

U svoje vrijeme sunce je došlo u pomoć željama za afirmaciju svijesti; ali se uskoro ova oslobodila njega: to je bila samo jedna etapa na dugom putu razvoja svijesti. I simbol »velike ruke«, kao i drugi simboli zvani »sunčani«, izražava samo postojanost ispoljavanja snage svijesti. Ova afirmacija misli vrši izvjestan uticaj na religioznom polju, pošto ona teži za »rješenjem nemira«, »ukidajući« smrt ili, pomjerajući njeno značenje. Tako, ona otvara vrata koja vode u besmrtnost. »Velika ruka« može predstavljati, isto tako, pretjerane težnje svijesti koja, da bi se afirmisala zauvijek, nastoji da se oslobodi veza smrti i koja želi da izbjegne svoju sudbinu, — kao i posljedice izazvane ovim nezasitnim težnjama, koje su projekcije. »Velika ruka« je znak blistave moći, koja može lako da se primijeni na božansko, pošto će od njega doći besmrtnost: čovjek projicira onda svoja stanja svijesti i shvata, nesvjesno, svijet prema svojim vlastitim mislima. Ali, ako se dobro pogleda, na kraju puta, to je rezultat projekcionog pothvata čovjeka koji je sebe našao: uveličani eho zadobio je, izgleda, nezavisnu ličnost.

Pošto su ruka i šaka nastavak misli, izvršioci visokih djela svijesti, ličnosti »bez ruku« predstavljaju bića poništena a priori, lišena sredstva za akciju u odnosu na sebe i na druge. One ne bi bile ništa drugo nego predstava nestvarnih ljudi — svijesti, pošto ovi likovi dobivaju, samim tim, negativan smisao, u očima dominantne svijesti. One predstavljaju, na simboličan način, protisudbinske sile svijesti, kobne sile koje je sprečavaju da se realizuje i koče njenu ekspanziju. Svijest, zatočenica stvarnog oblika, osjeća nedostatak kad su očite prividnosti potisnute u drugi plan. Projekcijom ove ličnosti dobivaju, izgleda, vrijednost, ne antogonističku, nego dopunsku ličnostima sa »velikim rukama«, kao što je nemoć prema moći. Tako ličnosti bez ruku predstavljaju, čini se, neostvarenu

Sl. 24 »Sv. Florencije«, Francuska

Sl. 25 Dugo Polje

stranu čovjeka sa »velikom rukom«, i ovaj bi bio predstava svega onog što ličnost bez ruku nije.

Ako ličnost sa »velikom rukom« posjeduje vrijednost koja je u vezi sa božanskim, ličnost »bez ruke« ne zadržava značenje antiteističko, demonsko; ona predstavlja simboličnu vrijednost onoga što je postrani od božanskog, onog što je van božanskog puta, mada je povezano sa njim na nepobitan način. Ona je tako namjerna imanentnost, još neaktivirana, bezbojna i neutralna. Ona se ne suprostavlja božanskom principu, kao zlo; ona je samo lišena boga, lišena odnosa sa besmrtnošću, a ipak u isto vrijeme predstavlja priznatu želju da je postigne. I u tom smislu ona upravo dobiva svoje najjače značenje protivsudbinskog: ona je odricanje. Ličnosti »sa velikim rukama« i ličnosti »bez ruku« predstavljaju priznanje kojim sudjeluju u istoj misli, usprkos svemu: očite tradicionalne oblike stavila je na optuženičku klupu jedna nova realnost, koja odaje varljive prividnosti. I budući da je u nevolji čovjek »bez ruku« pokazuje da su prividnosti samo ludorije. Istinitost njegovog tijela nije u njegovoj tačnoj predstavi. Ona je djelomično sadržana unutra, a boravi mnogo spolja. Postoji kretanje ovog parcijalnog sadržaja prema domenu totaliteta. Ličnost »bez ruku« i ličnosti sa »velikim rukama« su kreacije jedne misli: od amputacije do izrasline, ocrtava se kretanje; svijest polazi od onog što nije više, da bi se upravila prema onom što želi da čini. Njen umjetnički izraz je stvaralački. Oslobođena svijest osigurava svoju pozadinu i nameće svoje postajanje. Ona uključuje ove predstave u svetu umjetnosti, čiji se domen ne sužava nužno oko božanskog.

* * *

U najstarija vremena, ljudi su nastojali da se smjeste, da odrede svoj položaj u odnosu na vanjsku stranu, prema onom što je izmicalo kontroli svijesti. Oni su kodificirali svoje odnose sa vanjskim svijetom u jedan sistem zabrana i prekršaja ovih posljednih. Zatim svijest koja se uzdizala, mogućnost zagrobnog života duše spasene na račun tijela, izazvala je, kasnije, vjerovanje u besmrtnost. Ritual ponovnog rađanja, u stadiju uvođenja, bio je odsad podvrgnut traženju besmrtnosti duše. Za periodičnošću, vezanom za obnovu, slijedilo je traženje stanja trajnog zagrobnog života, odnosno definitivnog. Osiguranja njihovog spasenja, s one strane smrti, bio je, bez sumnje, prva briga bogumila za koje je zemaljski život značio pakleni boravak. Pomislimo da su bogumili bili »bogu mili«. Svaka inicijacija postala je ponovno rađanje u »istinskom« životu, koji garantuje, uz dobro pridržavanje izvjesnih pravila, pristup u živu vječnost duha. Bogumili nisu umakli ovoj orijentaciji: njihova inicijacija imala je moćnu simboličnu vrijednost.

Bilo u Egiptu, u Grčkoj, kod gnostika ili kod katara, u religioznom životu bogumila i patarena, — identične osnove uvođenja nose gorljivost vjernika. Ova istovjetnost otkriva postojanje djelatnih tokova koji se odvijaju, donoseći sa sobom slično učenje u suštini; ona odaje, kroz stoljeća, zajednički nazivnik analogne prakse uvođenja. Jer potreba za »vječnim životom«, potreba za »osiguranjem na život duše«, postala je tada egzistencijalna istina. Već odavno čovjek je tražio službena sredstva da njegova smrt ne bude kraj, da »živi u svom grobu«. Regeneracija, očekivana od inicijacije, odgovara osnovnom zahtjevu preokupacija svijesti: ona je utjeha i izvjesnost. Ovu potrebu bogumili su duboko osjećali »u onom vremenu žara koje je podiglo katedrale u cijeloj zapadnoj Evropi«: oni su takođe htjeli dati objašnjenje zla, koje su osjećali kao »težak zemaljski poraz«, ali koji nagovješćuje duhovni mir, što dolazi nakon zle bure. Oni su ispoljili to mišljenje ukrašavajući stećke, isklesane kamene

blokove, često ogromne »sklonjene« na teško pristupačna mjesta. Na ovim stećcima mogu da se dešifruju ponekad kratke rečenice:

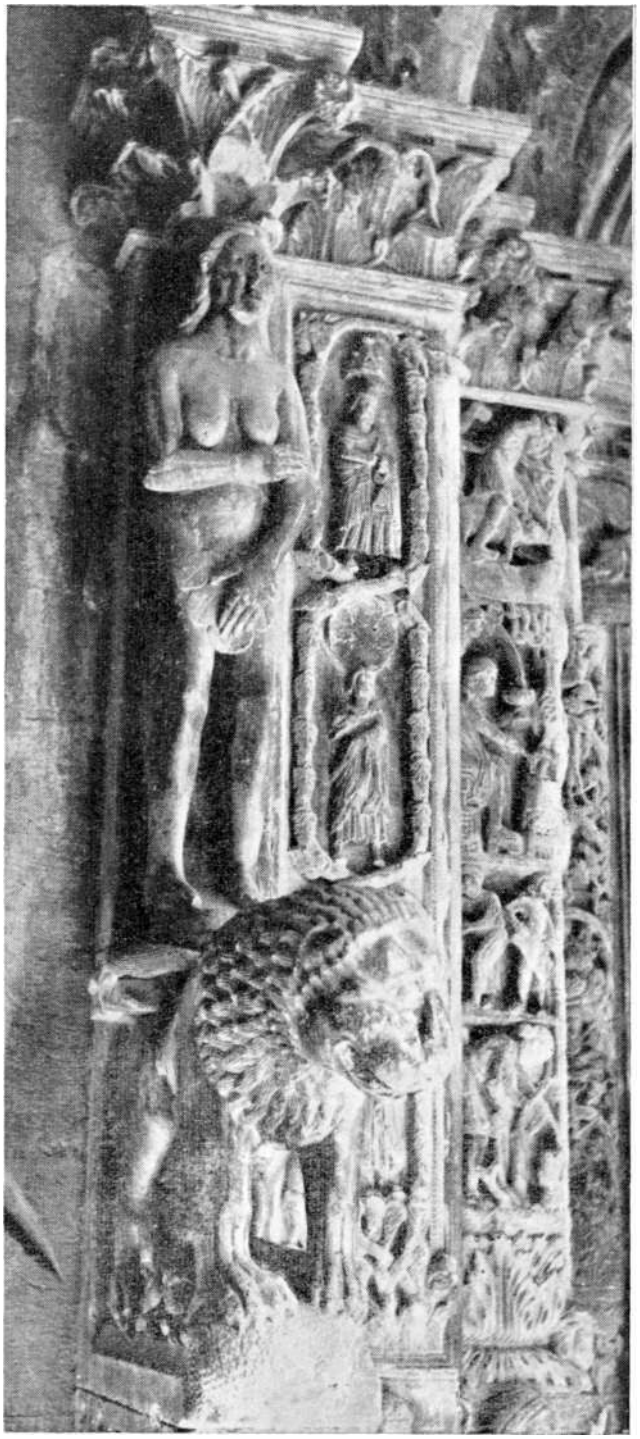
»Molim vas, ne gazite me«.

»Molim vas, sestre, braćo, ljudi, ne tresite mi kosti«.

»Proklet i prognan bio onaj koji me dirne«.

Sa sličnim rečenicama i ikonografijom koju su nam sačuvali, stećci predstavljaju sve što nam je zavještao ovaj narod koji je rukovao dlijetom na tako čudan način. Usmena tradicija je prenijela nekoliko mrvica bogumilskih misli; još prije nekoliko desetina godina, pastiri sa planine su govorili: »Ima jedan dobri i jedan zli bog; pop, dolje u selu, to ne zna; ali mi to znamo«. Samo stećci donose istinsku poruku ukorijenjenu, stoljećima, u njihovoj nadgrobnoj ikonografiji. Svojom simbolikom, ta poruka pripada najstarijoj baštini čovječanstva.

Rukovanje jednim jednostavnim simbolom veže čovjeka za svijet ljudskih bića i baca ga u labirint prošlih generacija: taj čovjek se pruža i penje u vremenu sve do prapočetka misli. Simbol je pradjedovski poziv: on je i od jučer i od danas, on je prenesena poruka.

Sl. 26 Split

Bibliografija:

Le Bestiaire sculpté en France. V. H. Debidour. Ova knjiga daje izvrsnu bibliografiju studija koje se odnose na opštu ikonografiju umjetnosti.

Le Manichéisme médiéval — S. Runciman. Ova knjiga daje vrlo detaljnu bibliografiju studija i originalnih tekstova koji se odnose na hereze te epohe.

L'Art gaulois, tekst od A. Varagnac
Traité d'histoire des religion od M. Eliade
Art religieux du XXI od E. Mâle
Parthes et Sassanides — R. Ghirshman
La France antique — H. P. Eydoux
Art roman en Bretagne — R. Grand
Englises de Saintonge — Ch. Connoué
Métamorphose des dieux — A. Malraux
La Grande Déesse — J. Przyluski
La religion romaine antique — F. Altheim
Histoire des sectes chrétiennes — G. Welter
Les arts primitifs francais — L. Gischia et L. Mazenod
Le monde des Hittites — M. Riemschneider
Art primitif méditerranéen — F. Benoit
Eveil et Ascension de l'humanité — H. Kühn
Hommes et dieux de la Gaule — H. P. Eydoux
Les Scythes — T. Talbot Rice
Les Celtes T. G. E. Powell
Le Val Camonica — E. Anti
La fin du paganisme en Gaule — E. Mâle
Essai sur la symbolique romane — M. M. Davy
La gnose de Leisegang
Histoire des doctrines ésotériques — J. Marques Rivière
Les civilisations slaves à travers les siècles — S. H. Cross
La religion des Celtes — J. De Vries
Les dieux et la religion des Germains R. L. M. Derolez
Les invasions barbares — F. Lot

(Većina ovin djela sadrži bibliografije koje dopunjuju ovu kratku listu).

ABSTRACT POUR L'ARTICLE »LES BOGOMILES ET LA SYMBOLIQUE DES STECCI«

Cet article n'est pas une étude sur l'hérésie bogomile. Il consiste seulement en une tentative pour essayer de poser un problème qui, pour être traité en détails, demanderait une étude dépasant largement le cadre d'un article. Le problème posé est le suivant: quel rapport existe-t-il entre les motifs ornant les pierres tombales bogomiles, les stecci, et les autres arts qui ont fait usage de motifs analogues. Là intervient notamment l'art roman: qui est l'art religieux occidental correspondant, dans le temps, à l'art bogomile, autre aspect de l'art religieux.

L'auteur envisage d'abord rapidement les données historiques de l'hérésie bogomile, ainsi que ses données de doctrine. Puis il aborde le problème que posent les étranges représentations (figurées pour un bon nombre), ornant les steéci. Il considère cet art comme étant l'expression d'un élan populaire faisant appel à des symboles et représentations archétypales. La localisation de ceux-ci serait bien plus ethnologique que religieuse; mais il ne mésestime pourtant pas l'influence exercée sur ces motifs par la »pensée bogomile«.

Ensuite, l'auteur examine quelques-unes de ces représentations; il essaye de voir si elles offrent des analogies avec des représentations d'arts plus anciens ou contemporains. Il parle des influences exercées par les arts anciens: orientaux, méditerranéens, celtiques; il parle également des invasions qui furent un mode de pénétration en Europe Occidentale des influences lointaines.

Du point de vue de la Symbolique, le cerf et les scènes dans lesquelles il figure sont étudiés. Les danses, les tournois, les personnages à »grandes mains«, certains symboles simples, sont examinés en liaison avec des représentations analogues dans des arts d'inspirations différentes. Il est souvent fait appel à l'art roman, comme terme de comparaison. Entre temps, à l'occasion de rapides coups d'oeil sur ces différents motifs, l'auteur présente quelques données générales de la Symbolique: données qu'il estime pouvoir appliquer dans le cas présent.

L'auteur ne tire pas de conclusions: il se contente de fournir des indications et de donner une orientation générale.

ABSTRACT FOR THE ARTICLE »LES BOGOMILES ET LA SYMBOLIQUE DES STECCI

This article is not a detailed study of Bogomil heresy. It is merely an attempt to present a problem too complex to be closely analyzed in the confines of an article of this size. The problem is as follows:

What connection is there between the motifs decorating the Bogomils' tombstones (stecci) and other art which has made use of similar motifs? The existence of Roman art must be taken into consideration. Roman art was the religious art corresponding in time to Bogomil art, another example of religious art.

First the author presents the given facts of the history of the heresy as well as the given facts of the doctrines. Then he approches the problem posed by strange images (mostly figured decorations) decorating the stecci. He considers these images an expression of a popular trend which made use of archetypal symbols and images. Though the concentration of these in one local is decidly ethnological rather than religious, it does not belittle the influence exerted by the "Bogomil thought" on them.

Then the author examines a few of these symbols and figures trying to find similarities between Bogomil art and that of the ancients or contemporaries. He discusses the influence exerted by ancient art: Oriental, Mediterranean and Celtic. He also speaks of invasions, a way in which distant influences penetrated Occidental Europe.

Looking at it from the symbolic point of view, the stage and the scenes where it appears have been studied. The pictures of dances, tournaments, people with "large hands", and a certain simple figures are examined in relation to similar reproductions in other art. Roman art is often used as a medium of comparison. At the same time the author glances briefly at general ideas on Symbolic, which, up to his mind could be used in this case.

The author does not draw any definite conclusions; he is only trying to supply enough information to give us a general understanding.

DŽEMAL ČELIĆ

ENTERIJERI, PITANJE NJIHOVE ZAŠTITE I ADAPTACIJE

Opšte postavke

Arhitektura — to je umjetnost formiranja prostora, nužnog konkava koji je životno bitan i čija konveksna strana kao posljedica (ali ne i sama sebi svrha) djeluje u smislu arhitektonske plastike. Savremena arhitektura, naročito kroz prve decenije našeg stoljeća, nedvojbeno je akcentirala da je bit arhitekture prostor, i u svom razvoju kroz utilitarističko-funkcionalističko-racionalistička usmjeravanja, prošla nekoliko faza od objekta kao fasade do objekta kao prostora u kome konkretna stvarnost poprima svoj oblik.

Nasuprot ovakvom stvaralačkom realizmu u savremenoj arhitekturi, u domeni istorije arhitekture, koja široko posmatrana u suštini nikada nije našla pravo razgraničenje sa istorijom primjenjenih umjetnosti, arhitektonska analiza se i danas uglavnom zadržava na akademskom tretmanu stilsko-dekorativnih karakteristika, tj. pretežno na vanjskoj manifestaciji i fasadi. Funkcionalna komponenta u arhitektonskom nasljeđu privukla je nešto više pažnju analitičara tek u novije vrijeme i to pretežno u odnosu na staru stambenu kulturu. Nema sumnje da, u odnosu na tokove života i gledanja do koga se dovinulo savremeno stvaralaštvo, formalno-akademska gledanja većine istoričara arhitekture znače retardaciju, koja se odražava ne samo u teoriji već i u praksi.

Kako je zaštita kulturno-istorijskog nasljeđa u svojoj praksi uglavnom oslonjena na istoriju arhitekture i umjetnosti, to je, s obzirom na idejno-teoretsku podlogu, također u domeni konzervacije i restauracije, formalno-stilski momenat dobio puni primat. Uz uslov da budu sačuvane fasade, kao i pojedini interesantni i karakteristični detalji unutar spomenišnih objekata, mi praktično često dozvoljavamo za najveći dio spomenika veće ili manje adaptacione zahvate, koji najčešće malo vode računa o samom prostoru čiju ljusku nastojimo sačuvati.

Svakako su naši ustupci najčešće u vezi bilo sa željom da iznalaženjem pogodne namjene spomeniku, objekte uključimo u svakodnevni život, bilo sa nastojanjem da tim putem osiguramo potrebna sredstva za građevinsku konsolidaciju i čuvanje spomenišnog objekta. Uz opravdanje da stvarno život teče dalje i u antičkom okviru pulske arene, i u romaničko-gotičkoj arhitekturi Trogira ili u renesansno-baroknim zdanjima Dubrovnika, da nema ni načina ni moralnog opravdanja da ga pokušamo zaustaviti, djelomično i uz saglasnost službe zaštite, a još više bez njenog znanja, proces degradiranja spomenišnih valera enterijera konstantno teče iz dana u dan. Moramo konstatirati da su sačuvani historijski i umjetnički enterijeri u arhitektonskim, kulturno-istorijskim spomenicima nesrazmjerno slabo zastupljeni. Upravo ta činjenica dovodi do potrebe da posebno obratimo pažnju prostorima u spomenišnim objektima, njihovoj stereotomiji, proporciji, ritmici kao elementima vezanim za osnovnu koncepciju, zatim obradi i opremi, uključujući i ugrađeni i pokretni namještaj koji se tamo nalazi ili treba da se nađe.

Arhitektura bitno shvaćena kao prostor dobiva naime svoje životne vrijednosti tek onim momentom kad je prostor organiziran i opremljen za određene funkcije i tek tada se može cijeniti njena uporabivost i druge kvalitete. Spomenišna arhitektura, kompleksno gledana, zahtijeva adekvatan enterijer, koje neće djelovati kao nesporazum, već kao doprinos potpunijem shvatanju socijalno-ekonomskih odnosa, ideološke i materijalne baze odgovarajućeg vremena.

Možemo konstatovati s obzirom na konkretnu situaciju kod nas, da se enterijeri sakralnih objekata uglavnom smatraju zaštićenim već time što je konkretno bogomolja zaštićena. Ipak, preciznije inventarisanje pokretnih predmeta gotovo nigdje nije do kraja provedeno i činjenica je da nestaju

ikone i kandila, rukopisne knjige i svijećnjaci, a naročito stari istočnjački ćilimi i serdžade iz džamija. Često su to i kao pojedinačni pokretni predmeti vrijednost koju bi trebalo evidentirati, a kao detalji u kompleksnom enterijeru neosporno zaslužuju pažnju. Također i bojenje enterijera (ukoliko nisu živopisani) često povlači za sobom kič i neukus, a u pravilu remeti ravnotežu vanjske arhitektonske manifestacije i unutarnjeg prostora. Ipak se može reći da konzervativnost same religije uglavnom pomaže čuvanju enterijera sakralnih objekata, ukoliko se ne adaptiraju za izložbe ili slične savremene namjene. Iako se ni takvi slučajevi ne mogu do kraja isključiti, ipak moramo biti unaprijed načisto sa činjenicom da će se kod tih adaptacija prostorne vrijednosti jako degradirati, naročito kad projektant izložbe ne vodi dovoljno računa o vrijednosti datog prostora.

Sasvim drugačije stoji sa objektima stambenog i privrednog karaktera. Adaptiranje ovakvih prostora za potrebe savremenijeg stanovanja, modernijeg privrednog poslovanja ili za turističke potrebe bez sumnje ima svoje višestruko opravdanje. Čak i kad se praktično korištenje objekata ne bi uopšte postavljalo u odnosu na dobivanje sredstava, bojim se da bi u mnogim slučajevima postigli efekte upravo suprotne našim željama, ako bismo prostore umrtvili odbijanjem mogućih adaptacija za savremene potrebe.

Ukoliko se dakle ne radi o izuzetno vrijednim enterijerima, koji kao takovi sami po sebi pretstavljaju osebujan muzej, u samom interesu objekata kao spomenika moramo usvojiti nužnost njihove svrsishodne adaptacije.

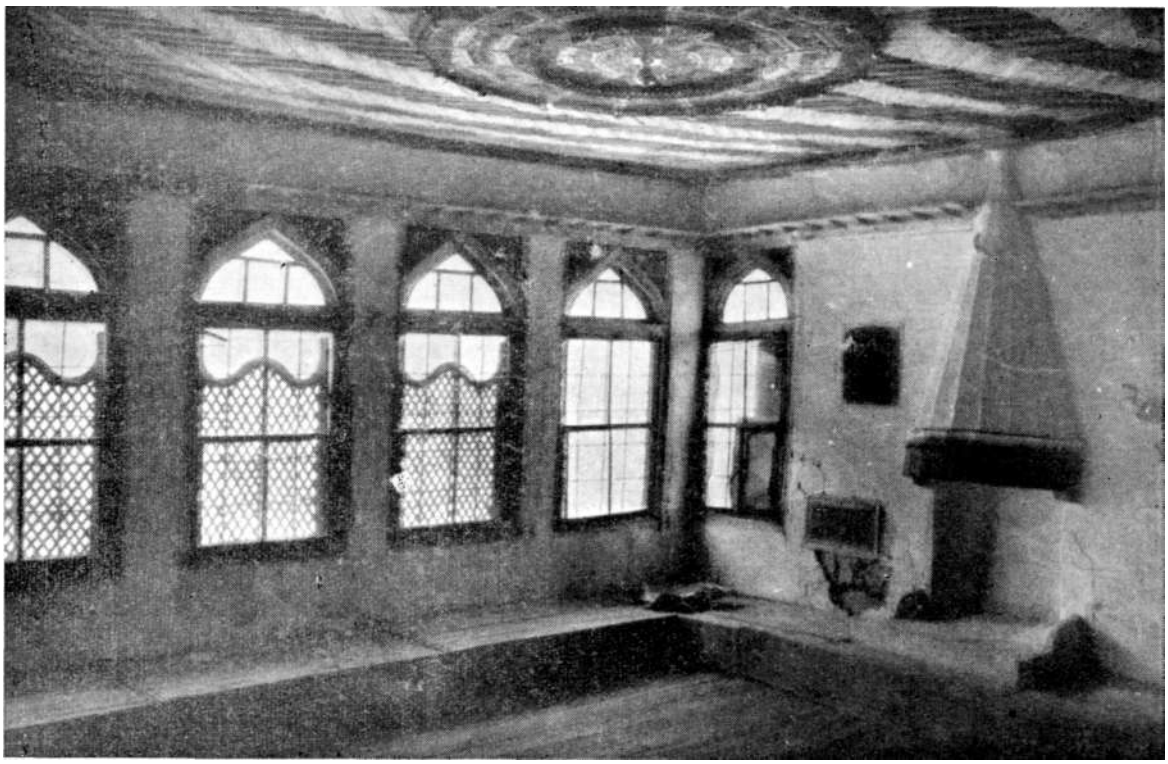
Svakako, odluka o tome do koga stepena jedan spomenik kulture možemo adaptacijom izmijeniti ne može biti predmet uopštenog pravila, već rezultat historijsko-arhitektonske i estetske analize i u pravilu bi trebalo da bude u ovisnosti o utvrđenim valerima konkretnog prostora. To konkretno znači da eventualno možemo postaviti i neke kategorije, napr.:

1) Prostori objekata ambijentne vrijednosti, koji sami po sebi nemaju specifičnih značajki, mogu se svrsishodno adaptirati bez posebnih uslova u pogledu enterijera (Vrijednost tih objekata vezana je za eksterijer).

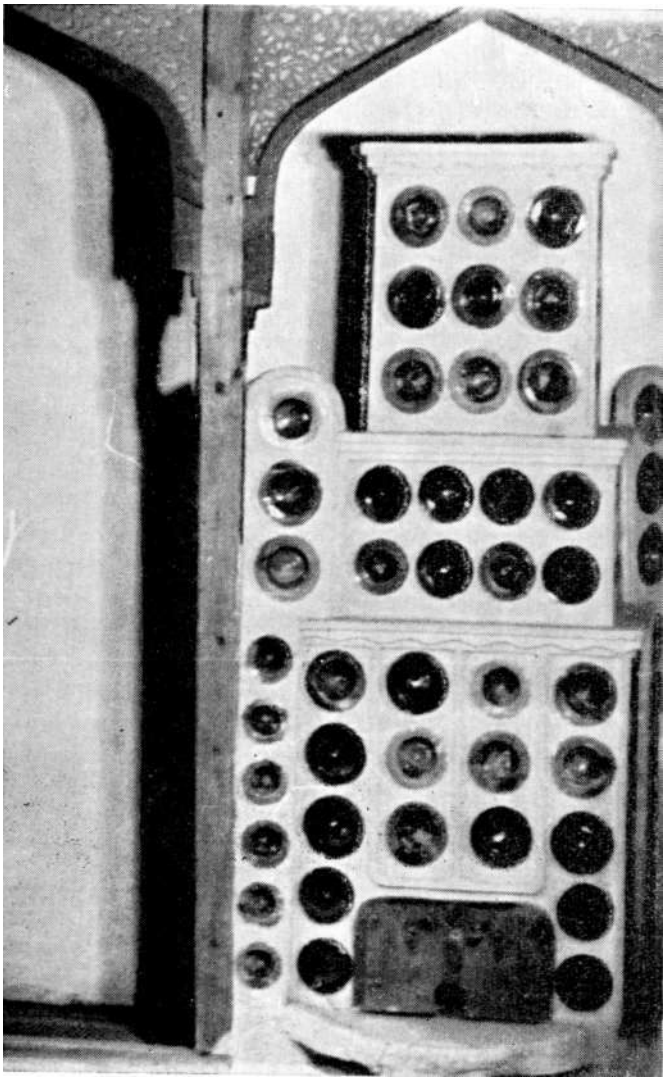
2) Prostori spomenišnih objekata čija se prvotna dispozicija tokom vremena izgubila, mogu biti Masirani u tri podkategorije:

a) Oni prostori koji imaju kulturno-historijsku vrijednost za neku kasniju epohu (napr. klasicistički enterijer u baroknoj palati), pa ih kao takove treba čuvati, a spomenik u cjelini tretirati ne samo u odnosu na epohu u kojoj je nastao, već i u odnosu na njegov biološki rast.

b) Prostori koji nemaju neku kulturno-historijsku vrijednost, a postoji dovoljno elemenata za rekonstrukciju prvobitne dispozicije. Budući da bi rekonstrukcija prvobitne dispozicije doprinijela većoj spomenišnoj vrijednosti objekta kao cjeline, treba težiti njenoj realizaciji, uz dozvolu slobodnijeg tretmana detalja i naročito opreme.

Sl. 1. Soba u Begovini u Stocu. Prostori koji u okviru sačuvane dispozicije imaju i vrijedne detalje, kamine, plafone ili ugrađeni namještaj itd. trebalo bi da budu tretirani pretežno kao muzejski prostori, te da se intervencije svode na minimum konzervatorskih zahvata.

Sl. 2. Zaštita vrijednih detalja trebala bi da nas posebno interesuje, naročito u slučaju kad objekt nije u cjelini zaštićen. Služba zaštite morala bi da brine o njihovoj sudbini, jer promjene u načinu stanovanja pogoduju uništavanju stare stambene kulture.

c) Prostori kod kojih nemamo elemente ni za rekonstrukciju prvobitnog stanja, a niti su interesantni u valorizaciji biološkog rasta, mogu se potpuno zanemariti, i adaptacija se veže jedino na čuvanje spomenišnog plašta.

3) Prostori spomenišnih objekata koji su sačuvali prvobitnu dispoziciju mogu se također klasirati u tri podkategorije:

a) Oni koji u okviru autentične dispozicije nemaju posebno interesantnih detalja, analogno tački 2-b, mogu biti slobodnije tretirani u detalju i opremi.

b) Oni koji imaju vrijednost ne samo autentične dispozicije, već i određene kvalitete prostorne plastike (napr. unutrašnjost jednog sačuvanog hamama), mogu biti slobodnije tretirani u opremi, ali se mora voditi računa o isticanju kvaliteta prostorne plastike.

c) Oni koji u okviru autentične dispozicije imaju također sačuvane vrijedne detalje; kamine, rezbarena vrata, plafone ili ugrađeni namještaj, zatim zidne slikarije ili čak kvalitetan pokretni namještaj koji upotpunjuje vrijednost arhitekture prostora — trebalo bi da budu pretežno tretirani kao muzejski prostori, te da se intervencije svode na minimum i to uglavnom u okviru ustaljenih konzervatorskih i muzeoloških principa.

4) Posebnu grupu čine prostori koji sa detaljima obrade, te ugrađenog i pokretnog inventara pretstavljaju kulturno-historijsku vrijednost, a nalaze se u objektima koji kao cjelina ne mogu biti tretirani kao spomenici kulture (napr. kvalitetan strop i musandere neke sobe u kući koja je u svim drugim prostorima i u eksterijeru kao spomenik neinteresantna). Zaštita takvih detalja in situ treba da nas posebno interesuje, kao i mogućnosti eventualnog prenošenja na mjesta gdje će biti sigurnije sačuvani. Službe zaštite bi morale da takve vrijednosti vode u evidenciji, te da se brinu o njihovoj sudbini. Međutim ovi pojedinačno rasuti detalji, kao ni pitanje pokretnog inventara — pokućstva, posuđa, tekstila, naročito čilima — do danas nisu našli dovoljno pažnje kod organa zaštite i u rasponima između predmeta likovnih umjetnosti, predmeta etnografije i arhitekture u neku ruku našli su se na ničijoj zemlji, prepušteni propadanju i nestajanju. Promjene u načinu stanovanja i naglo nestajanje stare stambene kulture pogoduju uništavanju ovih materijala i smatram svojom dužnošću da upozorim na potrebu hitne i dobro smišljene intervencije na ovom planu.

Koliko god su gornja izlaganja uopštena s izvjesnom tendencijom teoretskog postavljanja pro-

Sl. 3. Pokretni inventar i namještaj, u rasponima između arhitekture, etnografije i primjenjene umjetnosti, najčešće ostaje neevidentiran, naglo propada, i relativno mali broj primjeraka nađe mjesta u muzejskim zbirkama.

blema, ona u vidu neriješenih pitanja izviru iz svakog konkretnog zadatka da se određeni prostori u spomenicima kulture adaptiraju i koriste za neku savremenu svrhu. Rješenja su uvijek kompromis između savremenog i nasljeđenog, na štetu jednog i drugog, a njihovo usklađivanje prvenstveno je u rukama projektanta i ovisi o njegovoj umjetnosti i ličnom stavu prema povjerenom zadatku.

Jedan, specifično naš, problem

Pored gore iznešenog, treba imati u vidu da je u raznim vremenima i kulturama odnos arhitekture i enterijera bio različit. Neka kulturna razdoblja svaki pojedini predmet u prostoru tretiraju kao zaokruženu cjelinu koja može stajati tu gdje je jest ili u bilo kojem drugom prostoru iste ili bliske kulturne epohe (napr. renesansa). Nasuprot tome, druga kulturna razdoblja i druga područja stvaraju prostore sa takvom opremom da se praktično ne mogu razgraničiti pojmovi arhitekture, enterijera i uporabnih predmeta (stara balkansko-orijentalna stambena kultura).

Istina da stav naprednih arhitektura danas vodi organičnoj povezanosti arhitektonskog prostora i tijela. Projektiranje počinje organizacijom životnih tokova, određivanjem mjesta svakoj funkciji, svakom predmetu vezanom za datu funkciju, da bi se završilo na stvaranju prostorne kore. Teoretski, približujemo se porivima koji zrače iz svake stare makedonske, kosovsko-metohijske ili bosansko-hercegovačke kuće. Čak ćemo naći i tekstove nekih vrlo uvaženih autora koji se oduševljavaju upravo prisustvom modernog duha u tim prostorima, koji stvarno vide u musanderama ugrađene ormare, u banjicama preteče tuševa, u sećijama preteče savremenog kauča, u adaptabilnosti prostora za razne funkcije savremenu težnju za fleksibilnošću male stambene jedinice. Praktično međutim, dominantna antikno-kršćansko-europska kultura ni danas nije ostvarila jaču sintezu prostora i opreme, i — makar podsvjesno — još živi Ostenderfovo shvatanje da je građevina stvar arhitekta, a namještaj stvar stolara i korisnika.

Pri tomu, namještaj bio stilski ili savremeni, oblikovno i funkcionalno vuče porijeklo iz europske kulture, pa se kao takav relativno lako uklapa u spomenišne prostore svog kulturnog domena. Izvjesne unutarnje veze koje proizlaze iz samog kontinuiteta razvoja forme, pogotovo ako se vodilo računa o materijalu, boji i proporciji, povezuju često veoma dobro novo sa starim u organičnu cjelinu. S obzirom na unošenje kreativnih vrijednosti u takvu savremenu opremu u kontrastu sa ponekim autentičnim stilskim detaljem, danas se čak takav enterijer više cijeni od pseudostilskih kopija. Da ne govorimo da i autentičan stilski namještaj, ukoliko stoji na raspolaganju, i danas može sasvim svrsishodno poslužiti kod korištenja spomenišnih prostora bilo kojeg europskog stilskog razdoblja. Kada smo pred desetak godina radili projekt adaptacije dvorca Ostrošca na Uni za odmaralište ili hotelsko-ugostiteljski objekt (namjena nije bila tačno precizirana), pitanje usklađenja prostora sa namještajem nije se uopšte postavljalo kao jedan od težih problema. Radilo se o prostorima koji su pretežno bez naglašenih stilskih karakteristika, i računalo se da se otkupom starog namještaja po područjima srednjeeuropske stambene tradicije i doprojektiranjem nešto novog pokućstva mogu ovi enterijeri u cijelosti opremiti za savremene potrebe uz zadovoljenje formalnog jedinstva sa pseudogotičkim prostorima samog dvorca. Analogno našim zamislima u slučaju Ostrošca vidimo da se u Hrvatskoj i Sloveniji čitav niz feudalnih dvoraca s uspjehom oprema i koristi za potrebe turizma i da izvjesne zajedničke komponente koje se osjećaju u adaptacijama Otočca, Trakošćana ili Statenberga ukazuju već na neku mjeru u usaglašavanju spomenišno-historijskog i funkcionalnog.

Nasuprot ovakvoj, relativno povoljnoj, situaciji u rješavanju enterijera spomenišnih prostora srednjeeuropske kulturne domene, gdje nam kontinuitet forme i načina života izvanredno olakšava zadatke, u domeni orijentalno-balkanske kulture, kojoj najvećim dijelom pripadaju i bosansko-hercegovački spomenišni objekti, kontinuiteta nema — on ustupa mjesto ubrzanoj, stoprocentnoj europeizaciji prije svega navika, način života, pa u vezi s tim i prostorne opreme. Danas se život u tim ili bilo kojim drugim prostorima ne da funkcionalno organizirati bez savremenog namještaja, a taj namještaj, kao derivat drugog kulturnog područja najčešće unosi nesklad, pogotovo ako dolazi iz serijske proizvodnje, i samo izuzetni napori u kreiranju opreme takvih prostora mogu donekle ublažiti kontraste koji se nameću.

Čovjek danas traži savremen ležaj, ormar, stol i stolicu koji regulišu pogodno ostajanje od poda prema današnjim normama. Sam prostor unošenjem takvog pokućstva gubi svoje prostorno-kompozicione valere koji su stvoreni u odnosu na život organizovan na podu i niskim sećijama. S jedne Strane tu su neminovna društvena kretanja, s druge grubosti i disonance u očima svih onih koji u takvim prostorima traže nešto više od »nužnog smještaja«.

U nastavku, na nekoliko specifičnih slučajeva iz naše svakodnevne prakse, želim da ukažem na različite pokušaje i rezultate u tom traženju kompromisa spomenišnih valera i funkcionalnih zahtjeva našeg doba.

Obnova enterijera jedne džamije

Nakon završetka radova na konzervaciji i restauraciji banjalučke Ferhadije, zainteresirani faktori postavili su pitanje njenog unutrašnjeg uređenja. Posljednje oslikavanje enterijera ove džamije rađeno je za vrijeme austrougarske okupacije, početkom našeg stoljeća i taj dekor je tokom vremena već dobro dotrajao, opao, oštećen atmosferilijama kao i u toku ratnih razaranja, tako da je nužno poduzeti određene zahvate da se enterijer u cjelini dovede u red.

Problem ne izgleda naročito težak, a pošto se već postavlja ili će se postaviti na nizu sličnih objekata, konkretno na Gazi Husrefbegovoj džamiji u Sarajevu, na Šišman Ibrahim-pašinoj u Počitelju, na Vučijakovića u Mostaru i drugima, jedna analiza mogućih zahvata neće principjelno biti na odmet. U konkretnom slučaju konstatirali smo sljedeće mogućnosti:

1) Budući da nije sačuvano ništa od autentičnih zidnih dekoracija, pa čak ni prvobitna žbuka, a pošto su i unutarnje zidne plohe od fino obrađene sedre (što se dade konstatirati na mjestima gdje je opao malter), prva mogućnost je čišćenje zida do golog kamena. Ovakav zahvat kod nas doduše nije uobičajen, ali je proveden od ranije na Selimiji džamiji u Istambulu. Oblaganje donjih dijelova zida mramorom može se vidjeti na nekim carskim džamijama (Sultan Ahmetova u Istanbulu), a imitacija kamena na unutrašnjem zidu dosta je česta (Jahja-pašina džamija u Skoplju, Begova u Sarajevu). Kupolasti dijelovi iz tankih crvenih cigla u bijelom malteru mogu izgledati vrlo dekorativno (Sandal-bezistan) ili pak ostati omalterisani i bijelo obojeni.

2) Ukoliko želimo da enterijer ostane malterisan, kako je sigurno bio od početka, da ostanemo konzervatorski što korektniji, a lokalnim tradicijama bliski, mogli bismo cijelu džamiju jednostavno okrečiti u bijelo uz dodatak obligatnih kaligrafskih natpisa na zidovima crnom bojom na bijeloj podlozi. Eventualno, nešto obilnijim korištenjem kaligrafije može se postići i nešto veća dekorativnost (karakteristično za Ulu-džamiju u Brusi, za Sinanovu tekiju u Sarajevu).

3) Činjenica je da su ljudi navikli da vide enterijer jedne veće džamije dekorativno oslikan i postoji bojazan da bi ogoljele odnosno okrečene površine djelovale siromašno. Mogućnost nijansiranja raznobojnih svjetlih tonova, opet uz upotrebu kaligrafije, mogla bi da prostornu plastiku ovakvog enterijera dovede više do izražaja. Međutim,, postoji bojazan da takav modernistički tretman za ovakvu vrstu objekata bude suviše nametljiv. Pokušaj akad. sl. Mirka Kujačića u Vučijakovića džamiji u Mostaru upozorava da sa ovakvim eksperimentima treba biti vrlo oprezan.

4) Postoji nadalje mogućnost da se ide u potpuno novi dekor koji bi bio komponovan iz dekora kopiranog u objektima kao što su Aladža u Foči ili Koski Mehmed pašina džamija u Mostaru, tj. tamo gdje su sačuvane dekoracije starijeg vremena. Ovaj postupak bio bi sigurno skup, jer pretstavlja pipav rad specijalista, koji bi na jednoj strani kopirali, a na drugoj ponovo izvodili. Pri tome se potpun uspjeh ne može očekivati već i zato što konkretno Ferhadija ni po veličini, ni po prostornoj razigranosti ne odgovara napr. Aladži, te ostaje otvoreno pitanje proizvoljnosti plasiranja tih kopija, naročito odnosa veličina pojedinih detalja s obzirom na prozorske otvore, lukove i sl.

5) Kao zadnja mogućnost ostaje obnova današnjeg dekora. On je istina eklektički, akademski, šablonski, ali ipak stoji tu već oko šezdeset godina, a to je cca 1/6 dosadašnjeg postojanja objekta i mi faktično ne možemo dobiti ništa što bi za sam objekt realno-historijski bilo jače vezano i više autentično od ovog austrijskog dekora. Međutim, odmah napominjem, da nam upravo njegova ne baš osobita umjetnička ili kulturno-historijska vrijednost u izvjesnom smislu dozvoljava i više slobode da kroz obnovu dozvolimo sebi i izvjesne rekompozicije u težnji za likovnim poboljšanjem. Upravo takvim postupkom, u djelovanju na posjetioca ostali bismo najbliži ustaljenom dojmu, konzervatorski najdosljedniji, a u cijeni koštanja relativno povoljni.

Jedna na prvi pogled jednostavna stvar kao što je bojenje prostora, kao što vidimo mora da bude predmet analize, jednako kao i pitanje unutarnjih detalja, mimbera, mihraba, mahfila, stupova, prozora itd. Ćilimi i serdžade na podovima džamija često pretstavljaju prave raritete i nebriga o njihovom inventarisanju i posebnom čuvanju ne bi se i dalje smjela tolerisati.

Resulbegovića kuća u Trebinju i njena adaptacija za potrebe turizma

Resulbegovića kuća u Trebinju građena je u osamnaestom stoljeću. Na ulaznom portalu uklesana je u kamenu Hidžretska 1188 godina, što odgovara 1775 godini naše ere, ali to ne mora biti godina gradnje ove kuće, već možda i neke opravke ili izgradnje same kapije. Znamo naime da su ljetni konaci Osman-paše Ruselbegovića bili također ovdje, u Bregovima, pa ako se radi o istom kompleksu, onda je morao biti izgrađen u trećem deceniju osamnaestog stoljeća.

Ova kuća na obali Trebišnjice spada među najinteresantnije sačuvane primjerke stambene arhitekture južne Hercegovine. Izvornost forme uz slikovitost ambijenta stvorila je od ove kuće već od tri decenija unazad atraktivan turistički objekt, koji je privlačio pažnju prvenstveno stranih turista koji su prolazili ovim hercegovačkim gradićem.

Stari enterijeri ove kuće, koji su uz prizvuk komercijalizacije pa i kiča bili dugi niz godina pristupačni posjetiocima, svakako su bili atrakcija prvenstveno za one koji, došavši u naše krajeve, hoće da vide i »kutak orijenta«. Upravo iz tih razloga javila se potreba jednog kompleksnijeg i serioznijeg opremanja ovog objekta kao i uređenja cijelog kompleksa u kome se kuća nalazi.

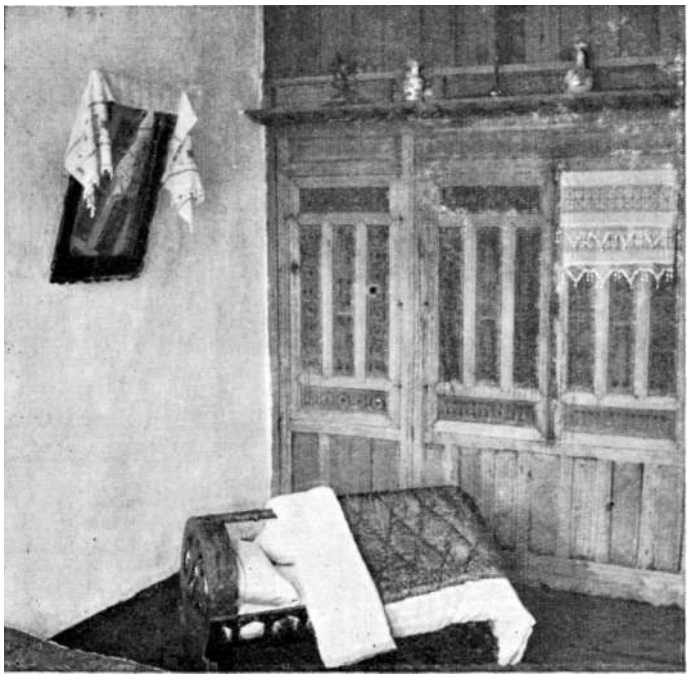
Kompleks se u cjelini sastoji od četiri dijela: prvi dio su ekonomske zgrade u prednjem dvorištu, zatim gostinjska kuća, tzv. konak, koji je već godinama stajao u ruševinama desno od ulaza, intimni dio za porodični život »haremluk« do danas relativno dobro održan i korišten kao turistički objekt, te konačno velika bašča sa voćnjakom.

U idejnoj studiji rješenja kompleksa pošlo se od stanovišta da glavni objekt (haremluk) bude tretiran muzejski, tj. kao stalna etnografska izložba starog enterijera, koja bi — koliko je to moguće — prikazala sve vidove života u staroj građanskoj (pa i begovskoj) muslimanskoj porodici. Nažalost, prostorna skučenost objekta nije dozvoljavala da se ta ideja do kraja muzejski razradi.

Kuća desno od ulaza, tzv. konak, imala je na spratu prostorije za goste, a u prizemlju magacine za zalihe hrane i sl. U rješenju je ovaj objekt dobio savremenu namjenu i to turističko-ugostiteljsku. U prizemlju je projektirana manja društvena prostorija (kafe-restoran) sa jednim separe-om i kuhinjom. Na spratu su pak predviđene dvije spavaće sobe, jedan salon, kupatilo i pretsoblje. Ovako tretiran objekt služio bi povremeno kao kuća za izuzetne goste, za koje se u donjim prostorijama može prirediti intimnija večera, manji prijem i sl. Svakodnevno objekt bi, sa svojom kuhinjom, služio kao kafe-restoran, prvenstveno za posluživanje turista koji u sezoni u velikom broju ovamo navraćaju.

Dalje je u ovom kompleksu, u bašći, projektirana jedina manja ljetna pozornica, koncipirana uglavnom u smislu formiranja terena u stepenima za gledalište, tako da se prednji redovi upuštaju u teren, zadnji dižu na nasip. Sama pozornica je, s obzirom na to da su prednja sjedala upuštena u teren, mogla ostati gotovo na nivo-u bašče i na taj način praktično na bočnim stranama neograničena. Predviđena je adaptacija staja za garderobe izvađača. Ostatak bašče i obje avlije trebalo bi da postanu neka vrsta botaničkog vrta autohtone flore ovog kraja.

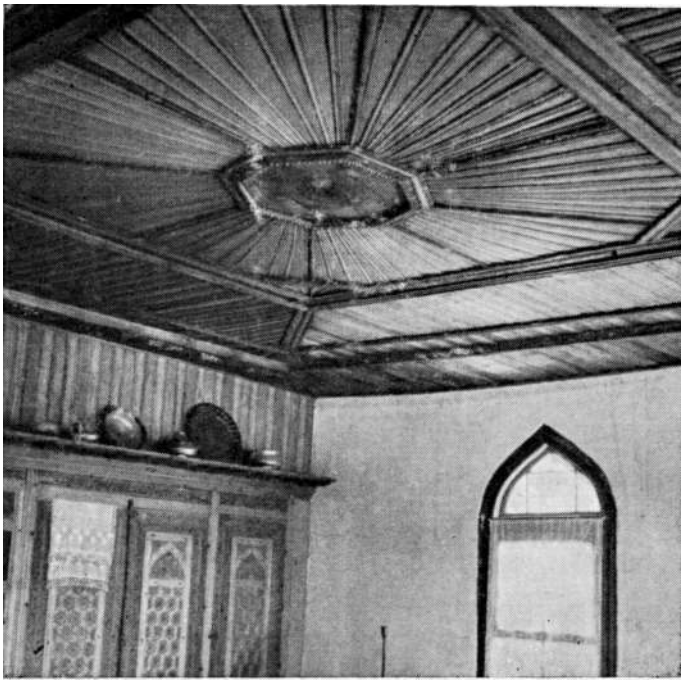
Prvi dio zahvata, tj. uređenje haremluka kao etnografske izložbe, realiziran je početkom 1963 godine. Kao što je poznato u ovoj stambenoj kulturi pojedine prostorije nisu diferencirane po namjeni (kao danas) na dnevne sobe, trpezarije, spavaće sobe i sl. već su sve slično opremljene, a imaju razvijene mogućnosti prostorne adaptacije, tako da svaka soba može služiti bilo kojoj namjeni. Soba je u pravilu imala ugrađene ormare — tzv. musandere, osim toga ovisno o veličini jednu, dvije ili tri sećije za sjedenje i odmaranje. Kad se htjelo jesti postavljala se sofra (trpeza), za spavanje se

Sl. 4. Resulbegovića kuća. Musandere u maloj odaji, prenesene također iz Stoca, iz kuće u kojoj je ubijen Hadžibeg Rizvanbegović. Karakterističan fini duborez.

Sl. 5. Resulbegovića kuća — musandere u velikoj odaji, prenešene iz Stoca, rađene na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija iz dvije vrste drveta.

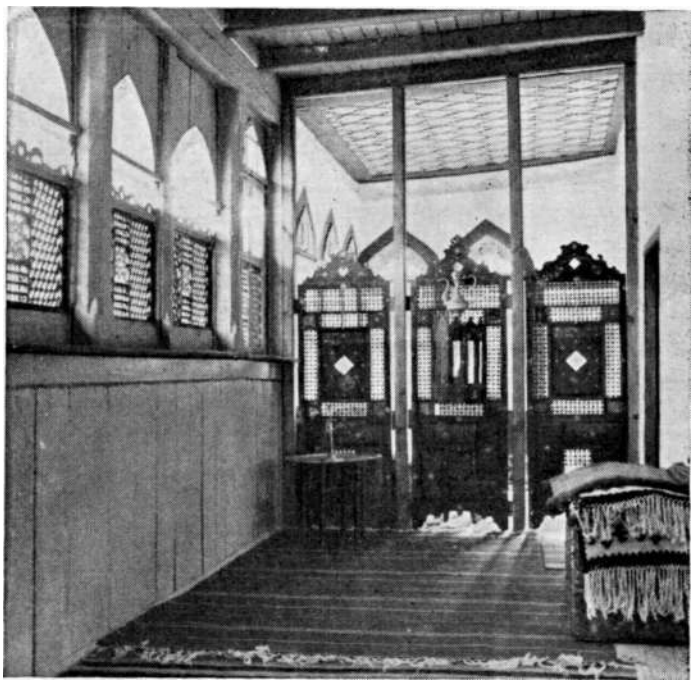
Sl. 6. Ista kuća — plafon u velikoj odaji, prenesen sa periferije Trebinja, rad iz druge polovine 19 stoljeća.

vadila posteljina iz musandera, a jedno i drugo se nakon upotrebe sklanjalo s poda.

Musandere i stropovi, ukoliko je domaćin bio dovoljno imućan, bile su obično rezbarene, i kojiput rađene iz više vrsta drveta. U velikoj odaji ove kuće ni musandere ni strop nisu bili rezbareni, već polihromirani, ali su korisnici tu izvornu polihromiju naknadnim kičerskim prebojavanjem potpuno uništili. U druge dvije sobe musandere su bile jednostavan stolarski rad novijeg vremena, vjerovatno izvedene između dva rata. S obzirom na malu vrijednost postojećeg ugrađenog namještaja, pristupilo se prenošenju i ugrađivanju musandera iz drugih kuća koje nisu zaštićene kao spomenici kulture. Hronološki najstarije musandere koje su ovamo donesene jesu one u maloj odaji na spratu i vjerovatno potječu iz osamnaestog ili čak s kraja sedamnaestog stoljeća. Prenošene su iz jedne kuće u Stocu, zapuštene i totalno derutne, a nalazile su se u sobi u kojoj je početkom devetnaestog stoljeća ubijen poznati feudalac, gospodar Hutova, Hadžibeg Rizvanbegović-Hadžun. Karakterističan je fini duborez, s motivima čempresa, te filigranski metalni okov. Iz iste kuće su prenešena i rezbarena vrata na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija kraj osamnaestog ili početak devetnaestog stoljeća, jesu musandere u velikoj odaji ove kuće, rađene na principu rezbarenih heksagonalnih aplikacija iz dvije vrste drveta. Na vratima ovih musandera ima nekoliko stotina tih aplikacija; i ove musandere potječu iz Stoca iz jedne kuće koja inače ne može biti zaštićena kao spomenik kulture. Drveni plafon u istoj sobi prenesen je iz jedne trebinjske kuće i potječe iz druge polovine devetnaestog stoljeća. Za sobu u prizemlju nabavljene su jedne jednostavnije musander iz trebinjskog prigradskog naselja Dživara.

Fino rezbareni paravan koji je montiran u pretsoblju, zatim visoki ormarić kod ulaza na sprat i škrabije na završetku sećija u velikoj odaji, sa uloščima od kosti, označavaju stilski prelaz od devetnaestog u dvadeseto stoljeće i karakteristični su za tadašnju proizvodnju raznih škola za umjetne zanate, kakve su i kod nas u doba Austro-ugarske okupacije naročito njegovane. Iako ovakvi elementi uistinu unose nesklad u autentičan enterijer stare hercegovačke kuće, smatrali smo da je važno da ih sačuvamo i eksponiramo kao produkte sa završetka jedne duge razvojne linije, utoliko više što smo posvuda drastično uništili svaki trag pseudo-orijentalne secesije u enterijerima iako smo imali veoma dobrih primjera (Salon u sarajevskom konaku, neke prostorije sarajevske gradske vijećnice, svečana čekaonica željezničke stanice u Bos. Brodu itd).

Kao što je poznato, sećije su uvijek bile bogato zastrte tekstilom, naročito čohom i ćilimima. U Hercegovini je bila naročito obljubljena »višnjevi«

Sl. 7. Resulbegovića kuća — rezbareni paravan u pretsoblju.

(bordo) čoha, pa su takvi makati i jastuci nabavljeni za sobu u prizemlju i malu odaju. U velikoj odaji sećije su zastrte plavom čohom i »brusali« jastucima; takvi jastuci su češći u Sarajevu, u Hercegovini dosta rijetki, a nabavljani su iz uvoza iz Male Azije, gdje je svojedobno proizvodnja svilenih tkanina bila naročito razvijena, (Hrvat Rustemrpaša, veliki vezir i zet Sulejmana Veličanstvenog, podigao je polovinom 16 stoljeća u Sarajevu robnu kuću u kojoj se prodavala svila iz Bruse, pa se po tomu objekt i danas zove Brusa-bezistan).

U starim kućama podovi su u pravilu bogato zastrti ćilimima. Uz ćilime lokalne proizvodnje (sto-

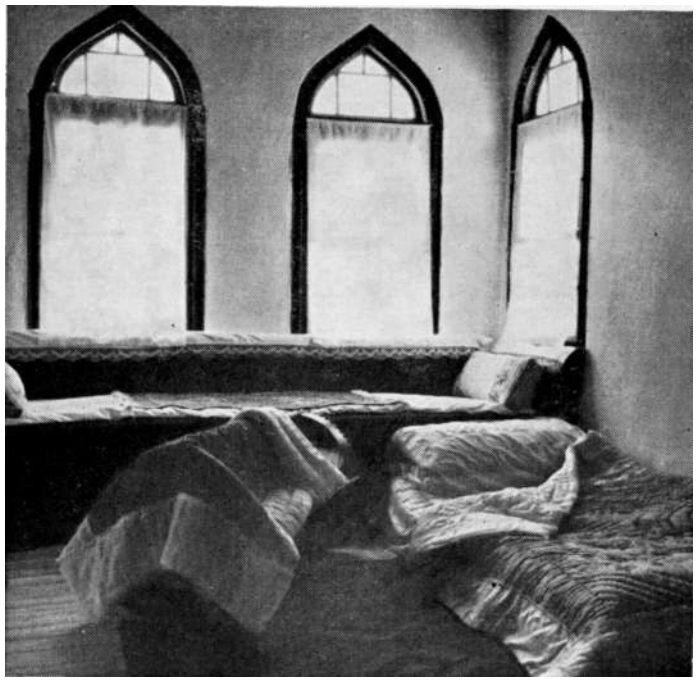

Sl. 8. Resulbegovića kuća — aranžman sećije i sofre u velikoj odaji.

lački, gatački, prozorski itd.) u našim krajevima bili su naročito cijenjeni ćilimi iz Srbije i Makedonije, pored malih serdžada orijentalnog porijekla koje su uglavnom služile samo za molitvu. Analogno tomu, u velikoj odaji je pirotski čilim, u maloj tzv. »lokumali« ćilim, proizvod okoline Sjenice.

Svi karakteristični uporabni predmeti stare stambene kulture prikazani su u ovoj kući.

Date su dvije mangale. Topla klima i običaj dugih razgovora uz kafu stvorili su mangalu, tu nekadašnju grijalicu, gdje žeravica lagano temperira prostor, podržava toplinu kaže, a koristi se i pri palenju čibuka ili nargile.

Sl. 9. Resulbegovića kuća — aranžman sećije, postelje i kolijevke u maloj odaji.

Trpeza je postavljena u velikoj odaji. Na sofrabošči i stalku od kovanog željeza je velika bakrena savatli demirlija i savatli bakreno posuđe, te drvene kašike i peškiri za zastiranje. Nešto bakrenog posuđa ukrašenog savatom (cizeliranim ornamentom) postavljeno je i po rafama, a s obzirom na običaj da se prije i poslije jela operu ruke, u istoj sobi je — u jednom uglu — postavljen le--en i ibrik.

U maloj odaji prikazana je postelja. Ona se u pravilu sastojala od vunom punjenih dušeka i jastuka, te od jorgana punjenih pamukom. Posteljno rublje je u boljim kućama bilo od tankih svilom protkanih bezova, a sami jorgani od brokata ili od svile vezene zlatom. Narodna pjesma kaže:

... Ona stere dušek po dušeku,
Ćerećeli čaršaf po čaršafu,
A brusali jastuk po jastuku
I kumašli jorgan po jorganu...

Mala djeca su spavala u koljevki (bešici); bešike su nabavljene i iz uvoza sa Mediterana (»Beša ti je na moru kovana« — kaže npr. pjesma), a tekstilna oprema kolijevke je također luksuzna,

Islam nije dozvoljavao slikanje ljudskih likova, otuda na zidovima starih kuća nema slika, Kaligrafski natpisi, izvedeni u vezivu, na staklu, na drvetu ili papiru, citati iz Kur'ana ili duhoviti aforizmi orijentalnih pjesnika i mislioca, obično su jedini ukras zidova, pored ogledala koja su najčešće nabavljena iz venecijanskog uvoza.

Resulbegovići su imali u svojoj kući bogatu biblioteku koja se sastojala od najrazličitijih djela arapske, turske i perzijske literature. Dobar dio ove biblioteke je uništen, a veći broj dokumenata (oko hiljadu) je poslije rata prenešen u Orijentalni institut u Sarajevu, dok su u kući ostala samo ona djela koja ni istorijski ni naučno nisu od značenja. Anažrirana su u jednom većem dolafu, a postavljen je i karakteristični stalak za čitanje, tzv. »rahle«.

Nešto muške i ženske odjeće, vezivo, stare orijentalne posude i vazne, nargila, pa sve do predmeta za kozmetiku, dopunjavaju ove aranžmane, s jednom tendencijom da se posmatraču (makar i ne sasvim naučno i konzervatorski ispravno) autentičnim materijalima predoči što kompleksnija slika života u ovakvoj kući.

Može se reći da je ovakav muzeološki tretman enterijera u spomeniku kulture relativno najjednostavniji i uz pretpostavku da oni kojima je zadatak povjeren vladaju materijom), možemo biti prilično sigurni da većeg promašaja neće biti.

U slučaju Resulbegovića kuće najviše se može zamjeriti da je gotovo sve što je danas tamo eksponirano, odnekud doneseno. Ali, ako imamo u vidu da je ta kuća u enterijeru bila uistinu bezvrijedna, a da su svi ovdje sakupljeni predmeti bili razbacani kojekuda izvan svake mogućnosti nji-

hove efikasne zaštite, onda moramo biti zadovoljni barem toliko što su sve te vrijednosti samim sakupljanjem sačuvane od uništenja.

Tretman ovog objekta sličan je tretmanu Svrzine i Despića kuće u Sarajevu, koje kao depandanse muzeja grada Sarajeva imaju zadatak da ilustriraju staru stambenu kulturu. Pri tomu su sarajevski objekti autentičniji; ne samo musandere, dolafi, plafoni, već čak i dobar dio pokretnog namještaja od početka pripadaju objektu u kome se nalaze. Naprotiv, u prikazanom slučaju u Trebinju — upravo zato što su predmeti birani s tendencijom što bolje ilustracije postavljene teme, dobio se u neku ruku širi diapazon, iako kvantitativno skučen.

Nažalost, relativno je malen broj objekata koje na ovaj način možemo čuvati. Potreba za muzejskim i turističkim izložbama može biti zadovoljena sa četiri-pet primjera, dok bi svi drugi slični spomenici, često i vrijedniji u uzajamnom uspoređivanju morali biti prepušteni drugačijem tretmanu.

Ma da postoji prigovor da muzejska namjena umrtvi objekt iskustva su pokazala da kvalitetne enterijere možemo sačuvati jedino ako ih tretiramo muzejski. Jedna soba sa rezbarenom drvenom ši--om, musanderama i dolafima, kaminom i sećijama, čak i u objektu čiji se ostali prostori slobodnije tretiraju, mora biti posebno zaštićena, a da li će ona biti namještena ili ne — na to pitanje treba da dade odgovor sam oblik korištenja. Nešto tekstila u takvom prostoru svakako doprinosi njegovom boljem razumjevanju od strane posjetioca, a da se to uspješno postiže i sa relativno malo ulaganja potvrđuje oprema enterijera Musafirhane blagajske tekije izvedena prema koncepcijama stručnjaka iz Zavičajnoga muzeja u Mostaru.

Konak uz Resulbegovića kuću u Trebinju kao savremeni ugostiteljski objekt

Konak Resulbegovića kuće imao je na spratu prostorije za goste, a u prizemlju magacine za zalihe hrane i sl. U kompleksnom tretmanu ove cjeline predviđeno je uređenje konaka sa turističkim restoranom u prizemlju, te specifičnim spavaćim sobama na spratu.

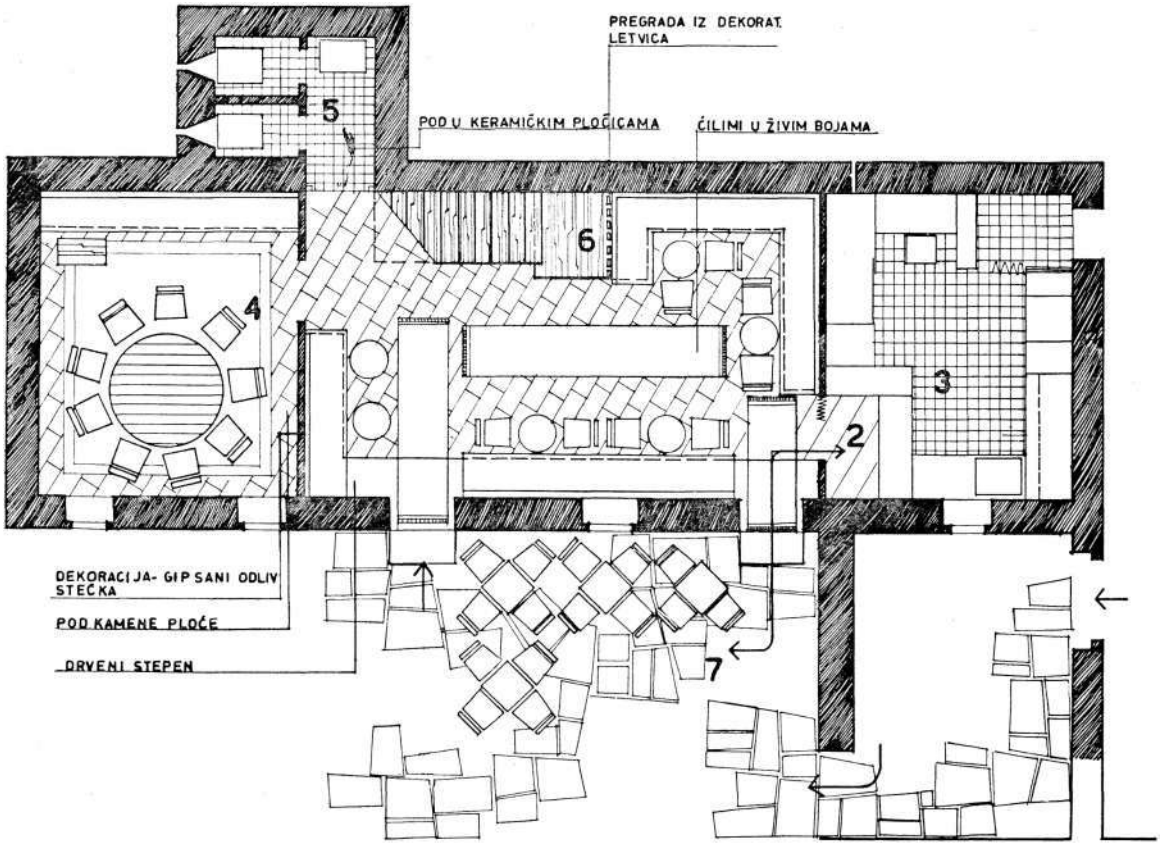
Za razliku od haremluka, koji je — kako smo vidjeli — namješten autentičnom etnografsko--muzejskom kućnom opremom, ovdje se u osnovi težilo rješenju koje bi savremenim materijalom i funkcijom zadovoljilo navike i potrebe ljudi našega vremena, uz takve oblikovne elemente koji će asocirati na spomenišni ambijent u kome se nalazimo. Težilo se dakle transformaciji oblika našeg kulturno-historijskog nasljeđa u pravcu zadovoljenja date funkcije.

Kolikogod da ove težnje možemo dosta određeno formulisati riječima, mnogo je teže naći i adekvatna rješenja koja će pretstavljati suvremenu formu u razvojnom kontinuitetu izvjesnih zanemarenih kvaliteta koje su odavno u odumiranju. Upravo zato traženja koja sam indicirao i koja se pokazuju kao nužna kad se radi o sličnim primjerima, redovno se nađu na presječnici pseudo-autentičnog i stilizacije, pa — štaviše — i negacije nekih specifičnosti karakterističnih za naš historijsko-etnografski enterijer.

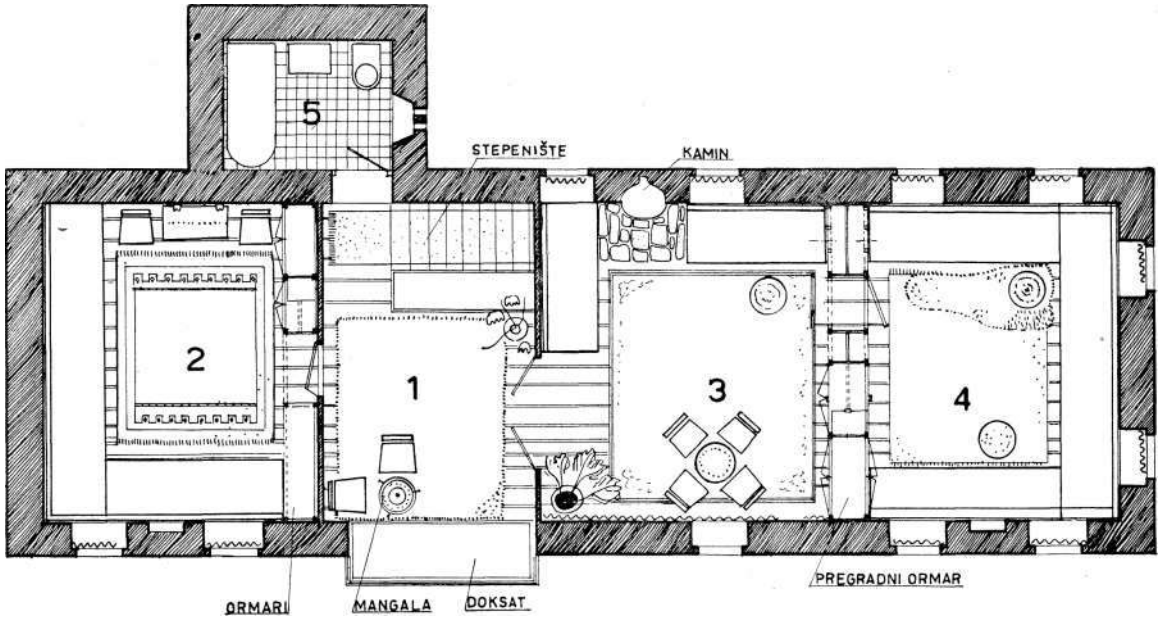
Davanjem određene turističko-ugostiteljske namjene, a u okviru postojećih mogućnosti, konkretno rješenje bilo je donekle predodređeno. U prizemlju je organiziran restoran kapaciteta oko 40 mjesta, sa minimalnim kuhinjskim pogonom; u ovom restoranu trebalo bi, kako se predviđa, da se služe isključivo specijaliteti domaće kuhinje koji imaju tradiciju od barem 150—200 godina. Na spratu su riješene dvije spavaće sobe sa jednim salonom, pretsobljem i kupatilom.

Trebalo je pronaći kompromis između historijskog i savremenog enterijera. U restoranu u prizemlju korišten je drveni strop sa vidljivim gredama i daščicama u naravnoj boji i strukturi drveta, zidovi su djelomično sa vidljivom strukturom stare kamene gradnje, a djelomično malterisani i krečeni, pod je od bijelih kamenih ploča analogno hajatima starih hercegovačkih kuća. Korišten je i motiv jednokrakog drvenog stepeništa za vezu sa gornjom etažom. Pod je nešto upušten u odnosu na prvobitni da se dobije pogodna visina prostora. U samom namještaju bio je nužan jači kompromis, jer kolikogod stara sofra, postavljena na podu, ne zadovoljava funkcionalno, toliko ni savremeni stolovi i stolice ne zadovoljavaju oblikovano u kompozicionoj cjelini s karakterističnim prostorom. Koristeći bakrene kalaisne tepsije na povišenim željeznim nogarima pored fiksnih tapeciranih sećija koje meandriraju duž zidova i naglašavajući rasvjetom upravo te tepsije, te svodeći broj pokretnih polufotelja na minimum koji je neophodan za formiranje grupa oko tepsija, smatramo da je nađen kompromis koji će zadovoljiti. Diskretan kolor, dodatni dekorativni elementi i način rasvjete trebalo bi da doprinesu jednom ugođaju koji će pomirivati prostor prošlosti sa životom sadašnjosti.

Zahvati na spratu više su usmjereni prema stilizaciji etnografskih elemenata. U potezima koji treba da potsjećaju na musandere, ugrađeni su ormari za garderobu gostiju i smještaj posteljine nakon raspremanja sobe. Osnovni namještaj su

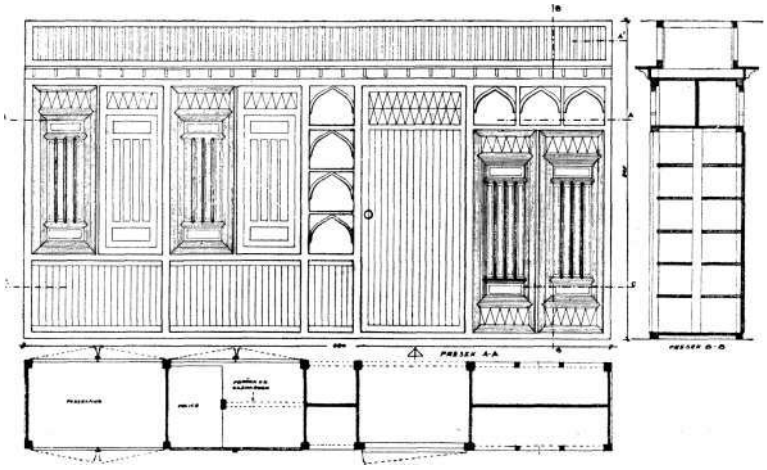

Sl. 10. Konak Resulbegovića kuće — tlocrt idejnog rješenja restorana u prizemlju objekta (1 — restoran, 2 — ofis, 3 — kuhinja, 4 — separe, 5 — WC, 6 — stepenište, 7 — terasa u avliji)

Sl. 11. Konak Resulbegovića kuće — tlocrt idejnog rješenja gornje etaže (1 — hol, 2 — soba, 3 — salon, 4 — spavaća soba apartmana, 5 — kupatilo).

sećije na kojima bi se raspremala postelja, podovi bi bili zastrti ćilimima, stolovi nadomješteni manjim ili većim demirlijama, te aranžmani u cjelini dopunjeni postojećim kaminom, zatim mangalom, starim ogledalima i raznim etnografskim predmetima. U odnosu na prizemlje ovdje će

Sl. 12. Rješenje plakara u vidu musandera između dvije prostorije.

težnja ka stilizaciji doći znatno više do izražaja, što je u programskoj vezi sa željom da se pojedinim gostima, koji to budu zaželili, omogući da dobiju spavaće sobe sa savremenim konforom u formalno preživjelom, regionalnom enterijeru.

Možda će nas ovdje neko optužiti za izvještačenost, pa i kič. Ukazujući na komercijalno-turističku stranu zbog koje je uopšte došlo do obnove i uređenja konaka, rekao bih samo toliko da mi mnogo više leži formalni sklad — makar i uz izvjesno sitne laži — nego formalni sukob, a. smatram mnogo ispravnijim put adaptacije namještanja prema prostoru, nego adaptaciju prostora prema namještaju, što se inače u našoj praksi veoma često događa, čak i u objektima od historijskog značaja.

Gavran-Kapetanovića konaci u Počitelju — prva Umjetnička kolonija u Bosni i Hercegovini

U ranije objavljenoj studiji »Počitelj na Neretvi« (Naše starine VII—1960) inicirao sam adaptiranje konaka počiteljskih kapetana za turistički hotel. Svojim položajem u urbanističkom sklopu, veličinom i dispozicijom, objekat je mogao poslužiti za hotelski pogon od oko 25 postelja, sa kuhinjskim pogonom, restoranom i potrebnim sporednim prostorijama. U tom smislu izrađene su i idejne skice u kojima se težilo usklađivanje historijske arhitektonske ljuske i savremene opreme, sa željom da budući posjetilac osjeti da se nalazi u kući počiteljskih kapetana, ali i da dobije konfor koji će zadovoljiti svakodnevne potrebe čovjeka nešeg vremena.

Nešto kasnije, u krugu likovnih umjetnika se rodila ideja o stvaranju Umjetničke kolonije u Počitelju, i to upravo u ovom objektu, pa se pristupilo realizaciji te ideje 1961 g. a na bazi spomenutih idejnih skica.

Koncepcija idejnog rješenja bila je takova da se striktno poštuje podjela objekta na muški i ženski dio, s tim da se u muškom dijelu smjesti restoranski pogon sa terasom i stolovima u tzv. muškoj avliji, da kuhinja bude u historijskom kuhinjskom prostoru (mutvaku), te da se ženski dio kuće, kao intimniji i mirniji, namijeni isključivo za spavanje. Rješenje enterijera u osnovnim postavkama bilo je zamišljeno analogno rješenju u Ruselbegovića konaku u Trebinju. Restoran u dvije etaže, povezan jednokakim drvenim stpeništem, trebalo je u prizemlju da ponešto asocira na dalmatinske utjecaje, dok bi sprat imao nešto elemenata orijentalnog enterijera. U sobama za spavanje hercegovačko-orijentalni enterijerski motivi trebalo je da dominiraju: obligatne musandere sa ugrađenim ormarima, lavaboima i tuševima (analogija sa banjicama), zatim tapecirane sećije ispod prozora koje bi služile za sjedenje i namještanje postelje, te neophodan stolić i po neka stolica u stilizovanim formama koje smo tražili među sinijama i demirlijama, peškunima i tabureima, prilagođenim za ovu svrhu. Predviđalo se da se u sobama poštuju drveni plafoni, kamini (koje bismo obnovili i tamo gdje nisu sačuvani), da se podovi pokriju domaćim ćilimima, a rasvjeta riješi u nišama i pomoću stojećih svjetiljki izbjegavajući kugle i lustere sa sredine plafona.

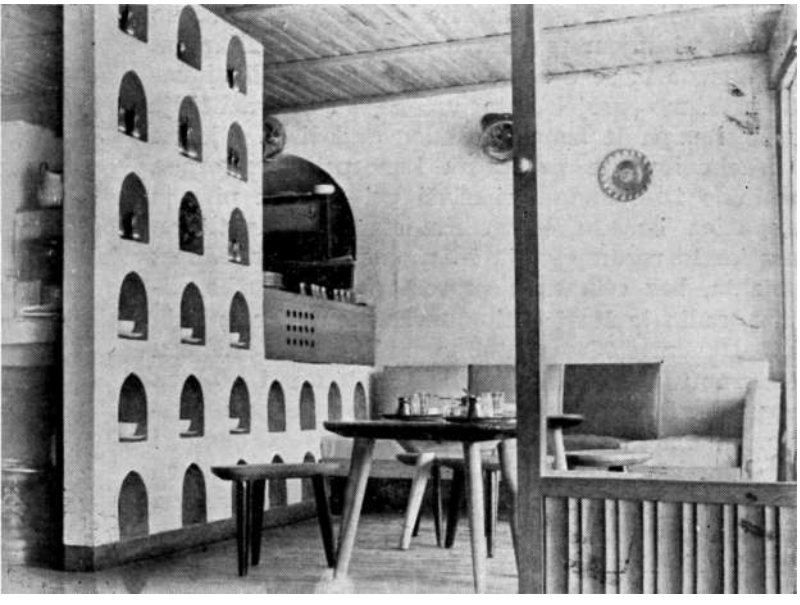
Nažalost, pristupilo se realizaciji, a da se u projektiranju od idejnih skica nije krenulo dalje. Pri tome se pokazalo od samog početka da između predstavnika investitora i projektanta neće biti potrebnog razumjevanja; počelo je izbacivanjem tuševa iz soba u dvorište (što je očito degradiranje stare stambene kulture koja je imala banjice u svakoj sobi — a i srozavanje konfora), a nastavilo se malterisanjem plafona u sobama i razbijanjem kamina da bi se u njihovim nišama ugradili lavabo-i. Mimo projektanta vršene su najrazličitije preinake, pa je između ostalog angažiran i jedan arhitekt koji je prvobitnu koncepciju restorana potpuno izmijenio,ne riješivši pri tom ni pitanje stepenica između etaža. Predstavnik investitora, bez imalo razumjevanja za spomenišnu vrijednost objekta, bez efikasnog suprostavljanja službe zaštite, radio je šta je htio. Oprema enterijera, koja nas u ovom slučaju posebno zanima, svedena je u restoranu na ređanje serijskih stolica i stolova presvučenih raznobojnim ultrapasom, te na ubacivanje standardnih ormara i kreveta u odaje i čardake haremluka, u kojima još strše iz zidova lavabo-i uokvireni masnom bojom, a sa sredine plafona vise nekakvi lusteri od kovanog željeza. Riječ »ubacivanje« ovdje je jedini pogodan izraz, jer se sa savremenim krevetima i ormarima ne da namjestiti prostor koji je od početka koncipiran na specifičan tretman musandera i sećije, pa

je jedino u njihovoj stilizaciji i moguće pronaći oblikovno zadovoljavajuće rješenje.

Adaptacija ovog konaka mogla je biti primjer kako se stara stambena arhitektura i njene pozitivne vrijednosti mogu svrsishodno uklopiti i iskoristiti u našem nastojanju za intenziviranjem turizma uključujući i korištenje kulturno-historijskog nasljeđa. Ali ono što je izvedeno može biti samo argument kojeg će neupućeni koristiti protiv pozitivnih tendencija i mogućnosti. Upravo zato i iznosim ovaj slučaj da bih upozorio, da se u sličnim slučajevima ne radi o tome da li se spomenik može dobro prilagoditi savremenim potrebama, već o tome da je nužno da projektant i investitor shvate delikatnost zadatka, da pokažu razumjevanje i potrebno znanje, što će im u odnosu na nasljeđe pomoći da ne kompromitiraju ni spomenike, ni sebe.

Ugostiteljski pogoni u objektima oko Starog mosta u Mostaru

Ambijent oko starog mosta u Mostaru je u toku desetogodišnjih napora uglavnom spašen, djelomično konzerviran, neki djelovi su rekonstruirani, a neki su objekti čak i prenešeni sa onih mjesta u gradu gdje su inače bili osuđeni na rušenje i ovdje ukomponirani. Još od prvih preliminarno-programatskih studija koje sam prije više od petnaest godina radio s prof. Neidhardtom (Naše starine I-1953), postavljalo se pitanje praktične namjene i korištenja prostora u ambijentu oko mosta, a posebno s obzirom na oživljavanje ambijenta i na njegovu turističko-ekonomsku eksploataciju. Osnovna ideja da ovaj dio grada treba da intenzivno živi, da ovamo treba da dođu zanati, prvenstveno oni koji su etnografski i turistički interesantni, zatim da dođu trgovine određenih vrsta, te turističko-ugostiteljski sadržaji, bila je. prihvaćena od početka i na svim forumima. Pojedine od navedenih privredenih grana u jačoj ili slabijoj mjeri, brže ili sporije, realiziraju svoje programe u okviru osnovne kompleksne zamisli. Ugostiteljstvo, koje je tražilo turistički atraktivne objekte, pokazalo se naročito zainteresiranim, te je u toku posljednjih 5—6 godina realizirano nekoliko manjih objekata, Pojedine od tih realizacija radili su razni arhitekti, tako arh. Branko Bulić iz Sarajeva, arhitekti R. Tiberio i Dž. Kolaković iz Mostara, akad. sl. Mirko Kujačić i drugi. Svi ovi radovi ocjenjeni su uglavnom kao uspjeli, pa ću prikazati neke koje sam sam radio s obzirom na to da ta rješenja najbolje poznam, ne želeći time ni malo da umanjim vrijednost realizacija ostalih projektanata koji su na ovom kompleksu sarađivali.

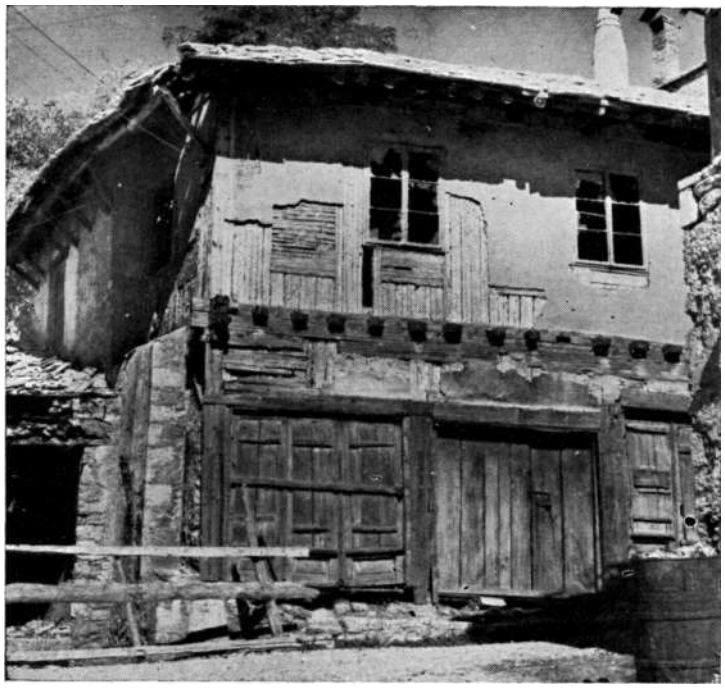
Sl. 13. Kafanica u Podkujundžiluku, rad ing. arh. Branka Bulića

U svim ovim slučajevima radilo se o objektima koji kao pojedinačni spomenici ne predstavljaju izuzetnu vrijednost, već su to prvenstveno ambijentalne vrijednosti. U tom smislu projektant nije bio obavezan da striktno poštuje autentične valere, ali je s druge strane, programatskim zahtjevima bio upućen da teži ostvarenju ambijenata, turistički atraktivnih, koji će savremenom interpretacijom domaćeg utilitarnog i likovno-plastičnog fonda enterijera nenametljivo prezentirati posjetiocu nalaze autohtonih ostvarenja.

a) Kafana »Europa«

Dvoetažni objekt na Kulluku namijenjen za kafanu, eventualno sa roštiljem, svojim prostornim mogućnostima uglavnom je predodredio osnovnu dispoziciju.

Uslijed niza adaptacija iz novijeg vremena objekt je bio izgubio arhitektonsku vrijednost, te je u prvoj fazi radova, bez obzira na konačnu namjenu i enterijer, trebalo objekt rekonstruirati, sanirati njegovo građevinsko stanje i obnoviti ga u onim arhitektonskim formama za koje se analizom moglo utvrditi da su bile primarne, odnosno da korespondiraju s prvotnim stanjem. Već prva razmatranja su pokazala da se radi o veoma specifičnoj gradnji, kod koje se čitavo prizemlje u vidu trijema otvaralo prema ulici, dok je na spratu bila jedna jedina veća prostorija, istina, podijeljena u dva nivo-a. Tražeći analogiju sa ostalim arhitektonskim nasljeđem, ostali smo prilično bespomoćni. Jedini objekt s kojim bi donekle mogli komparirati ovaj mostarski, bio je stari turski sud u Livnu: i tamo se trijem sa kamenim stupovima i lukovima (koji su danas sazidani) otvarao direktno na ulicu,

Sl. 14. »Europa« prije adaptacije. Ispod otpalog maltera vide se raniji prozorski otvori. U prizemnom trijemu bili su naknadno ugrađeni dućani, u momentu zahvata također dotrajali i napušteni.

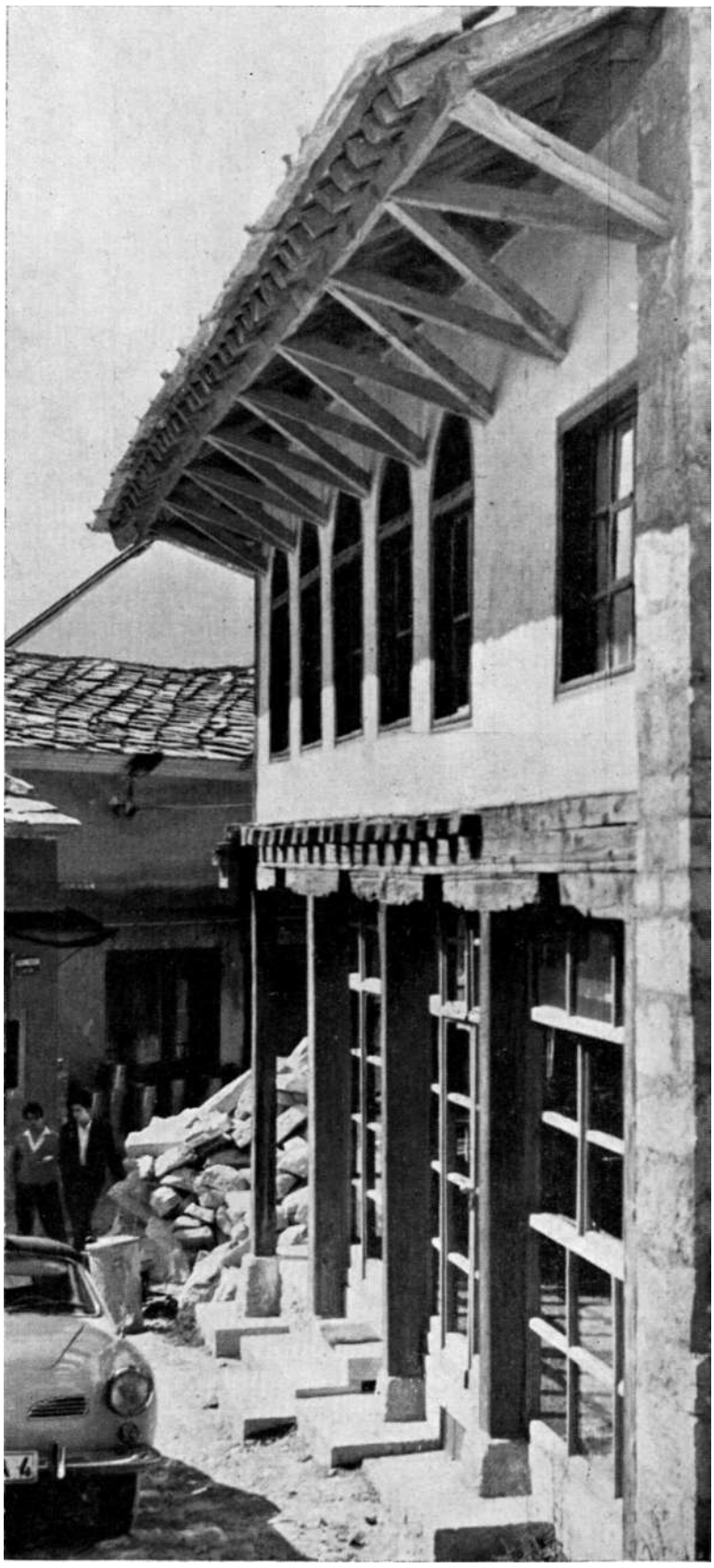
dok su na spratu bile potrebne prostorije. Po toj analogiji ovaj mostarski objekt trebao bi biti eventualno stari sud (mešćema), a i po nekim zapisima mešćema se nalazila u ovom dijelu grada. Otvoreni trijem prema ulici u oba slučaja bi morao biti inspirisan gradskim lođama dalmatinsko-mediteranskog kulturnog područja. Nažalost, uslijed pomanjkanja dokumenacije s ovim istraživanjem se nije moglo ići dublje, pa je za sada sve ostalo na iznešenoj hipotezi.

U prizemnom prostoru predviđeno je uglavnom posluživanje s nogu sa šankom, jednim manjim povišenim prostorom za sjedenje, te kuhinjica diskretno smještena iza jednokrakog stepeništa koje vodi u gornju etažu. Šank i sofa za sjedenje dobili su eksponirane položaje u prostornoj cjelini.

Na spratu je smještena kafana u užem smislu riječi, sa pomoćnom kafe-kuhinjicom. Ovdje se predviđa isključivo sjedenje i posluživanje za stolom.

Sanitarna grupa predviđena je u jednoj trećini podrumske etaže, dok se ostale dvije trećine koriste kao spremište pogona. Ovi podrumi potječu iz vremena kad je prizemlje adaptirano za dućane; ne pripadaju dakle prvotnoj koncepciji objekta, ali ih nijesmo zatrpavali, već smo ih funkcionalno iskoristili.

Težilo se da se originalnost objekta sa otvorenim trijemom prema ulici do maksimuma zadrži, da se ulica takorekuć uvuće u samu zgradu. Na taj način dobij a se elemenat prisnosti i neposrednosti. Međutim zbog praktične potrebe da se kafana naveče zatvori i da se zimi prizemlje zaštiti od hlad-

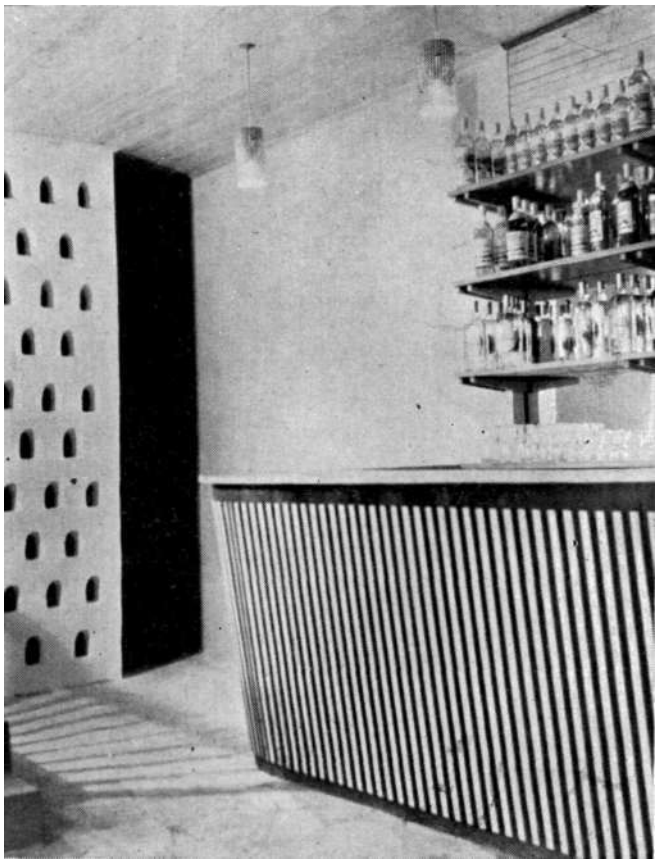

Sl. 15. »Europa« u toku adaptacije. Trijem je iza stupova dobio staklenu pregradu, dok su svi drugi elementi obnovljeni prema autentičnim nalazima i dokumentima.

Sl. 16. »Europa« noću, nakon uređenja. Istaknut položaj u ambijentu kraj mosta daje ovom objektu posebnu privlačnost za turiste.

noće, postavili smo staklenu pregradu iza stupova sa željom da se ona izgradi tako da se danju — ako to vanjska temperatura dozvoljava — rastvara u prostor iza stupova. Ovo nažalost u realizaciji nije uspjelo, te se praktično rastvara samo srednji dio.

Sl. 17. Šank u donjoj etaži kafane

Pultovi za posluživanje stojeći zajedno sa šankom riješeni su na savremen način sa gornjim plohama presvučenim ultrapasom zbog održavanja čistoće. Nasuprot tomu na sofi za sjedenje težilo se izvjesnom regionalno-etnografskom ugođaju, pa je data niska sećija zastrta ćilimom, a ispred sećije niski stolići (sinije) sa stiliziranim tronošcima. Pod u prizemlju je u kombinaciji nepravilnih kamenih ploča i sitne kaldrme. Na sofi je drveni pod, a u nuzprostorijama teraco-pločice. Plafon u naravnom drvetu zadržan je iznad cijelog prizemlja izuzev kuhinjice, gdje je malterisan. Paravan koji zaklanja stubište za izlaz u WC-e je perforirano-betonska monijerka. Zidovi su malterisani i krečeni uz neznatan dodatak boje.

Stepenište za sprat je drveno, lagano i prozračno; na svakom gazištu nalijepljene su dvije trake rebraste gume, koja štiti drvo od abanja i prljanja, a ujedno se naizmjeničnim prugama gume i drveta stvara reminescenca na prugasto tkanje ponjava.

Prostor na spratu visinski je od ranije diferenciran i to se zadržava. Ubacivanjem pregrade od trabozana (letvice) od poda do stropa na potezu od stepeništa do kuhinjice došlo je do naglašavanja te diferencijacije. Rješenje prostora uključuje niz elemenata koji se manje ili više vežu na folklor: tu je kamin izrađen po uzoru na kamine u starim kućama, zatim tahtapoš (uobičajena ploha za odlaganje iznad stepeništa), onda velika dekorativna mangala u kojoj smo čak zamišljali i diskretno svjetlo. Prostor se na dvije strane prozorima rastvara prema najatraktivnijem dijelu grada, a zastori su od tanke prozračne tkanine koja potsjeća na bez, sa karnišama u vidu podužnih rafova. Sami prozori su jednostruki na vertikalni posmik, ana-

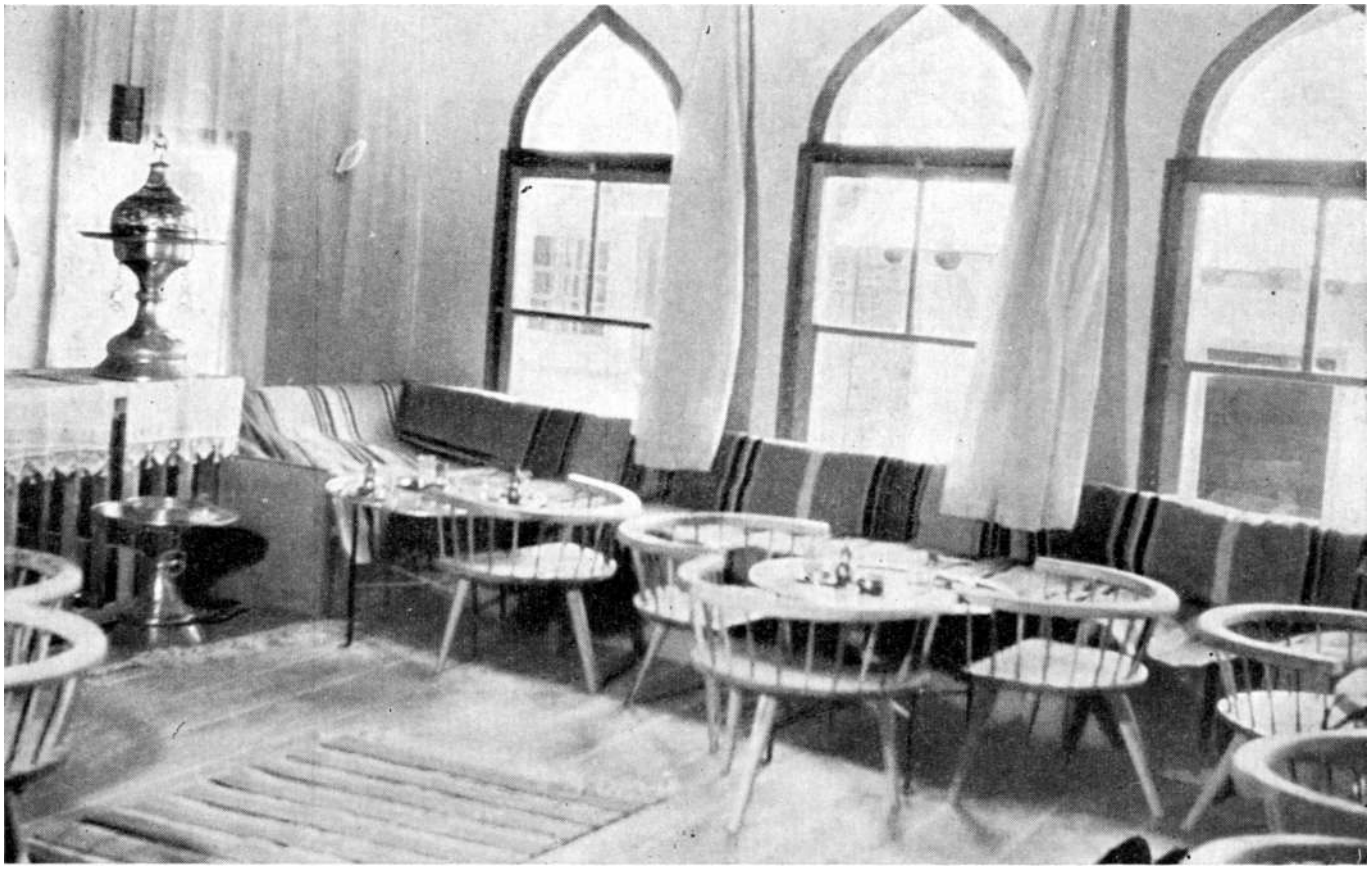
logno prozorima na starim kucima. Kao posebna atrakcija u ovom prostoru data je dekorativna stijena od gipsanih odljeva stećaka na sjevernom zidu prostorije. Bilo je zamišljeno da se gipsani odlijevi sa širokim bijelim figurama postave tako da se dobije dojam zida sazidanog iz ulomaka plastično dekorativnog kamenja, ali je realizator zamisli postavljanjem cijelih formata ovo pretvorio više u izložbeni zid. U svakom slučaju cilj ove stijene nije bio samo isključiva dekoracija kafane, već prvenstveno upečatljiv oblik turističke propagande šireg regiona kojeg treba da vidi svaki stranac koji ovuda prođe.

Sjedenje je i ovdje riješeno sa sećijama, koje su trebale biti tapecirane žimom i prugastim ćilimima (izvedba nije uspjela). Također nekoliko manjih komada prugastog čilima stavljeno je i po podu. Stolovi su nadomješteni savatli demirlijama na željeznim stalcima, a stolice riješene kao stilizacija tronožaca sa niskim polukružnim naslonom analogno seoskim »stolovačama«.

svojih kuća pojedine predmete da njima dopune aranžman. On će možda za koju godinu zahtijevati da se ponovo nešto obnovi i dotjera, očisti od izvjesnog kiča itd. Međutim, činjenica je da je relativno uspjelo rješenje ovog objekta na neki način otvorilo put i mnogim drugim sličnim pokušajima koji su uslijedili.

b) Aščinica u magazama u Podkujundžiluku

Uskoro nakon realizacije kafane na Kulluku pokazala se potreba za uređenjem jednog turističkog restorana u istom ambijentu, u kome bi se, u svakom pogledu na visini, pripremala i servirala isključivo jela domaće narodne kuhinje. Stare aščinice, kojih je u Mostaru odavno nestalo, njihov način izlaganja jela da gost vidi šta poručuje i uzima, način serviranja u bakrenom kalajisanom posudu i sl. bili su ne samo inspiracija zainteresiranih, već i programska postavka. Za smještaj ovog

Sl. 18. Aranžman kafane »Europe« u gornjoj etaži.

Strop je iz profiliranih daščica između greda, dok je pod od parketa složenog na način »brodarskog poda« s tim da je iza svakog četvrtog reda ubačena poduža letvica od jasena, čime se razbila monotonija i dobila stanovita dekorativnost.

»Evropa« je bila jedan od prvih objekata čije je uređenje bilo usmjereno u pravcu korištenja folklornih elemenata, štaviše bilo je tu entuzijazma i od strane kolektiva da su pojedinci donosili iz

pogona odabrano je pet magaza i dućana u Podkujundžiluku nad samom rijekom.

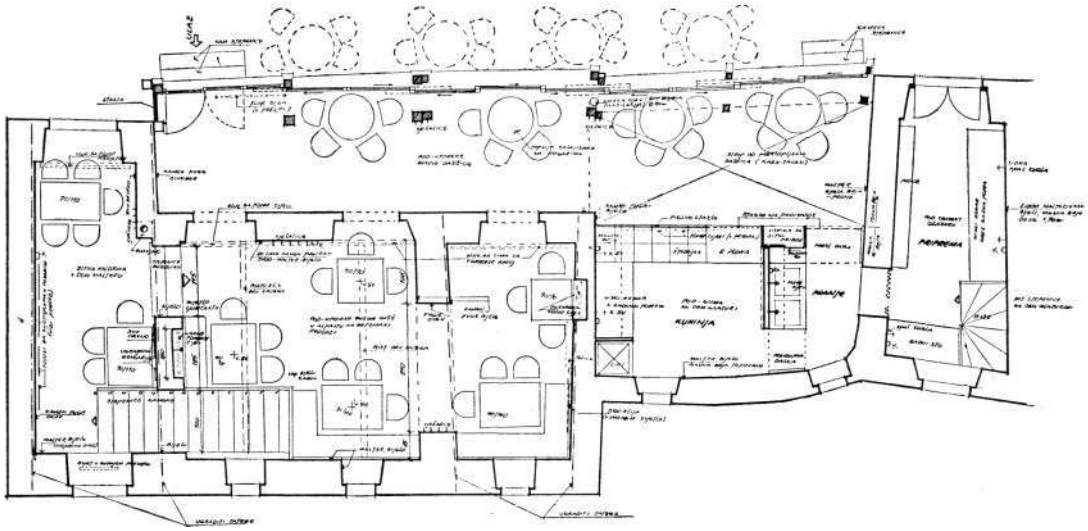
Kako adaptirati stare dućanske ćepenke i magaze za restoranski pogon koji će bez smetnje funkcionirati, a uz to biti turistička atrakcija? Dućani su se rastvaranjem ćepenaka potpuno otvarali prema ulici, imali su daščane podove i plafone, a djelomično i otvoreno podlege krovova. Magaze su bile masivno zidane, zasvođene, sa minimalnim ot-

vorima, a svaka je imala i poseban podrum u koji se silazilo pomoću ljestava ili kroz otvor sa ulične strane. Sve te individualno formirane prostore trebalo je na neki način objediniti.

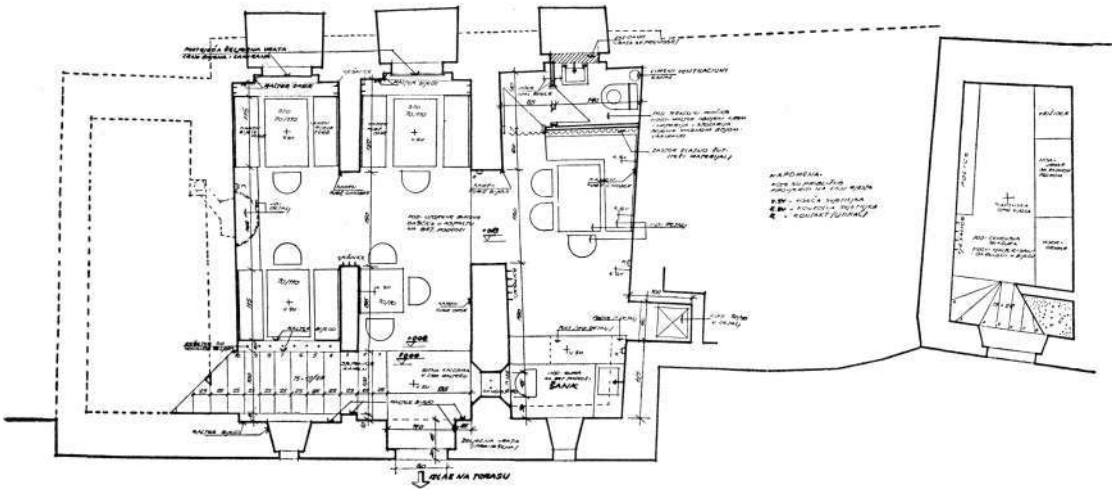
S druge strane pitamo se kako je taj tradicionalni narodni restoran (aščinica) izgledao u enterijeru u starija vremena. Ima nekoliko aščinica po sarajevskoj čaršiji, u njima mahom dobro kuhaju, zadržali su — svakako modernizirano — staro zidano ognjište u prostoru na kome su sva jela izložena, a goste poslužuje na trpezama koje sa domaćom tradicijom ne mogu imati nikakve veze. Nekad je u Sarajevu bila cijela jedna ulica aščinica, i danas se zove Aščiluk, ali je pred skoro sto godina požar uništio sve stare aranžmane, a da nam se nije sačuvao ni opis, ni crtež, pa znamo pouzdano kako je to nekada izgledalo.

Ranije razdvojene prostorne jedinice smo morali povezati: između ćepenaka smo uklonili drvene pregrade, a u masivnim zidovima između magaza probili smo otvore sa polukružnim lukovima. U početku smo namjeravali da koristimo samo prizemlje, a da podrume ostavimo za spremište; kasnije je međutim prihvaćen predlog da se uključi i donja etaža, pa su i podrumi međusobno također povezani lučnim otvorima, a sa prizemljem internim kamenim stepeništem. Šta više, iz podrumske etaže otvoren je izlaz na pećine nad Neretvom, pa je tu organizirana restoranska terasa, veoma privlačna zbog interesantnog arhitektonskog i prirodnog okvira: doživljaj mosta i rijeke sa ovog mjesta je neobično snažan.

Arhitekturi ovih magaza u pravilu nekako nismo pridavali poseban značaj, naročito ne kad se sličan objekt nađe usamljen. Stilski one nisu sasvim određene, križanac su mediterana i orijenta, u čemu zapravo leži njihova kulturno-historijska vrijednost. U konkretnom slučaju, kad smo isprobijali zidove i formirali lučne otvore između prostora, kad smo zasvođene prostore spojili, arhitektura je propjevala. Propjevala razigranošću svojih

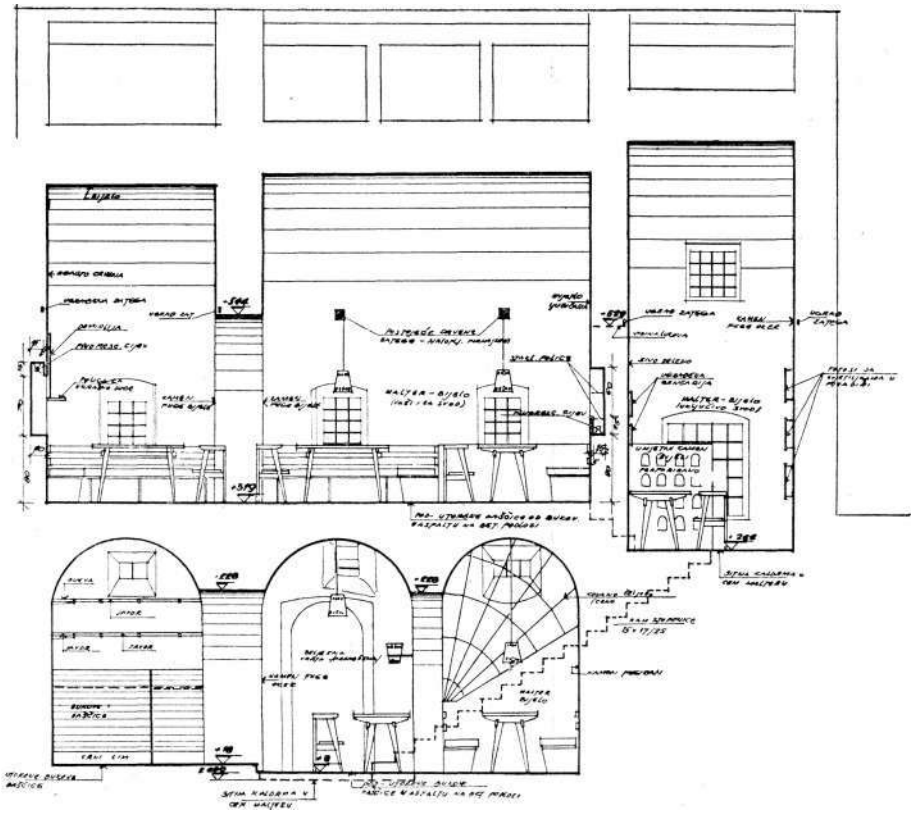
Sl. 19. Aščinica — tlocrt prizemlja.

Sl. 20. Aščinica — tlocrt podruma.

Sl. 21. Aščinica — tepsije i tronošci na ćepenku pretstavljaju neuspjelo rješenje, za koje će kod prve obnove uređaja trebati potražiti kvalitetniju zamjenu.

Sl. 22. — Aščinica — podužni presjek u kome se vide poprečni svodovi u donjoj i podužni svodovi u gornjoj etaži.

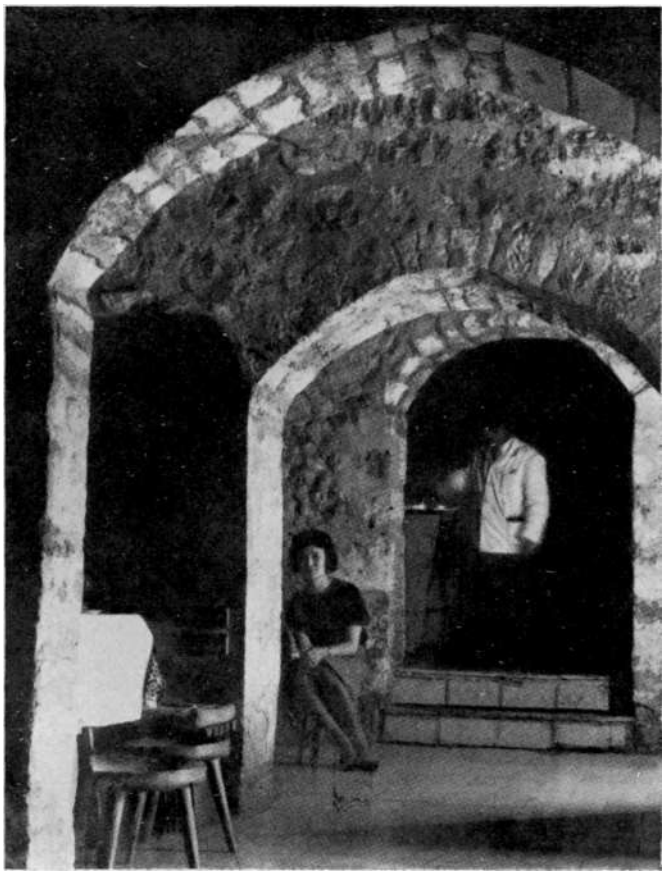
oblika, igrom zakrivljenih linija i površina, većih i manjih podužnih i poprečnih lukova i svodova. Neke od tih površina su očišćene do kamena i fugirane, druge su samo malterisane. Smatrao sam da bi neke druge obrade i obloge samo opteretile, pa je zbog Bore Samardžića i obješeno na zidove nekoliko sličica iz starog Mostara. Na bijelom podu od poliranih mramorskih ploča, ova arhitektonska igra kontrasno se ističe.

U namještaju se ovdje nisu mogle tražiti neke transformacije historijskih oblika, zato su projektirane i izvedene klupe, stolice i stolovi jednostavnih rustikalnih formi, a elementi koji se vežu na nasljeđe jesu kvadratični ćilimčići na stolicama, stolnjaci od domaćeg platna, te tradicionalno bakreno suđe.

U prostorijama ćepenaka bilo je nužno da se zadrži drveni pod i plafon, ali i da se ti prostori zatvore od ulice staklenom pregradom. U ovim prostorima smješteno je ognjište sa gotovim jelima, te za serviranje tepsije na željeznim nogarima okružene tronoščima. Nažalost, ovaj dio po mom mišljenju nije uspio, i kod prve obnove aščinice trebaće potražiti neka poboljšanja.

Terasa je namještena savremenim namještajem za terase.

Aščinica je izuzetno dobro prihvaćena kako od domaće publike tako i od stranih turista. Ovdje su sigurno pogođene izvjesne želje i traženja naše publike, što se između ostalog jasno odražava i u relativno visokom prometu u odnosu na investicije.

Sl. 23. — Iz donje etaže aščinice

c) Labirint-bar

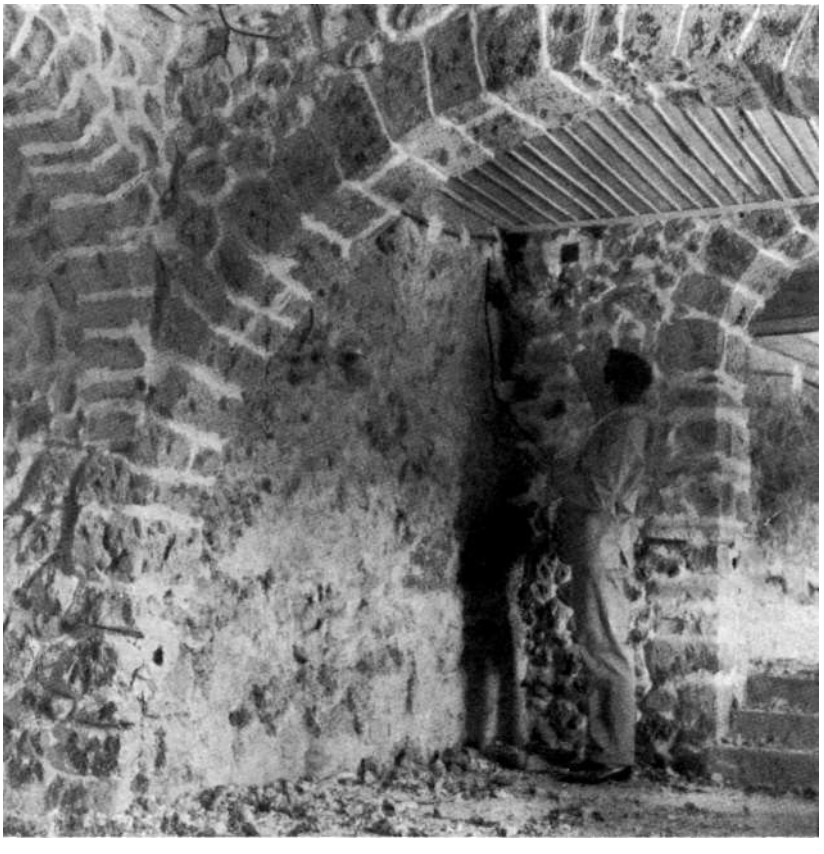
Pokazalo se kod uređenja aščinice da se u podrumskim magazama mogu dobiti izvanredno interesantni i intimni prostori. Kako sve magaze na lijevoj obali Neretve uzvodno od Starog mosta imaju podrume, a kako se isti zbog otežane dostupnosti ne mogu koristiti čak ni kao zadovoljavajuća skladišta, studirali smo mogućnost korištenja tih prostora za jedan specifičan ekskluzivni noćni lokal. Zbog uskog i izduženog prostora koji nastaju spajanjem ranije neovisnih podrumskih prostorija, zbog nužnosti individualizacije takvih odjeljenja, razlika u visinama itd. dali smo mu radni naziv »Labirint-bar«.

Predviđeno je da se ovaj pogon veže za pogon aščinice. Međutim zbog velike izduženosti niza prostorija, kao i zbog neovisnog funkcionisanja bara, postavljen je još jedan ulaz iz prizemlja, približno centralno u odnosu na raspoloživi prostor, sa stepeništem za silaz u bar te sa mjestom vratara koji će naplaćivati konzumacije. Stepenište je postavljeno tako da hvata raspoložive prostore na mjestu najviše međusobne visinske razlike, pa se dobiva dojam da je bar u cjelini formiran u dvije etaže: jedna viša od stepeništa pa do mosta i druga niža na sjevernu stranu do aščinice. U razlici visina uklapa se sanitarna grupa.

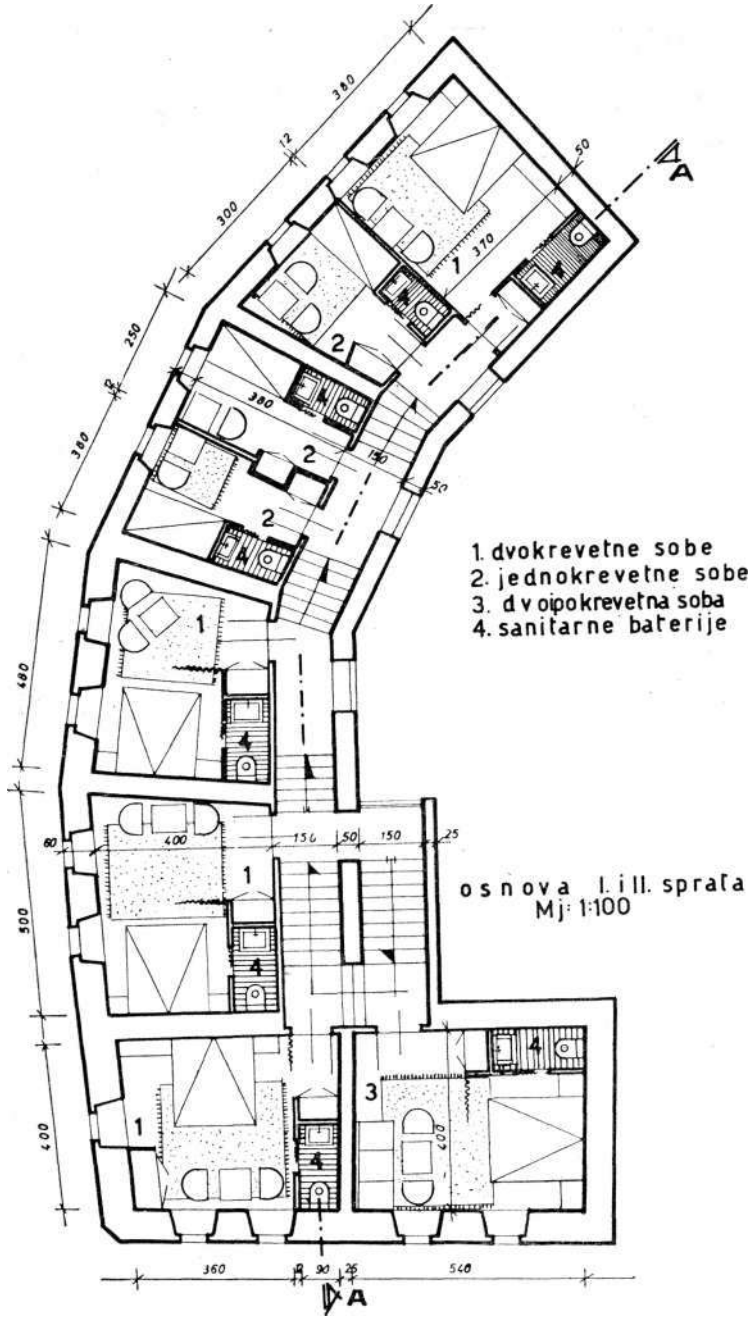
Arhitektonska vrijednost ovih prostora nije adekvatna prostornim kvalitetama aščinice. Tome naročito doprinosi činjenica da su prvobitni svodovi u svojevremenim adaptacijama nestali (ili ih nije ni bilo), a sadašnji stropovi su uglavnom armirano-betonske ploče iz novijeg vremena. Dakle, o nekim prostorno-estetskim spomenišnim kvalitetama ovdje ne može biti govora, pa se u adaptaciji sva nastojanja usmjeravaju prema komercijalno interesantnom aranžmanu.

Međusobno povizivanje prostora uglavnom je u obje etaže riješeno polukružnim lukovima većeg i manjeg raspona čime se po dubini dobila interesantna igra. Tražeći izvjesne raznolikosti u tretmanu, nižu etažu tretirali smo u hladnim materijalima; zidovi i dva sačuvana svoda uglavnom su očišćeni do kamena i fugirani, nad jednim prostorom je čak imitiran svod, neke površine su malterisane, a pod je od bijelih mramornih ploča. Viša etaža je naprotiv data toplije, tu su drveni podovi i plafoni, razne zidne obloge, te bogatija primjena dekorativnih elemenata, ogledala, tekstila itd.

Organizacija prostora omogućuje prihvatanje oko 100 posjetilaca. U traženju da prostori budu

Sl. 24. Igra lučnih konstrukcija svodova u budućem baru (snimak u toku radova).

Sl. 24. Skica adaptacije dijela magaza za hotelsku depandansu.

što interesantniji, nastojalo se što više izbjeći šematičnosti i uniformnosti, dajući svakom pojedinom prostoru nešto što će ga individualizirati. Ovo bi svakako trebalo postići u prvom redu namještajem, zatim rasvjetom, bojom, primjenom dekorativnih elemenata, ali svakako sa težnjom da ne dođe do ponavljanja motiva koji su korišteni u ranije otvorenim objektima.

Na realizaciji ovog objekta radilo se tokom 1964 g. te su do pisanja ovog članka uglavnom završeni građevinski zahvati u adaptaciji.

d) Hotelska depandansa u kompleksu oko Starog mosta

Tendencija da se stvori živost u turistički frekventnom području Mostara dobiva svoju realnu formu u konkretnom privođenju arhitektonskih objekata životnim sadržajima kroz odgovarajuće adaptacije. Dok su za odgovarajuće zanatske, trgovačke ili ugostiteljske objekte uglavnom odgovarale prizemne prostorije, dotle su podrumi i spratovi tih objekata pretežno ostajali namjenski neriješeni i neiskorišteni.

Donjom etažom aščinice te Labirint-barom podrumski prostori biće također iskorišteni. Gornje etaže magaza u ovom kompleksu koje su nekada uglavnom služile kao radionice i ostave individualnih proizvođača, za sadašnju trgovinu i zanatstvo nisu interesantne. Pokušalo se još pred nekoliko godina ove prostorije adaptirati za stanove ali se već nakon prvih takvih zahvata pokazalo da namjena nije baš sretno odabrana. Također je bila izrađena i skica adaptiranja jedne grupe ovih magaza za depandansu Umjetničke galerije BiH, ali do realizacije nije došlo. Tako smo u traženju zadovoljavajućeg rješenja još početkom 1963 g. izradili idejnu studiju adaptiranja spratova magaza za hotelske depandanse.

Idejnim rješenjem obuhvatili smo tri grupe magaza: prva kod Suhodoline iznad ranije adaptiranih garsonjera pozorišta, druga između prilaza pećini i izlaza na Glavnu ulicu i treća u potezu koji opasuje lijevu kulu mosta od strane Hendeka.

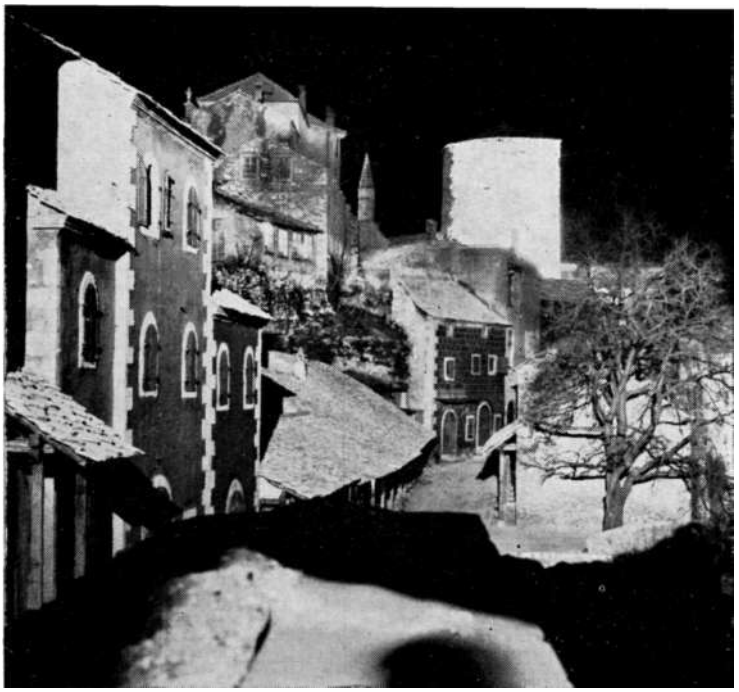
Grupa uz kulu je najveća, te bi se uz rekonstrukciju dviju ranije porušenim magaza ovdje moglo dobiti šesnaest soba, od toga šest jednokrevetnih i dvije trokrevetne. Prilaz ovim sobama je kroz jedan dućan u prizemlju, koji bi se ujedno uredio i kao centralna recepcija za sve hotelske kapacitete u magazama. U grupi uz pećinu dobije se pet manjih apartmana, a u grupi kod Suhodoline šest soba, sa ukupnim kapacitetom u sve tri grupe od 53 ležaja.

Nađeno je takvo rješenje da se u potpunosti sačuva vanjski arhitektonski 'izgled objekta. Unutrašnjost je naprotiv — budući da se radi o neinteresantnim prostorima u objektima ambijenatske vrijednosti — rješavaju sasvim slobodno, da bi se zadovoljila funkcija, konfor i potrebe gostiju. U tom smislu svaka soba je dobila sve potrebne instalacije, kompletne sanitarne baterije, te namještaj koji uglavnom predstavlja savremenu hotelsku opremu, uz pretpostavku da to ipak ne bi bila serijska proizvodnja, već posebno studiran namještaj, prilagođen prostorima u kojima bi se nalazio.

Prikazali smo četiri projekta, odnosno realizacije u jedinstvenom urbanističko-arhitektonskom

Sl. 26. — Još jedan ugao iz gornje etaže »Europe«, objekta u kome se najviše koristilo lokalne etnografske elemente.

Sl. 27. Noćni snimak magaza u obnovljenom komplek-' su kraj Starog mosta u Mostaru. Težnja za intenziviranjem života u ovom dijelu grada osnovni je pokretač za planiranje i izvođenje adaptacionih zahvata na ovim objektima.

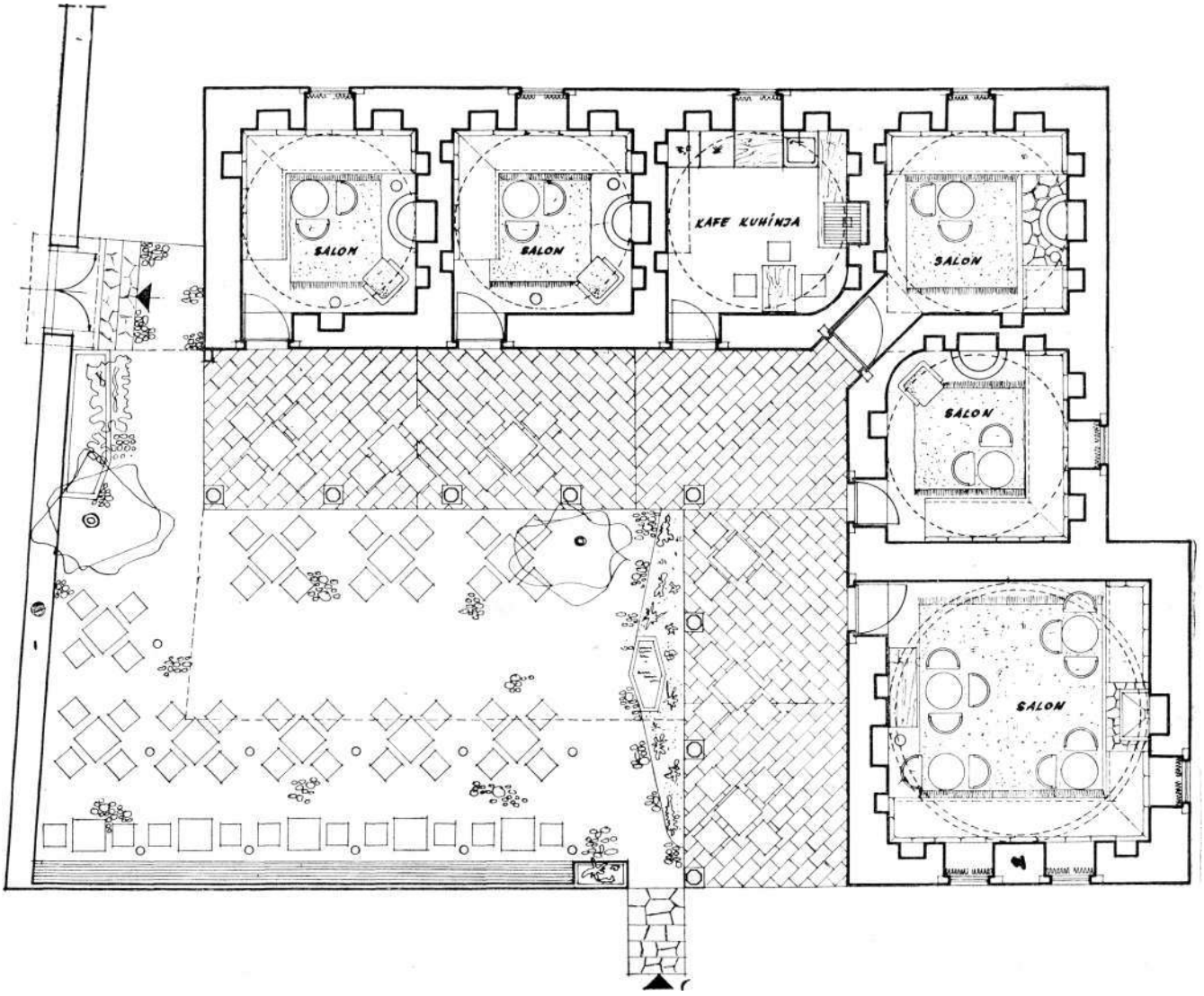
spomenišnom ansamblu. Iako se u sva četiri slučaja radi o prostorima bez posebnih spomenišnih kvaliteta, iako je projekt u sva četiri slučaja isti, način rješavanja se mijenjao ovisno o valerima prostora, a u rasponu od primjene folklornih elemenata i njihove stilizacije pa do slobodnih funkcionalnih aranžmana, pri čemu je — pored turističko-komercijalnih razloga — bio bitan kriterij historijska i likovna valorizacija prostora koje je trebalo u datim slučajevima adaptirati.

Medresa u Počitelju i njena adaptacija za kafanu

Počiteljska medresa spada u veoma vrijedne arhitektonske kulturno-historijske spomenike, te pored Kuršurnli-medrese u Sarajevu, predstavlja jedan od najljepših sačuvanih primjera svoje vrste. U koljenastoj tlocrtnoj dispoziciji ima pet soba za đake i jednu predavaonicu; svaka soba nadsvođena je kupolom. Ulaz u svaku prostoriju je iz trijema okrenutog prema dvorištu, riješenog u vidu terase koja se otvara prema rijeci i zelenilu. U pomenutoj studiji o Počitelju indicirali smo da bi medresa trebala da poprimi karakter klubskih prostorija sa kafanom, a u toku 1963/64 objekt je obnovljen i adaptiran za turističku kafanu.

Problem adaptacije objekta, koji poput ove medrese ima neosporne prostorno-plastične i spomenišne kvalitete, sigurno je veoma delikatan, jer pored zadovoljenja funkcije zahtijeva veoma mnogo obzira prema samom prostoru, njegovoj autentičnosti i izražajnosti, isključujući svaku koketeteriju s eventualno dopadljivim, neautentičnim stilizovanim elementima, koje bismo inače na drugom mjestu sebi mogli i dopustiti. Pri tome, ovo je bio prvi slučaj u našoj praksi da se jedan spomenik ove vrste uopšte adaptira za praktičnu, nemuzejsku namjenu,

Kafanu smo uglavnom prebacili pod trijem i na terasu postojećeg dvorišta, oplemenivši ih popločanjem i kaldrmom te sađenjem zelenila i cvijeća, koristivši pri tome serijski namještaj za terase. Jednu od sobica adaptirali smo za kafe-ku-

Sl. 28. Medresa u. Počitelju, tlocrtno rješenje adaptacije.

hinjicu (kasnije su korisnici — navodno privremeno — za potrebe pogona uzeli još jednu) ostale sobice i predavaonu pretvorili smo u salone: jedan veći i tri manja. Dajući naglasak na plastiku prostora, na forme otvora, na lukove, trompe i podglede kupola, na ugrađene kamine i niše korištena je jedino igra malterisanog i do kamena očišćenog zida prekrivenog mrežom krečnih fuga. Neke partije starih zidnih slikarija u kupoli predavaone — ma da ne predstavljaju posebnu vrijednost — obnovljene su i povezane neutralnim okerastim tonom. U takvom prostoru bilo je logično da se teži što neutralnijem namještaju i upravo jedan potpuno savremen tretman sa niskim sećijama uz zidove tapeciranim jednobojnim materijalom sa jednobojnim ćilimima na drvenom podu, sa taburеima i školjka-foteljima na metalnim nogama, sve u diskretnim monohromatskim i analognim tonovima, učinio nam se rješenjem koje će najbolje zadovoljiti. Jedini etnografsko-folklorni element kojeg smo umjeli bile su savatli demirlije na željeznim nogarima, ali u ovom slučaju autentični stari primjerci, otkupljeni po kućama, koji kontrasno djeluju u savremenom okviru ostalih dijelova namještaja, i ujedno imaju ulogu spone između savremenog aranžmana u prostoru i samog prostora.

Na kraju, umjesto zaključka, da se nadovežem na postavke date u uvodnom dijelu. Prostorna komkonenta spomenika kulture, jednako kao i njegova arhitektonska plastika zahtijeva respekt u svakom pojedinačnom slučaju. Nikada ni u kom slučaju ne bi se smjelo dozvoliti ono što se danas često događa u našoj praksi sa pojedinim objektima, tj. da adaptacijama negiramo postojeće i stvaramo nove prostorne ugođaje, jer takvim postupcima negiramo bit arhitektonske koncepcije makar i čuvali njenu ljusku.

Do danas u okvirima naše republike može se reći da nije ni bilo nekih adaptacionih zahvata na značajnijim spomenišnim objektima, ali je izgleda sazrelo vrijeme kad će ih biti sve više. U samom Sarajevu već su u projektu, pa i u realizaciji, adaptacije prvorazrednih spomenika kao što su haman, bezistani, Morića han itd. te ako ova izlaganja kod sličnih zadataka po nekog navedu na razmišljanja smatraću da je članak doprinio rasvjetljavanju jedne specifične problematike.

Mojim saradnicima na pojedinim od prikazanih rješenja i projekata, arh. J. Karlić, ing. arh. N. Rosiću, ing. arh. M. Avdagiću, ing. arh. V. Peranoviću i ing. arh. F. Ćišiću ovdje se još jedanput zahvaljujem.

INTERIORS, THEIR PROTECTION AND ADAPTATION

In the field of architectonic cultural history inheritance, formal stylistic elements are as a rule prefered to the functional component. On condition that the facades and characteristic details inside the object are preserved, and accepting the fact that »life is going on«, we agree that most of the monuments may undergo some adapting treatments taking no care of the space itself whose shell we endevour to preserve.

As a logical consequence of this practice we have the situation that the preserved interiors of historical and artistic significance are rather rare among architectonic monuments. The interiors of the sacral objects are a little better preserved, and the adaptation of the lodging and business buildings is an everyday phenomenon. Such adapting operations may be of some interest even in view of preserving mere objects, on condition that they are performed with a feeling for measure and with due respect to the inner values of the monuments that are to be preserved, and as long as we do not deal with exeptionally valuable interiors which are a museum of its kind by themselves.

Only historical-architectonic and esthetical analysis can supply the answer to the question how far can go in adapting changes of a monument. With regard to this it is desirable to establish certain criteria, as for example:

1) Spaces of the objects which create the atmosphere of the ambient without a specific significance of their own, could be functionally adapted under no particular interior conditions. (These objects acquire their through the exterior).

2) Spaces of the monumental objects whose primary disposition has been lost by the time, can be classified into three subdivisions:

. a) Spaces that have cultural and historical value for a subsequent epoch (as for example a olassicistic interior in a baroque palace) and as such are to be preserved, while the whole of the monument must be treated not only in connection with the epoch in which it originated, but also with regard to its biological evolution.

b) Spaces that have no particular cultural history value but where there are enough elements for the reconstruction of their primary disposition. Since the reconstruction of the primary disposition could contribute to the greater monumental value of the whole of the object, we must aim at its realization; this process must imply more liberty in treatment of details and especially of equipage.

c) Spaces that have neither the elements for the reconstruction of the primary disposition nor are interesting for the valorization of the biological evolution, can be completely ignored as such, and their adaptation conditioned only by the need for the preservation of the monumental cover.

3) Spaces of the monumental objects which have retained their primary disposition can also be classified into three subdivisions:

a) Those which whithin the framework of the authentic disposition have no particularly interesting details can be more freely treated in detail and in equipage (cf. 2-b)

b) Those which have not only the value of an authentic disposition but also certain qualities of space plastic art (as for example the Turkish bath) can be more freely treated in equipage and the elements of space plastic art, although not freely treated, must be emphasied.

c) Those that within the framework of an authentic disposition have retained some valuable details, such as fireplaces, carved doors, ceilings, built-in furniture, wall paintings or antique movable furniture, should be treated as museum spaces, and the intervention recudes to a minimum, according to the established principles of conservation.

4) As a separate group we can take spaces which together with the details of elaboration and built-in or movable furniture repcsent a cultural history value, while situated in the objects which as a whole cannot be treated as the monuments of culture. We should be particularly interested in protection of such details and in their eventual transfer in case of need.

In view of a specific problem of ours, caused by the fact that cultural inheritance in Bosnia and Herzegovina belongs to the Oriental cultural tradition while the contemporary life imposes a need to equip spaces by furniture which is a product of Western cultural influence, we must admit that the successful adaptation of our cultural history objects is made particularly difficult. Therefrom come dissonances noticed especially by the people who expect to find in an adapted monument something more than a mere necessary settlement.

Finally, we can see from several practical examples the possibilities and results of the compromise between the monumental values and the functional demands concerning those monumental interiors which serve our age.

IVO BOJANOVSKI

STARI GRAD MAGLAJ
- ISTRAŽIVAČKI I KONZERVATORSKI RADOVI 1962. i 1963. g. -

Maglajski grad spada među veće i jače fortifikapijske objekte u dolini Bosne, a kako se oko grada vrlo rano razvilo i naselje, koje je s vremenom preraslo u centar župe i nahije, to je dovelo do toga da se ovaj grad-tvrđava srednjovjekovnog postanja održao u dosta dobrom stanju sve do danas, mijenjajući, naravno, formu i sadržaj prema promjenama u načinu ratovanja.

Grad je, prema strateškim uslovima vremena u kojem je nastao (najkasnije u XIV v.), podignut na vrletnoj i strmoj efuzivnoj magmatskoj stijeni, koja se snažno ističe nad desnom obalom Bosne. U kontrastu sa živopisnom okolinom, čitav arhitektonski ansambl, iako torzo, još i danas plijeni pažnju putnika koji prolaze ovim najfrekventnijim bosanskim putem (sl. 1).

Sl. 1 Stari grad Maglaj — nakon konzervacije, pogled sa sjeveroistoka. Uporediti i sl. 31 — zapadnu vizuru.

Sadašnji je izgled stari grad dobio u tursko doba, tek u XVIII stoljeću. Jedna gravira iz vremena vojnog pohoda Eugena Savojskog na Sarajevo (1697) pokazuje da je maglajska tvrđava imala (uglavnom) već tada sve one dijelove koji su se sačuvali do danas. Mada je u svome dugom životu od najmanje šest stoljeća proživio brojne manje i veće promjene, mada je prošao kroz više faza izgradnje, maglajski je kastrum u osnovi sačuvao svoje srednjovjekovno jezgro.

Maglaj[1] je u XIV i XV vijeku bio pravi srednjovjekovni burg,[2] sazdan — za ondašnje uslove — na dominantnom položaju, na visokoj oblongnoj stijeni, koja se strmo rušila prema koritu Bosne, dok je od pribrežnih brežuljaka Ozren-planine bila odvojena udolicom. Smješten tako na topografski snažnoj tački i srastao s plastikom terena, zaštićen od prirode, visokih bedema i još viših masivnih kula, grad je u vrijeme svoga najvećeg procvata pružao relativno snažnu zaštitu svojim gospodarima i braniteljima.

Držeći korak s vremenom, tj. prilagođujući se sve jačoj vatri topova, srednjovjekovni grad-dvorac sve više se pretvarao u tvrđavu novoga doba. gubeći pri tome raniji strateški značaj. Ipak i dalje je služio svojoj svrsi, prvenstveno kao centar obrane unutarnje sigurnosti nahije, dok nije konačno 1878, izgubivši svaki vojnički značaj, napušten kao vojno-obrambeni anahronizam.

Prepušten zubu vremena, napušten od ljudi i bez stalnog nadzora, grad je nakon toga sve više propadao. Razorna snaga korijenja (makljen, brijest, dud, orah, bršljan i drugo drveće) rastakala je ionako već trule zidove. Kule bez krovova (oko 1901. vjetar je odnio krov sa sjeverne tzv. Kapetanove kule, dok se za ostale i ne pamti kada je to bilo) sve su više propadale i obrušavale se zajedno sa bedemima rastočenim od vegetacije i atmosferilija (sl. 2 i 3).

Pretvarajući se tako u ruinu, grad je postao opasnost za naselje, koje se davno u prošlosti i razvilo pod njegovom zaštitom. Oronula tvrđava, koja je u svoje vrijeme uspješno branila imetak i živote građana koji su je služili[3] postala je potencijalna opasnost za njih same i njihove kuće. Najteže je bila ugrožena mahala koja se smjestila neposredno pod istočnim bedemom (sl. 1). Bio je ugrožen i promet cestom Maglaj — Zavidovići, nad kojom kao da »visi« zapadni bedem. Grad je temeljitije popravljen još 1782, dok su svi kasniji zahvati bili skromni i parcijalni. Propadanje grada postalo je još intenzivnije otkad su ga 1878. napustili ljudi. Austrijanci su, doduše, vršili neke manje popravke. Njihov je rad npr. ona željezna traverza nad ulazom u kapi-kulu. Tada je popravljeno i stepenište prema ovoj kuli. Manje konzervatorske radove na južnoj kuli i na zidovima oko glavne kapije izvodio je i Zavod za zaštitu spomenika iz Sarajeva 1953. i 1954. godine.[4] Sve su to bili zahvati ograničenog opsega, koji nisu zahvatili u sanaciju teže oštećenih zidnih masa.

Kada je konačno 1962. Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u saradnji sa SO Maglajem osigurao potrebna financijska sredstva za globalno saniranje grada, stanje najvećeg dijela zidova bilo je kritično i prijeteće. Stoga su odmah 1962. organizovani obimni radovi kojima je bio cilj da se u prvoj fazi konzerviraju teže oštećeni objekti, što bi za početak omogućilo da se grad kao spomenik kulture prezentira javnosti i koristi kao rekreativni i turistički objekt. Vodeći računa i o kulturno-historijskim vrednotama grada, koji se kao historijski spomenik nalazi pod zaštitom države, trebalo je paralelno sa konzervacijom (i kao njezina osnova) ispitati kastelološku i historijsko-spomeničnu problematiku ovoga burga-tvrđave, o kojem narativni izvori daju škrte podatke, a i te srazmjerno kasno.

[1] Toponim Maglaj oslanja se na prirodnu pojavu što je ovdje na okuci rijeke magla česta, svakidašnja prirodna pojava. Toponomastika naših srednjovjekovnih gradova čisto je narodna, izvedena najčešće iz prirodnih karakteristika mjesta i grada (Sokol, Borač, Kamengrad, Ostrožac, itd.), a to, čini se, ukazuje da su naši obrambeni gradovi najvećim dijelom i osnovani u srednjem vijeku, dok su za starije gradove nazivi redovito poslavenjeni (Labin, Skradin, Solin, Norin, Klis, Senj, Sisak, itd). Ime Maglaj, sa davno zastarjelim sufiksom, spada u red topografskih naziva staroga kova, kao što su Blagaj, Dubočaj, Oglaj i sl. Maglajski kastrum se već 1408. javlja pod tim imenom, što dokazuje da je taj toponim još stariji, a sigurno i sam obrambeni položaj (možda neki od onih »munitiones et castra« iz XIII v., Fermendžin, Acta Bosnae, Zagreb, 1892,14). Jelić je (GZM 1898, str. 551) toponim Maglaj dovodio u vezu sa panonskim plemenom Mezeja — Maezaei — (Maizaioi kod Ptolomeja, Geograph. II, 5) što se ne može prihvatiti, ni sa lingvističkog ni topografskog gledišta.

[2] Ovdje se termin burg upotrebljava za srednjovjekovni grad (u užem smislu) kao tipični proizvod feudalizma. To je u isto vrijeme i stan i utvrda, zapravo utvrđeni stan feudalca, sa karakterističnom kulom — DONŽONOM, obično položen na teško pristupačnom mjestu, a razlikuje se od zamka (Schloss), koji je plemićka nezaštićena kuća, i od tvrđave (Festung) koja je čisto vojničkog karaktera, sr. H. DE CABOGA—STUBER, Kleine Burgenkunde. Bonn 1961, str. 11. Burg je indoevropska riječ, koja dolazi i u našim srednjovjekovnim spomenicima (vidi MAŽURANIĆ, Prinosi, s. v.), pa je kao takvu možemo upotrebljavati kao naučni termin, jer naš jezik gradom naziva različite sadržaje: castrum, burg, varoš, tvrđavu, zamak, pa i savremene veće aglomeracije. Srednjovjekovni grad je specifična građevina svoga vremena, pa stoga ostajemo kod termina burg. Vidi o tome V. HENEBERG. Naše gradine i gradovi, Narodna starina, sv. 6, str. 259. Riječ burg uobičajena je u našim krajevima (i u narodnoj pjesmi) već od XIV v. Stoga je možemo s punim pravom upotrebljavati kao naučni termin za srednjovjekovni (feudalni) grad. Inače, o pojmu grada u srednjovjekovnoj Bosni v. ANĐELIĆ, Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni, GZM 1963, str. 186—188.

[3] Sve službe na gradu bile su u tursko doba nasljedne i prelazile s oca na sina, brata ili bližega rođaka, KREŠEVLJAKOVIĆ, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, »Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom«, II, Sarajevo, 1951, str. 126.

[4] Prema Knjizi evidencije sredstava utrošenih za konzervacije nepokretnih spomenika kulture, koja se

Jedini spomen Maglaja u vrijeme bosanske samostalnosti nalazimo u povelji koju je ugarsko-hrvatski kralj Sigismund izdao 16. IX 1408. pod Maglajem (»sub castro nostro Maglay«), vjerojatno na povratku sa vojne protiv Tvrtka II[5] Grad je vjerojatno zauzela ugarska vojska u toku rata koji pada u prvu polovinu septembra 1408, a koji je za Bosance završio katastrofom pod Doborom, gdje je Sigismund dao pogubiti preko stotinu bosanskih velikaša i plemića.[6]

Na Maglaj bi se mogao odnositi i jedan nešto stariji podatak iz povelje kralja Stjepana Ostoje Dubrovčanima od 15. I 1399. god. Ostoja se nalazio u Usori »va slavnoj vojsci na Lisnici« i tu dubrovačkim poklisarima predao »voljom pače i hotinjem vlastel i velemož kraljevstva ... zemlje od Kurila deri do Stona...[7] »Kako Maglaj leži pokraj Liječnice, Vego smatra da se pod tim ima smatrati Maglaj.[8] Teško je u slaboj svjetlosti izvora utvrditi o čemu se zapravo radi. Znamo da je još u oktobru 1398. Zigmundova vojska ratovala u Usori i da joj se suprostavio sam kralj Ostoja sa brojnim velikašima. Ostoja je ostao u Usori sve do kraja januara 1399, nakon čega se povratio u Sutjesku, gdje se oženio drugom ženom Kujavom.[9] Ostoja se nalazio na Liješnici, koja utiče u Bosnu 1 km uzvodno od Maglaja, očito opsjedajući maglajski kastrum, koji je tada bio u rukama ugarskih vojnika.

Prema tome prvu pojavu Maglaja u svjetlu izvora imamo u vrijeme Sigismundovih intervencija nakon Đakovačkog sporazuma (1393), kada je ovaj bosanski grad, sudeći po škrtim vijestima, češće prelazio iz jedne u drugu ruku.[9a]

vodi u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR BiH, utrošeno je na Maglaju 1953. i 1954. svega 610.915. dinara.

[5] MIHAHLYI, Maramarosi diplomak a XIV es XV szazadbol, Maramaros-Sziget 1900, str. 156 (citirano po ŠIŠIĆU, Vjestnilk Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva, VI, Zagreb 1904, str. 135).

[6] Po Šišićevu mišljenju bosanski poraz se dogodio negdje u srcu Bosne, južnije od Dobora i Maglaja, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1962, str. 221. Šišić je sklon da u ovu fazu ratovanja stavi i provalu srebreničkih kastelana Stjepana Gorazde i Nikole Silađija u Usoru, gdje su nakon opsade osvojili, inače nepoznati grad *Branič,* usp. ŠIŠIĆ, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb, 1902, str. 203, bilj. 215. Ruševine ovoga kaštela našao je Mazalić u Posavini, zapadnije od Šamca (usmeno saopćenje).

[7] MIKLOŠIĆ, Mon. serb, str. 233—235.

[8] VEGO, Naselja bosanske srednjovjekovne države, s. v. Maglaj.

[9] Već 5. februara Ostaj a u svom dvoru u Sutjesci potvrđuje Dubrovčanima »sve i vsake povelje i zapisanja ,.. I povelju gospodina kralja Tvrtka«, MIKLOŠIĆ, o. c, str. 235—237. Usp. Napretkova Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, str. 378—379.

[9a] Nije poznato ko su bili feudalni gospodari Maglajskog grada. Među bosanskom vlastelom, u povelji kojom je Tvrtko u Moištri 12. marta 1380. podijelio

Sl. 2 Pogled na zapadni dio dvorišta sa kapi-kulom prije konzervacije.

Turci su se prvi put pojavili u Usori 1415. godine. Možda je to bio i prvi susret Maglaja sa budućim gospodarima. Te su godine Turci kao saveznici Bosanaca ametom potukli ugarsko-slavonske čete negdje u blizini Doboja. Otada više nisu ni Sigismund ni njegovi nasljednici upadali u Bosnu, ali su to činili Turci. Oni su se ponovno pojavili u Usori već 1426, ali ne kao saveznici nego kao osvajači.[10] Proći će, ipak još jedan ljudski vijek do pada Maglaja u njihove ruke.

U turskim izvorima XV stoljeća Maglaj se prvi puta spominje tek u defteru iz 1485. kao »nahija grada Maglaja« (NAHIYEI KALEI MAGLAY), što znači da je već tada bila formirana Maglajska nahija. U istom defteru spominje se i selo Maglaj sa 32 porodice vlaha »koji dolaze izvana i tu se nastanjuju«.[11] I kasnije se još dugo Maglajska i Ozrenska nahija u defterima nazivaju vlaškim nahijama.[12] Kako je došlo do toga?

Kada je 1463. propalo bosansko kraljevstvo, a kralj Matija Korvin formirao obrambenu liniju od Beograda do Jajca (1464), između ugarskog i turskog posjeda u sjevernoj Bosni ostao je široki prostor »ničije zemlje«. U defteru iz 1468, najstarijem koji je dosad poznat, navodi se Vranduk kao najsjeverniji grad u Vilajetu Kralj, a nepunih 20 godina kasnije, u defteru iz 1485, imamo već prvi spomen Maglajskoj nahiji (sa gradom i selom), i sa 90 popisanih vlaških porodica.[13]

Iz izvora se ne vidi kad je Maglaj došao u turske ruke, ali se to na osnovu događaja koji su vezani za ove krajeve ipak može prilično sigurno odrediti.

Poslije neuspjeha sultana Mehmeda II el Fatiha pod Jajcem 1464. godine, Turci su u »ničijoj zemlji« formirali malu tampon-državu koju su predali na upravu renegatu Matiji, članu dinastije Kotromanića.[14] U situaciji koja je za njih bila u Bosni vrlo teška, naročito nakon poraza pod Jajcem, Turci su se nadali da će time predobiti narod protiv ugarskih nastojanja. Prema najnovijim istraživanjima dr Hazima Šabanovića, oblast »bosanskog kralja sterala se od Lašve na sjever do područja ugarskih banovina, a sastojala se od šest gradova i njihovih područja. Rezidencija kraljeva bila je po svoj prilici u Vranduku«.[15]

Na žalost, izvori ne navode imena ovih gradova (a ni njihovih župa), ali sudeći po već poznatim činjenicama, među njima je pored Travnika,[16] bio i Maglaj. Naime, grad se nigdje u izvorima ne spominje kao ugarski posjed, a prije 1485. ni među turskim posjedima.

Kad im eksperimenat sa »bosanskim kraljem« (koji je kod Bosanaca imao stvoriti iluziju da se obnavlja bosanska država i »stara uprava«) nije donio očekivane koristi, Turci su oko 1476. učinili kraj ovoj minijaturnoj »državi« (1465—1476), a njezin teritorij uskoro pripojili Bosanskom sandžaku.[17] Tada je, vjerojatno nešto prije 1485, zapravo između 1476. i 1485, kada se prvi put spo-

---

Hrvoji Vukčiću dostojanstvo velikog vojvode bosanskog, potpisan je kao svjedok: »Od Usora knez Dobrosav Divošević z bratiom«, THALLOCZY. Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski GZM 1897, str. 183—192, sa fotoreprodukcijom listine; ŠURMIN, Acta croat. I, str. 91—93. Isti ovaj Dobrosav Divošević potpisan je kao svjedok i na listini Stjepana Dabiše Dubrovčanima od 17. jula 1392. ŠUMRIN, o. c. str. 430—431; MIKLOŠIĆ, Mon. Serb. 220—222. U ovoj istoj povelji navodi se kao svjedok i usorski vojvoda Vlatko (Hranić). Sokol u Usori (1449) bio je grad kneza Radivoja, sina kralja Ostoje. U feudalno doba kralj je u stvari vrhovni gospodar gradova. On ih može pokloniti ili oduzeti.

[10] Dipl. ragus, 317—319. O turskim provalama u Bosnu pisali su Dubrovčani Sigismundu 6. VIII 1426. pismo iz kojega se vidi da su Turci te godine dva puta pljačkali Usoru i Srebrenik. Usp. DINIĆ, Srebrenik kraj Srebrenice, u Glasu Srpske kralj, akademije CLXI, Beograd, 1934, str. 194; Napretkova povijest, str. 471—472.

[11] ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 150.

[12] Ozrenska nahija spominje se od 1516. do 1574, kada je vjerojatno bila priključena Maglajskoj nahiji, usp. ŠABANOVIĆ, o. c, str. 150. — Centar ove nahije mogao je biti u malom gradu čije se ruševine i danas dobro vide u Trbuku, na kupastom brežuljku iznad desne obale Bosne, kraj željezničke stanice. O gradu se ništa ne zna. U narodu je poznat pod imenom *Gradić*. Sastoji se od trapeziodne kule (cca 5x6 m) i bedema kružnog oblika sa jarkom na sjevernoj strani, sa koje se ulazilo u kaštel. Grad je vješto izgrađen na stijeni. Sačuvali su se prizemni zidovi kule i bedema na dužini od 30 m. Zidovi kule su naknadno pojačavani. Kastel je dominirao kanjonom Bosne kod Trbuka i skelom (»brod«) koja i danas ispod grada prevozi preko Bosne. Grad je sigurno iz srednjeg vijeka, ali nije identificiran. Ovdje se daju i prvi podaci o njegovom izgledu. Jedino ga spominje Božić u svom opisu Bosne iz 1795. (»auf einer Felsenkupe liegenden ruinirten Schloss Terbu«, po čemu bi se moglo zaključiti da je tada bio još doista dobro sačuvan). Možda bi se ovdje mogao locirati Brodar, jedan od dva grada (Brodar i Susjed) što ih je podigao Hrvoje početkom XV vijeka u vrijeme borbi sa Sigismundom (usp. ŠIŠIĆ, Hrvoje, str. 221, bilj. 61).

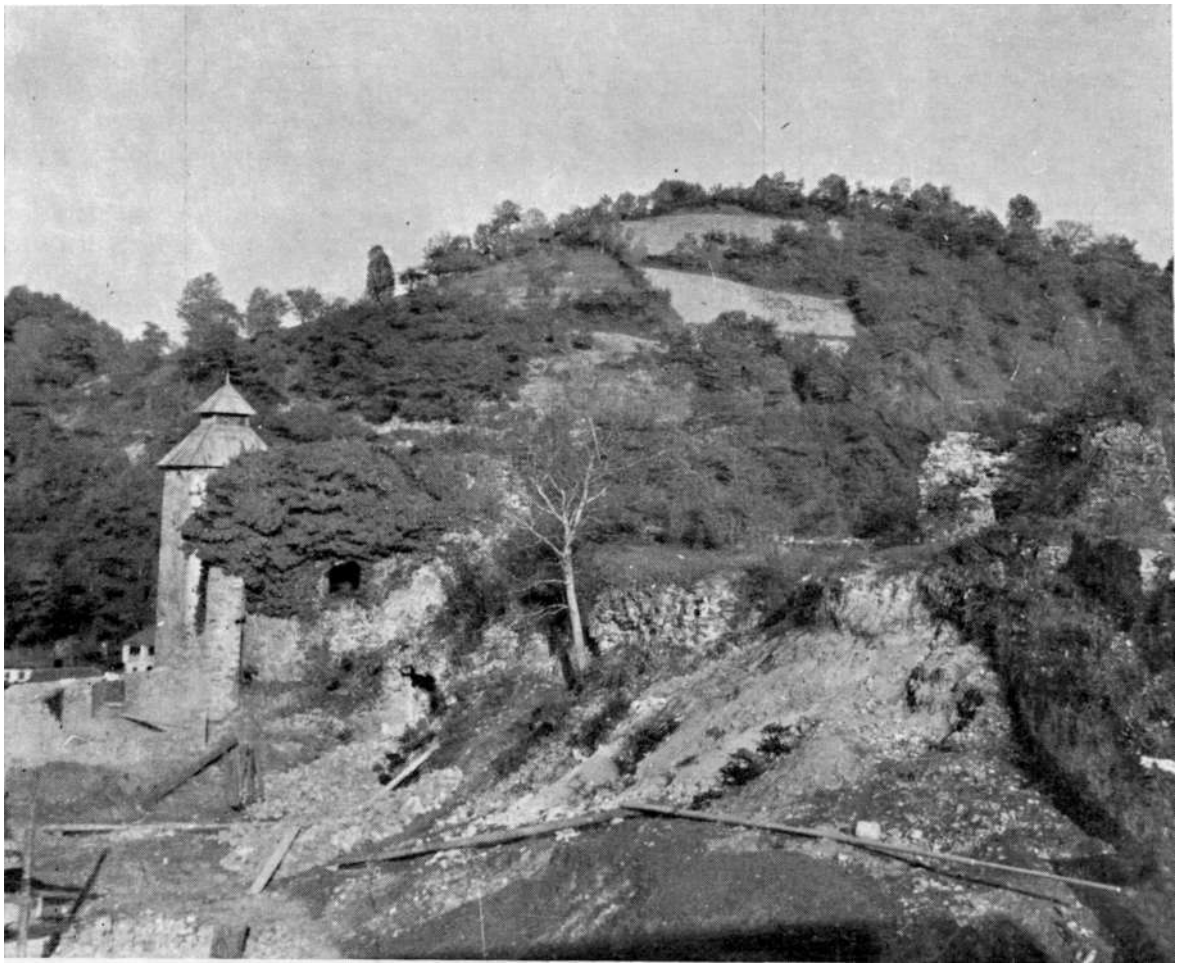
[13] ŠABANOVIĆ, ibidem. To znači da se vilajet Kraljeva Zemlja, kao teritorijalna jedinica Bosanskog sandžaka u vremenu od 1469. do 1485. godine protegao do ispod Maglaja (usp. ŠABANOVIĆ, o. c, str. 119).

[14] KLAIĆ, Povijest Hrvata H, ,sv. 3, Zagreb, 1904, str. 64; THALLOCZY-ŠUFFLAY, Povijest Jajca 1450—1527, Zagreb, 1916, str. 98; ŠABANOVIĆ, o. c, str. 48 i 49. Ova se oblast sterala od Lašve na sjever do područja Jajačke i Srebreničke banovine. Kralj je tu imao »svoju vlastelu i ekonomski imunitet na svome području, tako da u njegovoj oblasti nije bilo dvovlašća, niti su tu djelovale ikakve druge turske vlasti« (Šabanović, ibidem).

[15] ŠABANOVIĆ, o. c, str. 119, gdje se doslovno kaže: »Na osnovu činjenica koje pružaju najstariji turski popisi, a u vezi sa poznatim činjenicama, može se zaključiti da se na tome prostoru, između Vranduka, Travnika i Maglaja nalazilo »obnovljeno Kraljevsko bosansko«.

[16] KREŠEVLJAKOVIĆ, Travnik u prošlosti 1464—1887, Travnik, 1961 str. 9.

[17] ŠABANOVIĆ, o, c, str. 49. Otprilike u isto vrijeme pao je u turske ruke i Tešanj, a ne 1520, kako se to ranije mislilo, »jer se a taj kastel 1489. godine nalazio u turskoj vlasti zajedno sa Maglajom i Žepčom«. (usp. Šabanović, o. c, str. 150).

Sl. 3 Objekti uz istočni bedem — prije konzerviranja. Vide se teško oštećeni objekti donžona (u sredini) i kazamata (lijevo).

minje, formirana Maglajska nahija sa sjedišteni u utvrđenom gradu Maglaju.

Da je Maglaj već tada bio tursko pogranično utvrđenje, vidi se i iz toga što su Turci ovdje odmah kolonizirali vlahe, praksa koja nam je i inače dobro poznata iz turskih izvora.[18] Zadaća vlaha bila je da pod upravom svojih knezova čuvaju pogranične turske oblasti i izložena mjesta i kao konjanici da ratuju uz muslimane. Iz katastarskog popisa od 1489. vidi se da je Maglaj, zajedno sa Žepčom i Tešnjom, i dalje ostao u turskoj vlasti i da su ih »držali. .. vlasi koji su pripadali carskom hasu«.[19]

Prvi diplomatski dokumenat kojim se Maglaj priznaje Turskoj jeste ugovor o primirju između Ugarske i Turske od 20. VIII 1503, kojim se u stvari po načelu status quo ante objema stranama priznaje ono što su već od ranije držale.[20]

Padom Srebrnika u turske ruke (1512) probijena je obrambena linija Matije Korvina iz 1464, a ugar-

[18] ĐURĐEV, Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, GZM 1940, str. 52 i 59.

[19] ŠABANOVIĆ, o. c. str 150. Na žalost, ne raspolažemo popisima iz ovoga doba iz kojih bi se vidio sastav posade maglajskog grada, ali se na osnovu uobičajene turske prakse mora suponirati da su jedan dio posade već tada sačinjavali turski graničari — alufedžije. Usp. ADEM HANDŽIĆ, — Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka u Godišnjaku Društva istoričara BiH, god. XIII, Sarajevo, 1963, str. 322 i 323. — Međutim, ne treba potpuno isključiti mogućnost da su izvjesna granična područja ponekad ostajala pusta za izvjesno vrijeme, izvan redovite turske administracije, odnosno da su takva područja neko vrijeme držali samo vlasi u turskoj službi. Ovdje navodim primjer grada" Ripča koji su Turci povjerili na čuvanje vlasima (1591), LOPAŠIĆ, Bihać i bihaćka krajina, Zagreb, 1943, str. 215. O uticaju vlaških vojvoda još tridesetih godina 16. v. rječito govori poznato pismo Ferdinanda Habsburškog Žarku od Maglaja i Jurašinu od Žepča (1529), IVIĆ, oc. str. 12—13; KREŠEVLJAKOVIĆ, N. S. I., str. 20 (cit. u br. 22).

[20] Tekst ugovora kod HAMMERA, Geschichte des Osmanisches Reiches II. Pest 1828, str. 618. Usp. KLAIĆ, o, c, str. 220 i THALLOCZY-ŠUFFLAY, o. c, str. 150. Ovim događajem se ranije obično i počinjala povijest Maglaja (vidi n. pr. KREŠEVLJAKOVIĆ, Stari bosanski gradovi, Naše starine I. Sarajevo 1953. str. 20). Mi smo na osnovu podataka dra Šabanovića i drugih poznatih činjenica pokušali da rekonstruiramo prošlost maglajskog kaštela od poč. XV vijeka.

ska vojska uskoro sasvim potisnuta iz Bosne. Od toga časa (nešto prije 1528) Maglaj ostaje tvrđava u dubokoj turskoj pozadini.

Najznačajnije razdoblje u životu maglajskog grada svakako je XV stoljeće, a to mutatis mutandis vrijedi i za ostale naše gradove koji su nadživjeti revoluciju u ratovanju koju je donijela pojava topova. Već krajem XIV vijeka došlo je i u našim krajevima do potpune prevlasti vatrenog oružja.[21] U isto vrijeme sve više je jačao i turski pritisak. Ni jedno ni drugo nije moglo ostati bez značajnijih posljedica i za razvoj gradova. Neprekidni ratovi između vlastele ubrzali su još više proces jačanja gradova. Da se održe i da ojačaju svoju moć, morali su — kao što je već poznato — feudalni gospodari (vladari i vlastela) obranu svojih gradova prilagoditi novim uslovima ratne tehnike i strategije.

Kako su se i u kojoj mjeri ove promjene odrazile na Maglaju? Kako se burg prilagodio novim potrebama? Odgovor na ova i slična pitanja, u oskudici narativnih izvora, mogla su dati samo sistematska kastelološka i arheološka ispitivanja grada i njegove arhitekture. Ona su nas trebala dovesti do samog početka grada, koji je, ako prosuđujemo po njegovom položaju, morao nastati prije pronalaska vatrenog oružja, negdje u XIII vijeku. Položaj grada bio je dominantan dok su glavno oružje bile strijele, ali kada su strijele zamijenili topovi, susjedni viši brežuljci postadoše bastioni za napad na sam grad.

Rezultati arheoloških ispitivanja

Arheološka iskopavanja na maglajskom gradu nisu ranije vršena. Sačuvao nam se samo jedan kraći kastelološki opis grada od Truhelke.[22] Stoga se osnovni zadatak naših istraživanja sastojao u slijedećem:

1. da se iskopavanjem dobiju svi elementi srednjovjekovne i kasnije[1], turske arhitekture na gradu, kako bi se ostvarila što autentičnija i historijski vjernija konzervacija, a ujedno dobio pregled arhitekture u razvoju grada;

2. da se odrede elementi za hronologiju srednjovjekovnog grada, o kojemu izvori pružaju malo podataka, a i te kasno;

3. da se utvrde kulturne epohe koje su se na ovom položaju smjenjivale u toku vremena.

Sistematska istraživanja zahvatila su uglavnom dvorište grada, koje je od najstarijih vremena bilo jezgro kastruma. U toku dvogodišnjih radova istraženi su nizom manjih i većih sondi svi dijelovi srednjovjekovnog burga[23] (sl. 4).

Iskopavanjem se nije mogao utvrditi kontinuitet od rimskih ili čak prethistorijskih vremena, Ako je na ovom položaju i postojala ilirska gradina,[24] ili

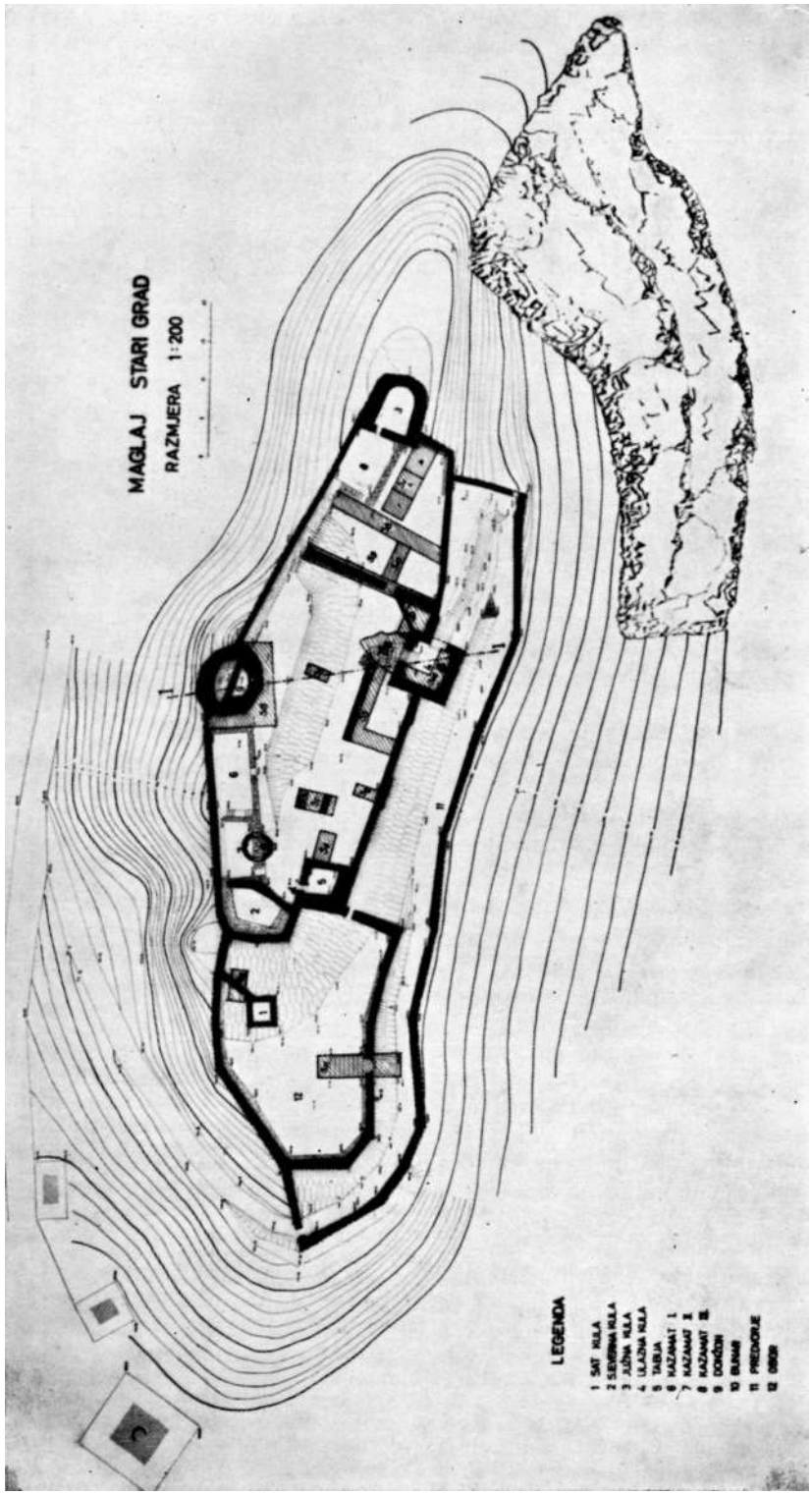
---

[21] U Dubrovniku se vatreno oružje prvi put spominje 1351 (Div. Canc. 17, f. 8v), a već 1378. Dubrovnik je bio naoružan većim brojem bombardi (Mon. Rag. IV, str. 166). Od susjednih zemalja Bosna je prva počela upotrebljavati vatreno oružje. Godine 1378. darivaju Dubrovčani Tvrtku jednu bombardu (Mon. Rag. IV, str. 165). Tvrtko je i od Venecije dobio jedan top (falconius) 1383. godine (Ljubić, Listine IV, 195). Više vijesti o upotrebi vatrenog oružja u Bosni imamo iz početka XV st. U to vrijeme Dubrovčani češće šalju oružje i barut bosanskim velikašima Hrvoji, Sandalju, Petru Pavloviću i dr. U drugoj četvrtini XV st. kuju se već topovi i u Bosni. G. 1450. u Bosni se kuje za Dubrovnik bombarda najvećeg kalibra. — O pojavi i upotrebi vatrenog oružja u srednjem vijeku kod nas isp. TRUHELKA, GZM 1914, str. 244, i dalje DINIĆ, Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama, »Glas« Srpske kralj. akademije CLXI, str. 57—97; ĆURČIĆ, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, GZM 1943, str. 21 — 225; BERITIĆ, Dubrovačka artiljerija, Beograd, 1960; DEROKO, Najstarije vatreno oružje u srednjevekovnoj Srbiji, »Glas« SANU, CCXLVI, Beograd, 1961, str. 15—50; ŠKRIVANIĆ, Oružje u srednjevekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd, 1957.

[22] Naši gradovi, Sarajevo, 1904, str. 80 — 84. Ostala literatura: IVIĆ, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji I, Novi Sad, 1910, str. 12 — 13; KREŠEVLJAKOVIĆ, Maglaj, Kalendar Narodna Uzdanica III, Sarajevo, 1935, str. 142 — 145 i Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom (Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom II, Sarajevo, 1951), str. 115—194. ISTI. Maglaj, u Našim starinama I, str. 20. Od izvora vidi *Bodenstein,* GZM 1908, str. 95 i d, zatim Kodeks Orijentalne zbirke JAZU 1420, f. 56a, Manuscripta turcica Orijentalnog instituta u Sarajevu i defteri koje je koristio Šabanović u cit. djelu na str. 55, 119, 149, 150, 184, 185, 230, 233 i 234.

[23] BOJANOVSKI, Arheološka iskopavanja na srednjevjekovnom gradu Maglaju, Arheološki pregled 4, Beograd, 1962, str. 260—263. i Prethodni izvještaji o arheološkim iskopavanjima na starom gradu Maglaju, Arheološki pregled 5, Beograd, 1963, str. 137—140.

[24] Brojni su se burgovi razvili na mjestima prethistorijskih gradina (Bobovac, Borač, Vratar, Sokolac na Plivi, itd.). Mnoge su gradine korištene u obrambene svrhe i u srednjem vijeku (Vitanj na Glasincu, Loznik iznad Prače, itd.). Sudeći po novijim istraživanjima, srednjovjekovni grad se i razvio iz prethistorijskih gradina (odnosno gradišta srednjeg vijeka). Što se tiče arhitekture burga (uzevši u cjelini), ona se u osnovnom poklapa sa arhitekturom gradina. Uticaj rimske obrambene arhitekture u srednjoevropskom prostoru, ograničen je na pojedinosti i na tehniku, jer zidovi sa malterom dolaze u te krajeve tek s Rimljanima. — Time smo se već dotakli teorije o postanku srednjovjekovnog grada. Ispitivanja prethistorijskih gradina u oblasti Bozena (Bolzano) u Tirolu pokazala su da je već tada kula igrala važnu ulogu i da osnove gradina na vlas sliče srednjovjekovnim burgovima (usp. INNEREBNIER, Schlern, 1933, 1934 i 1935.). Iako ovaj problem nije još do kraja istražen (kod nas je samo načet — ali se i bez iskopavanja na mnogim gradinama primjećuju tzv. obrambeni (limitni) tumuli od nasute zemlje i kamena, a treba sunonirati i postojanje drvenih kula), sa sigurnošću se može uzeti da obje Schuchhardtove osnovne forme grada, indoevropski »Volksburg« (= Rinburg) i mediteranski »Herrenburg« (= Turmburg) dolaze već u prethistorijsko vrijeme, ne samo jedna uz drugu, nego i pomiješane u raznim varijantama (usp. SCHUCHHARDT, Die Burg im Wandel der Weltgeschichte, Wildpark-Potsdam, 1931; Ursprung und Wanderung des Wohnturms, Sitz. Ber. der Preussischen Akademie der Wissenschaftten, Phil — hist. Klasse 1929, XXIII i Die Zweiteilung des europäischen Burgenwesens, Forschungen und Fortschritte 1937, br. 16). Rimski uticaj (vjerojatno posredstvom Bizanta) karakterističan je za romaniku, i to više u pojedinostima, a posebno u tehnici zidanja, dok su se

Sl. 4 Plan iskopanih sondi u toku arheološkog iskopavanja.

neko ranoslavensko gradište VIII do XII stoljeća, njihove su tragove zatrla kasnija zdanja, izvedena na starom substratu ali u mnogo solidnijoj tehnici. Najstariji otkopani ostaci pripadaju srednjovjekovnom kastrumu, onom koji se spominje u Sigismundovoj povelji od 1408. godine. To je već sasvim razvijeni tip srednjovjekovnog grada-burga.

Arheološka iskopavanja dala su ovu stratigrafijsku sliku: ispod sloja humusa (debljine do 25 cm) nalazi se relativno debeli sloj nasipa koji u odnosu na kosinu terena varira između 0,75 do 1,00 m debljine (sl. 5). Za datiranje ovog sloja odlučan je nalaz turske gleđisane keramike i novca na, dubini od 0,90 m. Tek ispod sloja nasipa dolazi srednjovjekovni kulturni sloj sa mnogobrojnim fragmentima tipične slavenske keramike, mrko-sive boje i grube fakture. Debljina ovog sloja iznosi u zapadnom dijelu dvorišta (sonda I) oko 1 m. U njemu su se jasno mogli izdvojiti i pojedini stratumi. U najgornjem, prelaznom stratumu otkopani su ostaci ognjišta od kamenih ploča sa tragovima gara i zapečene zemlje, slavenske keramike i kostiju. Drugi međusloj, od 1,15 do 1,55 m, nosilac je nekog šuta koji se sastoji od zemlje pjeskuše i lomljenog pritesanog kamena sa tragovima maltera, a potiče od neke srednjovjekovne građevine koja je stajala u ovom dijelu (palas?). Najdonji stratum slavenskog sadržaja, koji se oslanja na zdravicu, na dubini od cca 2,00 m, sačinjava vrlo tamni kulturni sloj, bogat kostima i fragmentima keramike.

Sličnu stratigrafijsku sliku dale su i sonde II, IV i V u dvorištu grada. Slavenski keramički materijal i drugi srednjovjekovni pokretni nalazi javljaju se tek ispod turskog nasipa. U kapi-kuli je nasuti sloj dublji. Svugdje se u nasipu javlja mlađi, turski materijal sa karakterističnom gledisanom keramikom, najčešće zelene boje, i turskom numizmatikom u gornjim slojevima nasipa. To dokazuje da je nivo dvorišta srednjovjekovnog grada bio niži i da su ga podigli tek Turci materijalom donesenim sa strane (tako je u kapi-kuli otkopan i sasvim sterilan sloj nasipa) i od ostataka porušenih dijelova srednjovjekovnog burga. Ovo su potvrdili i drugi elementi dobijeni iskopavanjem. Tako je npr. u dvorištu pred kapi-kulom otkopana stara originalna kaldrma na dubini od nešto više od 1 m, a u sondi VII na dubini od 0,62 m što predstavlja niveletu srednjovjekovnog dvorišta (sl. 4a).

osnovni oblici (kula i bedemi) organski razvijali iz prethistorijskih osnova. Značajnije novine u gradnji gradova pridonijeli su tek Krstaški ratovi. Teorije o postanku burga, primijenjene na tirolski prostor, vidi kod Josefa WEINGARTNER-a, Tiroler Burgenkunde, str. 90— 100. Primijenjeno na naše prilike (koje su dosta slične tirolskim) može se reći da su se i naši burgovi (pa i Maglaj) razvili najvećim dijelom iz autohtonih utvrđenja ranijeg vremena. Na njihov daljnji razvoj u klasično doba burgova (tzv. Burgenzeit) snažno utiču dva kulturna kruga, Bizant i susjedne austrijske zemlje. Ti se uticaji ukrštavaju baš na području Bosne.

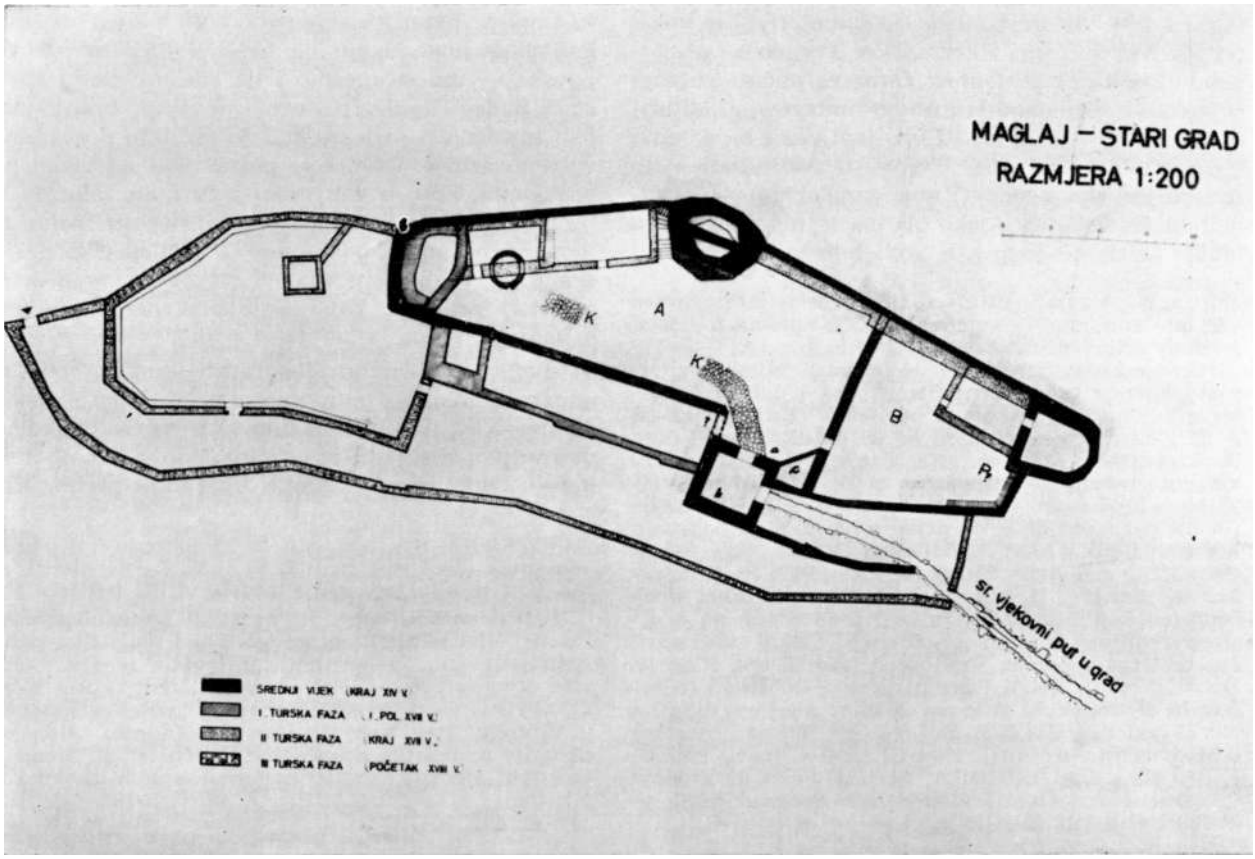
Kasteloloska problematika

Za studij razvoja gradske arhitekture posebno su zanimljivi i značajni rezultati iskopavanja u sondama V, VII i IX. Tako je u sondi V otkopan na dubini od 2 m ostatak ranijeg zapadnog bedema. Sačuvani su ostaci unutarnjeg lica zida do visine od 25 do 35 cm, u dužini od nekih 8 ni sa prekidom od 1,5 m. (sl. 4, 4[a] i 5) Zid je bio porušen i gotovo iskrčen, a materijal upotrijebljen za gradnju novog zapadnog podzida. Trag stare malternice na dubini od oko 90 cm pokazuje da je pomjeranje zapadnog bedema izvršeno u isto vrijeme ili nešto ranije kad i nasipanje dvorišta. Jedan dio ovoga bedema sačuvao se i uz sjevernu kulu (sl. 28 i 29). Visina mu je još i danas oko 8 m. Ostaci ovoga bedema otkopani su i u sondi VII i potpuno se uklapaju u osnovu srednjovjekovnog perimetra, čija debljina iznosi samo 0,85 m[25] (sl. 4a).

Južni dio srednjovjekovnog dvorišta, zajedno sa južnom kulom i možda stanbenim objektom pored nje (palas), bio je od dvorišta odvojen pregradnim bedemom, širine 0,90 m. Zid je na cijeloj svojoj dužini od istočnog do zapadnog bedema otkopan u sondi IX. To odvojeno, unutarnje dvorište — na nešto višem nivou vjerojatno je služilo za stan vlastelina ili zapovjednika grada. Tako bi se mogao objasniti onaj šut u drugom stratumu sonde I[26]. U ranije vrijeme burgovi nisu imali jače utvrđene ulazne kule, pa je ovakav zid možda ujedno služio i za neposrednu zaštitu stambenog dijela. Ova diferencijacija gradskih prostora — stambenog i čisto obrambenog — odražava puno prisustvo gotike. Analogija za ovu specifičnost nalazimo i u drugim gradovima i kod nas (Ključ i

[25] Debljina bedema srednjevjekovnih gradova, u temeljima veća, a prema vrhu sve tanja, kreće se između 1 i 2. m, koliko je potrebno da izdrži udarce ratnih sprava. Na Maglaju je 0,85 m. Zato su bedemi vrlo visoki, od 8 do 12 m (na Maglaju preko 10 m) da se nqprijatelj ne bi uz pomoć ljestava prebacio u grad. Bedemi su na vrhu imali kruništa za strijelce i drvene hodnike za kretanja unaokolo no bedemu. Na Maglaju se nisu sačuvali tragovi kruništa, osim kamenog stepeništa uz jugozapadni dio bedema. Usp. TRUHELKA, Naši gradovi, str. 7; WEINGARTNER, o. c, str.. 118; Herbert de CABOGA-STUBER, Kleine Burgenkunde, Bonn, 1961, str. 34.

[26] U Hrvatskoj i Slavoniji mnogi su gradovi imali stambeni objekat (konak ili niža), ali su vremenom uništeni (usp. SZABO, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920, str. 23). Svi su uslovi za to postojali i na Maglaju. Od bosanskih gradova (koji još nisu istraženi) poznato je da je, osim kraljevskog grada Bobovca, takav objekat imao i utvrđeni grad Ključ na Sani (Truh. Naši gradoyi, str. 60), a u Srbiji npr. Maglič (usp. ZDRAVKOVIC, Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Magliču, Zbornik zaštite XIV str. 45 i d). Obično je takva građevina (Palas) smještena na najzaštićenijem mjestu u gradu, usp. WEINGARTNER, o. c, str. 136 i CABOGA, o. c, str. 32. U kasnije doba burgova (u Tirolu od XIII v.) stambene su se prostorije ugrađivale i u donžon (usp. WEINGARTNER, ibidem str. 85), a ponekad i stambeni dio ima oblik kule.

Sl. 4a Ako se usporedi tlocrt srednjovjekovnog burga sa današnjim izgledom, kakav je nastao negdje početkom XVIII v., jasno se opažaju promjene koje su nastale u izgledu (formi) grada. U srednjovjekovni se grad ulazilo preko visoke stijene na kojoj grad leži, i to sa zapadne strane, dok je kasnije ulaz prebačen na sjevernu stranu gdje je i danas. Oznake na crtežu: *a* mjesto nalaza šljemova, *b* mjesto na kojem je iskopana bombarda, *c* srednjovjekovni podzid, *K* srednjovjekovna kaldrma, *P* palas.

Ostrožac, Blagaj na Sani, Gabela i Visoki, i dr.)[27] i na strani.[28] Zidan je na srednjovjekovni način.

Da je ovaj bedem, koji se sačuvao do 0,50 m u visinu, zaista sastavni dio srednjovjekovnog burga, vidi se i po tome što je na zapadnoj strani organski vezan sa podzidom, dok je na istočnoj uz bedem iskrčen, kada je kasnije uz istočni bedem ugrađen banket.

U opisu istočnog bedema Truhelka je u spomenutom članku kratko opisao i tursku tabiju pored velikog kazamata. Već prva ispitivanja pokazala su da se ovaj objekat (označen na našem planu grada brojem 7) može smatrati mnogo starijim. Za to je snažno govorio ne samo njegov položaj (sl. 5) nego i čitava konstrukcija objekta, a napose struktura zidova sa tragovima karakterističnih srednjovjekovnih poprečnih drvenih stega (»hatula«). Stoga su ostaci ove kule potpuno otkopani i ispitani, pa je utvrđeno da se u stvari radi o ostacima srednjovjekovne branič'kule (Bergfrith, donžon).[29]

Uklopljena, u istočni bedem, branič-kula je svojom visinom i svojom masivnošću dominirala cijelim obrambenim položajem. Fundirana na visokoj stijeni, bila je postavljena tako da je ujedno štitila i ulaz u grad koji se nalazio u zapadnom bedemu. Od donžona su se sačuvali temeljni dijelovi (sa tamnicom u sredini) i vanjsko platno u visini prvoga sprata. Ulaz u kulu bio je u visini prvoga

[27] Blagaj, Ostrožac i Ključ kod TRUHELKE, o. c, str. 13, 22 i 63, a Visoki kod MAZALIĆA, GZM 1954, str. 244. Gdje god je to bilo moguće, grad je podijeljen bedemom u više dvorišta zbog efikasnije obrane. To nalazimo najčešće kod gradova klinastog, duguljastog oblika. U Hrvatskoj ima pregrađeno dvorište Medvedgrad, usp, SZABO, o. c, str. 41, sl. 14.

[28] SCHMIDT, Burgen des deutschen Mittelalters, München, 1959, str. 24 (burg Wildenberg iz XIII stoljeća sličnog oblika i rasporeda kao Maglaj), zatim str. 30 i 65; WEINGARTNER, o. c, str. 75 i 93.

[29] U ovome članku termin »donžon« upotrebljava se uslovno, jer su naše branič-kule bliže tipu Bergfrita (franc. Beffroi, engl. Belfry) nego francuskog donjona, najviše kule feudalnog doba, koji se po svom historijskom razvoju, po namjeni i po formi, razlikuje od srednjoevropskog tipa branič-kule (Bergfrit). Donžon je stan feudalnog gospodara, dok najstariji bergfriti nemaju gospodareva stana pa služe samo za strategijske svrhe. (Po tome je bergfrit bliži rimskim uzorima od donžona). Od XIII v. počinju se i u bergfrite ugrađivati jedna ili više stambenih pro-

etaža kao i obično. Objekat je vjerojatno bio visok tri kata sa krovom i kruništem. Po svome poligonalkom obliku i po tehnici domaćeg načina zidanja odgovora tradicijama ratno-obrambenog graditeljstva iz XIV vijeka, ali se već javljaju i bitno novi elementi obrane: veći otvori u vanjskom zidu za artiljerijska oruđa (Kanonenscharten) — originalno ugrađeni u vanjsko platno branić-kule (sl. 5a i 26). Ovakove topovske strijelnice u neku ruku su preteča baterijskog tornja XVI i XVII stoljeća, kakav se npr. razvio na Tešnju. Sasvim iste topovske otvore susrećemo i na starom gradu Ključu.[30] Sudeći dakle, po ovoj inovaciji, branič-kula je sagrađena u vrijeme kad je već bilo prevagnulo vatreno oružje. Otvori su postavljeni na visini prvoga kata, koso u vanjskom zidu kule, tako da su topovskom vatrom mogli efikasno štititi prilaz istočnom bedemu, odakle se i najlakše prilazilo gradu. Ni u kom slučaju ovi otvori ne mogu predstavljati prozore, koji se nikada ne postavljaju s vanjske strane i ne tako nisko.[31]

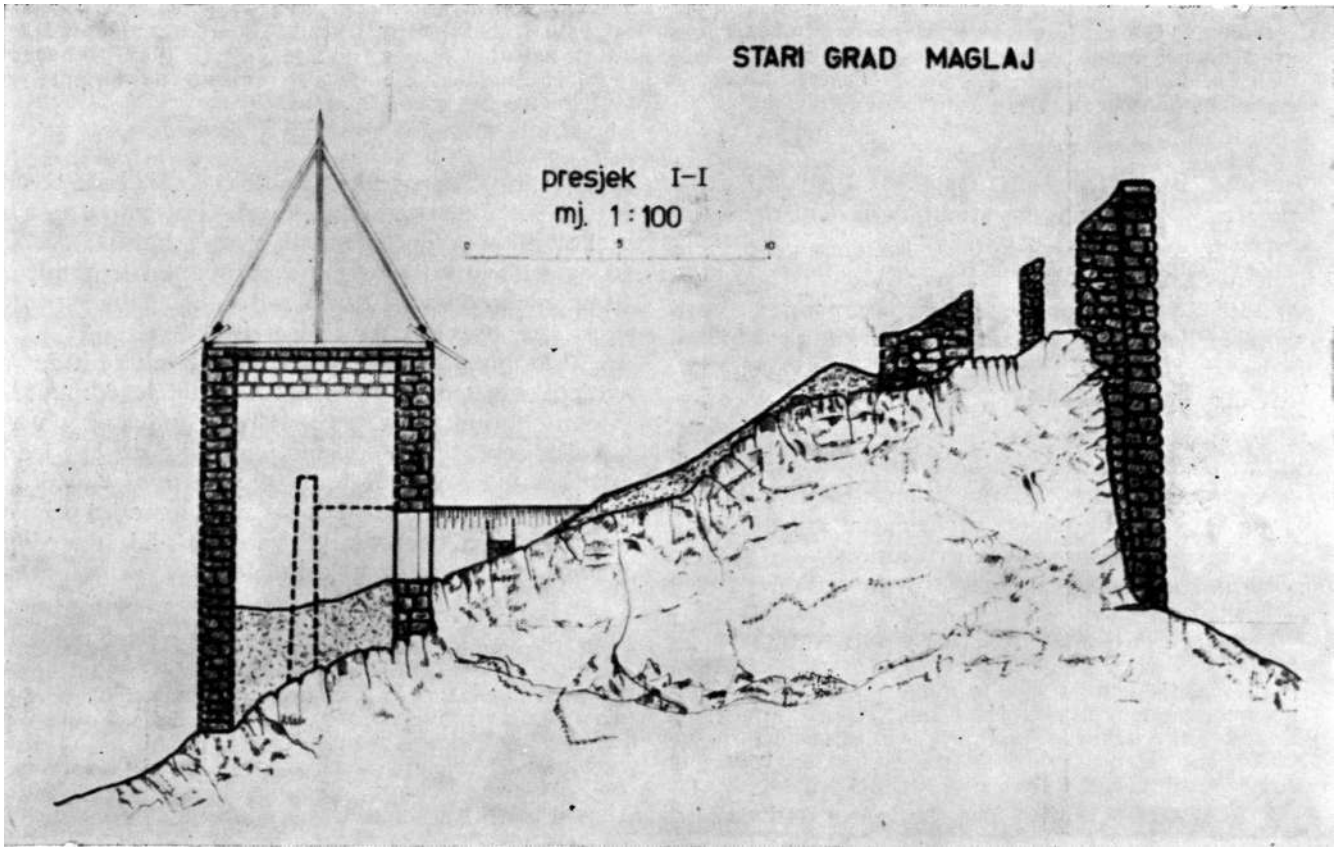
Sudeći dakle po fortifikacijskim osobinama donžona, Maglaj je morao nastati negdje 90-tih godina XIV ili prvih godina XV v. Sa ovakovim datiranjem u skladu je i jačina zidova branič-kule, koja u temeljima iznosi oko 3 m, ali se prema vrhu

storija. Na Maglaju su vjerojatno prostorije na spratu već bile korištene za stanovanje, dok npr. na Bobovcu po svoj prilici nisu.

Branič-kula, najviši, i najmasivniji objekat srednjovjekovnog grada, po kojemu burg i dobija karakteristiku, mediteranskog je porijekla. (Knjiga sudaca, 9, 22 i. d.). Svojom visinom od 20 do 25 m omogućuje osmatranje čitavog kraja. Na Maglaju je sama branič-kula (ne računajući stijenu na ikojoj je položena) vjerojatno imala oko 15 m visine, sa dva ili tri etaža. Gornji dio može biti i od drva, a najčešće je pokriven krovom. Usp. WEINGARTNER, o. c, str. 128 — 136; CABOGA, o. c, str. 24 — 28; Otto PIPER, Burgenkunde, str. 194. U Bosni su se sačuvali ostaci donžona (od kojih su kasnije mnogi preuređeni) na brojnim srednjovjekovnim gradovima (Sokol na Plivi, Jezerski grad, Bužim, Vranograč, Visoki, oba Blagaja, Dobor, Tešanj, Doboj i brojni drugi). Dobro su se sačuvale donžon kule gradova Sokolac na Uni (slika na str. 31 kod TRUHELKE), Bužima (str. 35 kod Truhelke) i Medvedkula u Jajcu. Kod SZABO-a, o. c, vidi sl. 1, 33, 41, a kod DEROKA, Srednjovjekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd, 1950, sl. 38, 39 i 47 i tab. II i V.

[30] TRUHELKA, o. c, str. 63 sa slikom. Vidi i tloris »doksata« (donžona) str. 63. Vanjska širina otvora na Maglaju je 0,45, unutarnja 1,70, a visina 0,60.

[31] Na donžonu donji dio nema ni vrata ni prozora. Prozori, obično mali, dolaze tek iznad ulaza, u svakom katu po jedan. U gornjim spratovima moglo je biti više otvora (prozori, strijelnice, mašikuli), usp. SZABO, Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije, u Vjesniku Hrv. arh. društva XI (Zagreb, 1910), str. 42 (gdje se opisuje Stupčanica, tipični »mali srednjovjekovni njemački grad«) sa branič-kulom visokom 18 m). Usp. i CABOGA, o. c, str. 40 i PIPER, o. c, str. 254, sl. 452, 506, 534 i dr.

Sl. 5 Poprečni presjek grada: od donžona do kapije.
Crtež zorno ilustrira kosinu terena.

sužuje[32] kao i poligonalni oblik objekta, zbog rikošetnog djelovanja topovskog zrna, U to vrijeme mogu se datirati i ostali dijelovi srednjovjekovne arhitekture grada (južna kula, bedemi, ulazna kula), kao i čitav izgled grada. U kraj XIV i XV stoljeće idu i pokretni arheološki nalazi, o čemu će još biti govora.

Ovakvo datiranje nalazi puno opravdanje i u političkim događajima. To je vrijeme velikih dinastičkih smutnji iza smrti ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika (1382), koje su bile povod neprekidnom ratovanju kroz punih 20 godina, i to najčešće baš u Usori,[33] Tih je godina osnovan i nedaleki Dobor (1387), koji i tipološki podsjeća na Maglaj, a za koji je Truhelka, čini se s pravom, zaključio da je bio uzorom svih ostalih gradova u tim krajevima (Sokol kraj Gračanice, Maglaj, Srebrnica, čini se i Doboj), pa ga treba smatrati začetnikom gradskog tipa sa polukružnim kulama.[34] I Maglaj (kao i Dobor), bar što se tiče arhitektonskih osobina branič-kule, ima opet uzore u srednjoevropskom prostoru.[35]

Prema tome, ako je na ovom mjestu — sudeći po položaju — ranije i postajao neki župski grad (Fluchtburg), on je zamijenjen negdje krajem XIV (ili poč. XV) vijeka novim i čvršćim zdanjem koje se prvi put spominje 1408. godine. Možda se baš izgradnjom novog burga može i objasniti činjenica da Ostoja svoju darovnicu Dubrovčanima od 16. I 1399. izdaje na Liješnici, a ne u Maglaju ili pod Maglajem. Ipak, čini se vjerojatnijom pretpostavka da je grad tada privremeno bio u ugarskim rukama.

U prizemlju branič-kule otkopana su dva tijesna prostora (sl. 5 i 26), od kojih je veći služio kao tamnica, Prostor tamice bio je osvijetljen jedino kroz usko prozorče (Lichtschlitz) sa dvorišne strane, a u nj se silazilo iz kule kroz otvor u drvenom tavanu (Angstloch). Ostaci ognjišta sa tragovima dima, obilje životinjskih kostiju i ulomaka srednjovjekovne keramike, a posebno pod od nabijene zemlje, dokazuju da se ovaj neudobni i memljivi prostor i koristio kao tamnica, dok je onaj drugi, koji je od njega odvojen zidom, služio za spremište. Prostorije identične namjene često se susreću u prizemnom dijelu donžona, ne samo u srednjoevropskom prostoru[36] nego i kod nas (npr. na Sokocu na Uni, Bužimu, Podzvizdu, Doboru i dr.).[37]

Južni dio dvorišta štitila je manja kula, prema vani polukružnog oblika (sa blagim poligonom), a iznutra četvrtasta,[37a] U donjim dijelovima ove kule sačuvala se srednjovjekovna konstrukcija zida sa poprečnim »hatulama«, dok su gornji dijelovi djelomično i kasnije popravljani. Pod zaštitom južne kule bio je po svoj prilici manji stanbeni objekat (palas), koji je uslijed kasnijih pregradnja i gradnje kazamata potpuno uništen, ali su se arheološki ostaci sačuvali u sondi I. Čitav dio grada sa južnom kulom i unutarnjim dvorištem (B), mogao je nastati i nešto kasnije od donžona.[38]

---

[32] Na Maglaju se branič-kula sužavala sa vanjske strane, a ne sa unutarnje, kao na Doboru, usp. TRUHELKA, o. c, str. 76 sa slikom.

[33] Nezadovoljstvo u Hrvatskoj zbog centralističke politike kraljeva iz anžuvinske kuće vješto je iskoristio bosanski kralj Tvrtko u nastojanju da proširi granice bosanske države do Jadranskog mora. Stoga je aktivno pomagao nezadovoljnike, kojima na čelu stajahu braća Horvati, pa je uspio da osvoji svu Hrvatsku južno od Velebita ,ali je umro prije nego što je učvrstio Vlast (1391). Njegov nasljednik Stjepan Dabiša nije znao da održi Tvrtkove tečevine, pa se ugovorom u Đakovu (1393) obavezao da nakon svoje smrti bosansku državu ostavi ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu. Uskoro se odrekao i onih oblasti što ih je Stjepan Tvrtko bio osvojio u Hrvatskoj. Ovim je događajem, doduše, svršio hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvata, ali Sigismund ipak nije dobio bosanske krune poslije Dabišine smrti (1395), pa je odlučio da svoje pravo izvojšti oružjem. U vremenu od 1398. do 1408. poveo je na Bosnu četiri vojne (1398, 1405, 1407. i 1408). Duša otpora protiv Sigismunda bio je nakon pogibije braće Horvata veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Konačno je Sigismund slomio bosanski otpor 1408, nakon čega je Ostoja priznao vrhovnu vlast Sigismunda. — Ugarske vojske obično su u Bosnu provaljivale dolinom Bosne, jedinim prirodnim putom, pa je tako Usora bila prva na udaru. Zbog toga je uz rijeku Bosnu i nastao čitav niz kaštela kojima je bio zadatak da brane pristup neprijateljskoj vojsci u gornju Bosnu. Jedan od najstarijih burgova na tome putu, a i prvi na udaru, bio je Dobor, koji su podigli dozvolom Tvrtkovom braća Horvati 1387. Na tome putu bio je i Maglaj, podignut vjerojatno još u XIII v., u vrijeme čestih borba sa Ugrima.

[34] Taj oblik, karakterističan za kule u sjeveroistočnoj Bosni, najprije nalazimo »gotovo u uzornom tipnom rasporedu« na Doboru, TRUHELKA, o. c, str. 83 i 76 sa slikom.

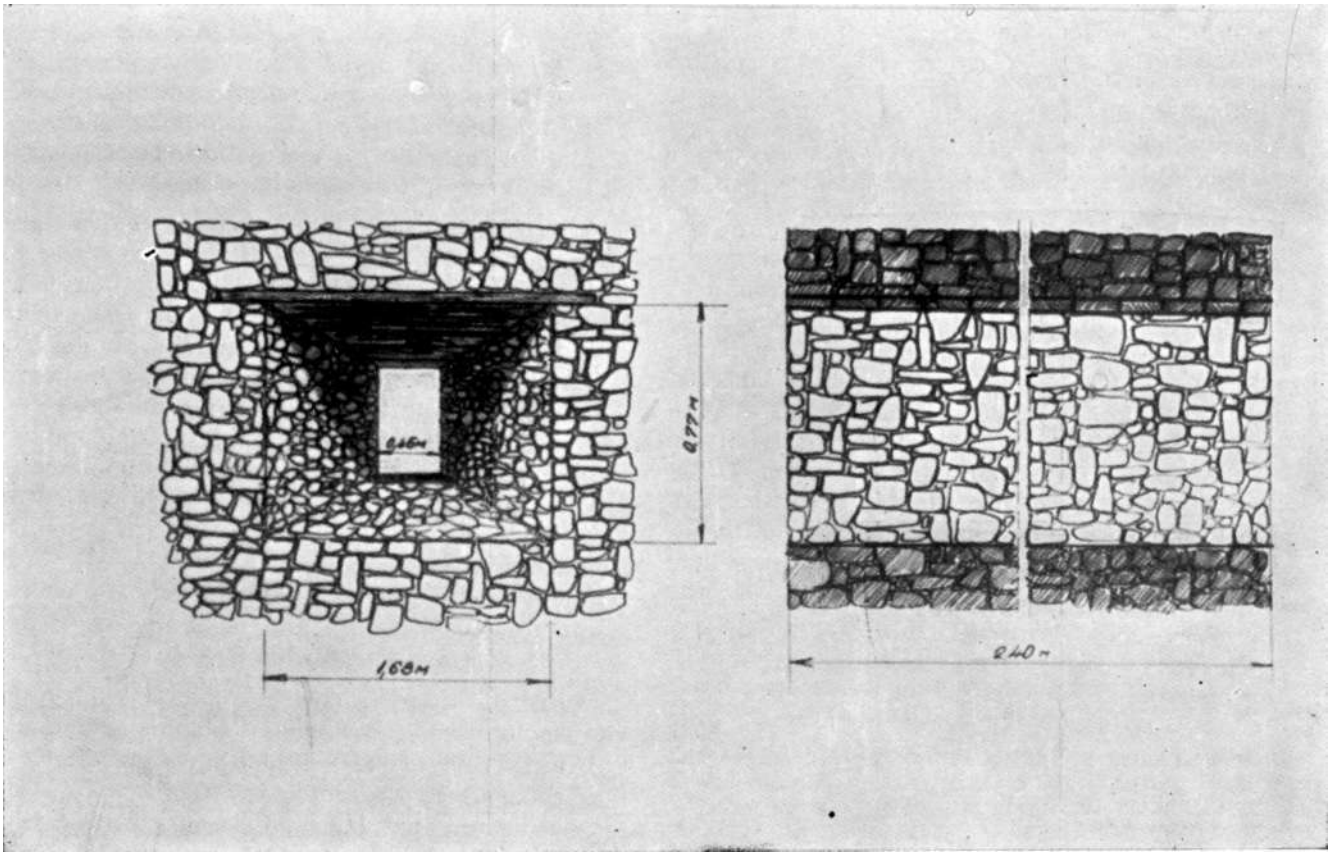
[35] U austrijskim nasljednim zemljama imala je branič-kula još u kasnoj gotici veće značenje nego u ostalim zemljama njemačkog govornog jezika. Ona još uvijek veličinom i masivnošću dominira silhuetom grada, usp. SCHMIDT, o. c, str. 53. Po obliku i po pojedinostima maglajska branič-kula ima velike sličnosti sa tirolskim bergfritima, usp. WEINGARTNER, o. c, str. 133 i d, CABOGA, o. c, str. 24 i d, PIPER, o. c, str. 205. sl. 68.

[36] U Tirolu, kao ni na Maglaju, spratovi donžona obično nisu odvojeni svodom nego drvenim podom. Ni tamnica nije presvođena. V. lit. u bilj. 35.

[37] Sva tri navedena primjera su sa presvođenom tamnicom, usp. TRUHELKA, o. c, str. 31 sa slikom, 35 sa slikom, 50 i 76 sa slikom. Vidi i SZABO, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, str. 24.

[37a] Čini se da ni gradovi u srednjoevropskom prostoru nisu do Krstaških ratova imali kula na bedemima (Mauerturmen), Piper, Abriss der Burgenkunde, Berlin u. Leipzig, 1914, st. 50.

[38] Srednjovjekovni burg se razvio postepeno. Najprimitivniji oblik predstavlja visoka kula sa bedemom koji zatvara gradsko dvorište (tzv. Burgstall). Najkarakterističniji primjeri u Bosni su Jezerski grad na Uni, Vranduk na Bosni, Stog na Krivaji, i dr. To bi u osnovi mogao biti oblik starijeg župskog grada koji je služio kao zbjeg stanovništva (Fluchtburg). U daljnjem razvojnom hodu pojačani su bedemi sa jednom ili više kula i kapi-kulom, izgrađen je konak i druge potrebne zgrade, koliko je to dozvoljavala konfiguracija terena. Takav je već i Maglaj. Poslije toga se javljaju vanjski obori i cvinger.

Sl. 5a Topovska strijelnica (južna) na branič-kuli. Uzdužni i poprečni presjek.

Prema tome srednjovjekovni Maglaj, onaj iz X;V stoljeća, kako ga vidimo nakon sistematskih istraživanja, predstavlja već razvijeniji tip burga sa branič-kulom, koja u obrambenom sklopu zauzima centralni položaj, i visokim bedemima, koje na južnom uglu flankira nešto manja kula (Eckturm), pod čijom se zaštitom nalazio neki stambeni objekat. Dio zapadnog bedema (sa stepeništem) uz južnu kulu već je tada postojao (sl. 24). U sjevernom uglu dvorišta prvobitno nije bilo kule (objekat 2 na planu, sl. 17), nego je bedem na tome mjestu bio poligonalno sveden, zatvarajući prostor sa okruglom cisternom, ukopanoj u živoj stijeni u sjevero-istočnom uglu dvorišta, uz istočni bedem. Cisterna je izgrađena od sedre, koja je uzidana u debelom sloju ilovače (sl. 6). Oko cisterne se vjerojatno nalazila neka drvena arhitektura, koja je fungirala i kao slivnik za vodu.

Iskopavanjem se nije moglo tačno ustanoviti kako je izgledala srednjovjekovna kapija, ali je sigurno da je u osnovi imala isti oblik kao današnja kapi-kula. Mogla je za zaštitu imati manju kulu (Torturm), kakve su poznavali već Babilonci, Grci i Rimljani, ali se one kod srednjovjekovnih gradova javljaju dosta kasno. U pravilu vrata su nezaštićena (visoko) u bedemu. Na Maglaju se ipak s vanjske strane zaštićena ogradom, nekom vrsti barbakane. Ali, gdje je god to moguće, ulaz u grad je pod zaštitom donžona.[39] Tako je i na Maglaju, koji je imao i tu prednost što je prilaz brdu bio vrlo strm (sl. 4 i 5).

U grad se naime nije ulazilo sa sjeverne strane kao danas, nego sa zapadne, stazom koja je dolazila sa južne strane, iz Zagrada, odakle se verala preko visoke stijene do grada.[40] Neprijatelj koji bi pokušao da ovim putom priđe gradu imao je desnu stranu potpuno nezaklonjenu, a to je na onom strmom terenu iznad Bosne za branitelje, koji su kroz kruništa na bedemima lako mogli držati ulaz »pod vatrom« strijela, predstavljalo veliku prednost.

Osnova ovoga srednjovjekovnog burga XV vijeka prikazana je na slici. 4a. To je tipičan burg kakav se u našim krajevima razvio sa izvjesnom retardacijom negdje u drugoj polovini XIV i poč. XV st.[41] Maglajski grad se sastojao od dvije kule:

[39] Jarak dolazi iznimno, a pokretni mostovi mnogo kasnije i to samo gdje je to zahtijevao teren, usp. WEINGARTNER, o. c., str. 123 i 125.

[40] Put, usječen u stijenu, širok 2,5 do 3 m, djelomično je uništen prije desetak godina radom kamenoloma. Dolazeći iz predjela Zapor, penje se iza kuće Huseina Hadžihamidovića i izlazi na gradski brijeg (stijenu) pa kroz tzv. Halenska vrata ulazi ravno u kapi-kulu (sl. 4).

[41] U Tirolu se (po WENGARTNERU, o. c, str. 101 i 102) klasično doba burgova (Burgenzeit) datira u XIII i XIII stoljeća. Prvi počeci grada sežu u VI i VII v, ali prvi sigurni ostaci potiču tek iz XI i XII st. U

masivne poligonalne branič-kule, koja je štitila najosjetljiviju stranu grada (onu od brda kuda je prolazio i put), i od nešto niže kule na južnom dijelu perimetra visokog bedema sa drvenim obrambenim trijemom (Wehrgang) i kruništem na vrhu, koji zatvaraju usko i strmo dvorište grada (A). Sve je bilo podređeno obrani, na udobnost se nije mnogo polagalo.[41a] U toj razvojnoj fazi burg još nije imao ni obora ni predvorja, koji se u općem razvoju burga javljaju nešto kasnije, a kod nas su u starije vrijeme rijetki, pogotovo predvorje (Zwinger).[42] Nikakave građevine, osim možda palisada i jarka, nisu priječile neprijatelja da priđe gradu. Branitelj klasičnog burga uvijek spreman da iz svoga visokog zaklona prihvati borbu, ako mu je neprijatelj nametne, imao je pred sobom čist, brisan prostor bez vegetacije i građevina (sl. 4 i 17).

Maglajski grad iz XV vijeka pruža sliku kasnogotičkog burga, ali strogo tvrđavskog karaktera, bez ikakvih ukrasa i udobnosti i bez one slikovitosti gotičkog burga kakvu obično susrećemo na Zapadu. Njim još uvijek dominira masivna branič-kula kao i kod gradova u Tirolu. Grad, ipak, svojim položajem na visokoj stijeni i svojim snažnim kubičnim formama (koje kao da su se srasle sa plastikom terena) djeluju monumentalno, kao da je izrastao iz svog pitomog i slikovitog krajolika i srastao sa prirodom.

Pokretni arheološki materijal

Od pokretnih arheoloških nalaza iz XIV i XV v., osim obilja fragmentirane keramike, potrebno je istaći nalaz (depo) srednjovjekovnih kaciga i jedne manje obrambene bombarde od lijevanog željeza.

Već smo istakli da keramika predstavlja grub domaći rad na lončarskom kolu, od nepročišćene zemlje, pretežno tamnosive boje, tanjih i debljih zidova, obično bez ukrasa (sl. 7 i 7a). S obzirom da zasad za Bosnu ne postoji razrađena tipologija slavenske srednjovjekovne keramike, posebno ne za kasniji srednji vijek, i s obzirom na atipičnost ove keramike, jer su se starije forme i način izrade uporno održavali (sve do danas), teško je dati hronologiju naših tipova sa Maglaja. Stoga u datiranju keramike treba biti na oprezu, koristeći se uglavnom stratigrafijskim podacima. Očito je da se ne radi o ranoslavenskoj keramici, nego da ovi oblici predstavljaju nešto kasniji proizvod (od XIII do XV vijeka). Tome u prilog govori i to što se u masi fragmenata našlo samo nekoliko ornamentiranih sa valovnicom i sa vodoravnom crtom. Iskopano je i nekoliko fragmenata sa plastičnim lončarskim znakovima (sl. 7), koji se prema današnjim shvatanjima nauke potpuno razvijaju tek u IV stupnju razvoja slavenske keramike (koji po Pouliku ide od 950. do 1150. godine — što odgovara Eisnerovoj mlađoj tzv. gradinskoj periodi).[43] Sudeći po stratigrafiji nalaza, (tako je n.pr. jedan žigosani fragmenat nađen u tamnici na donžonu koji se po oblicima arhitekture može datirati tek u kraj XIV ili početak XV v.), primjerci sa Maglaja još su mlađi, nikako stariji od XIII i XIV st. Za ovakvu hronologiju keramike čini nam se da govori i njena masovnost, a također i odsustvo ornamenta, što je tipično za kasniju slavensku keramiku (degenaracija!). Tada na mjesto valovnice, koja se gubi, dolazi kao najkarakterističniji ornamenat vodoravna crta, od koje se i na Maglaju našlo nekoliko primjeraka.[44]

Za čvršće datiranje keramike posebno je značajan nalaz od desetak fragmenata obične sive keramike (među njima i jedan sa rubom ukrašenim kosim ubodima) zajedno sa šljemovima u dvorištu pred kapi-kulom i to pod nasipom, na dubini od 2,20 m.

Osim šest srednjovjekovnih kaciga (od kojih jedna sasvim istruljela od korozije) ovdje su kao u nekom spremištu nađeni još i ovi predmeti: jedan, potpuno istrulio, metalni sud u kojem se nalazila već karbonizirana pšenica (oko 2 kg), zatim nekoliko kovanih željeznih klinaca, pougljenisano drvo i životinjske kosti. Sve je to ležalo na hrpi u uglu što ga je činio istočni zid kapi-kule sa podzidom u suhozidu (sl. 4a). Sve kacige tipološki pripadaju najkasnije XIV vijeku (tzv. Kesselhaube) i vjerojatno su kao već neupotrebljive bile odbačene u ostavu. To daje mogućnost da se i keramika koja se tu našla datira okvirno u XIV stoljeće, što još jednom potvrđuje naše datiranje keramike.

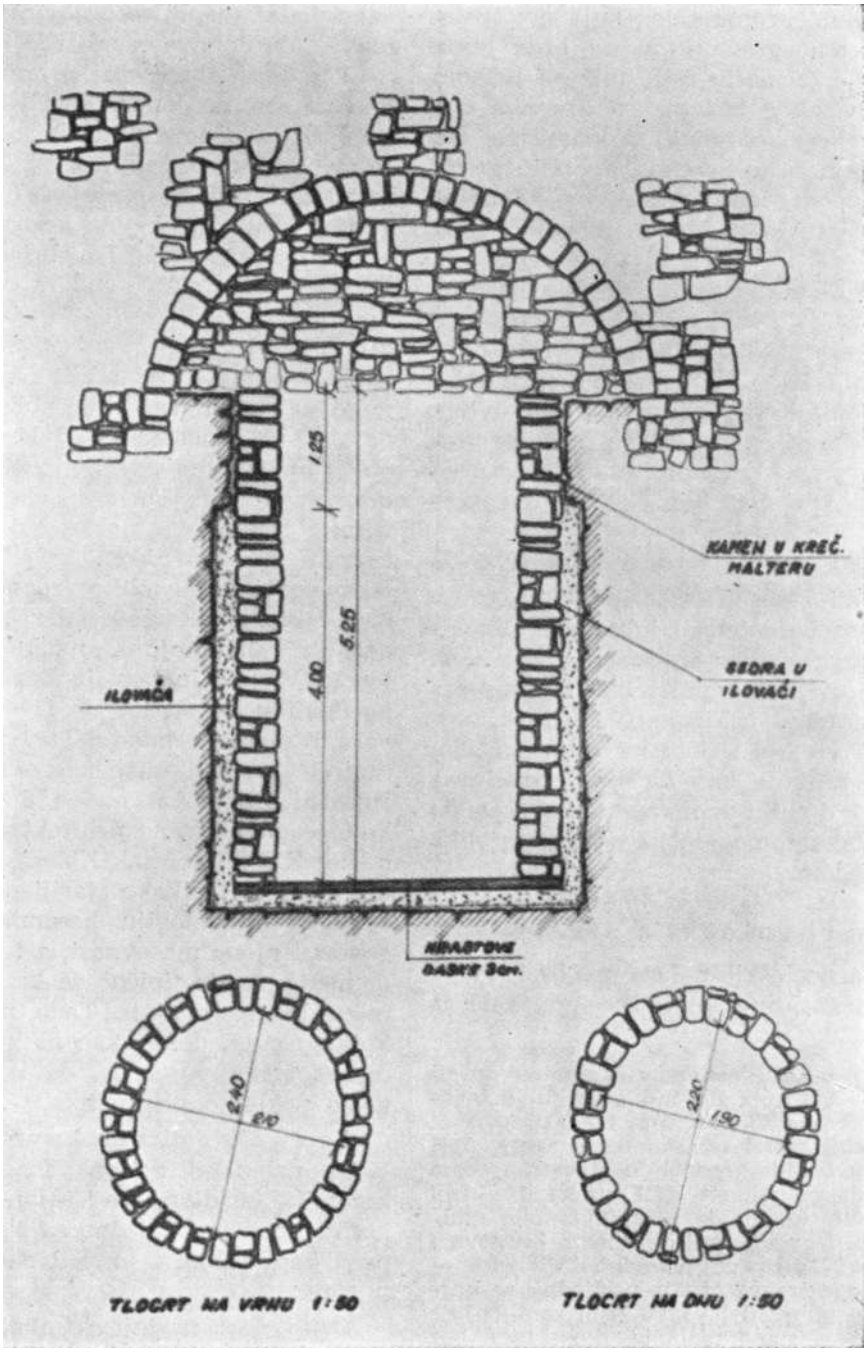
to je vrijeme, i u ostalim njemačkim krajevima, gradnja u kamenu već istisnula drvenu gradnju, uobičajenu u ranom srednjem vijeku, usp. CABOGA, o c, str. 9. U Francuskoj su ovi termini nešto raniji. Jači impuls za gradnju tvrdih gradova u Hrvatskoj dala je provala Mongola polovinom XXII vijeka. U Srbiji je (po vijesti Gijom Adama iz 1332) tada bilo malo utvrđenih gradova. Najveći broj bosanskih burgova i kastela nastao je u XIV i prvoj polovini XV vijeka. — Zbog brzog razvoja vatrenog oružja posljednji se burgovi grade u prvoj polovini XVI st. Njih zamijenjuje tvrđava, građevina potpuno različitog karaktera, bez donžona, sa jakim, niskim bedemima, simetričnim bastionima i ugaonim kulama po talijanskim modelima, usp. WEIGARTNER, o. c, str. 153 i dalje. Već poč. XV v. izgrađen je u Slavoniji grad Sirač po novoj ariljerijskoj koncepciji bez donžona, SZABO, o. c, str. 112.

[41a] To je mogao biti razlog da Sigismund 1409. izdaje povelju pod gradom, a ne na gradu.

[42] WEINGARTNER, o. c, str. 105 i dalje. Približno sličan izgled, samo je Maglaj na strmijoj stijeni, daje šematski prikaz Vel. Graca (kod Gline), kod SZABA o. c, str. 2, sl. 41. — Na maglajskom gradu uslijed kasnijih adaptacija nisu se sačuvale srednjovjekovne strijelnice (pretpostavljamo da je bedem imao kruniste sa obrambenim, možda natkrivenim, hodnikom) ni mašikuli (Pechnasen ili Gusslöcher), zahodi na vanjskom platnu bedema i donžona (Aborterker) ni prozori, pa o njima ovdje i nema govora. Sačuvani su jedino otvori za topove na branič-kuli, isti kao i oni na donžonu srednjovjekovnog grada Ključa na Sani, baštini Hrvatinića.

[43] KOROŠEC, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana, 1952, str. 192 i 214.

[44] Ibidem, str. 218.

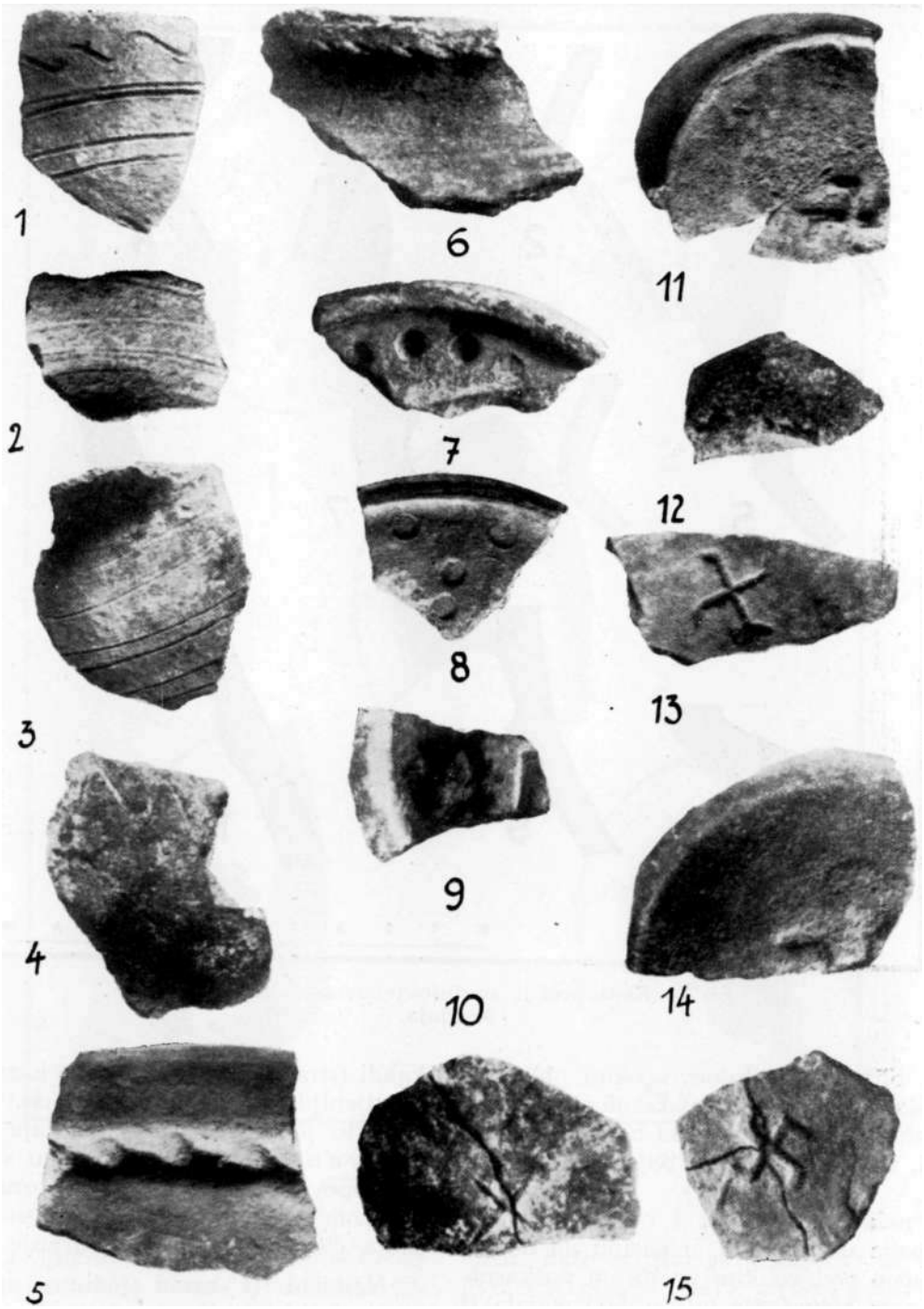
Sl. 6 Crtež (srednjovjekovne) cisterne — vertikalni i horizontalni presjek. Polukalota iznad cisterne je turska gradnja iz kraja XVII stoljeća.

Kako detaljni opis . šljemova izlazi iz okvira ovoga članka, mi ćemo se na njih opširnije osvrnuti drugom prilikom. Ovdje ih opisujemo koliko je to potrebno za što sigurnije datiranje grada koji se nalazi u prvom planu našeg zanimanja.

Kacige iz Maglaja pripadaju raznim tipovima tzv. velike Kesselhaube (barbuta, bacinet), konusne kape sa ponešto unatrag zabačenim tjemenom i širokim otvorom za lice, dok se linija zatiljka skoro okomito spušta prema šiji, Ova vrsta šljema (zvana i Bechenhaube) razvila se u srednjoevropskim zemljama u drugoj polovini XIII v. iz starijih oblika kacige, a sasvim prestaje početkom XV stoljeća.[45] Za razliku od kacige XV stoljeća, zvane s a l a d e (Schale, Schaller), sa jače razvijenim štitnikom vrata, kotlaste kacige (»Kesselhaube«) imaju u ranije vrijeme pancirni privjesak (verižnu košuljicu, Maschenwerk), pričvršćen na šupljim karičicama, koji je štitio sav gornji dio tijela, pa i lice.[46] Takvi

[45] A. DEMMIN, Die Kriegswaffen in ihren geschichitlichen Entwicklungen, 1891, str. 511.

[46] WAGNER — DROBNA — DURDIK, Tracht, Wehr und Waffen des spaten Mittelalters (1350—1450), Prag, 1957, str. 39 i dalje. Usp. DEMMIN, 1. c.

Sl. 7 Primjerci slavenske keramike sa Maglaja.

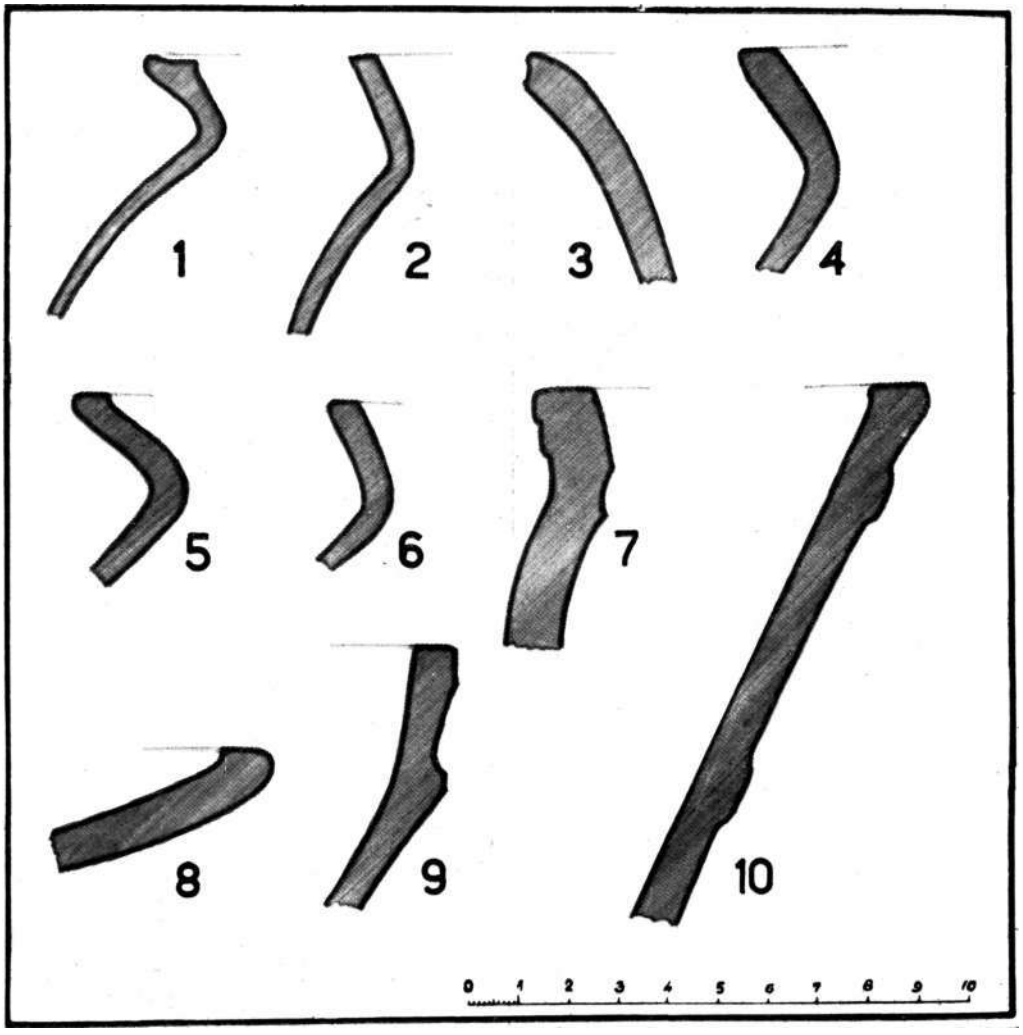
su naši brojevi 1, 2 i 3; još nemaju vizira (a čini se ni nanonska koji je upotrebljavan već u XI st.), nego samo pancir (sl. 8). Naprotiv, brojevi 4 i 5, sudeći po zakovicama na sljepočicama, imaju pokretni vizir na šarnir (koji se nije sačuvao) i već pripadaju razvijenijim oblicima iz XIV vijeka. Br. 4 je izrazito konusnog oblika. Slične kacige iz Češke datiraju se u 1380. i 1390. godinu.[47] Kaciga pod brojem 5 ima sličnosti sa br. 57 i 58 kod Demmina, iz XIV v.[48] Br. 3, bez vizira (barbuta cum maliis), predstavlja nešto stariji oblik iz XIV st. (sl. 9), dok ona pod br. 1 potpuno odgovara kacigi talijanskog tipa, koju Truhelka, čini nam se, prerano datira u XIII v.,[49] a odgovara Demminovom talijanskom ili francuskom tipu iz XIV v. pod br. 55.[50]

[47] WAGNER, Ibidem, sl. III, tab. 15, br. 8; III, t. 1. br. 4 i II, tabla 3 (oko 1380. g).

[48] o. c, str. 515. Prema obliku vizira slični su šljemovi nazvani Hundegugel, usp. DEMIN, o. c, str. 514, br. 56, a kod Wagnera T1, br. 4.

[49] Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, str. 35 i GZM 1914, str. 238, sl. 43.

[50] o. c., str. 513. Slične su kod Demmina (o. c, str. 513) kacige A i C sa vizirom, datirane oko 1350. godine.

Sl. 7a Neki profili srednjovjekovne keramike sa Maglaja.

Ostali tipovi bliži su srednjoevropskim oblicima, odakle su preko Ugarske i Hrvatske mogli dospjeti u Bosnu. Ovakvi tipovi nisu dosad nađeni u Bosni i Hercegovini, što ovome nalazu daje posebnu vrijednost.

Značajan nalaz predstavlja i mala bombarda koja je otkopana u kapi-kuli, u nasipu na dubini od 1,50 m, tačno pod velikim prozorom puškarnicom u zapadnom zidu (gdje je možda i stajala).[51] S obzirom da je ovaj top ležao u nasipu iz turskog doba, bez određene stratigrafije, elemente za njegovo datiranje pružaju jedino tipološka i balistička svojstva samoga oruđa (sl. 10). Po svom primitivnom obliku bombarda je slična našim najstarijim primjercima jednodjelnih topova, iskovanih iz željeznih lamela, iz kraja XIV ili početka XV v, kao što su primjerci sa Kupresa, Ključa i Vranduka (zapravo Tepčić-polja), što se čuvaju u zbirci Zemaljskog muzeja.[52] Od njih se razlikuje po kraćoj kaudi (stražnji, uži dio), što je karakteristika nešto razvijenijih topova iz poč. XV st.[53] Glavna je razlika što je bombarda sa Maglaja napravljena od l i j e v a n o g gvožđa (!), dok su svi ostali najstariji topovi, kako je općenito poznato, iskovani od željeznih obruča. Ova interesantna i dosad nepoznata činjenica otežava datiranje ovoga nalaza.[54]

Najbližu (i zasad jedinu) analogiju ovome komadu predstavlja, prema podacima koje nam je ljubazno ustupio prof. Deroko,[55] top iz Artiljerij-

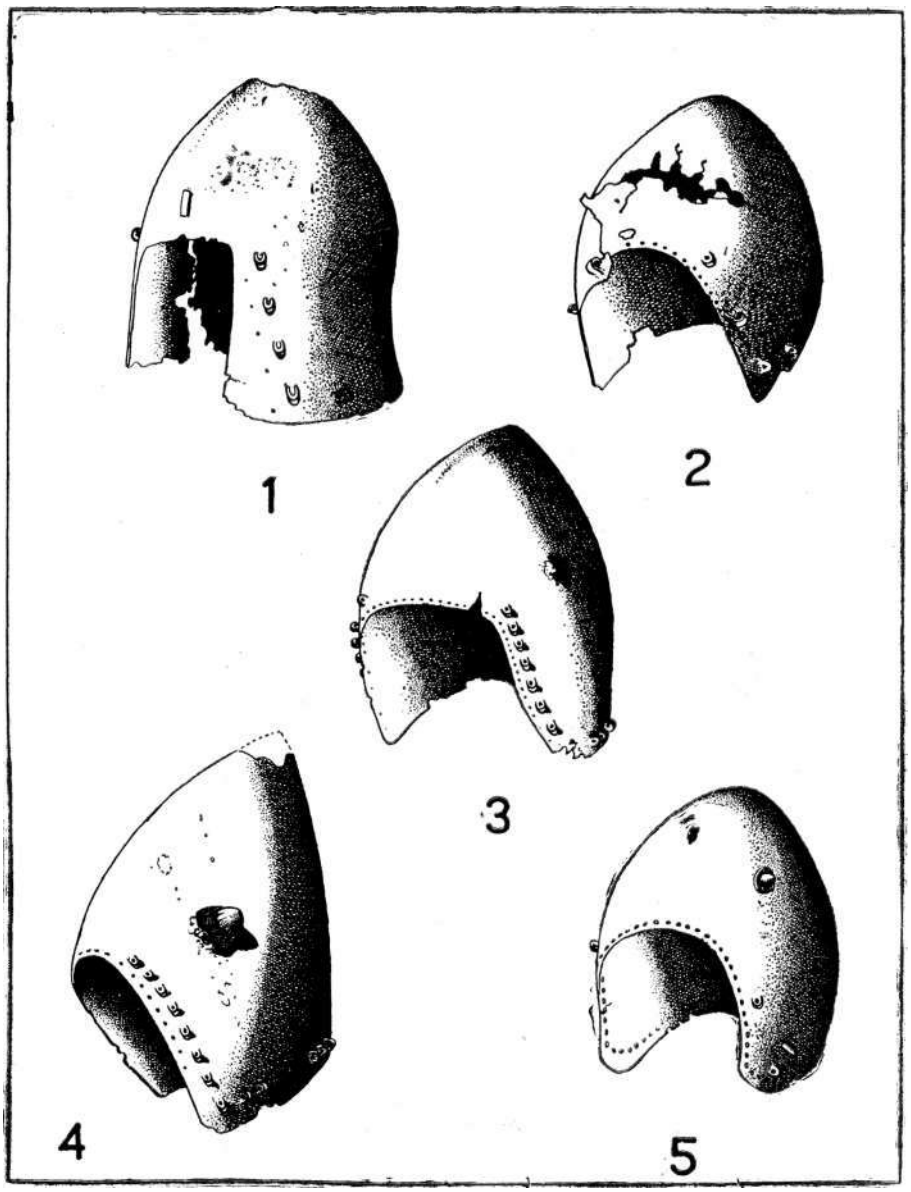
[51] Uz bombardu su nađene i dvije kamene kugle, promjera 90 i 120 mm. Ona promjera 90 mm odgovara kalibru topa, vidi sl. 11.

[52] TRUHELKA, cit. djelo, str. 48 i 49 (tabla II), odn. str. 244 i 245 (tab. III). Isto kod ĆURČIĆA, o. c, 159 i 160, DEROKO, o. c, str. 50, sl. 1.

[53] Po obliku je naša bombarda najbliža kovanom topu sa Samobora na Drini iz zbirke Zemaljskog muzeja, kod Truhelke br. 3 na tabli II. Merzer sličnog oblika, od kovanog željeza, ali tri puta veći, opisao je dr. J. SZENDREI, Ungarische Kriegsgeschicctliche Denkmäler..., str. 951, prema originalnom crtežu u kodeksu iz Gottingena iz 1405. godine.

[54] Dosad se općenito držalo da se bar kod nas nisu lijevali željezni topovi prije kraja 15. v. Usp. DINIĆ, o. c, str. 67, BERITIĆ, o. c, str. 13, 19 itd, DEROKO, o. c. str. 26. Ćurčić navodi da se već 1378. u Augsburgu spominje upotreba tuča prilikom lijevanja 30 topova, o. c, str. 157.

[55] Koristim se prilikom da se prof. Deroku i ovdje najljepše zahvalim, posebno na fotosu topa iz Lenjingrada.

Sl. 8 Srednjovjekovne kacige — otkopane na starom gradu Maglaju, crtež.

skog muzeja u Lenjingradu, samo što je bombarda sa Maglaja nešto masivnija i možda rustičnija (sl. 11 i 11a). Lenjingradski primjerak također je od lijevanog željeza, istog je oblika (ima podjednako duga oba dijela, kaudu i trombu i još nema svornjaka), istog je kalibra i podjednakih dimenzija, a datira se u prelaz iz XIV u XV vijek.

Po navedenim osobinama naša bi se bombarda mogla datirati najkasnije u drugu četvrtinu XV v, kada se počinju na lijevanim komadima javljati svornjaci (ramenjače).[56] Za ovakvo datiranje izvjesno uporište pruža sličan top sa Samobora na Drini (sada u Vojnom muzeju u Beogradu), koji također ima zadnji dio od lijevanog željeza, a ubraja se među naše najstarije primjerke iz poč. XV v.[57] livnici (osnovanoj 1411. g.) već potkraj XV v, tačnije 1493, lijevali dalekometni dugocijevni topovi (zv. pasavolanti) od željeza![58]

Sve nas to upućuje na zaključak da su se kod nas (po svoj prilici u Dubrovniku, gdje je 1411. osnovana livnica za bronzane topove) dosta rano počela lijevati manja topovska oruđa, ne samo od bronze, kako se to dosad općenito držalo, nego i od

[56] BERITIĆ, ibidem, str. 20, DEROKO, ibidem, str. 24. Računa se da se ramenjače (svornjaci) pojavljuju ako 1450. godine.

[57] DEROKO, ibidem, str. 24 i 25, sl. 8. Dubrovčani su Sandalju, koji je držao Samobor dozvoliti u više navrata izvoz bombarda, tako 1415, 1420, 1430. 1431. (BERITIĆ, ibidem, str. 37 i 38) pa nije isključeno da se u ovom slučaju radi o dubrovačkom, oruđu, što bi indirektno ukazivalo da su već tada Dubrovčani mogli da lijevaju i čitave manje bombarde od željeza. Za g. 1415. izričito se navode dvije male bombarde (Beritić, 1. c.)

[58] BERITIĆ, ibidem, str. 53, bilj. 211.

Sl. 9 Kaciga br. 3, nešto stariji oblik iz XIV stoljeća.

gvožđa, za čije je topljenje potrebna veća temperatura nego za bronzu i bakar. Stoga ovaj nalaz predstavlja značajan prilog za poznavanje tehnologije željeza i razvoja topovskih oruđa kod nas.

U nasipu, u sondi V, otkopan je još jedan (oštećeni) top kalibra 55 mm, prikazan na sl. 12. Po obliku nije stariji od XVI, ni mlađi od XVII v. Ovaj nalaz je u toliko značajan što pruža mogućnost za datiranje nasipa u dvorištu. Sudeći po ovome komadu, čini se, da je nivo dvorišta podignut srazmjerno kasno, tek negdje u XVII vijeku, kada je stari oronuli burg adaptiran u modernu tvrđavu.

Iskopan je i veći broj kamenih topovskih kugli, manjeg kalibra (150, 120, 100, 90, 85 i 80 mm), i oko 80 komada željeznih (najviše u cisterni), također manjeg kalibra (100, 75 i 55 mm). Grad je, dakle, raspolagao samo lakšim naoružanjem,, a to potvrđuju i izvori.

Na kraju spominjemo i nalaz nekog srednjovjekovnog oružja neodređene namjene i dosad nepoznatog u Bosni: to je tuljak koplja na koji je nabijena uvijena opruga, prečnika 4 cm, dok je dužina cijelog komada 20 cm (sl. 13). Isključeno je da se radi o slučajnom spoju dva različita predmeta (tuljak i opruga), jer su nađena dva slična primjerka. Oba su iskopana na dubini od 1,75 m i po svoj prilici predstavljaju srednjovjekovno oružje za bacanje zapaljene kučine (Pechlanze?). Vjerojatno se radi o klinovima koje su izbacivali samostrijeli, i u prvo vrijeme i bombarde, a kakve su Dubrovčani još 1420. slali Sandalju (tzv. veretoni).[59]

Pokretni arheološki materijal (keramika, kacige, bombarda, kamene kugle i veretoni) svjedoče da je već krajem XIV, a svakako u XV v, na Maglaju bujao život i potpuno potvrđuje zaključke kastelooloških ispitivanja, prema kojima je burg i nastao nekako u to doba.[60]

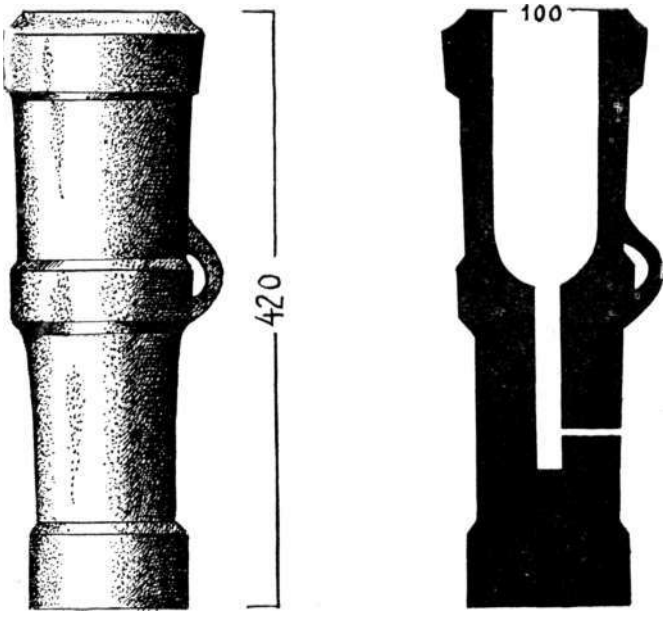
Artiljerijska tvrđava XVII vijeka

Usavršavanje artiljerije učinilo je stare burgove suvišnim.[61] Stoga su se morali prilagođavati novim potrebama, pa je i Maglaj pregrađen prema novoj artiljerijskoj koncepciji. Zbog vlastite obrane pojačani su zidovi i izrađeni prostraniji topovski položaji u samoj tvrđavi. Međutim, mora se naglasiti da je obrambena moć Maglaja u doba pojačanog djelovanja vatrenog oružja bila neznatna zbog položaja koji više nije odgovarao novim uslovima ratovanja. Da su njegova utvrđenja u to doba zahvatila i susjedne, više brežuljke, grad bi se bio razvio u jaku tvrđavu, ali za to više nije bilo stvarne potrebe. Tako se stari burg, sjedište feudalne gospode, pretvorio u tipičnu tursku provincijalnu tvrđavicu sa turskom plaćenom, posadom, Isti su proces doživjeli i drugi gradovi koji su nadživjeli feudalno doba, i kod nas i u svijetu (od susjednih Tešanj i Doboj, npr.). To je bio rezultat ne

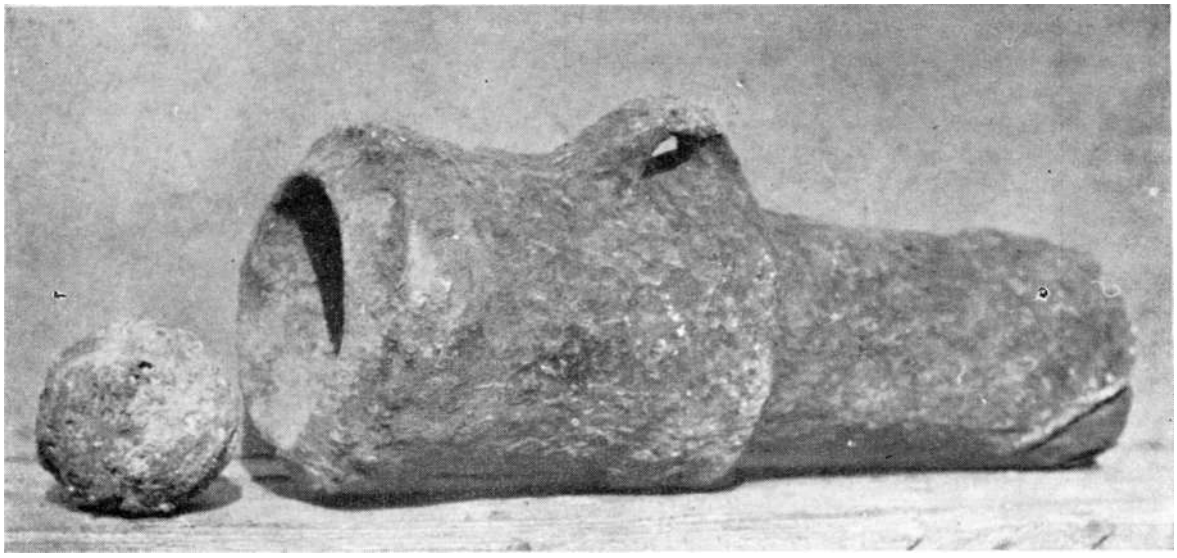
[59] BERITIĆ, o. c, str. 37, DINIĆ, o. c, str. 79 (»veretones spingardarum«).

[60] Svi opisani nalazi, osim pet kaciga (sl. 8), predani su na čuvanje šefu Kom. odsjeka SO Maglaj ing. Enveru Dediću, među njima i oba topa. Iskopana su još dva fragmenta topovskih cijevi, od dva različita oruđa, oba kalibra 45 mm, iz kasnijeg doba. — Kacige i oba »veretona« su konzervirani i čuvaju se privremeno u Zavodu. U Zavodu se nalazi i turska numizmatika,

[61] WEINGARTNER, O. C, str. 153 i dalje, TRUHELKA, o. c, str. 9, DEROKO, o. c, str. 66 i 67. U početku su zidovi samo pojačavani, dok su se oblici kula i bedema još dugo zadržali. Ali, ukoliko je probojna snaga artiljerije rasla, utoliko su jačali zidovi tvrđava, a branitelji se sve više ukopavali u jake, niske poligonalne kule (bastione, tabije) i kazamate.

Sl. 10 Srednjovjekovna bombarda — otkopana u kapikuli, crtež.

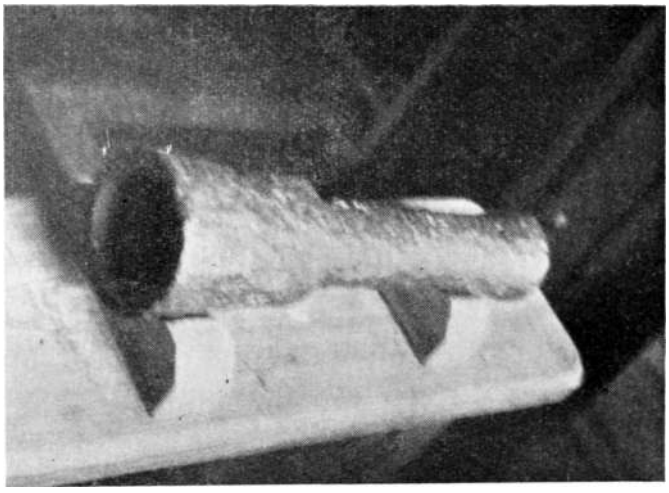
Sl. 11 Bombarda sa Maglaja (XV st.)

samo pojave vatrenog oružja nego i društveno-političkih odnosa koji su pratili opći tehnički razvitak.

Već u prvoj fazi porušena je branič-kula, koja je postala odlična meta topova, i pretvorena u manji (nepravilni) bastion.[62] Istočni je bedem snižen, zapadni porušen, a od njegovog materijala sagrađen veliki zapadni podzid, čime je za nekoliko metara prošireno dvorište. U sjevernom uglu tako proširenog dvorišta, pretvorenog u baterijski položaj, ugrađena je još jedna tabija, koja je svojim jakim zidovima služila kao štit (kavalir) prema sjevernoj strani (koja postaje najizložnija), na kojoj je izgrađena i nova kapija. Za obranu ove kapije adaptiran je sjeverni ugao bedema — prigradnjom unutarnjeg zida — u kulu. U ovoj fazi nasuto je i dvorište. I druga faza na kapi-kuli (srednji dijelovi po visini), koji po strukturi odgovaraju zapadnom podzidu (uzdužne »hatule«), potiče iz ovoga vremena.

Navedenim adaptacijama i dogradnjama grad je snizio svoje visoke oblike, djelomično povećao otpornost zidova i dobio mjesta za topovske položaje (dvorište i dva bastiona), dok su sve tri kule i dalje služile za puščanu obranu.

Modernizaciju grada izveli su Turci, čini se, prilično kasno, negdje u XVII v. Ranije nije za to ni bilo vojno-političke potrebe. Kroz cijeli XVI vijek Turci su bili u ofenzivi (pašaluk u Budimu!). Oni su se tada uglavnom ograničili na kakvo-takvo održavanje gradova u pozadini kao nahijskih centara. Potreba da se neki stari gradovi u Bosni modernizuju, prvenstveno oni na važnijim komunikacijama, javila se polovinom XVII vijeka, u vrijeme oslobodilačkih ratova protiv turske carevine, koje je organizirala Austrija.[63] Stoga vjerujemo da nismo daleko od istine ako pretpostavimo da je i Maglaj (kao i Doboj, Tešanj i drugi gradovi) u osnovi još dugo zadržao izgled srednjevjekovnog grada. Po nalazu topa u sondi V vidjeli smo da se na--panje dvorišta ne može datirati prije XVII stoljeća.

Sl. 11a Mala bombarda iz Artiljerijskog muzeja u Lenjingradu.

Po tehnici i strukturi zidanja sve se turske gradnje unutar gradskog dvorišta mogu odrediti u dvije građevinske faze, od kojih se mlađa faza može pouzdano datirati u vrijeme oko 1690. godine. To je izgradnja tri jaka kazamata sa svodo-

[62] Na Maglaju nema pravilnih petougaonih tabija (bastiona) (kao »npr. na Tešnju i Doboju. Maglajska tvrđavska fortifikacija ima sva obilježja prelazne faze prilagođavanja vatrenom oružju (pojačavanje zidova i kula!). Oblici su stari, pa ove adaptacije treba datirati možda nešto ranije nego npr. na Doboju.

[63] Prvi tursko-austrijiski rat od 1663 — 1664. KAJMAKOVIĆ, Stari grad Doboj, Naše starine IX, str. 45, 48 i bilj. 35, s mnogo vjerojatnosti pretpostavlja da je susjedni Doboj generalno moderniziran i prepravljen u savremenu artiljerijsku tvrđavu u XVII v. S obzirom da na Maglaju nema savremenih izrazito artiljerijskih formi skloni smo da prvu fazu moderniziranja datiramo u prvu polovinu XVII stoljeća.

vima. Izgradnju ovih objekata treba smjestiti u vrijeme poslije turskog poraza po Bečom (1683), kada dolazi do opće ofenzive u toku koje su Turci izbačeni iz zemalja sjeverno od Dunava i Save (1683-1699). Tada Turci užurbano utvrđuju pogranične gradove, pa i Maglaj. To potvrđuje nalaz većeg broja mangura (bakrenog novca kovanog u Sarajevu 1690), koje su iskopane baš na prostoru oko kazamata.[64] U isto vrijeme doživjela je kapikula treću nadogradnju i dobila svod.[64a]

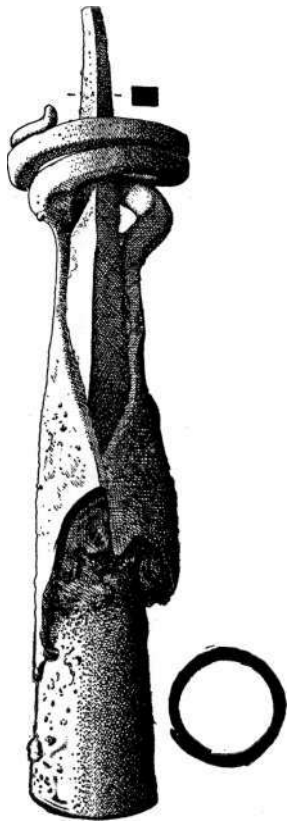
Kazamati se, kako smo rekli, razlikuju strukturom i tehnikom zidanja od objekata iz prve faze. Za sve objekte iz prve turske faze (zapadni podzid i dr.) karakteristična je upotreba horizontalnih drvenih greda (tzv. hatula) kao stega-stabilizatora, dok na kazamatima i gornjim dijelovima kapi-kule, koji su podignuti oko 1690, drvenih stega nema. Za datiranje prve faze nemamo tačnih podataka, ali nije isključeno da je izgradnja tabija i proširenje dvorišta u plato za artiljeriju — možda zbog dotrajalosti grada — izvedeno i nešto ranije u XVII v., čime bi se lakše mogla shvatiti ova očita razlika u tehnici zidanja.?

[64] Pred kazamatima nađeno je oko 150 komada bakrenih, mangura drugog izdanja (emisije) iz 1690 (DHARB FI SARAJ 1100). Napominjem da sam prilikom jednog manjeg kopanja više ovih mangura našao i na Tešnju, po čemu se može izvesti vjerojatan zaključak da su se u to vrijeme na ovim gradovima vršili neki radovi. O mangurama usp. I. RENGJEO, Tursko bosanski novci, Kalendar Napredak 1933, str. 11 i dalje, gdje se navodi i ostala literatura.

[64a] U arhivskim izvorima u Carigradu našao je Adem HANDŽIĆ podatak o radovima na utvrđivanju Tešnja iz 1695, posebno na kuli. Zahvaljujem se kolegi Handžiću na ovome usmenom podatku. U isto su vrijeme po svoj prilici izgrađeni i jaki kazamati na Maglaju.

Sl. 12 Oštećeni top iz XVI do XVII vijeka, otkopan u turskom nasipu u dvorištu grada.

Sl. 13 Klin (vereton?) za bacanje zapaljene kučine, otkopan u kapi-kuli na Maglaju, crtež (72).

Drvene stege ugrađuju se u zidove u svrhu ravnomjernog slijeganja zidne mase. Upotrebu stega nalazimo i na srednjovjekovnim gradovima u Bosni, s tom razlikom što na njima dolaze isključivo poprečne »hatule«,[65] dok je upotreba stega po dužini zida tj. horizontalnih »hatula« karakteristična za turske gradnje.[66] S vremenom su i Turci napustili ovo drevno dostignuće građevinske tehnike, pa ih npr. prilikom rekonstrukcije Srebrenika na Tinji (poč. XVIII v.) više nema.[67] Ne nalazimo ih ni na kazamatima na Maglaju (1690), iako se tu i tamo javljaju i kasnije, npr. na Maglaju, u zidu tzv. Halenskih vrata u predvorju koje je nastalo tek u XVIII vijeku. Po svemu dakle izgleda da su sistem horizontalnih »hatula« u Bosni donijeli Turci, pa stoga objekte na kojima dolaze stege po dužini zida treba smatrati turskim gradnjama, a ne srednjovjekovnim bosanskim.[68]

[65] Đ. MAZALIĆ, Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 149, ISTI, Borač, GZM 1941, str. 35; P. ANĐELIĆ, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM 1958, str. 199; I. BOJANOVSKI, Stari grad Bobovac, Naše starine VILI, str. 78.

[66] MAZALIĆ, Travnik i Toričan, str. 152.

[67] BASLER, Stari grad Srebrnik, Naše starine IV, str. 126.

[68] Zbog potpunosti izlaganja potrebno je ovdje istaći da DEROKO (o. c, str. 82 i 83) ovaj horizontalni sistem stega »koje se na zid postavljaju kao kakve

Tako je bilo stanje i izgled tvrđave pred upad Eugena Savojskoga u Bosnu (1697). Tvrđava još nije imala ni obor ni predvorje, kako se to lijepo vidi na graviri iz 1697, na kojoj je osim maglajske tvrđave (i naselja) prikazan i austrijski logor na lijevoj obali Bosne na dan 7. oktobra 1697. sl. 14) Toga je dana maglajska posada bez borbe predala tvrđavu snagama Eugena Savojskoga.

U svom ličnom dnevniku Savojski je za tvrđavu zabilježio da je »un fort mauvais lieu, mais sur un rocher assez haut, il est dificil d'y mener de l' artillerie«.[69] Da je utvrđenje bilo u lošem stanju, potvrđuje i službeni opis.[70] Ratni plijen sastojao se svega od tri mala topa i jednog mužara. Zarobljeno je 200 vojnika.

Na povlačenju iz Bosne Austrijanci su 30. oktobra (iste godine) digli u zrak maglajsku tvrđavu, što naša historiografija nije nigdje zabilježila. Osim podataka u Eugenovu dnevniku i službenom opisu rata,[71] sačuvala se i gravira ovog događaja, koji je ionako slaboj fortifikaciji morao nanijeti jača oštećenja.[72] Nije poznato koliki je bio opseg ovih razaranja (sl. 15).

Tek poslije ovih događaja izgrađeno je na zapadnoj strani predziđe sa puškarnicama (cvinger) i obor oko sat-kule, koja je izgrađena još u XVII vijeku. Ranije su na mjestu predvorja i obora bile samo palisade (sl. 14). Popravljeni su i oštećeni dijelovi iz 1697, istočni bedem i južna kula, što se jasno uočava po vrsti kamena i strukturi zida. U ovo vrijeme vjerojatno je uređen i banket uz istočni bedem, ukoliko to nije učinjeno zajedno sa gradnjom kazamata oko 1690. g.

I u toku XVIII v. vršene su popravke na gradu. Tako su 1782. popravljane barutane, pet kula i pet karaula (karaule su vjerojatno bile na vanjskim obrambenim zidovima palanke),[73] ali ovi radovi nisu u kastelološkom smislu bitnije izmijenili ni snagu ni izgled tvrđave.

U anonimnom opisu Bosne iz 1765, koji je objavio Bodenstein, za Maglajsku tvrđavu se kaže da nije velika i da ima samo manje topove.[74] Nešto je opširniji i podacima bogatiji opis tvrđave što ga je dao uhoda Božić 1785, uoči posljednjeg austro-turskog rata (Dubički rat 1788-1791).[75] U toku ovoga rata Austrijanci su ponovo na kraće vrijeme zauzeli maglajsku tvrđavu, ali su je ostavili neoštećenu.[76]

Sredinom XVIII v. postaje Maglaj sjedište kapetana. Još i danas tradicija sjevernu kulu naziva kapetanovom kulom. Sve do 1878. godine Turci su držali nešto vojske u tvrđavi, kada je konačno napuštena kao vojno-obrambeni objekt. Time se završava biografija ovoga grada-tvrđave na padinama Ozren-planine, koji je zajedno sa silhuetom

rešetke, sastavljene od uzdužnih i poprečnih greda«, smatra našim srednjovjekovnim dostignućem, što je za Srbiju vjerojatno, jer su ovu tehničku specifičnost Srbi mogli preuzeti od Bizanta i prije dolaska Turaka u srpske oblasti, ukoliko se nije razvila iz autohtonog načina zidanja tzv. bondruk tehnike. I. ZDRAVKOVIĆ je na starom gradu Kozniku također našao da su kroz zidove provučene grede »u horizontalnom pravcu u vidu roštilja... (Vesnik Vojnog muzeja JNA, sv. 3 Beograd, 1956, str. 247). Podaci sa bosanskih gradova ne daju za to potvrde. Tako su npr. na Travniku stariji (srednjovjekovni bosanski) dijelova, zidova ukrućeni ulaganjem drvenih p o p r e č n i h greda u masu zida, a mlađi (turski) h o r i z o n t a l n i m »hatulama«. Lijep primjer pružaju i zidovi Bobovca: bosanski sa poprečnim, a kasnije turske dogradnje sa horizontalnim gredama. Do istog smo zaključka došli proučavanjem tehnike zidanja više starih gradova (Pavlovac, Borač, Sokol na Plivi i dr.). Tako je i na Maglaju, Doboju i drugim susjednim gradovima. — Po svemu dakle izgleda da su u Bosnu horizontalni sistem drvene armature (tzv. hatule) donijeli tek Turci. Radi se zapravo o orijentalnom načinu (poznatom još Babiloncima), ali i mnogim romaničkim i gotičkim majstorima na Zapadu. Horizontalne grede susrećemo se i na nekim starijim građevinama u Hrvatskoj (npr. Ribnik, Blagaj na Korani, i dr.). usp. S. GVOZDANOVIĆ, Stari grad Ribnik, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jazu, Zagreb, 1962. br. 1 i 2, str. 50.

[69] Journal de la marche en Bosnie (Kriegs — Archiv 1697, Fasc. XIII, 1), štampano kao dodatak (Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen 1697 — 1698), str. 89 u djelu Feldzuge gegen die Türken 1697 — 1698 und der Karlowitzer Friede 1699 od Moriza EDLEN von ANGELI, Beč, 1876, ser. I, sv. II.

[70] Moriz EDLEN von ANGELI, cit. dj., str. 183 i 184.

[71] Eugen Savojski o tome kaže: »A ce passage j'ai trouvé les troupes, qui venaient de Maglay, ayant envoyé ordre hier au général T r u c h s e s s de marcher apres avoir sauter et bruler Maglay, les mines étant pretes ...« (o. c, str. 96), dok se u Feldzuge..., str. 197. kaže: »Ungefähr ¼ Stunde südlich von Doboi, wo ein Übergang über die Ussora führte, stiess GWM. T r u c h s e s s mit dem bei Maglai verbliebenen Reste des Corps zu dem Detachement des Prinzen, nachdem er auf dessen Befehl zuvor das Schloss gesprengt... hatte.«

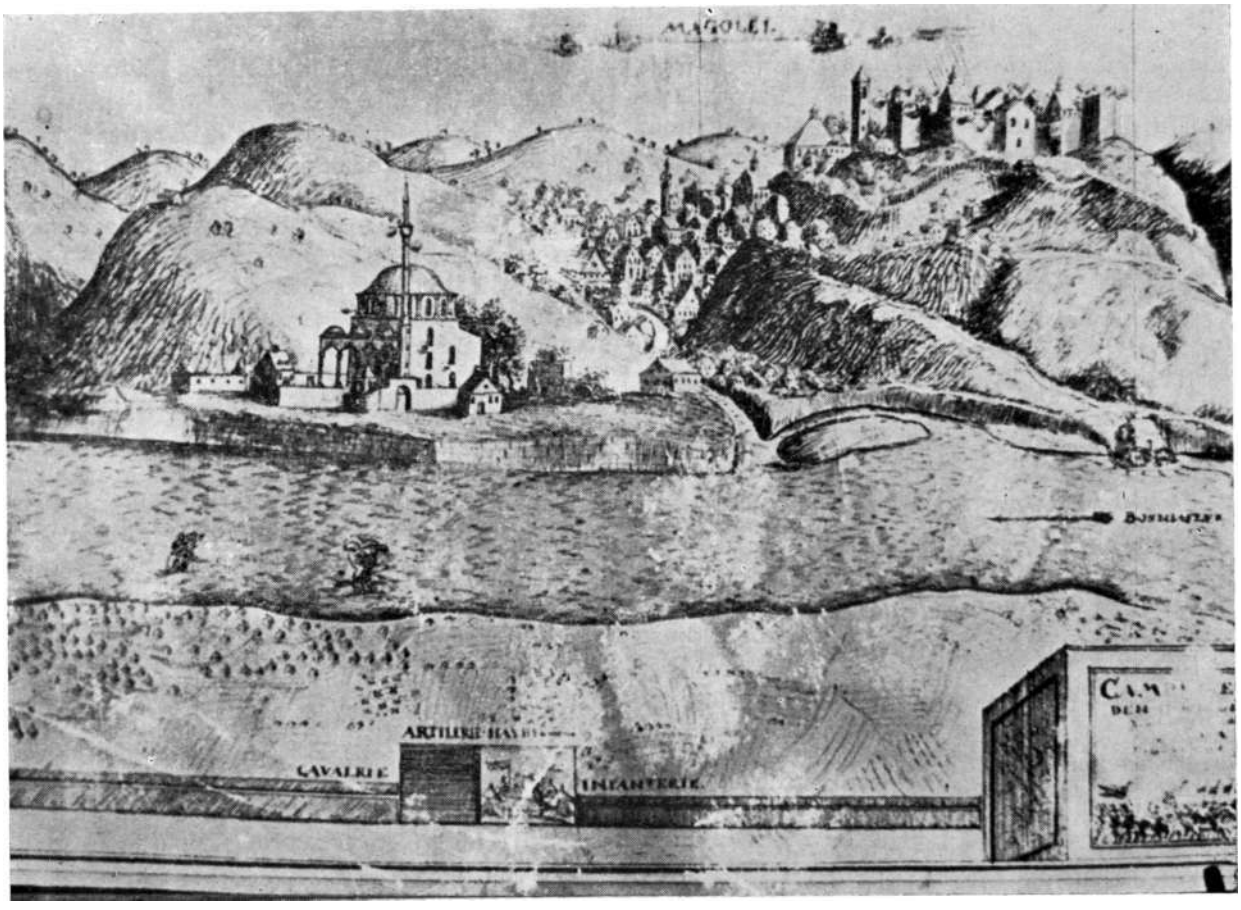
[72] Obje gravire (sl. 14 i 15) crtao je crtač u štabu Eugena Savojskoga, a originali se nalaze u vojnom arhivu u Beču.

[73] KREŠEVLjAKOVIĆ, Prilozi II, str. 120.

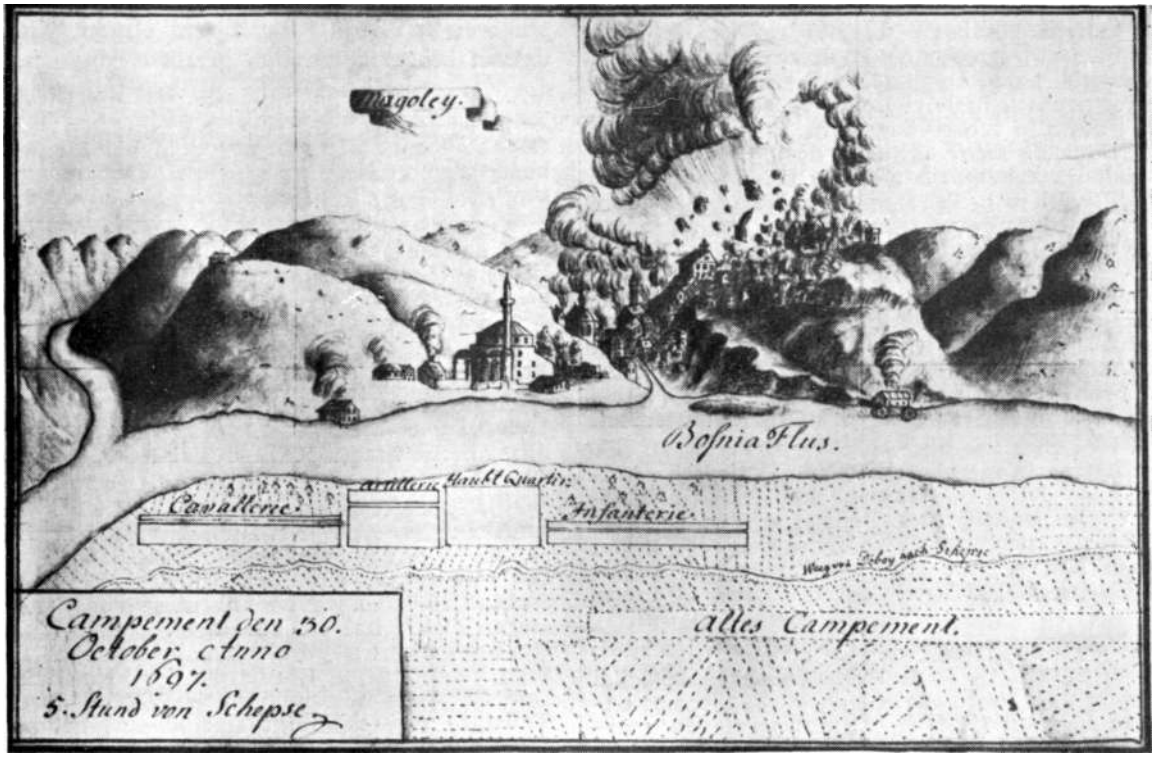
[74] Povijest naselja u Posavini 1718 — 1739, GZM 1908, str. 97. Ovaj opis Bosne ne potiče iz označenog vremena, nego tek iz druge polovine XVIII v. (oko 1765), usp. KREŠEVLJAKOVIĆ-KAPIDŽIĆ, cit, dj. u bilj. 75, str. 7, odm. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije..., str. 19, bilj. 23.

[75] KREŠEVLJAKOVIĆ - KAPIDŽIĆ, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1795, str. 58 — 59. Među ostalim za tvrđavu kaže »Die Mauern sind bey 14 Fuss hoch und an den Eken ein Runder, und 3eckige Thürme wovom nur diese vor Canonen sind. Gegen Osten hat solche eine Vormaurer, und gegen Norden deren zwey übereinander die aber nur 5 — 6 Fuss hoch und auf Stufen die der Fels bildet erbauet sind Ostwärts fuhren in solches Thöre durch 4eckige Thürme- und es enfält von innen nur des Disdars Wohnung«. Na žalost, plan grada nije sačuvan.

[76] TRUHELKA, o. c, str. 84; KREŠEVLJAKOVIĆ, Naše starine I, str. 20. Tvrđavu je na kraće vrijeme zauzeo Laudon.

Sl. 14 Gravira Maglaja iz 1697. godine.

Sl. 15 Gravira iz 1697. prikazuje kako je crtač vidio miniranje grada od strane Austrijanaca 30. oktobra 1697. godine.

jedne od najljepših džamija u zemlji sačinjavao vrlo privlačan krajolik, obrubljen zelenilom i koritom Bosne.[77]

Ako rezimiramo prednja izlaganja, onda možemo izvoditi ove faze razvitka maglajskog grada-tvrđave:

I faza: Župski grad XIII i XIV stoljeća, možda u osnovnom sličan Vranduku i susjednom. Stogu,[78] sa jednom, kulom i bedemom koji je zatvarao usko i strmo dvorište, djelomično izgrađen u drvu i suhozidu. Ova romanička faza nije potvrđena ostacima arhitekture, ali za nju snažno govori položaj grada koji ne odgovara epohi vatrenog oružja. Ovoj fazi bi odgovarao najdonji stratum u sondi I. iz ovog bi doba bila i cisterna.

II faza: Feudalni burg iz kraja XIV i XV vijeka. Sastoji se od masivne branič-kule kao jezgra i visokih bedema koji su na južnom boku pojačani kulom (Mauerturm). Lako je moguće da je južna kula sa unutrašnjim dvorištem izgrađena nešto kasnije od donžona, u toku XV vijeka. Burg je ovaj oblik uglavnom zadržao i kroz XVI stoljeće pod upravom novih gospodara.

III faza: U XVII v. burg se pretvara u tvrđavu po artiljerijskoj koncepciji: oborena je branič-kula, sniženi i ojačani bedemi, izgrađena dva manja (nepravilna) bastiona i ojačana kapi-kula. Dvorište je povišeno i prošireno za topovsku bateriju. Vjerojatno je u ovoj fazi uređen prilaz sa sjeverne strane.

IV faza: Krajem XVII vijeka izgrađeni su kazamati, kapi-kula je tada dobila svod i visinu, a vjerojatno su tada ugrađeni i banketi uz istočni bedem.

V faza: Negdje u početku XVIII v. tvrđava je dobila predvorje i obor oko sat-kule, koja je izgrađena još u XVII st.[79] Na kulama i bedemima oštećenim 1697. izvršene su popravke.

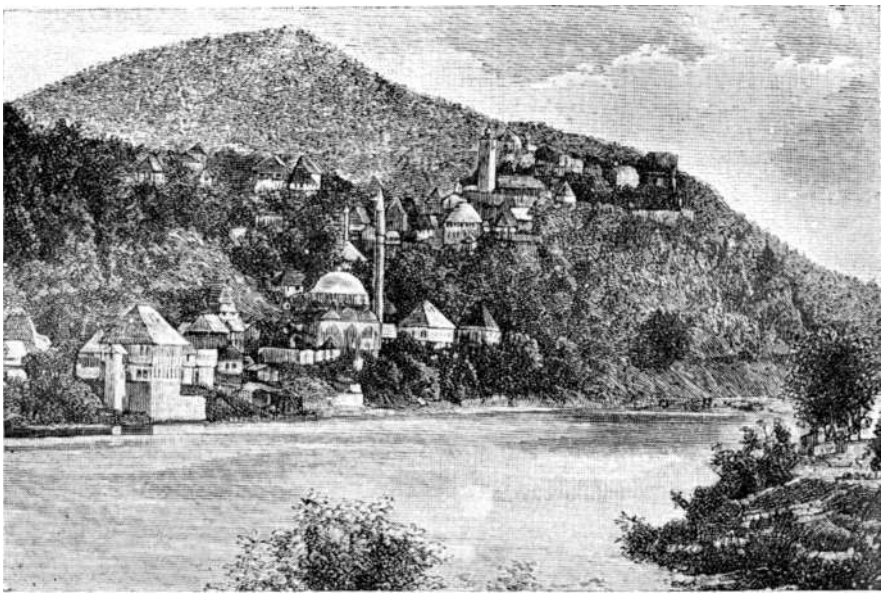
Dokumenti kojima smo se koristili bacaju dosta svjetla i na urbani razvoj naselja koje se razvilo oko grada i koje je raslo zajedno sa gradom, preuzimajući postepeno njegove upravne funkcije, kao središte župe a kasnije nahije (koja je obuhvatila područje Gostovića, Krivaje i Bosne do Trbuka).

Već u najstarijem turskom defteru iz 1485. spominje se selo Maglaj sa 32 porodice vlaha. Ovo je selo vjerojatno bilo nasljednik srednjovjekovnog podgrađa, koje se makar i u najrudimentarnijem obliku moralo razviti u blizini feudalnog burga (kao i u susjednom Doboju — subtus castrum Doboi), ali ne sasvim uz bedeme grada. Uskoro se počelo oko tvrđave razvijati i muslimansko naselje sa najstarijom džamijom na mjestu današnje Sukije džamije.

[77] Za XVIII vijek i dalje vidi: KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije u Basni i Hercegovini, Sarajevo, 1954, str. 177 — 179, ISTI, Prilozi II, passim; ISTI, Hanovi i karavanseraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957, str. 122 i 123; tu se daje i ostala literatura i citiraju izvori. Usp. i ŠABANOVIĆ, o. c, str. 184 i dalje (passim), FILIPOVIC, Ozrenjaci ili Maglajci, GZM 1952, str. 337 i d.

[78] Mali župski (?) grad na krševitom vrhu Stog planine (k. 935) iznad Krivaje. O gradu se ništa ne zna. Narod ga naziva Grad. Prema mojim podacima iz terenskog dnevnika — slobodan zid se još jedino vidi sa sjeverne strane, sve ostalo je u ruševini. Ima oblik elipse (cca 45 X 22 m). Najveća gomila šuta nalazi se uz istočni bedem (od kule?), gdje je bio i ulaz u grad. U zapadnom dijelu dvorišta »uz bedem naziru se tragovi zgrada (za stanovanje?). Nekih 50 m ispred grada je veća gomila kamena s malterom, valjda isturena kula. Ispred nje u kamenu vještački iskopani prosjek. Grad je zidan u malteru od lomljenog kamena. U malter je primiješana tucana cigla. Po svom osnovnom izgledu grad pruža sliku starijeg burga (Burgstall). Prve podatke o gradu dao je ODŽEČKIĆ, Zavidovići i okolina, str. 47—48, a spominje ga i Filipović, Manastir Vozuće u Bosni, str. 5.

[79] Potrebno je ispraviti navod KREŠEVLJAKOVI--A, Sahat — kule u Bosni i Hercegovini, Naše starine IV, str. 31, da je sat-kula u Maglaju nastala u XVIII v, jer je prikazana na graviri iz 1697.

Sl. 16 Izgled Maglaja iza 1878. Crtež je posuđen iz Hoernesa, Dinarische Wandemngen, Beč 1888, str. 316.

Izgled toga naselja koje se dislociralo pod zaštitom tvrđave u osnovi su sačuvale gravire iz 1697, na kojima se dolje pored Bosne vidi vrlo lijepa Kuršumli džamija sa vitkim minaretom, jedna od najljepših u Bosni, djelo Kalaun Jusuf paše iz XVI v, sa pratećim objektima. Ruševina iza džamije izgleda da predstavlja haman koji se inače spominje u literaturi,[80] a čiji su ostaci nedavno otkopani prilikom gradnje kuće Nalića Mustafe (sl. 14). Prije 1697. godine uz tvrđavu je sagrađena sat-kula. Još oko 1765. imalo je ovo predgrađe svega oko 50 kuća.[81]

Sudeći po rijetkim prikazima Maglaja iz 60-tih godina prošlog vijeka, gro naselja ostao je sve do 1878. pod zaštitom tvrđave. Do 1878. sagrađeno je malo zgrada u predjelu oko Kuršumli džamije, među njima kao najljepša konak Uzeirbegovića pored Bosne (sl. 16).

Kod džamije se prelazilo skelom preko Bosne. Prva zgrada izgrađena na lijevoj obali bila je, kažu, Delibegov han, koji se sačuvao do danas, Delibegov han je navodno izgrađen istom 70-tih godina XIX v.[82]

Pod austrijskom upravom naselje se počelo razvijati uz Bosnu na prostoru do potoka Jandrošca, gdje je na musali bila sve do kraja prošloga vijeka jedna gradska kapija. Druga je bila uz Bosnu pod gradom kraj Ali-hodžina mlina. Groblja na Orsupovcu i Turbetu bila su izvan šireg gradskog bedema u koji su bile ugrađene karaule, a koji je bio napravljen od palisada i nasipa (palanka!).[83]

U vremenu od 1878. do 1945. sagrađeno je na lijevoj obali Bosne, koju su Austrijanci povezali željeznim mostom sa starim naseljem, samo nekoliko kuća. Tu su na prostoru, na kojem je logorovao princ Eugen, a vjerojatno i Sigismund 1408, do najnovijeg vremena stajali vrtovi i polja.

Naselje se počelo nešto brže razvijati otkako je postalo sjedište kapetanije, tako je oko 1867. već imalo 3 180 stanovnika.[84]

U naše dane, izgradnjom novog, modernog naselja na lijevoj obali Bosne, Maglaj se razvija u jednu od ljepših urbanih cjelina u BiH, u kojoj i stara tvrđava treba da nađe suvremenu namjenu.

[80] KREŠEVLJAKOVIĆ, Banje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1952, str. 117—118. Za džamiju v. TRUHELKA, o. c, str. 80 i KREŠEVLJAKOVIĆ, Maglaj, u Kalendaru Narodna uzdanica, Sarajevo, 1935, str. 142—145.

[81] BODENSTEIN, o. ç, str. 97.

[82] KREŠEVLJAKOVIĆ, Hanovi i karavanseraji, str. 122. Tu su se na mjestu sv. Skela do 1963. sačuvali kameni stupovi za vezivanje skele. Stupovi su uklonjeni 1963. jer se na tome dijelu priprema izgradnja gradskog trga.

[83] Po usmenim podacima Josifa Sirnica i Alekse Jovanovića, građana Maglaja. Posljednji ima u rukopisu kroniku Maglaja. — Zanimljiv je opis Joakima Vujića (Putešestvija po Serbiji, 1828) turskih utvrđenja u Beogradu: » ... pođosmo nas trojica iz čaršije preko Kalimegdana u gornji grad, i pređe nego što smo bili došli na kapiju, videli smo mnoge šancove i bedeme, koji gore imaju koševe, pune nabijene sa zemljom. Izmeždu koševa vide se crni topovi... Dalje po bedemi vide se različite karaule (stražare), a svuda unaokolo jesu bedemi s palisadi utverždeni.« Tako je otprilike izgledao i ovaj maglajski vanjski sistem utvrđenja koji se sačuvao do pod kraj XIX stoljeća.

[84] G. THOEMEL, Beschreibung des Vilajet Bosnien ..., Beč, 1867, str. 124. Tada je Maglaj sjedište kaze. Pojedine podatke o Maglaju daju i drugi austrijski i njemački pisci i putopisci iz druge polovine XIX v, tako BLAU, Reisen in Bosnien ..., str. 138: LERCHENFELD, Bosnien..., str. 66. HOERNES, Dinarische Wanderungen ..., str. 205, i drugi. Interesantno je zabilježiti podatak Hoernesa da su stanovnici Maglaja protestirali kada je Kalaun Jusuf paša (XVI v.) htio da im sagradi kameni most preko Bosne. Tradicija kaže da su od toga kamena sagrađene neke ljepše starije kuće u Maglaju. Prilikom izgradnje novog dijela grada na lijevoj obali, nađeno je nekoliko rupa sa većim količinama zagašenog kreča, misli se, pripremljenog u svoje vrijeme za gradnju mosta.

KONZERVATORSKO—RESTAURATORSKI ZAHVAT

Svaki konzervatorski zahvat po svome zadatku i postupku predstavlja složen problem. Na Maglaju, gdje su u toku dvije godine obavljeni obimni radovi, posvećena je puna briga svim aspektima ovog komplasnog procesa, kome je bio cilj da u što većoj mjeri sačuva (konzervira!) autentički historijski sadržaj i izgled teško oštećenog spomeničkog ansambla u cjelini, a ujedno da se sanacijom njegove arhitekture za duže vrijeme produži život objekta, koji je — prilagođujući se općem razvitku — nadživio skoro šest vijekova.

Rukovodeći se osnovnim principima konzervatorske teorije i prakse, prije svega je trebalo konsolidirati dotrajale dijelove, koji su, izgrađeni, u raznolikoj tehnici, pripadali raznim epohama i stilovima. U prvom se, dakle, planu predviđala čista konzervacija bolje očuvanih dijelova, a samo iznimno manje rekonstrukcije kao najefikasniji vid konzervacije (kao što je npr. pokrivanje kula, obnova kazamata itd.). Novoizgrađeni dijelovi konstruirani su na bazi tačno utvrđenih elemenata i u cjelini i detaljima — arhitektonski, strukturalno i koloristički — adaptirani starom. To i jeste bila glavna svrha prethodnih sistematskih ispitivanja na čitavom tretiranom prostoru, o čemu smo govorili naprijed.

Uz dužno poštovanje svih kulturnih epoha (kod pregrađivanja starih gradova novi su dijelovi uvijek podizani u savremenim formama, a nikad se nisu oponašali stari oblici i tehnika) sačuvana je autentičnost svih dijelova grada u njihovom historijskom razvitku i izbjegnuta opasnost od netačnih interpretacija, Izvjesne umjetničke vrednote (npr. ambijenat oko cisterne, presvođena vrata u obor)

obnovljene su u starom obliku. Sto se tiče odnosa volumena drugostepene plastike, naročito u unutrašnjosti grada, postiglo se da izvjesne ambijentske cjeline (npr. ansambl južne kule, ruina branič-kule, itd.) efektno djeluju arhitektonsko-vizuelnim valerima i izvjesnom intimnošću. Prvostepena plastika, posmatrana iz blizine ili iz daljine, dobila je privlačan izgled, iako je grad — u svom razvitku — bio okrnjen i ostao bez dinamike ritma svoje gornje konture (silhuete). Ovako okrnjen, bez donžona, krovova i kruništa, izgubio je pitoresknost silhuete jednog burga, pa u cjelini djeluje pomalo razvučeno, što bi se dalo otkloniti rekonstrukcijom kula i donžona, (čime bi se jače naglasila vertikalna kontura), Napokon, gdje god se to moglo, nastojalo se da spomenik sačuva i izvjestan čar ruine; očito je naime da ruševina kao takva aktivnije djeluje na emocije i estetska čuvstva posjetilaca te potiče maštu da prošlost grada ovije u koprenu legende.

Kako stari grad predstavlja najstariju etapu u urbanom razvoju Maglaja kao gradske aglomeracije te još i danas sačinjavaju sastavni dio naselja, pozvan da u živom organizmu grada i dalje igra aktivnu ulogu, konzervacija je morala voditi računa o zadatku koji je urbanistički plan razvitka Maglaja dodijelio ovom fortifikacijom objektu u novom vremenu, u kojem je tvrđava potpuno izgubila svoju pravu namjenu. U okviru pozitivnih koncepcija urbanističkog plana da se na desnoj obali Bosne konzervira stari dio naselja, sa starim mahalama i bosanskom arhitekturom stambenih prostora, poantiranih zdanjem jedne od najljepših bosanskih džamija, stari grad može u komunalnom životu postati vrlo atraktivna tačka sa vrlo korisnom namjenom (ljetno kino ili ljetna pozornica, bosanska kafana i vidikovac), a to bi također doprinijelo i razvoju lokalnog i tranzitnog turizma, pogotovo kada se modernizira cesta dolinom Bosne. Vodeći računa o konkretnim sugestijama SO Maglaja, to se napose odrazilo kod arhitektonskog oblikovanja kapi-kule i njenog povezivanja sa dvorištem, jačeg zahvata u obnovi kazamata, itd.

Sam konzervatorski postupak sastojao se u slijedećem.[85]

Najprije je uklonjena gusta vegetacija, sa zidova ili iz njihove blizine. Drveće unutar ruševina, istina, oživljava sliku ambijenta, ukoliko ne ugrožava same zidove. Na Maglaju su bedemi, kule i drugi objekti bili teško oštećeni od raznog drveća, koje je direktno raslo iz zidova i uništavalo ih snagom svojih žila. Stoga je na pojedinim mjestima, da bi se došlo do zdrave podloge, bilo potrebno obrušavanje većih zidnih masa rastočenih rastinjem. Izgradnji novih dijelova pristupalo se tek pošto su uklonjeni dotrajali dijelovi, a zidovi oprani i očišćeni od humusa i vegetacije.

Trajan, a ujedno stilski tretiran zid, najlakše se dobije upotrebom lemljenog kamena iz same ruševine.[86] Stoga su svi dijelovi staroga grada u dvorištu izgrađeni od starog pritesanog kamena, uzetog iz ruine (osim kapi-kule gdje je iz konstruktivnih razloga bio potreban krupniji kamen). U oboru i predvorju korišten je također jednim dijelom novi kamen, istog geološkog sastava i iste sive boje (riodacit), dok je jezgro ispunjeno lomljenim kamenom u obilnoj kaši produžnog maltera. Slaganje kamena u lica zidnih platna vršeno je na stari način, tj. onako kako je koji zid bio u prošlosti ozidan, uglavnom nepravilno (structura incerta). Pravilnih pasova na rnaglajskom gradu i nema. Na mjestima gdje su zidovi obnovljeni, a gdje su to dozvoljavali konstruktivni razlozi (kao npr. na parapetima) zbog štednje izgrađeni su tanji zidovi, ali nigdje ispod 0,60 m.[87] I tu je u rustičnu strukturu zida ugrađen tradicionalni materijal. Na nekim su opet mjestima (parapeti npr.) zidovi ostavljeni nezavršeni, tj. bez krune zida, jer za to nisu postajali tačni elementi, ostavljajući tako radovima u drugoj fazi da izvjesnim rekonstrukcijama i akcentiranjem ritma gornje konture (koja u vizuri nije dovoljno razbijena), ožive dosta razvučenu silhuetu grada.

Kao vezivno sredstvo upotrebljavan je produžni malter u omjeru 1:3:6 (osim na nekim mjestima u temeljima gdje se morao koristiti cementni malter), dok su površine izložene atmosferilijama obrađene jačim produžnim malterom (1:3:3). Upotreba cementnog maltera izbjegnuta je zbog njegove ružne crno-sive boje i drugih loših svojstava: što zatvara pristup zraka i ne veže se sa srednjovjekovnim krečnim malterom, što je promjenljivog volumena i izbacuje soli.[88]

U srednjem vijeku (a i kasnije), pogotovo na obrambenim objektima, zidovi su obrađeni dosta rustično, pa i grubo. Upravo zbog toga spojnice nisu fugovane nego samo dersovane da bi izgledale što rustičnije, a da bi kamen došao što više do izražaja, nastojalo se da se fuge dobro nabiju i da su što uže.

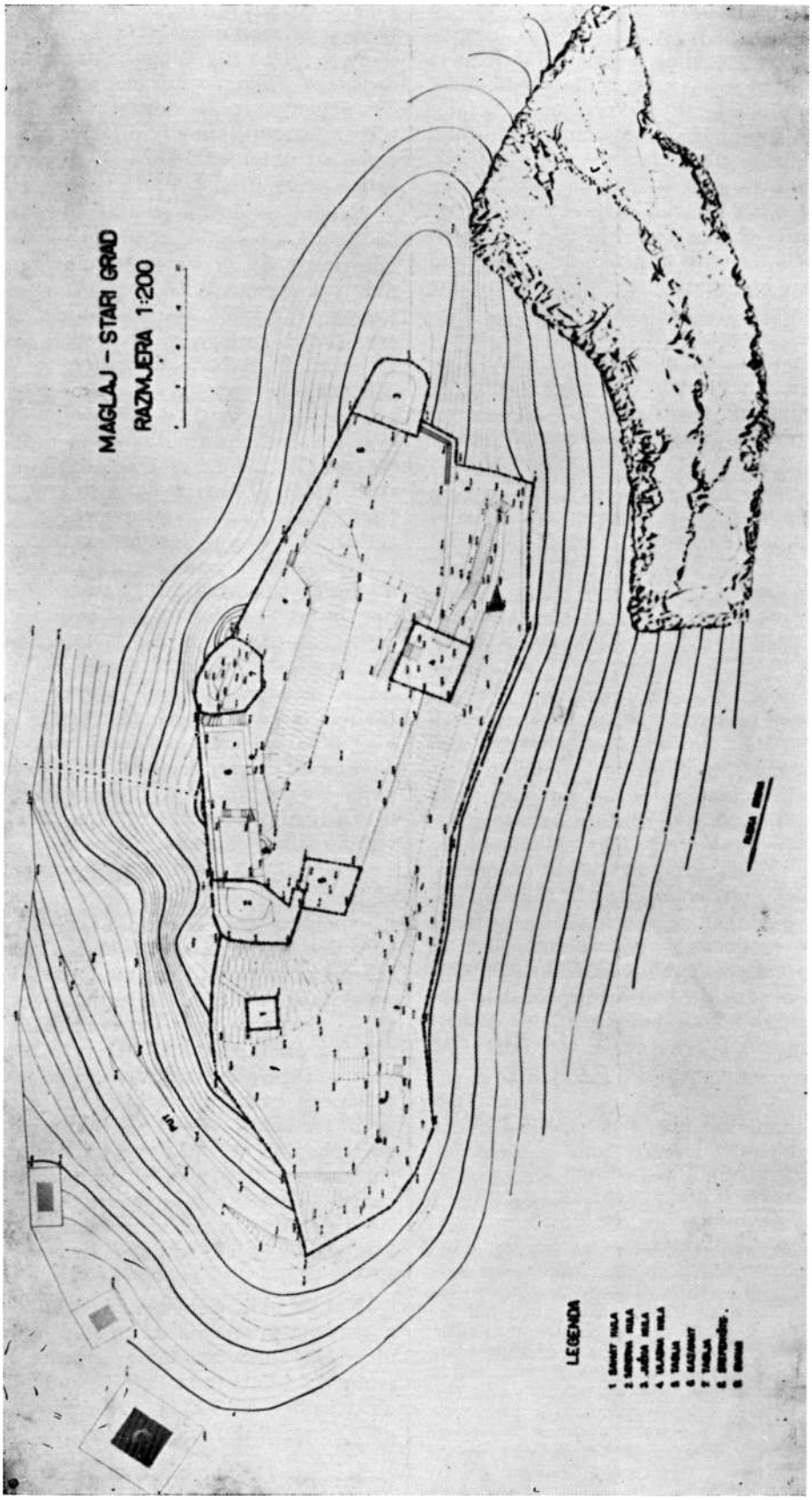
Nakon ovih čisto principijelnih i metodoloških napomena prelazimo na pregled radova po pojedinim objektima, Pri tome ćemo se zbog lakše orijentacije držati reda koji je kod opisa starih gradova jedino logičan, tj. poći ćemo od glavnog ulaza na sjevernoj strani (vidi plan na sl. 17).

[85] Radovi u 1962. godini izvedeni su uglavnom po projektu ing. arh. Esada Kapetanovića, vanrednog profesora Arhitektonsko-urhanističkog fakulteta u Sarajevu i ing. arh. Nedeljka Rosića, asistenta istog fakulteta (Projekat I), a ostali radovi po projektu prof. Ive Bojanovskog, ing. Envera Dedića i građevinskog tehničara Envera Šečića (Projekat II). U toku radova moralo se zbog nepredviđenih nalaza odstupati od oba projekta. Istraživačkim i konzervatorskim radovima rukovodio je pisac ovog članka uz pomoć Režijskog odbora i stručnjaka ing. Envera Dedić, ing. arh. Remzije Korkuta i grad. tehn. Envera Šešića. Konzultiran je i stručnjak statičar ing. Jeftić. Zidarske radove izveli su zidari — restauratori Jure Stipić, Ante Galić i drugi zidari iz Posušja.

[86] CABOGA, cit. dj., str. 22.

[87] Ibidem, str. 22.

[88] Ibidem, str. 22.

Sl. 17 Geodetski snimak starog grada Maglaja.

Kroz kapiju (sa lukom) ulazi se u dugo i tijesno predvorje (zakašnjeli cvinger), iz kojega se najprije (lijevo) skreće u obor sa sat-kulom, a nešto južnije (opet na lijevo) u kapi-kulu do koje se dolazi stepeništem. Iz kapi-kule izlazi se (opet stepeništem) u gradsko dvorište, jezgro burga-tvrđave. Dvorište je na oko 6 m. višem nivou od obora i predvorja. Dugo, dosta usko, dvorište flankirano je na istočnom bedemu sa dvije kule, dok se na sredokraći, na topografski najjačoj tački u gradu, nalaze ostaci manje turske tabije, srednjovjekovne branič-kule. Uz sjevernu kulu prislonjena je na zapadni podzid druga (također nepravilna) tabija, koja je dosad bila nepoznata (zatrpana). Sa zapadne strane, prema rijeci Bosni, ograđeno je dvorište visokim podzidom, sa kapi-kulom u sredini. Uz istočni bedem bila su još prigrađena i tri turska kazamata, od kojih su se dva sačuvala, dok je treći, onaj ispod sjeverne kule, porušen.[89] U zapadnom zidu porušenog kazamata nalazi se cisterna kružnog oblika.

P r e d v o r j e

Zapadno predziđe, podignuto u XVIII v, dugo preko 107 m, bilo je jako oštećeno od razornog djelovanja vegetacije (iz zida je raslo nekoliko većih stabala), dok su drugi dijelovi zida bili iznutra truli tako da je konzervacija ovoga zida predstavljala veći zahvat, ali čisto tehničke prirode. Ugrađeno je preko 70 m^3 novog zida, pretežno na vanjskom licu i na kruni. Kruna zida (prosj. šir. 1 m) završena je ravno do originalne visine, kako je zid bio negdje poč. XVIII vijeka izgrađen. Jedan dio ovoga zida, onaj uz kapiju, konzerviran je na dužini od 16 metara 1953. godine, ali ne do originalne visine, nego niže, pa je predstavljalo poteškoću ostvariti harmoničan prelaz od ovog nižeg na viši dio zida. Stoga je prolazni dio izveden stepenasto. Na tome dijelu je predziđe rekonstruirano u cjelini, jer je bilo potpuno uništeno (sl. 18).

U predziđu, koje je štitilo pristup od Bosne, ugrađene su brojne puškarnice. Veći dio puškarnica bio je razvaljen, pa su sve odreda obnovljene. Nivo terena u predvorju bio je uslijed velikog nanosa zemlje iz gornjeg dvorišta (jer je parapet bio porušen) zatrpan, tako da su puškarnice najvećim dijelom bile zasute kao i mala vrata u južnom zidu predvorja (»Halenska vrata«). Zato je nivo predvorja spušten do originalne kaldrme (25 cm ispod puškarnica), odnosno do praga Halenskih vrata. Time su puškarnice dobile svoju normalnu visinu — za vojnika u ležećem ili klečećem stavu. Na taj je način i korisna visina predziđa u predvorju podignuta do nešto više iznad dva metra, dok je prosječna visina njegovog vanjskog lica 4,5 metra. Obnovljena su tzv. Halenska vrata (sa lukom. koji je bio djelomično oboren), a da se sa te strane spriječi nekontrolirani ulaz u grad, postavljena su željezna vrata sa rešetkama. I zid iznad vrata je konzerviran. Manji zahvat učinjen je i na kruni zida iznad (glavne) ulazne kapije, koja je dobila i nova hrastova vrata sa okovom.

O b o r

Sudeći po tehnici zidanja i po vrsti kamena, obor je nastao u isto vrijeme kad i predvorje, poč. XVIII st. Zidan je dosta loše kao i predziđe.[90] Aktuelno stanje zidova u oboru bilo je također vrlo loše, naročito podzida prema predvorju na kome je potpuno obnovljeno lice i dio jezgra na dužini od 34 metra do prosječne visine od 3 metra. U toku radova otkopan je u sondi X ulaz u obor. Otkopani su kvaderi dovratnika (od sedre) i dijelovi luka od sedre, što je dalo podatke za rekonstrukciju vrata. Luk je izveden prema lukovima na prozorima sat-kule (sl. 19).

Raščišćavanjem vanjskog bedema obora utvrđeno je da je i ovaj bedem imao banket sa prsobranam, sve do iza sat-kule. Na bedemu je popravljena kruna, uređen je banket i puškarnice u prsobranu. Očišćeni su i popravljeni i otvori za oticanje vode, koji su vertikalno ugrađeni u banket (slične otvore imamo i na turskom kaštelu u Srebrenici).

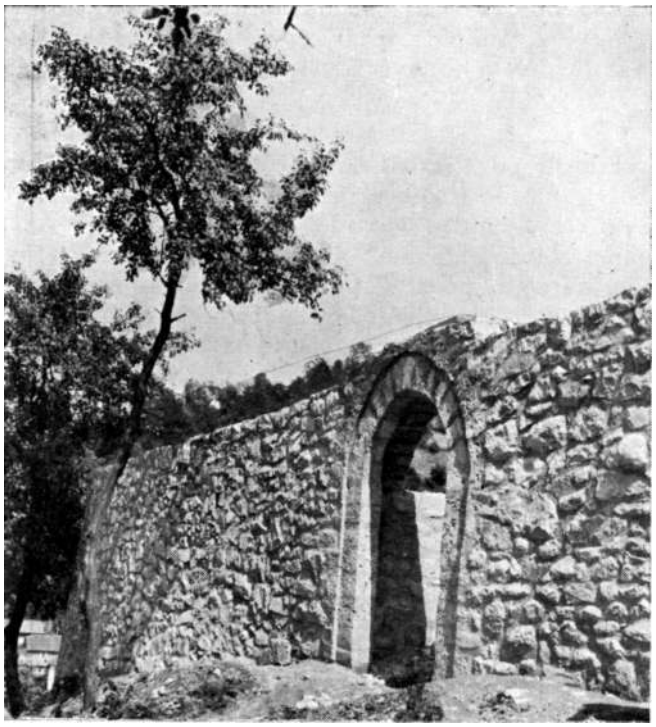
Dio podzida uz kapiju konzerviran je 1953, pa je njegova visina diktirala i visinu ostalog dijela podzida. Stoga podzid nije obnovljen u originalnoj visini, koja se dade odrediti po obrisu na istočnom uglu velikog podzida, a koja je sa unutarnje strane obora bila visoka (najmanje) za visinu ljudskog stasa, sa puškarnicama prema zapadu. Svakako je

[89] TRUHELKA, cit dj. str. 82. i slika str. 84. Objekat je početkom XX st. još stajao. Šut je u cjelini stajao nedirnut.

[90] Uopće turski su zidovi zidani slabije od srednjovjekovnih i na njima je i bilo najviše potreba konzervatorske intervencije.

Sl. 18 Pogled na predvorje i obor nakon konzerviranja.

Sl. 19 Restaurirana vrata koja vode u obor sat-kule.

i tu bio banket sa prsobranom. Podzid je obnovljen kao ograda i pri vrhu sužen na 0,60 m (sl. 18).

U južnom zidu obora postojala su još jedna vrata sa stepenicama koje su vodile u predvorje. I ona su samo djelomično obnovljena. Inače, iz obora nije bilo direktnog ulaza u dvorište grada. U oboru je također niveliran teren, pa su u prostoru ispod tabije nađeni temelji recentnije zgrade, a iza sat-kule podzid koji je također obnovljen. U svemu je u oboru ugrađeno oko 71 m^3 novog zida.

K a p i - k u l a (Širbegova kula)

Na ovom teško oštećenom objektu, visokom 12, a širokom 8 m, izvedeni su obimni i složeni poslovi. Uslijed pritiska svoda bio je zapadni zid kule na dva mjesta — uz uglove — vertikalno raspukao, pa je postojala latentna opasnost da se sruši gornji dio objekta sa svodom. Osim toga je sjeverni zid kule, baš na osloncu svoda, bio sasvim istrulio i istanjen (na svega 25 cm), što je opasnost od rušenja svoda povećalo. Na tom je mjestu trebalo zatvoriti veliku havariju u zidu (oko 15 m^3 zida) i dograditi više od dva metra zida u visinu. Da bi se objekat stabilizirao, po savjetu stručnjaka statičara, proširen je stari upornjak uz sjeverni zid kule (pomaknut je od starog zida za oko 70 cm), sa zadatkom da spriječi daljnje širenje dubokih pukotina u zapadnom zidu kule, čime će i svod dobiti čvršći oslonac. Sa konzervatorskog stanovišta time se nije izmijenila autentičnost arhitekture, jer je na istom mjestu u zapadnom podzidu već postojao manji kantrafor (sl. 20). U svrhu konsolidiranja stegnut je zid zapadne kule željeznom stegom, a kula dozidana za 0,80 m iznad tjemena svoda i pri vrhu vezana armiranobetonskim serklažom. Svod koji je na više mjesta bio oštećen konzerviran je injektiranjem i plombiranjem.

Osim izloženog statičko-tehničkog zahvata, koji je sam po sebi predstavljao složen (i opasan) posao, a koji je riješen sa punom stabilizacijom objekta, trebalo je naći i autentično rješenje prolaza iz kule u dvorište grada, koje je na višem nivou. Istočni zid kule, onaj prema dvorištu, bio je uglavnom pao (sl. 22), a nikakvih autentičnih podataka nije bilo o njegovom ranijem izgledu. Problem je bio težak iz razloga što je nivo u kuli mnogo niži od nivoa dvorišta. Visinska je razlika (poslije nasipavanja dvorišta) iznosila preko 3 m. Postavljalo se pitanje kako se ulazilo u dvorište i gdje je bio prolaz.[91] Ispitivanjem objekta (i uz pomoć starijih mještana) dobijeni su ovi podaci: u zidu prema dvorištu bila su dva prolaza, donji i stariji, a kad je ovaj zatrpan (u vrijeme nasipavanja dvorišta), u dvorište se ulazilo kroz gornji otvor u visini prvoga sprata, do kojeg se dolazilo stepenicama (oko 15 stuba u kuli). Novootvorena vrata i zid uz njih oslanjali su se samo na hrastovu gredu (!) koja je bila postavljena iznad donjih vratiju, koja nisu nikad bila zazidana nego samo zatrpana. Analizom turske arhitekture općenito, a posebno same kule, došlo se do zaključaka da je na mjestu gornjeg prolaza morao ranije biti neki otvor zbog osvjetljenja, vjerojatno prozor.[92] Kada je donji prolaz bio zatrpan, ovaj je prolaz po svojoj prilici bio proširen i funkcionalno iskorišten kao vrata. Samo se tako može objasniti činjenica da je istočni zid skoro čitav pao, jer je nakon adaptacije bio fundiran na gredi. Stoga je zid vraćen u prvobitno stanje, rekonstruiran je sa donjim vratima (na luk) i prozorom iznad njih (sl. 23).

S obje strane prozora obnovljeni su (iznutra u zidu) dolapi. Prozor je na vanjskom licu obnovljen u četvrtastom obliku (sa demirima), dok je iznutra, kao i dolapi, izveden u oštrom luku, prema originalnom stanju.

Stubište koje iz kule vodi na dvorište izvedeno je dvostrukim stepeništem uza zid kula, iako bi bliže autentičnoj situaciji bilo stepenište koje bi izlazilo na dvorište u ravnoj liniji. Takvo bi rješenje i estetski bolje odgovaralo, jer bi se na izlazu iz kule izbjegao »sudar« sa kamenom masom podzida vis-a-vis. Međutim, u tom bi slučaju stubište sasvim presjeklo gradsko dvorište u dva dijela, a to bi u savremenoj namjeni imalo štetnih posljedica. Stoga je, na izričiti zahtjev kumunalnih faktora, učinjen ustupak praktičnom korištenju dvorišta (sl. 23).

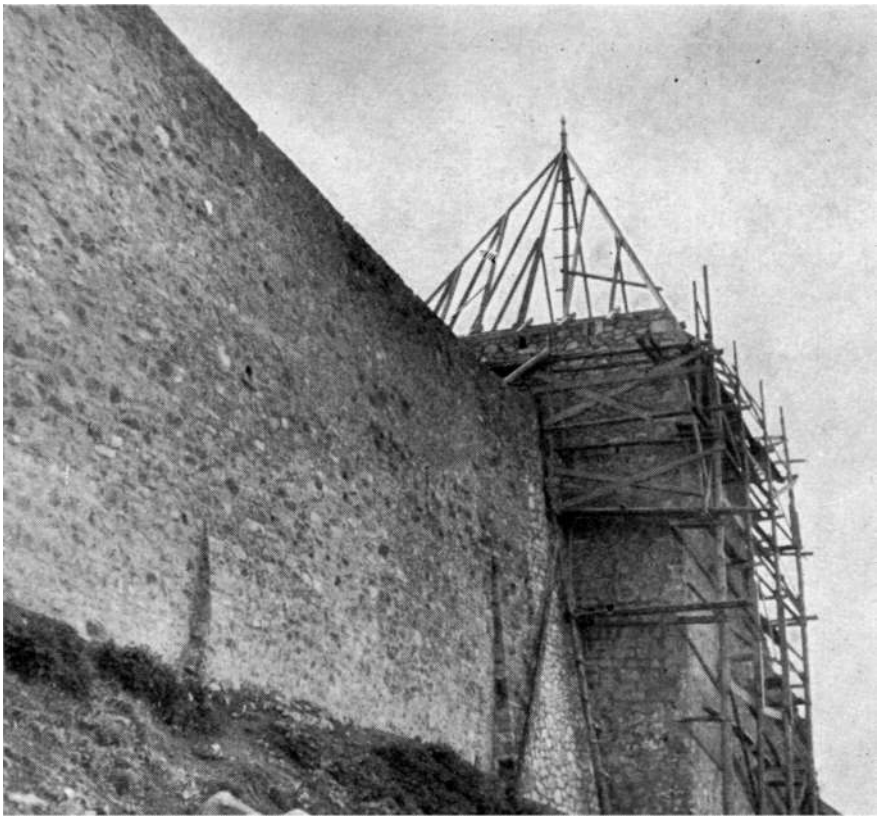
Za zaštitu svoda, i da se naglasi vertikalna silhueta grada, pokrivena je kapi-kula (po projektu I) visokim drvenim krovom od šindre. Takav krov

[91] Truhelka o tome na cit. mjestu ne govori.

[92] Osjećam potrebu da se zahvalim prof. Đ. Mazaliću koji mi je svojim odličnim poznavanjem obrambene arhitekture savjetom pružio pomoć u ovom kompliciranom problemu, a i inače.

Sl. 20 Stanje zapadnog podzida prije konzervacije.

Sl. 21 Zapadni podzid obnovljen.

nije autentičan, kako se to lijepo vidi na graviri iz 1697, ali je historijski opravdan i ambijentski potpuno logičan. Time je ovaj objekat prilično izmijenio raniji izgled. Da bi se donekle razbila monotonija kamene, sive plohe zida, ugrađene su pod krovom puškarnice koje bi trebalo da djeluju kao neka vrsta kruništa (samo bi morale biti veće, što je greška izvođača) (sl. 23).

Ogradni zid stubišta, koje vodi iz predvorja u kapi-kulu, (neka vrsta barbakane), obnovljen je u donjem dijelu u obliku ravnog zida, dok je sačuvani dio uz kulu konzerviran u strmoj liniji kao ruševina. Na početku stubišta je dograđeno pet stuba zbog niveliranja terena u predvorju.

Da bi se drenažne vode koje za velikih kiša prodiru kroz zapadni podzid izvele iz grada, provedena je drenaža kanalom, (dugim 18 m) koji iz rova sonde V prolazi ispod stubišta kroz kulu do Halenskih vrata u predvorju.

U obnovu kapi-kule ugrađeno je 65 m^3 novog zida.

Južna kula (Dizdareva kula) sa kazamatom

Kula je konzervirana još 1953. pa na njoj ovoga puta nisu izvođeni zidarski radovi osim dersovanja. Sonda iskopana u samoj kuli pokazala je da su joj zidovi u osnovi srednjovjekovni i da je tek naknadno zasuta (ispunjena) u prizemnom dijelu.

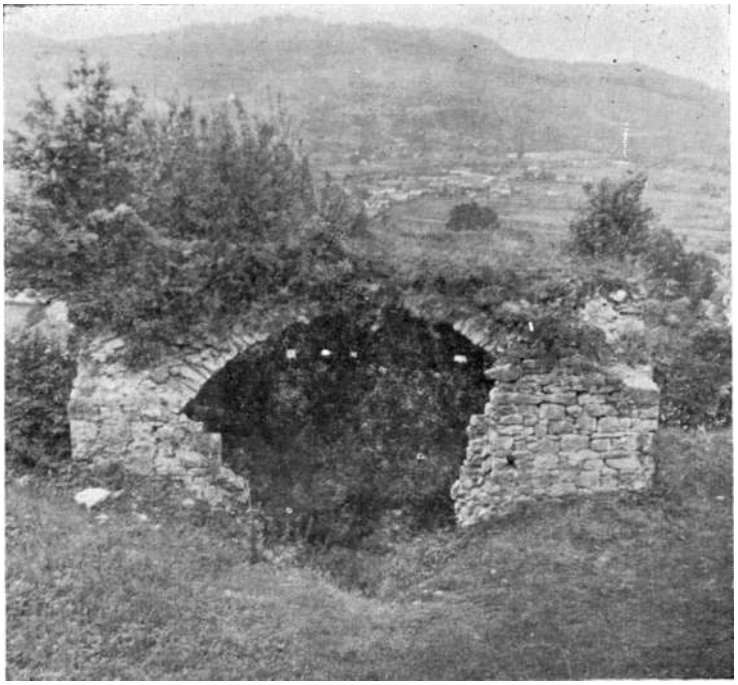
Gotovo je u cjelini obnovljena kamena zidna oplata kazamata, a svod kazamata koji je bio napukao popravljen je injektiranjem pukotine i postavljanjem novog hidroizolacionog sloja po svodu. Objekat je dobio i novu ogradu, iako je originalno bio bez ograde, sa ravnim »krovom«.

Nakon ovih radova postignuta je baš ovdje maksimalna slikovitost i harmonija linija i oblika, koju još treba dopuniti izgradnjom krova sa vidikovcem na kuli (sl. 24).

Branič-kula

O promjenama na ovome objektu bilo je već govora, Turci nisu ovdje ništa doziđivali ni pregrađivali, osim što su — nakon obaranja srednjovjekovnog donžona — nasuli prizemni dio i tako dobili plato za tabiju. Stoga je ovaj objekat, koliko se sačuvao, tretiran kao ruševina iz srednjeg vijeka i kao takav konzerviran (sl. 3 i 25).

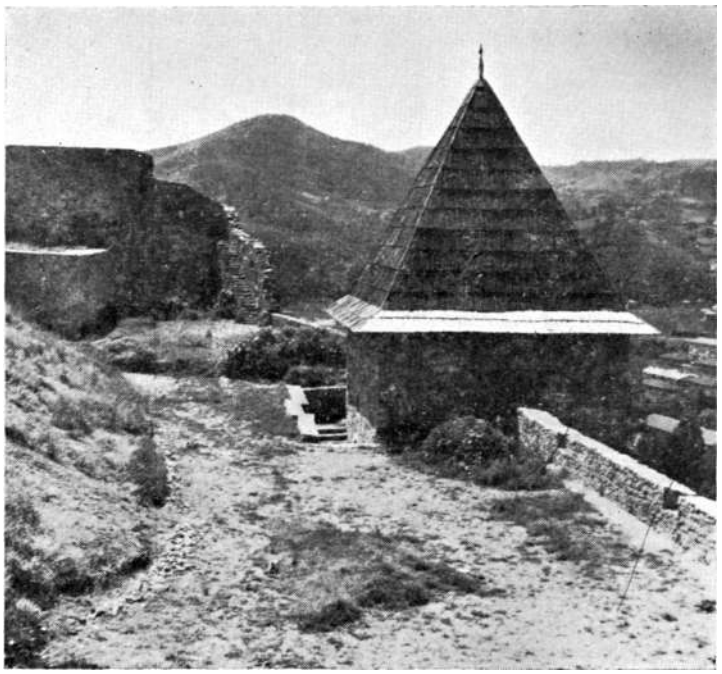
Pošto je objekat potpuno otkopan, obnovljen mu je dobar dio oplate u temeljima poligona, koji su se sa dvorišne strane bili sačuvali do visine od 0,50 do 1,30 m. Istočni, viši dio, koji je služio kao prsobran tabije, konzerviran je kao ruina, što djeluje impresivnije, slikovitije i autentičnije. Da bi se akcentirala linija donžona i izvukla iz mase istočnog zida-bedema, objekat donžona je povišen za nekih 40 cm. Otkopan je i konzerviran prostor tamnice i spremišta u temeljima kule, koji su — po srednjovjekovnom običaju — fundirani na živoj stijeni (sl. 5). Obnovljena su i uz pomoć jakih željeznih traverza (koje su zamaskirane) učvršćena oba otvora za bombarde (sl. 5a). Rekonstruiran je i prozorčić na tamnici. Obnovljeno je i stepenište između donžona i susjednog kazamata (sl. 26).

Sl. 22 Ruševina kapi-kule sa dvorišne strane.

Veliki kazamat

Ovaj veliki objekat iz kraja XVII v. (dug 10,30, širok 3,00,1 visok 3,15 m) bio je sav zarastao u vegetaciju i zasut u šut. Veći dio oplate bio je otpao (sl. 3). Na svodu je nastala velika havarija jer je palo oko 10 m^2 svoda (sl. 27). Do toga je došlo zato što je u istočnom bedemu, na kojem je bio fundiran zid kazamata, nastala velika šupljina tako da se bedem držao samo na vanjskoj oplati.

Sl. 23 Kapi-kula sa dvorišne strane nakon obnove.

Sl. 24 Ansambl uz južnu kulu poslije zahvata.

Sl. 25 Pogled na veliki kazamat nakon obnove. Gore (u sredini) je stepenište porušenog »trijema« (str. 82).

Sl. 26 Tamnica i otvor za osvjetljavanje tamnice na donžonu. U sredini bedema se vidi južna topovska strijelnica (»Kanonenscharte«).

Teško oštećeni objekat potpuno je konsolidiran. Najprije je špar-betonom nabijena havarija u bedemu, a zatim (na jakoj betonskoj ploči) obnovljen porušeni zid kazamata, te restauriran svod. Vanjsko lice građevine obnovljeno je kamenom iz ruševine da se sačuva patina starine. Kazamat je na vrhu završen ravno do originalne visine sa nasipom koji nije mijenjan. Sve perforacije u zidu prema dvorištu, vrata i tri prozora, restaurirani su tačno prema elementima koji su utvrđeni na objektu/Ukupno je ozidano preko 40 m^3 novoga zida (sl. 25).

Ansambl oko cisterne

U uglu između sjeverne kule i gore opisanog kazamata bio je krajem XVII v. sagrađen još jedan, nešto manji kazamat (dug 7 m), koji je vjerojatno korišten za barutanu. Zbog tjesnoće prostora bio je izgrađen preko same cisterne, tako da mu je pod ležao na svodu cisterne, izvedenom u obliku polukalote. Kazamat je početkom XX v. još stajao, ali je sada porušen. Djelomično se sačuvao samo teško oštećeni prednji zid (sl. 3).

Pošto je šut uklonjen i ruina raščišćena, vjerno je obnovljen prednji zid sa nišom, koja je rasterećivala polusvod cisterne i ujedno služila kao ostava za sudove. Zid je restauriran do oslonca svoda (sl.,28). Istočni zid kazamata potpuno je obnovljen i uređen kao banket uz istočni bedem. U jakom zidu koji dijeli ova dva kazamata, bio je uzidan »tijesni trijem« sa stepenicama kojima se moglo izaći na kazamate i bedem.[92a] Sada je taj trijem

[92a] TRUHELKA, cit. dj., str. 83 i slika na str. 84.

porušen. U šutu su otkopane stepenice trijema i konzervirane (sl. 25).

Cisterna je bila potpuno zatrpana.[93] Osim kamena i šuta, iz nje je izvađeno oko 60 manjih topovskih kugli od željeza i raznih drugih predmeta od gvožđa iz novijeg doba. Zidovi su bili dobro sačuvani, pa su donji srednjovjekovni dijelovi od sedre samo pokrpani, a gornji kameni dio sa polukalotom obnovljen. Da se pogledu ne bi zaklonila polukalota svoda, oko cisterne je ozidana niska ograda. Time je dobiven privlačan kutak, oživljen šupljinama u zidu, nišom i svodom (sl. 28).

Sjeverna (Kapetanova) kula

Na ovom šestostranom objektu, visokom preko deset metara, obnovljena je oplata vanjskog zida od strane obora i dograđen obrušeni dio u visini puškarnica. Kula je nastala adaptacijom ugla srednjovjekovnog bedema — iznutra je prigrađen zid — a kasnije je još prizemni dio zasut zemljom i čitav objekat, do pod puškarnice, ojačan iznutra prstenom, debelim 1,20 m, čime je povećana otpornost građevine prema topovskoj vatri. Iznad ovog ojačanja zid-prosobran je debeo samo 0,85 m (izgleda da je to debljina bedema srednjevjekovnog burga!) i perforiran nizom puškarnica koje su restaurirane. Rekonstruiran je i ulaz u kulu sa istočnog bedema, a ovaj u dvorištu, do kazamata, uređen. Uz kulu, iznad malog bastiona, sačuvao se dio zapadnog bedema srednjovjekovnog grada, visok oko 8, a širok samo 0,85 metara (sl. 29). Još kr. XIX v. kula je bila pokrivena niskim segmentnim krovom, (sl. 16). Programom konzervacije ne predviđa se obnova krova.

U sondi, koja je iskopana u kuli, u nasipu, otkopano je desetak kamenih kugli (kalibra 120, 100 i 90 mm). Iskop se morao obustaviti jer se u ojačanju zida pojavila veća havarija. Nasip je dubok više od tri metra. Kula je po svoj prilici nasuta u prvoj fazi adaptacije. U isto vrijeme treba datirati i izgradnju unutarnjeg zida.

Objekat 5 (tabija)

Objekat je izgrađen u isto vrijeme kad i zapadni podzid i s njim sačinjava jedinstvenu cjelinu. Bio je potpuno zatrpan, pa se za nj dosad nije znalo. Ovaj (nepravilni) bastion mogao je da primi samo jedno oruđe. Vanjski su mu zidovi ojačani (do 2,00 m) pa je očito da mu je bio zadatak zaštita novopodignute ulazne kapije. Objekat nije obnovljen do potrebne visine, a završen je ravnom krunom, što može biti samo privremeno rješenje. Izgradnjom kruništa na njegovoj sadašnjoj visini dobio bi se vrlo efektan detalj, a posjetioci bi bili zaštićeni (sl. 4 i 29).

[93] Truhelka je u svom tlocrtu starog grada Maglaja (o. c, str. 84) cisternu nacrtao na krivo mjesto, uz veliki kazamat. Cisterna u stvari leži ispod manjeg kazamata do sjeverne kule.

Sl. 27 Havarija na svodu velikog kazamata.

Zapadni podzid

Kako smo vidjeli, zapadni podzid je nastao u drugoj fazi kao potreba da se grad prilagodi artiljerijskoj koncepciji. U nižim, dijelovima širok je oko 1,80, a pri vrhu samo 1,00 m. Gornji, slobodni dio, koji je kao prsobran zatvarao dvorište, sasvim je porušen pa mu se ne zna izgled i visina. Ipak se može sa velikom vjerojatnošću pretpostavljati da je imao otvore za topovska oruđa, kao što je to npr. slučaj sa nešto mladim Srebrenikom na Tinji.

Dobrim dijelom bila je otpala oplata, a bila su potrebna i veća obrušavanja istruljelog zida, u kojem se nataložio humus i razvila bujna vegetacija, koja je korijenjem teško oštetila tkivo zida (sl. 20). Podzid je obnovljen kamenom iz ruševine i usklađen sa starim ziđem. Uz sjeverni zid kapikule iz konstruktivnih razloga ojačan je kontrafor. Pri vrhu je podzid završen ravnim parapetom (debljine 0,60 m), sa izrezima, čime se htjelo naglasiti da nije završen (sl. 21 i 29).

Istočni bedem

Ovaj dio gradske arhitekture bio je najviše izložen ne samo neprijateljskoj vatri nego i atmosferskim uticajima. Stoga su na njegovu platnu vidljive mnoge zakrpe i popravci na svim dijelovima, tako da se teško može pratiti struktura. U bedem su organski uklopljene obje kule i donžon, što svakako predstavlja srednjovjekovnu osnovu grada, koja je kroz šest stoljeća doživjela razne havarije. Na vanjskom licu konzervirane su brojne breše, a na mjestima gdje su veća stabla (dud i makljen) pokrenula veću masu zida bedem je konsolidiran. Sa unutarnje strane popravljeni su prsobrani i banket i uređeni vertikalni ispusti za vodu

na banketima. Prsobrani i banket podignuti su do originalne visine, kakva im je data vjerojatno poč. XVIII v., dok je srednjovjekovni bedem bio nešto viši (sl. 3, 24, 25, 26 i 28).

Najveći posao na ovome bedemu izveden je pod sjevernom kulom. Tu je tokom vremena potpuno istrunula stijena (na dužini do 15 m), na kojoj je bedem fundiran, tako da je temelj bedema bio podlokan i stršio iznad stijene. Za sanaciju ovoga mjesta ozidan je jaki kontrafor (podzid) i u nj uzidano 25 m^3 zida.

Osim opisanih zahvata na konzervaciji i obnovi zidnih masa (ugrađeno je svega 722 m^3 novoga zida), izvedeni su i mnogi drugi radovi. Dersovane su sve zidne plohe unutar grada (2039 m^2 zida), ostalo je da se dersuju samo vanjske strane kula, istočnog bedema i predziđa. Iskopano je 617 m^8 zemlje, što je omogućilo da se raskrče ruševine i detaljno istraže elementi arhitekture u razvoju grada. Pošto su se radovi izvodili na visokim objektima, podignuto je preko 900 m^2 teških i montažnih skela, Da bi se posjetiocima omogućilo ugodnije kretanje po gradu, obnovljeno je 114 m stepenica. Uklonjena je vegetacija koja je ugrožavala zidove, kanalizirane drenažne vode i obavljeni drugi brojni poslovi. Kroz sedam mjeseci rada (12. VII do 6. X 1962. i 15. V do 15. IX 1963. g.) u potpunosti je saniran čitav grad. Za sve radove je utrošeno nešto preko 16,000.000. - dinara, Time su završeni poslovi iz prve etape koja je obuhvatila konzervaciju grada.[94]

Restauracija branič-kule

U drugoj etapi potrebno je da se grad adaptira za savremene potrebe. Stoga je potrebno da se ide na izvjesne rekonstrukcije i restauracije. Neki od ovih zahvata nužno su povezani uz samu konzervaciju objekata, dok bi drugi doprinijeli većoj atraktivnosti spomenika.

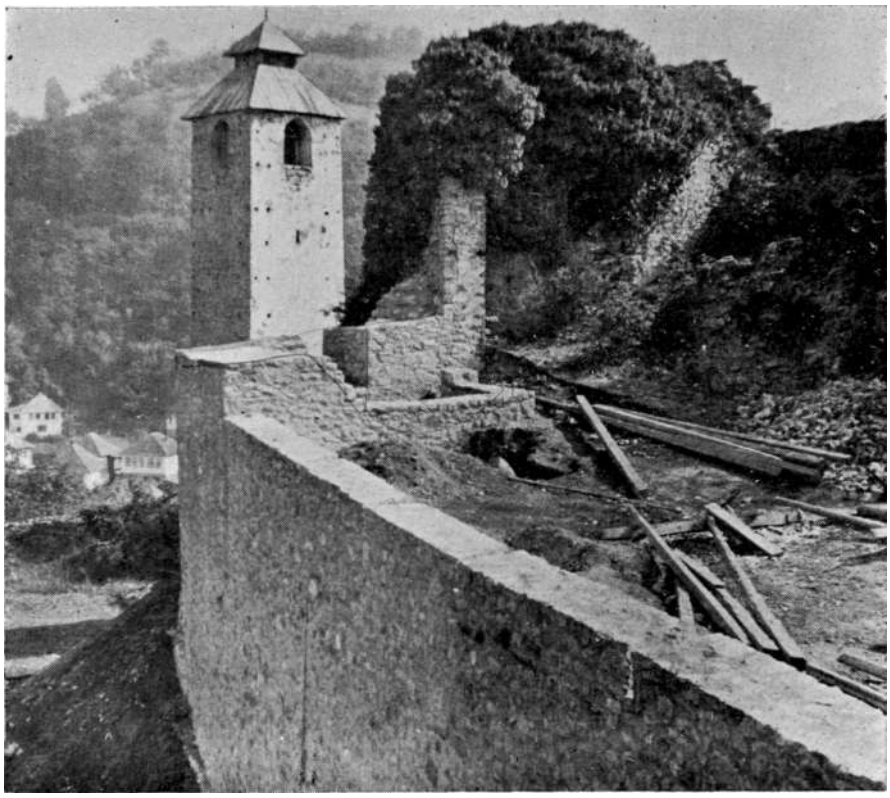
Restauracijom donžona postigla bi se impresivna privlačnost, a dinamikom ritma njegove gornje konture razbila sadašnja razvučenost (sl. 31). Objekat bi se mogao vanredno iskoristiti u turističke svrhe. Restauracija branič-kule ne bi bila ni teška (poznati su svi elementi, postoje brojne analogije kako na našem tako i na srednjoevropskom prostoru) ni skupa stvar. U Evropi se danas restauriraju s uspjehom čitavi gradovi, a ne samo pojedine zgrade i njihovi dijelovi.

Postavljanjem krova na južnu kulu dobio bi se još jedan privlačan objekat sa vidikovcem i malom kafanom. Sa ove kule otvara se upravo fantastičan pogled na slikovitu i pitomu dolinu Bosne i susjedne brežuljke na lijevoj obali rijeke.

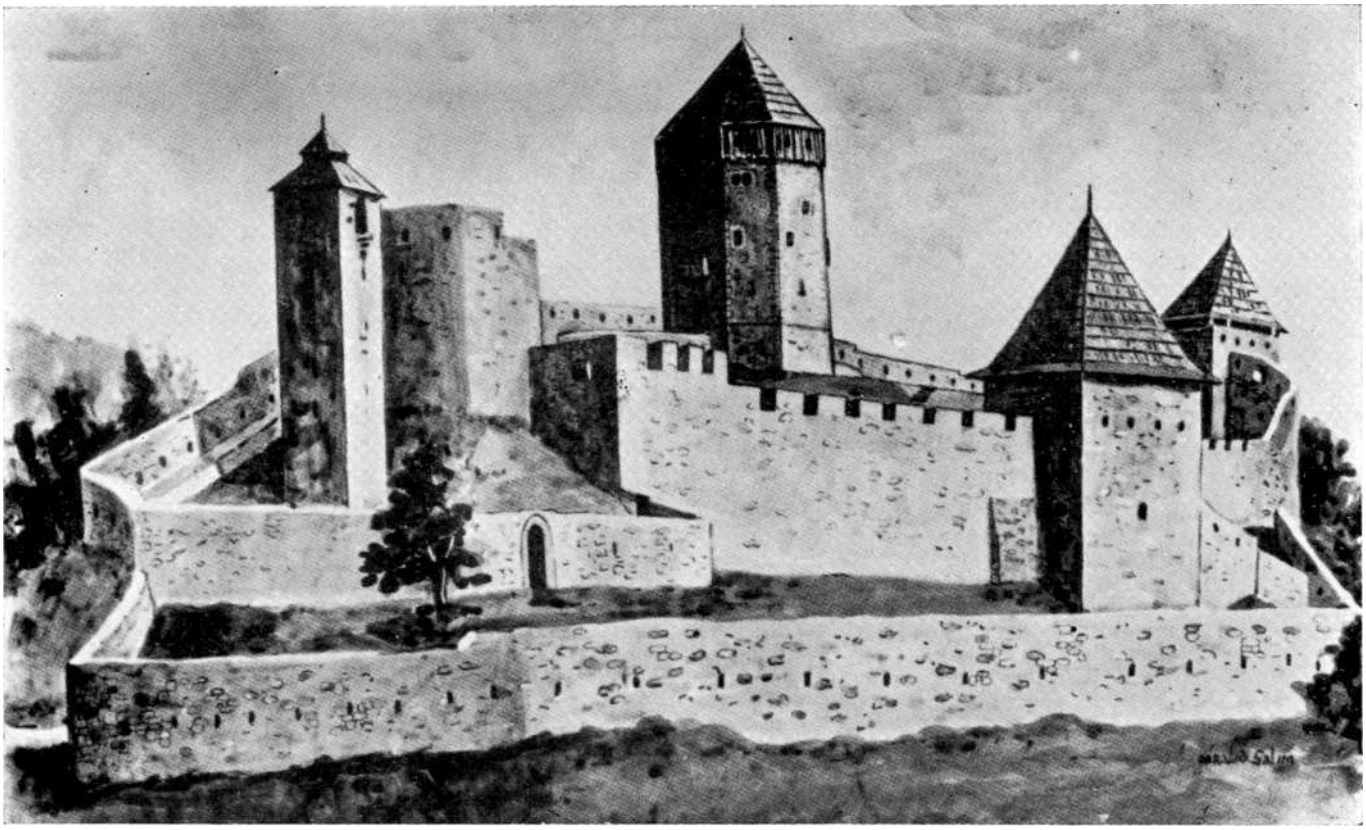
[94] Dokumentacija o istraživačkim i konzervatorskim radovima na starom gradu Maglaju nalazi se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu pod brojevima 03-1388/62 i 05-936/63.

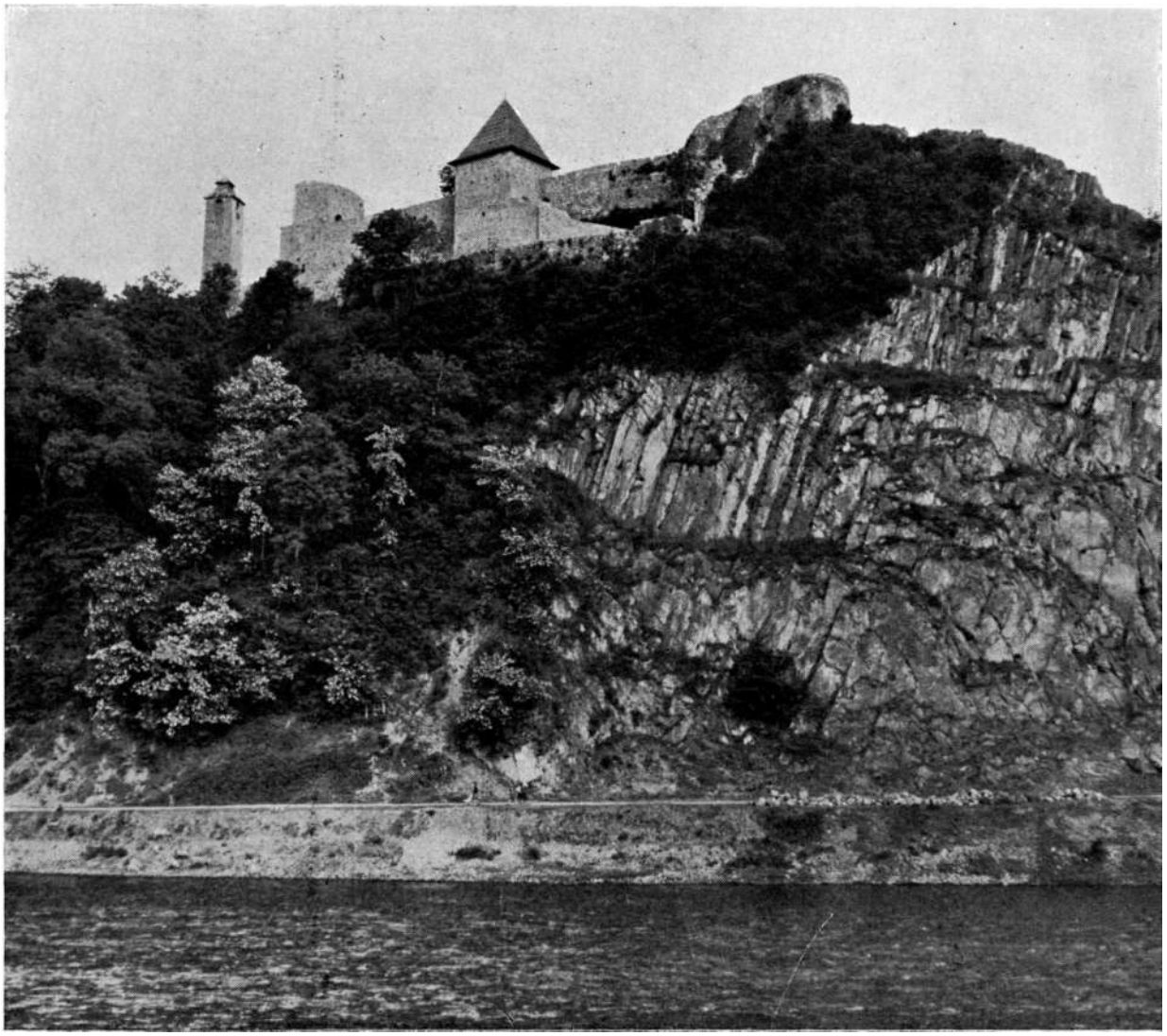
Sl. 28 Ansambl oko cisterne — sa sjevernom kulom. Lijevo se vidi sat-kula.

Sl. 29 Sjeverni bastion i kula sa srednjovjekovnim (kontrolnim) zidom, nakon obnove.

Sl. 30 Zamišljeni izgled grada nakon restauratorskog zahvata na branič-kuli i južnoj kuli — u drugoj fazi. Grad više ne može dobiti izgled srednjovjekovnog burga, jer je izmijenio tlocrt pregradnjama u XVII vijeku.

Sl. 31 Pogled na Maglaj sa zapadne strane — sa lijeve obale Bosne.

Vrlo efektan detalj dao bi se postići i na bastionu uz zapadni podzid izgradnjom kruništa (sl. 30).

Ozelenjavanjem unutrašnjih površina, postavljanjem klupa i potrebnih ograda zbog sigurnosti posjetilaca, osvjetljavanjem unutrašnjosti grada i njegovih vanjskih masa, zatim izgradnjom udobnijeg prilaza gradu i drugim manjim zahvatima, grad bi dobio sve uslove da postane vrlo privlačan objekat ne samo za građane Maglaja nego i za strance. Objekti kazamata, kula i tabija dadu se lijepo urediti za potrebe ugostiteljstva, a dvorište za večernje priredbe. U oboru bi se mogao u odgovarajućem stilu podići i novi, manji objekat, ako bi to bilo potrebno. U vezi sa bilo kojom namjenom potrebno je da se uredi higijenski zahod negdje iza Halenskih vrata (gdje je sudeći po nazivu i ranije bio).

Ali, prije svega je potrebno da se u gradu postavi čuvar i uvede nadzor. Bilo bi, za početak, najbolje da se na gradu otvori mala bosanska kafana a njezin personal da vodi brigu o održavanju grada i vladanju posjetilaca. Ako grad ostane bez čuvara i određene namjene, odnosno ako se u grad ne vrate ljudi, grad je unaprijed osuđen na propadanje.

Sa malo sredstava grad bi mogao za Maglaj postati koristan objekat, a za cijelu zemlju privlačan spomenik, na tako frekventnom putu kao što je dolina Bosne.

RESEARCHES AND WORK ON CONSERVATION OF THE OLD CITY OF MAGLAJ

The old city of Maglaj in the river Bosna valley is an authentic mediaeval town. It was built on the left bank of the river, which was, regarding the conditions of the time, a dominant position. Keeping step with time, this city gradually adapted itsefl to the ever-increasing gun fire (during 17th and 18 th centuries), and finally was transformed into an artillery fortification. During Turkish period the city got its present-day appearance but lost its strategic significance, and having lost it, was abandoned in 1878.

Abandoned by men and left to the destroying influence of time, the city was slowly going to ruin. The corrosive action of plants quickened the destruction of already rotten ramparts and towers. Therefore considerably important operations were performed during 1962 and 1963 in order to conserve in the first phase the most damaged objects. Together with the execution of work on conservation, the city (which is, as historical monument, under the state protection) was examined from the aspect of its history and archaeology. Narrative sources do not abound in informations about the city, and even when there are some, they are of a comparatively later date.

The city is mentioned for the first time 16. IX 1408, in a charter of the Hungarian-Croatian king Sigismund, during the war between Sigismund an the Bosnians. At that time this Bosnian city was temporarily in possession of the Hungagian army. Systematic archeological excavations showed that the city arised by the end of the 14th century, during successful wars Bosnian king Tvrtko fought against Hungary (in Croatia) after the death of the Hungarian-Croatian king Ljudevit I. Neither the remains of the pre-historic Illyrian settlement (Walburg) nor the early mediaeval fortification have been found at this place. If there existed in 12th and 13th centuries a supposed fortified parish (Fluchtburg), it was replaced in the late 14th century by the new and stronger edifice which is mentioned for the first time in 1408.

This edifice represents a more developed type of a city with a protective tower (Beggfrit) and high bastions flanked at the south corner by a smaller tower (Eckturm), which probably served to protect a dwelling (Palas). The entrance gate was built into the west bastion ,and las essentially retained its mediaeval form till now. The ground scheme of the mediaeval city is represented on the picture No 4. The 15th century city of Maglaj gives impression of a late Gothic city but without its ornaments and comfort, and without that picturesqueness which is characteristic of western Gothic cities. It is still dominated by the massive protective tower.

Besides a considerable amount of Slavic ceramics (which, in author's opinion, dates from 13th to 15th centuries), there has been digged up a depot of six mediaeval helmets from 14th century in the course of archaeologic excavations; the helmets belong to the so called Kesselhaube type (pictures 8 and 9). An important discovery is also a small bombard made of cast iron and dating at the latest from the second quarter of 15th century (pictures 10 and 11). Furthermore, two specimens of some mediaeval weapon, probobly tenons for throwing burinng tow (Pechlarize), have been discovered (picture 13). All these mediaeval finds have been digged up at the depth of about 2 meters, under the layer of Turkish dike, in the town's yard.

The Turks made alterations in the city construction adapting it to the new artillery demands. They pulled down the protective tower and transformed it into a smaller irregular bastion. The east rampart was lowered; the west one was pulled down and its material was used for building the big west supporting wall with a smaller bastion at the north corner. The interior wail was built as an annex to the north tower, which was thus adapted for protection of the main gate. The »Kapi-kula« (Thorturm) was also built as an annex above the entrance to the town's yard. These changes were preformed in the first half of 17th century. By the end of 17th century the Turks built three massive casemates and a »kapi-kula«, and by the beginning of 18th century a vestibule (Zwinger) and a stock-yard. Thus the fortification got its definitive shape (picture 17).

Concluding the first chapter the author gives *a* brief survey of the development of the settlement of Maglaj; valuable data concerning this development have been found on engravings from the time of the raid of Prince Eugene of Savoy on Sarajevo, in 1697.

In the second part of the article, the author informs about the work on conservation of individual objects of the town. First he discusses the fundamental attitude, and then the operations performed on individual objects. In the conclusion he gives suggestions for the restoration of the protective and south towers and other objects in the town, which would make it accessible to tourism.

All researches and work on conservation of this old city were organized and executed by the Institue for the Protection of Monuments of Culture of SR B&H, under the author's guidance.

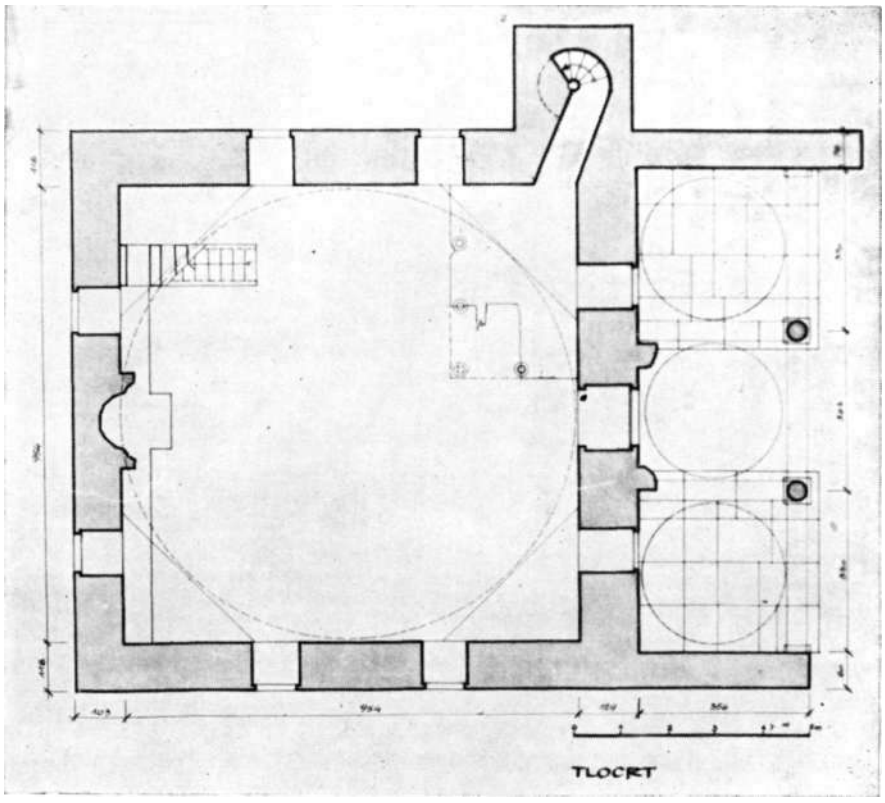
HUSREF REDŽIĆ

RESTAURATORSKO-KONZERVATORSKI RADOVI NA »GLAVICI« DŽAMIJI U LIVNU

U osmanskoj arhitekturi potkupolne džamije predstavljaju njen najviši domet i najadekvatniji umjetnički izraz. U Bosni i Hercegovini po broju potkupolnih džamija Livno dolazi odmah poslije Sarajeva u kome gradu od nekadašnjih sedam potkupolnih džamija danas je sačuvano još šest.

Do nedavno u Livnu je bilo pet potkupolnih džamija: »Džumanuša«, džamija Sinan Čauša, 1529 g.; »Perkuša«, džamija Muhamed Spahije, 1563 g.; »Begluk«, Lala Pašina džamija, 1567/68 g.; »Balaguša«, Balagijina džamija, 1586 g. i »Glavica«, Dukatara hadži Ahmeda, 1587/88. Svi drugi bosansko hercegovački gradovi, čak i centri kao što su Travnik, Banja Luka i Mostar, imali su manji broj potkupolnih džamija. Ovo možemo objasniti tim što je Livno bilo značajno kao najzapadniji turski centar prema Dalmaciji, pa se može razumjeti posebno naglašena težnja Turaka, da se ovom gradu da što jače orijentalno-tursko obilježje, čije najznačajnije akcente predstavljaju džamije, naročito potkupolne. Osim toga ovako velik broj potkupolnih džamija u Livnu možemo objašnjavati i blizinom Dalmacije u kojoj je zidanje kamenom bilo veoma raširenо, a poznavanje svih tajni klesarskog zanata, može se reći, bila narodna zanatska djelatnost.

Prema dimenzijama ovih građevina i po društveno-političkom značaju njihovih utemeljača, one ne idu u red carskih i vezirskih džamija. Gradili

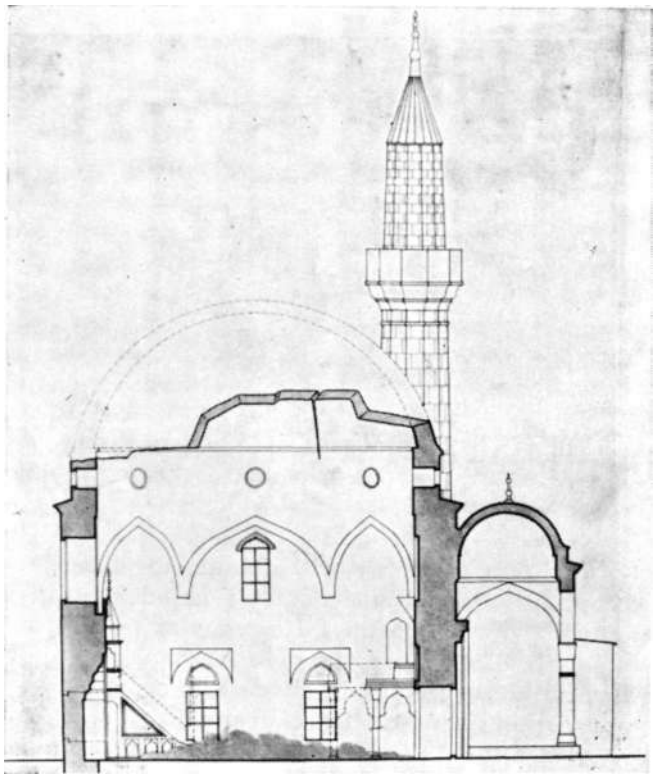

Sl. 1 Tlocrt

su ih bogati građani Livna čija imena su sačuvana na tarihima i predajom, uz imena džamija i susjednih mahala.

Sve livanjske potkupolne džamije pripadaju osmanskom tipu jednoprostorne džamije sa trijemom pokrivenim sa tri male kupolice. Po načinu proporcionisanja glavnih dijelova građevine: kubusa, tambura, kupole i minareta, one čine posebnu grupu bosansko-hercegovačkih džamija pod kupolom. Njih odlikuje dosta nizak tambur, visoka skoro ovoidna kupola i nizak minaret završen neuobičajeno niskom krovnom konstrukcijom. Svi dijelovi građevine djeluju zbijeno i kompaktno, a svojim spoljnim izgledom naglašavaju unutarnji molitveni prostor, kome su podređeni svi drugi dijelovi građevine. Za izgled ovih džamija karakteristično je da se šerefet minareta nalazi skoro na istoj visini kao tjeme kupole.

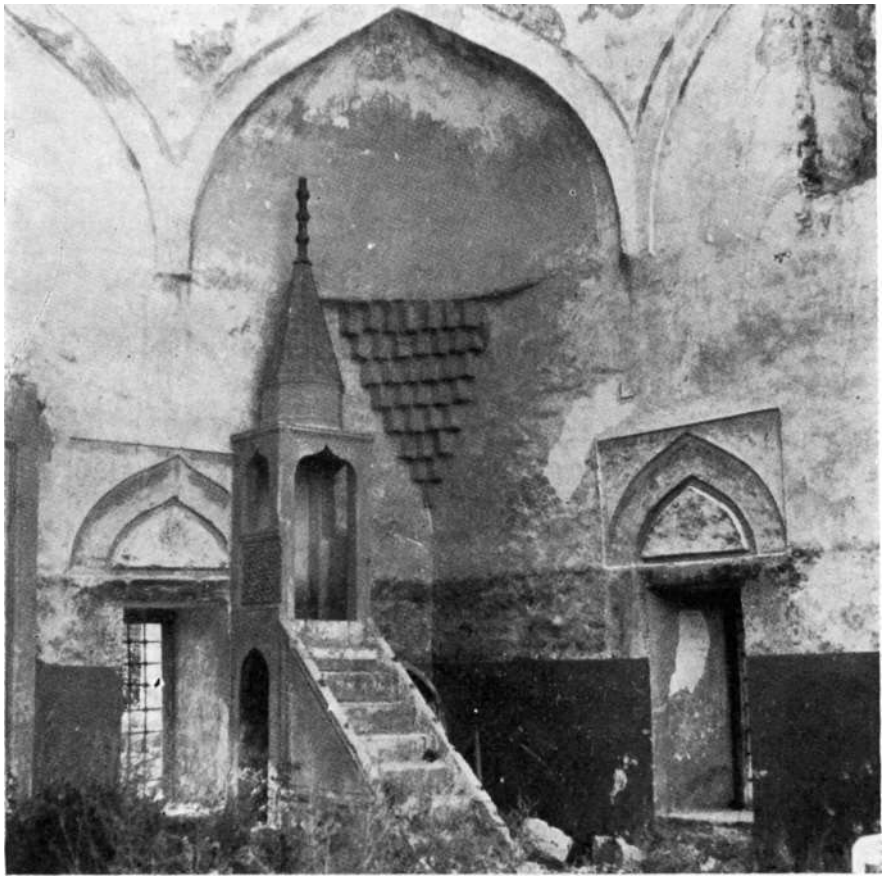
Zbijenošću svih elemenata, visokom kupolom i niskim minaretom, livanjske potkupolne džamije djeluju arhaično i podsjećaju na prve osmanske jednoprostorne potkupolne džamije u Izniku (Nikeji) iz XIV vijeka, iako su one sve građene tek u drugoj polovici XVI vijeka. Ovo nam govori da na njihovoj gradnji nije učestvovao niko od poznatih graditelja škole Mimar Sinana, koja je bila vladajuća u turskoj carevini u drugoj polovici XVI

Sl. 2 Uzdužni presjek prije konzervacije

Sl. 3 Džamija prije konzervacije i restauracije

Sl. 4 Unutrašnjost džamije prije konzervacije — detalj minbera

vijeka, a čije gradnje se odlikuju klasičnim načinom proporcionisanja, lakoćom i elegancijom.

Graditelji livanjskih potkupolnih džamija po svoj prilici su domaći neimari koji su usvojili stilske elemente, ali nisu dostigli majstorstvo njima savremenih osmanskih arhitekata. Otuda arhaičnost livanjskih džamija. Nema sumnje da je i specifična klima u Livnu imala znatnog uticaja na izgled potkupolnih džamija. Ovu klimu naročito odlikuju duge snježne zime i strašni orkanski vjetrovi, zbog kojih je bilo nužno graditi sve elemente građevine što zbijenije uz centralno jezgro, a naročito minaret proporcionisati tako da može izdržati silne udarce vjetrova. Prema tome specifičan izgled livanjskih potkupolnih džamija uzrokovan je surovom klimom i tradicijom ranijeg građenja predturskog perioda, čiji su nosioci bili domaći neimari.

Posebnu karakteristiku livanjskim džamijama daje izrazita vještina klesanja kamena, što je došlo do izražaja kod zidanja zidova kubusa, minareta, a naročito kod klesanja dijelova džamije koji su ukrašeni stalaktitnim dekorom kao što su: mihrab, minber, mahfil, trijem (sofe), portal i šerefet. Stalaktitni ukras na ovim dijelovima džamije govori o potpunom poznavanju dekorativnih elemenata osmanske škole i o zanatskom majstorstvu naših klesara.

U unutrašnjosti livanjskih potkupolnih džamija postoji zidna bojena dekoracija, najvećim dijelom iz novijeg doba. Najvrijednija se nalazi u »Balaguši« džamiji, ona je vjerojatno i najstarija i tipična osmanska. U narodu poznata pod imenom »Glavica«, ova džamija je izgrađena 1587-88 godine. Podigao ju je Hadži Ahmed Dukatar, o kome ne znamo ni ko je bio, ni da li je uopšte živio u Livnu. Džamija je smještena u starom dijelu Livna iznad čaršije na jednoj uzvišici, glavici, po kojoj je i dobila ime. Ovo je najistaknutiji položaj starog Livna i jedno od najvažnijih gradskih utvrđenja Livna--»Krnjac« tabija, Sa sahut-kulom, gradnjom mlađom od džamije, »Glavica« džamija čini vrijednu arhitektonsko-urbanističku kompoziciju za koju se može reći da predstavlja glavni akcenat siluete starog Livna.

U svom putopisu Evlija Čelebija govori o ovoj džamiji i navodi njenog utemeljača, a sahat-kulu uopšte ne spominje, iz čega zaključujemo da 1660. godine, kada je Evlija posjetila Livno, sahat-kula nije još postojala.

»Glavica« džamija je najveća i najmlađa potkupolna džamija u Livnu. Stranica unutrašnjeg kvadratnog prostora iznosi 9,54 m., što u odnosu na druge bosansko hercegovačke džamije predstavlja uobičajenu veličinu. Zidana je od kamena krečnjaka, dosta pravilnim klesancima raznih ve-

Sl. 5 Unutrašnjost džamije prije konzervacije
detalj musandare

ličina. Visine slojeva kamena su približno jednake. Spolja džamija nije malterisana. Kubus građevine je nizak i završen jednostavno profiliranim vijencem. Na tri strane, južnoj, istočnoj i zapadnoj nalaze se po tri prozora: dva donja pravougaona sa željeznim rešetkama i jedan na sredini ispod vijenca sa šiljatim lukom. Tambur u obliku oktogona ima na svakoj stranici po jedan okrugli prozor. Ovdje se očigledno radi o stilskom uticaju Dalmacije, jer su na tamburu džamija u pravilu prozori sa šiljatim lukom. Kupola je dosta visoka, zidana od sedre, leži na trompama koje su u enterijeru akcentirane vitičastim lucima. Vanjski trijem sa tri jednake kupolice ima samo dva srednja stupa, na uglovima su stupovi zamijenjeni bočnim zidovima koji zatvaraju trijem sa strana. Smanjen broj prozora na bočnim stranama i strani mihraba (umjesto pet svega tri) potencira težnju za stereotomskim efektom u enterijeru. Ovo zatvaranje trijema sa strana i smanjen broj otvora na kubusu građevine akcentira zbijenost i homogenost glavnih građevinskih elemenata.

Minaret zidan od pravilnih klesanaca, u proporciji je zdepast i nizak. Šerefet je na visini tjemena kupole. Krovni završetak, veoma nizak, odgovara arhaičnom izgledu minareta. Ovakve su proporcije određene u najvećoj mjeri potrebom da se građevina može oduprti jakim vjetrovima koji vladaju u Livnu.

U unutrašnjosti džamije glavne akcente čine: mihrab sa bogatim stalaktitnim ukrasom, kameni i lijepo profilisani minber i mahfal koji leži na četiri kamena stupa sa bogatim stalaktitnim kapitelima.

»Glavica« džamija u Livnu, po svojim arhitektonskim vrijednostima spada u red boljih ostvarenja ove vrste u Bosni i Hercegovini. Posebnu vrijednost daje joj njen dominantan urbanistički položaj, a kompozicionu vrijednost jedinstvo cjeline koju čine džamija i sahat-kula.

Po svojim karakterističnim proporcijama i oblicima »Glavica« džamija ulazi u zasebnu grupu livanjskih džamija pod kupolom, koje karakteriše arhaičnost spoljnog izgleda, zbijenost svih elemenata građevine, stilski uticaj Dalmacije (okrugli prozori na tamburu) i veoma solidno poznavanje klesarskog zanata, što je došlo naročito do izražaja kod klesanja kamene dekoracije na portalu, mihrabu, minberu i mahfilu. Kupola »Glavica« džamije srušila se 1957 godine, pošto je godinu dana ranije vjetar bio skinuo dio limenog pokrivača. Otkrivena kupola je izdržala samo jednu zimu, što ukazuje na mogućnost da je ona i ranije bila znatnije oštećena djelovanjem vode i mrazova u spojnicama između klesanaca od kojih je kupola bila zidana, Najvjerojatnije je da je do potpunog rušenja kupole došlo usljed trulih drvenih hatula koje su

Sl. 6 Džamija u toku konzervacije

imale konstruktivni zadatak da kao prsten utegnu kupolu u njenom podnožju.

Kupola Lala-pašine (»Begluk«) džamije, nedaleko od »Glavice« potpuno je otkrivena već skoro 20 godina, pa se ipak nije srušila, upravo zbog toga što prsten hatula vrši još svoju zadaću. Ovim uzrokom može se objasniti brzo rušenje kupole najmlađe livanjske potkupolne džamije.

Rušenje kupole izazvalo je djelomično uništenje enterijera džamije, naročito kamenog minbera i mahfila. Ovaj posljednji imao je stupove sa bogatim stalaktitnim ukrasom na kapitelima koji spadaju u red najljepših u bosansko-hercegovačkim džamijama.

Projektom restauracije predviđeno je obnavljanje spomenika u ranijim veličinama, proporcijama, oblicima i materijalima, — što je bilo olakšano postojanjem moga arhitektonskog snimka ove džamije.

U toku radova kojim je rukovodio arh. Rosić Nedeljko, bilo je potrebno potpuno ukloniti dijelove oštećenog tambura, prezidati dijelove trompi, pa tek onda početi sa zidanjem kupole. Za njeno zidanje upotrebljen je dobar dio neoštećenih originalnih klesanaca iz prvobitne kupole. U njenom podnožju izveden je ugrađeni armirano-betonski serklaž koji je spolja obložen kamenim pločama, koje potpuno odgovaraju klesancima od kojih je zidana džamija. Tako je serklaž nevidljiv.

Kupola je pokrivena bakarnim limom, kao i tri male kupolice iznad sofa, koje su djelomično oštećene pa su također dobile pokrov od olovnog lima. Na sofama su izvršeni samo manji popravci.

Ovim restauratorsko-konzervatorskim radovima dovedena je spoljašnost džamije u prvobitno stanje, dok su za restauraciju enterijera potrebni radovi na restauriranju mihraba, minbera i mahfila, — od kojih su sačuvani obilni ostaci, na bazi kojih se bez teškoća može izvršiti egzaktna restauracija enterijera.

Projektom je predviđeno bojenje enterijera svijetlim tonovima kojim će se samo izdiferencirati prostorni i formalni elementi visinskih pojaseva unutrašnjosti džamije.

Sl. 7 Džamija u toku konzervacije

La mosquée de Glavica à Livno

L'auteur expose au début les raisons qui ont conduit a la construction de grand nombre des mosquées à coupoles à Livno et constate quelles sont les caractéristiques communes de ces mosquées qui les font différentes d'autres mosquées à coupoles de Bosnie et d'Herzégovine. L'auteur s'arrête surtout sur la question des proportion archaïques des mosquées de Livno ce qui est surtout extraordinaire si on sait que ces mosquées sont construites au deuxième moitié du 16 ème siècle, c'est a dire au temps du style ottoman classique. L'auteur souligne l'habileté dans le travaille des tailleurs de pierres qui est surtout remarquable dans les mosquées de Livno. Cette habileté l'auteur a lie avec la proximité de la Dalmatie ou le metier des tailleurs de pierres est très estimé. Les fenêtres rondes au tambour de la mosquée de Glavica l'auteur les explique aussi par l'influence de la Dalmatie. L'auteur souligne surtout l'ensemble architectural que font la mosquée de Glavica et la tour horologe qui font la partie la plus précieuse de la silhouette du vieux Livno. En fin on enumère les donnees sur la restauration des parties de la mosquée de Glavica qui ont été ruinées en 1957.

HUSREF REDŽIĆ

ARHITEKTONSKA KONZERVACIJA ALADŽA-DŽAMIJE U FOČI

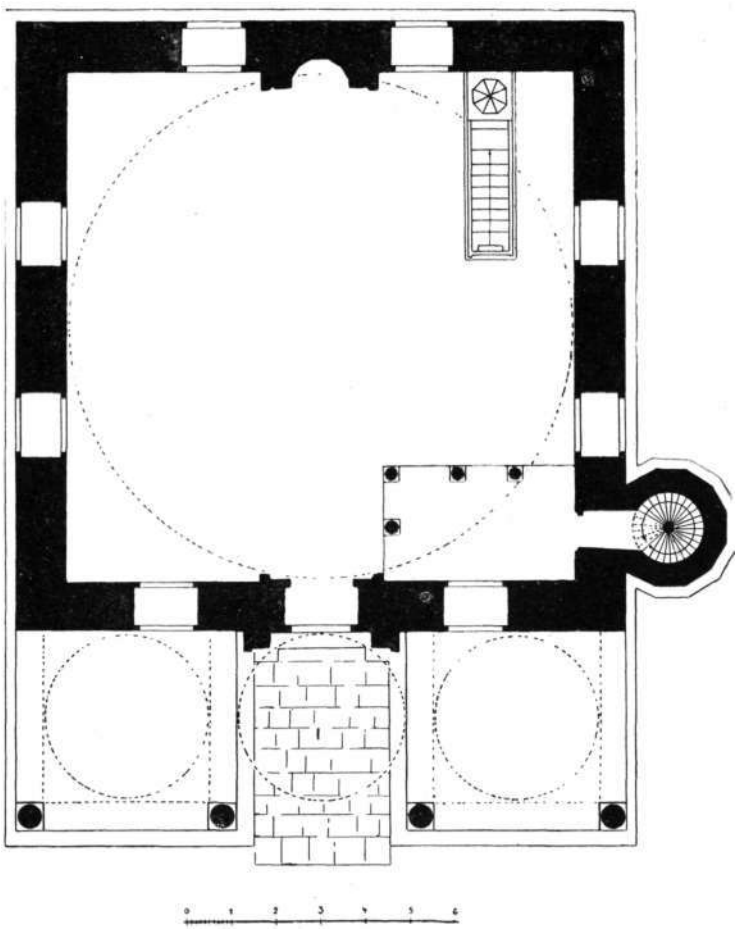
Foču su 1465 g. definitivno zauzeli Turci. Kad je tačno dva vijeka kasnije ovo mjesto posjetio Evlija Čelebija, ono je imalo karakterističnu fizonomiju turskog šehera, sa prizemnim i spratnim stanbenim kućama smještenim u baštama, sa potpunim diferenciranjem stanovanja u mahalama od privređivanja koje se kroz razne zanate i trgovinu odvijalo u čaršiji.

Evlija je u Foči nabrojao 17 džamija koje su ovom šeheru davale najsnažniji pečat. Među njima oduševljeni Evlija posebno ističe Aladža-džamiju, o kojoj između ostalog piše:

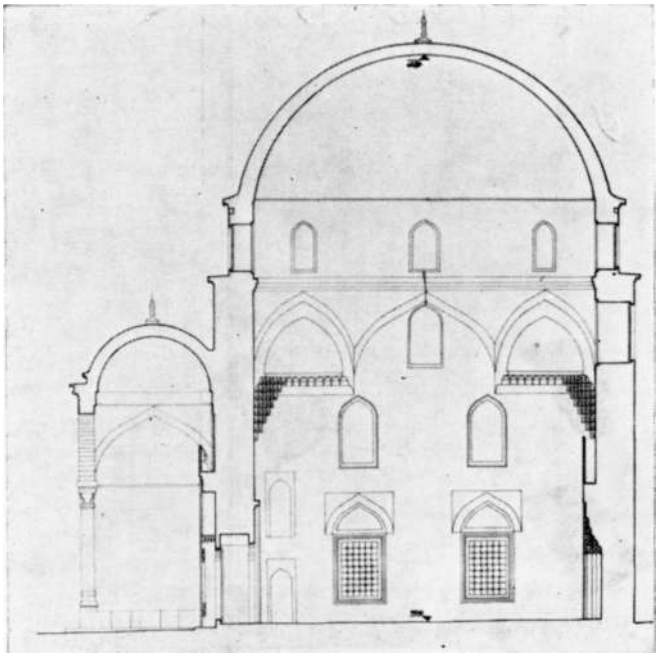
»Kad drvenim mostom pređemo na suprotnu stranu onda na vrhu mosta imamo Hasan-pašinu džamiju, koja je po cijelom svijetu poznata pod imenom »Aladža džamija«. To je krasna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u Bosanskom ejaletu, ni u Zvorničkom sandžaku, ni u gradu Taslidži (Plevlje), a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan-aga, glavni zastupnik (baš halife) starog neimara (Kodža Mimar) Sinana, sina Abdulmennan-agina, glavnog neimara (mimar-baši) sultana Sulejmana. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio tako krasnu i divnu Aladža-džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovoj džamiji je sa stanovišta arhitekture izraženo toliko sposobnosti, toliko ukusa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti, da takvu impresivnost nije ostvario ni jedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija ovog grada, to je ukrasila ovaj grad. Neimar je na zidovima četverougaone osnove napravio, poput plave zdjele, okruglu kupolu (kubbe); ona je uzorna i zaslužuje da se vidi. Minber, mihrab, prozori i galerija mujezina su perforirani (mušebbak) radovi od bijelog mramora poput perforacija (gravura) Fahrije; u svakom tome detalju izražena je neka posebna sposobnost i vještina poput dopuštene mađije. Spolja na sofi nalaze se tri visoke kupole (kubbe), na četiri mramorna stupa bijela kao kristal. Da ne bi snijeg i kiša zasipali veliki džemat na ovim sofama je poređano simetrički dvadeset borovih stupova i od drveta inženjerski napravljena neka vrsta krovnog prepušta (sundurma) tako da onaj koji ga vidi ostaje zapanjen, jer je sav taj prepust izgraviran mrežastim gravurama poput gravura Fahrija«.

»Sav jugoistočni zid ove sofe išaran je raznovrsnim šarama ravnim Behzatovu, Manijevu i Šahkulovu kistu.«

»Osnivač ove zadužbine Hasan-paša umro je u Budimu kao budimski defterdar. Njegovo su čisto

Sl. 1 Tlocrt

Sl. 2 Uzdužni presjek

tijelo, prema njegovom testamentu (vasijat), sahranili ovdje, u gradu Foči, u dvorištu ove džamije pod pomenutom email-kupolom. To je i sada svjetao mauzolej. Bog mu se smilovao! To je zaista bio čovjek od ukusa, darežljiv i plemenit, vrijedan, i gostoljubiv, pun divnih osobina kao i Hatem Tai i Džafer Bermeki. Kako on nije žalio blaga, to je neimar Ramadan iz dvadeset i jedne džamije koje je on gradio mogao uzeti po neko iskustvo i vještinu (sana't) i sve ih primjenjivati pri gradnji ove džamije. Uloživši svu svoju sposobnost, on napravi takav božji hram, da mu nema ravna u Rumeliji (dijar-i Rum).«

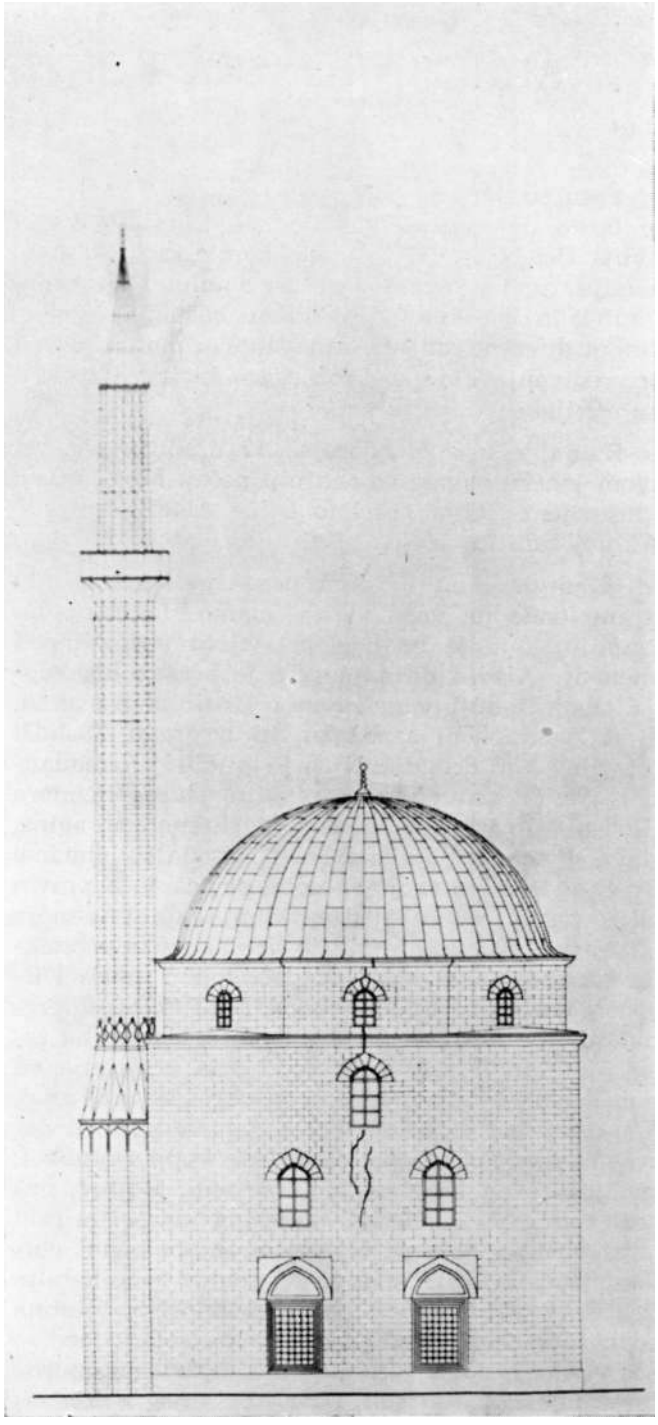
Ovdje je za nas interesantan podatak o graditelju Aladža-džamije. Evlija navodi Ramadan-agu kao njenog graditelja, a na drugom mjestu daje i podatke da je ovaj graditelj prije Aladže bio izgradio 21 džamiju. Iz ovoga se da zaključiti da je za Evliju Ramadan-aga bio poznat neimar iz škole mimar Sinana.

Podaci o Sinanovim saradnicima, arhitektima, koje daje Ahmed Refik navode: mimar Mehmet-agu, mimar Ahmet-agu, mimar Mustafa-agu, mimar Sulejman-agu, mimar Kara Šaban-agu, mimar Hajredin-agu, mimar Muslihudin-agu, mimar Husein Čauša, mimar Horos Memija, mimar Davut-agu, mimar Dalgič Ahmet Čauša i mimar Jusufa. Od ovih su dužnosti glavnog arhitekta carstva poslije Sinanove smrti (1588) vršili: mimar Davut-aga (1588-1598), mimar Dalgič Ahmet Čauš (1598-1903) i mimar Mehmet-aga (1606-1617).

Jedan drugi autor, Ibrahim Koniali, u svom radu »MIMAR KODŽA SINAN« navodi kao Sinanove saradnike: Ali, Alaedin, Ferhat, Kalender, Mehmet, Davut, Omer, Said i Sinan.

Nijedan od ova dva autora ne pominje Ramadan-agu kao mimar Sinanovog suradnika, a Evlija o njemu govori kao o poznatom neimaru.

Aladža-džamija je sagrađena 1550 godine. Te godine je mimar Sinan počeo gradnju džamije Sultana Sulejmana u Carigradu, koja sa džamijom sultan Selima II u Jedrenu predstvlja njegovo remek-djelo i najviši domet turske arhitekture. U to vrijeme je mimar Sinan bio već 11 godina glavni arhitekt carstva sa brojnim učenicima i saradnicima. Posve je vjerojatno da je među njima bio i Ramadan-aga, graditelj Aladže, ali je isto tako poznato da su u to doba svi Sinanovi saradnici bili u sjeni svog velikog učitelja.

Sl. 3 Fasada džamije sa oštećenjima

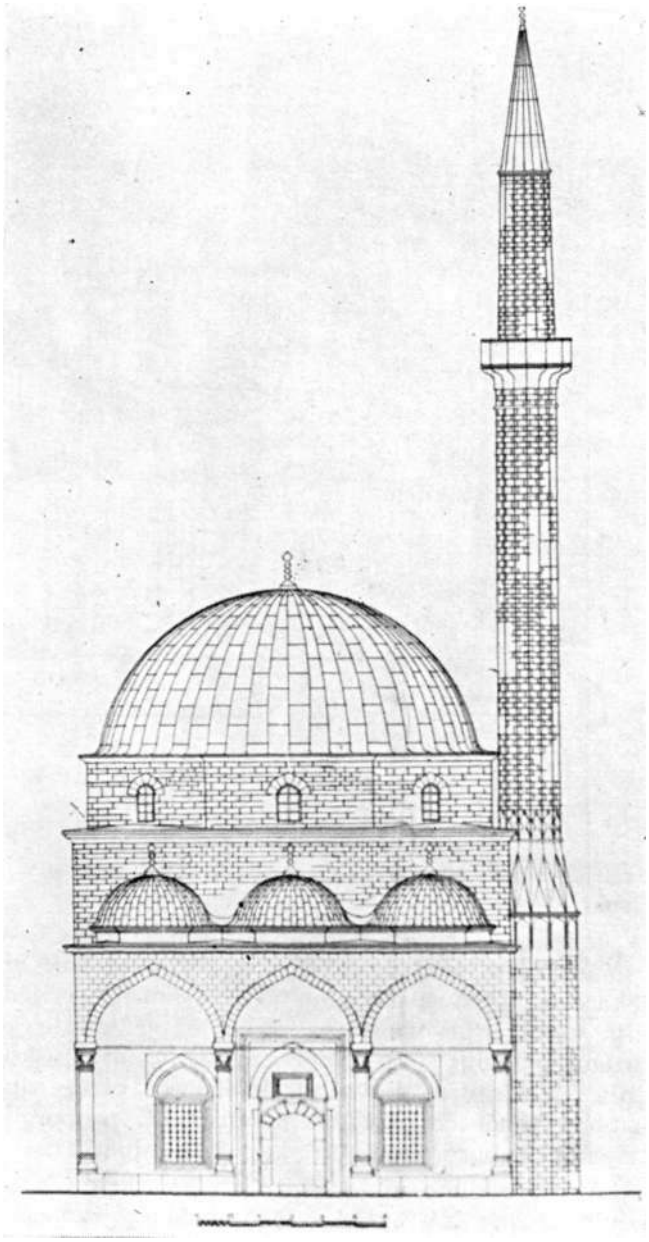
Cijeneći vrijednost graditelja Aladže prema njegovu djelu, možemo tvrditi da se radi o neimaru koji izvanredno pozna sve stilske karakteristike klasičnog doba osmanske arhitekture, počev od primjene lakih i elegantnih proporcija do poznavanja najsitnijih detalja spoljne i unutrašnje dekoracije.

Ako predpostavimo da su se u Sinanovoj školi svake godine osposobljavali za graditelje svega petorica mladih neimara, onda je kroz njegovu školu za pola vijeka, za koje vrijeme je mimar Sinan bio glavni arhitekt carstva, — prošlo oko 250 arhitekata koji su ovladali vještinom građenja u okviru jednog zrelog arhitektonskog stila.

Ako je neki Sinanov učenik oko 1545 godine imao 25 godina, onda je on u godini Sinanove smrti bio starac od 68 godina. A tek poslije Sinanove smrti stvorena je mogućnost da neko od Sinanovih saradnika postane slavan. Pomenuli smo trojicu Sinanovih učenika koji su ga naslijedili na mjestu glavnog arhitekta. Morajmo vjerovati da su ovo bili najsposobniji Sinanovi učenici. A među mnogobrojnim ostalim saradnicima Sinanovim bio je i Ramadan-aga, kojega Evlija navodi kao poznatog graditelja Aladža-džamije.

U odnosu na veličinu nekih istovremenih carigradskih džamija, Aladža-džamija je malena. To joj niukoliko ne umanjuje umjetničku vrijednost. I mimar Sinan je nekoliko godina prije smrti izgradio Šemsi Ahmet-pašinu džamiju u Skutarima, još manju nego što je Aladža, — umjetnički još vrijedniju.

Poredimo li Aladžu sa drugim jednoprostornim osmanskim džamijama u bilo kojoj pokrajini nekadašnje turske carevine, ona ulazi u red najuspjelijih. Prema njoj treba da određujemo mjesto njenog graditelja mimar Ramadan-age među neimarima Sinanove škole.

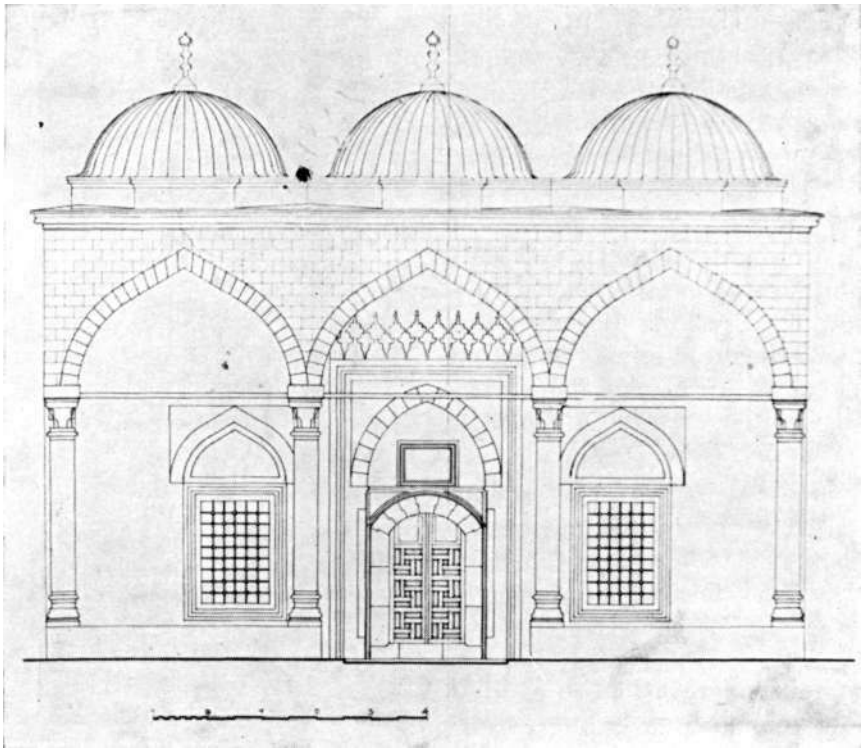
Sl. 4 Fasada džamije

O PROPORCIJAMA ALADŽA-DŽAMIJE

U opisu arhitektonskih vriednosti Aladža džamije, koji su u GZM 1891 godine objavili Zarzycki, Arndt i Stratimirović, istakli su uspjelo proporcionisanje građevine, naročito njene unutrašnjosti. Oni navode kao matematsku osnovu ovog proporcionisanja, brojne odnose veličina »misirskog trokuta«. Međutim, ono što oni u prilog ove teze navode negira njihovu postavku, Način na koji oni u donjem dijelu enteriera džamije određuju visinu trougla oduzimajući visinu parapeta donjih prozora i debljinu luka trompi, — posve je isforsiran i neubjedljiv. Bez ikakvog opravdanja smanjujući visinu donjeg dijela, ovi autori utvrđuju proporcije 8:5 za koje tvrde da je to odnos dviju stranica »misirskog trougla.« Ovo tvrđenje u svom članku o Aladža-džamiji (1943) ponavlja i Alija Bejtić.

Pomenuti brojni odnos se uopšte ne odnosi na pravougli »egipatski trougao« čije su stranice u omjeru 3:4:5. Proporcije 8:5 su proporcije renesansnog »zlatnog reza«, a ne »egipatskog trougla«.

Način proporcionisanja osmanskih džamija zasnovan je na trouglovima i krugovima. Ovaj metod nije cjelini proučen, iako je na nekim primjerima dokazan. Za utvrđivanje pravila proporcionisanja biće potrebno izučavanje proporcijskih odnosa na većem broju potkupolnih džamija, kako kod nas, tako i u drugim gradovima neka-

Sl. 5 Portal

dašnjeg turskog carstva, naročito u Carigradu i Brusi.

Jednoprostorna potkupolna džamija gradi se u osmanskoj turskoj školi od prve polovine XIV vijeka sve do druge polovine XIX vijeka. Najvrijednija ostvarenja ovog tipa džamije postignuta su drugoj polovini XVI v. dobu klasičnog osmanskog stila. Variranje glavnih elemenata ovog tipa ustvari znači određivanje međusobnih proporcija trijema, kubusa, tambura, kupole i minareta.

Ako poredimo osmanske džamije s kraja XV i prvih godina XVI vijeka (brusanskog i ranocarigradskog stila) sa onim iz druge polovine XVI vijeka, koji pripadaju klasičnom stilu mimar Sinanove škole, — onda generalno možemo uočiti težnju ovih posljednjih za nešto jačim visinskim naglašavanjem cijele građevine. Ovo bi bila i jedna od specifičnosti proporcionisanja džamija mimar Sinanovog doba.

Težnju za elegantnijim proporcijama koje zamjenjuju arhaične i robustnije proporcije ranijeg doba, možemo pratiti i kod bosansko-hercegovačkih potkupolnih džamija. Klasične proporcije blago naglašenog vertikalizma, majstorski su primjenjene kod Aladža-džamije pri određivanju visine trijema, kubusa, tambura i kupole. Velika vitkost i visina minareta još jače naglašava težnju za vertikalnim akcentiranjem čitave arhitektonske mase.

MATERIJALI I NJIHOVA OBRADA

Aladža-džamija je zidana od pravilnih klesanaca sedre, koja dozvoljava veoma dobro i lako obrađivanje. U poređenju sa svim drugim bosanskim džamijama, ovdje je obradi klesanaca za zidanje posvećena najveća pažnja. Umješnost klesara u rezanju sedre za zidanje i kamena krečnjaka za zidanje minareta, te za izradu stupova, portala, mihraba, minbera i mahfila — umnogom je pomogla graditelju ove džamije da ostvari vrijedno umjetničko djelo. Klesari su naročito dobro poznavali stilske elemente rezanog arhitektonskog dekora, što je došlo do izražaja u klesanju kapitela stupova, stalaktitnog ukrasa u ugaonim nišama, »trampama« i mihrabu, — te u klesanju izvanrednog minbera i mahfila, koji bez sumnje spadaju najljepše kod nas.

Ko su bili ovi klesari, ne znamo. Narodna predaja kaže da je utemeljač Hasana Nazir doveo neimare iz Azije, ali o tome nemamo nikakvih sigurnih podataka. Iz drugih primjera znamo međutim da su i naši domaći klesari, naročito oni koji su dolazili iz Primorja, također dobro poznavali dekorativne elemente osmanskog stila.

Kao i sve druge naše potkupolne džamije i Aladža je imala ispod kupole u tamburu drveni prsten, »hatulu«, koja je imala konstruktivnu zadaću da savlada kose sile, koje se stvaraju u kupoli. Ovaj drveni prsten u tamburu Aladže, vremenom je istruo, pa su oslobođene kose sile rascijepile kupolu od tjemena do vrha prozora na jugoistočnoj strani tambura. Djelovanjem kosih sila raspukao je i čitav jugoistočni zid kubusa. Vertikalna pukotina kontinuirano je išla od tjemena kupole, njenom jugo-istačnom stranom, rascijepila vijenac tambura, zatim prozor na tamburu najviši prozori kubusa, te se nastavila sve do ispod drugog reda prozora kubusa.

Nema sumnje da je pucanje kupole bilo pospješeno i prodiranjem vode kroz bakarni pokrivač u spojnice u kupoli.

Postojala je mogućnost da se daljnjim djelovavanjem kosih sila i vode, kupola ubrzo potpuno sruši. Zbog toga su spasavalački radovi bili neodložni.

Projektom konzervacije bilo je predviđeno:

a) konstruktivno saniranje kupole, tambura i jugo-istočnog zida kubusa
b) izvođenje pokrivačkih radova na glavnoj kupoli i trima kupolama na trijemu
c) odvodnjavanje oko džamije
d) skidanje maltera sa svih zidova

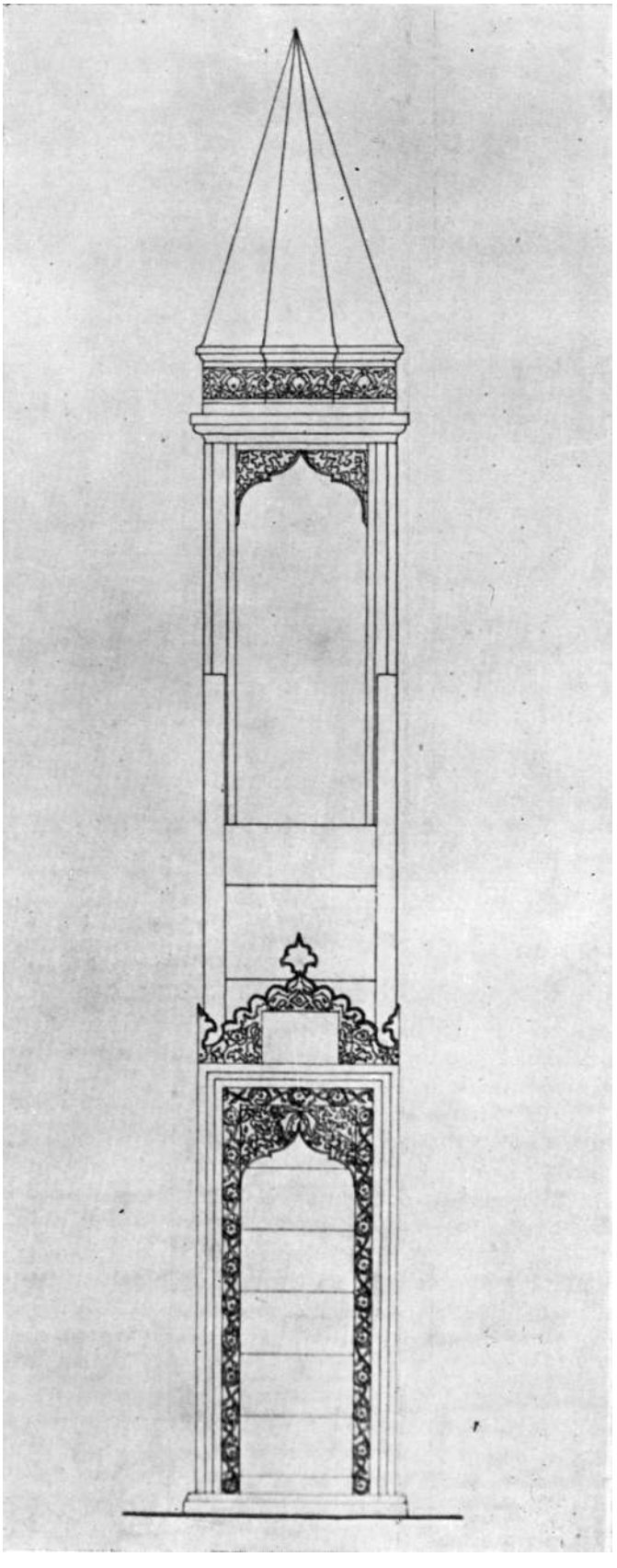
Prihvatanje kosih sila koje nastaju u kupoli i nastoje da razmaknu zidove tambura i kubusa, u projektu konzervacije, obezbjeđeno je ugrađivanjem armirano-betonskog serklaža u podnožju kupole, odnosno pri vrhu tambura. Ovaj serklaž je ubetoniran i spolja sakriven pločama od sedre, čije veličine u potpunosti odgovaraju klesancima, koji su uklonjeni da bi napravili mjesto za serklaž. Nakon postupnog betoniranja serklaža pristupilo se injektiranju kupole cementnim malterom, izmjeni neukih klesanaca i dijela profilisanog vijenca tambura, kao i injektiranju i preziđivanju raspuklog jugoistočnog zida kubusa.

Ovim konstruktivnim zahvatom spomenik je trajno saniran, te ne postoji vjerovatnoća da će se ubuduće pojavljivati bilo kakve pukotine na kupoli, tamburu i kubusu, tim više pošto je vidljivo da je slijeganje temelja išlo posve ravnomjerno, bez ikakvih deformacija.

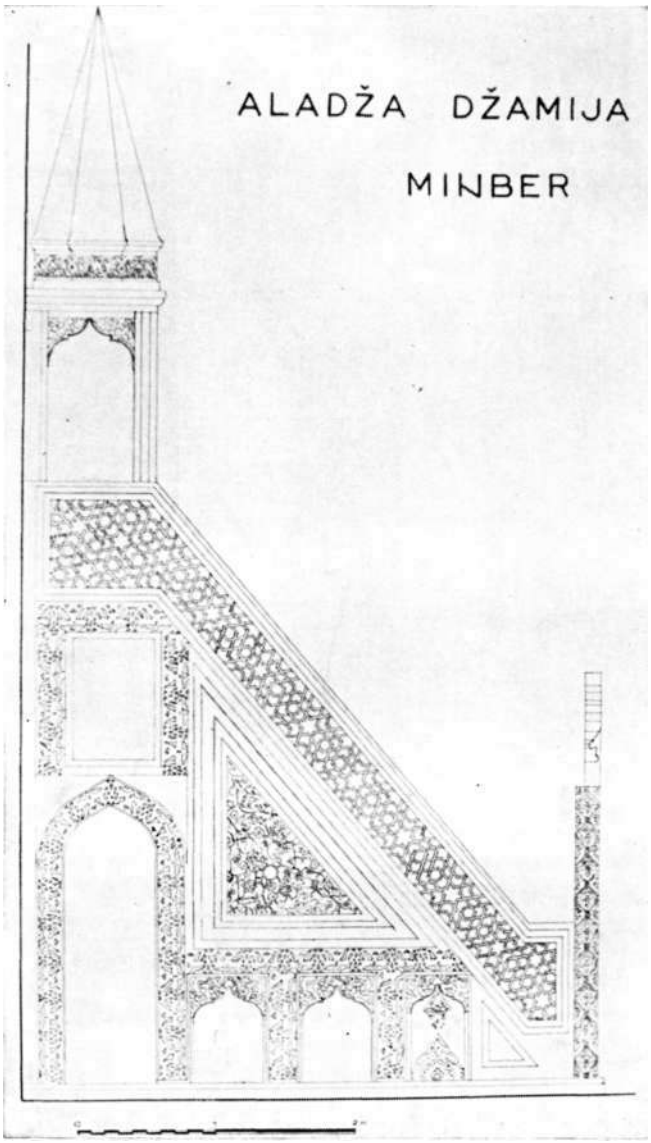
Bakarni pokrivač na glavnoj kupoli je bio oštećen, a djelomično je bio i nestručno postavljen, pa je projektom predviđeno zamjenjivanje svih ovakvih dijelova pokrivača.

Na malim kupolama trijema pokrivač je bio dotrajao, pa je bilo neophodno potpuno ga izmijeniti.

Oko džamije nije bilo nikakvog vidljivog pločnika, koji bi obezbjeđivao spomenik od kišnice. Zbog toga je postojala opasnost ispiranja tla is-

Sl. 6 Minber

Sl. 7 Minber

pod temelja i njihovog slijeganja, sa svinu negativnim posljedicama. Projektom je predviđena izvedba pločnika oko cijelog objekta i izgradnja uređaja za odvodnjavanje.

U toku rada ispod plitkog sloja humusa, otkriven je originalni prvobitni rigol, načinjen od kaldrme, kao i kanal koji je odvodio vodu od džamije. Manjom popravkom ovog originalnog sistema odvodnjavanja, naš projekat za odvodnjavanje, postao je nepotreban i suvišan.

Obijanjem maltera na raznim dijelovima fasada džamije, utvrdila, samo da je cijela džamija zidana od pomno i pravilno rezanih klesanaca sedre.

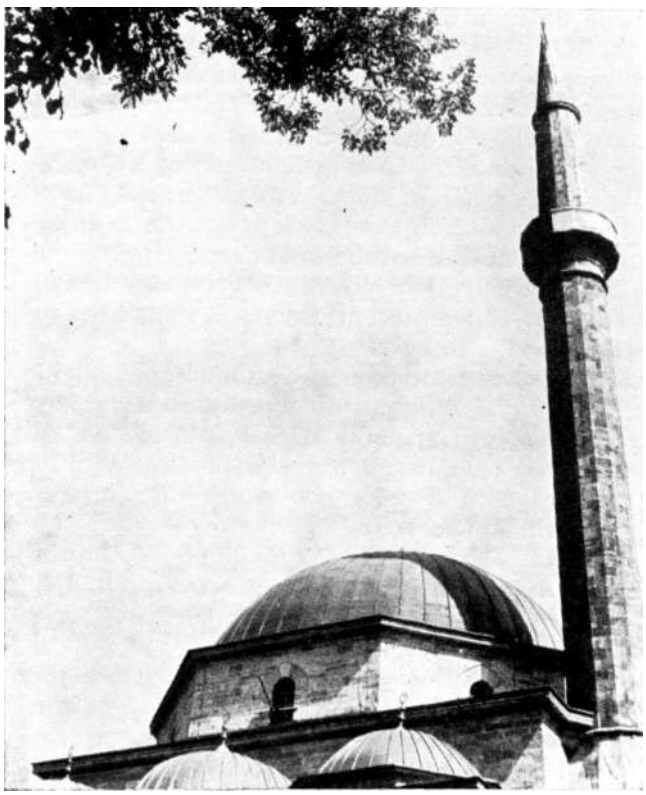
Malterisane fasade su umnogom umanjivale vrijednost arhitektonskog izraza spomenika. Nije bilo nikakve sumnje da prvobitno džamija nije bila malterisana, jer u tom slučaju sedra za zidanjie ne bi bila obrađivana u ovako pravilnim klesancima. Skidanje maltera sa svih spoljnih površina, osim jugoistočnog zida trijema na kome je sačuvana bogata bojena ornamentika iz vremena građenja Aladža-džamije i na kome se nalaze brojni kaligrafski potpisi putnika koji su posjetili Aladžu, među ovim i potpis Evlije Čelebije, — dalo je spoljnjem izgledu spomenika opet prvobitnu vrijednost,

Arh. Rosić Nedeljko, koji je neposredno rukovodio radovima konzervacije, za preziđivanje i opločenje, obezbjedio je sedru iz kamenoloma kod sela Vikoč, oko 30 km uzvodno uz Čehotinu, a za ploče podova »muljiku«, krečnjak iz Miljevine, — od kojih materijala je građena džamija.

U toku radova grom je rascijepio dio minareta iznad šerefeta i smaknuo krov minareta. Krov je upotpunosti izmjenjen, upotrebljen je samo stari pokrivač, zidani dio je dijelom prezidan i injektiran. Ovo je bio povod da se postavi i kompletna gromobranska instalacija.

Uz džamiju je istovremeno izvršena i konzervacija česme koja se nalazi u kamenoj džamijskoj ogradi.

Svim ovim radovima izvršena je arhitektonska konzervacija samog spomenika. Ali ovim radovima nije dovršen posao oko uređenja čitavog ansambla, koji čini spomenik sa svojom okolinom. U nastavku radova neophodno je prići konzerviranju starih grobova, kojih ima oko 20 i uklanjanju novijih koji su svojim oblicima unijeli potpuni nesklad u ovaj ambijent. Grob Hasan Nazira, osnivača džamije, treba dovesti u prvobitno stanje, kao i turbe njegovog sina Ibrahim-bega, koga je otac pokopao u turbe sagrađeno za sebe.

Sl. 8. Kupola i minaret

Sl. 9 Džamija prije konzervacije

Osim ovih radova, arhitektonska konzervacija mora da obuhvati restauratorsko-konzervatorski zahvat na šadrvanu pred džamijom, kome treba vratiti njegov originalni izgled, kao i na kapiji džamijskog dvorišta.

Džamija sa šadrvanom, turbetom, grobljem, kapijom, ogradom i česmom je jedinstven ambijent, stilska cjelina, — koju kao takvu treba ukomponovati u širi pojas gradskog parka i njegovog arhitektonskog okvira.

La mosquée d'Aladja

Au début l'auteur parle de Ramadanaga qui est cité par Evli Chelebi comme le constructeur de cette mosquée. D'après les valeurs artistiques de cette mosquée son constructeur devait être un architecte notable. Cependant le nom de Ramadanaga n'est pas mentionné parmi les élèves les plus connus de Sinan. Il n'y a pas de doute que le constructeur de la mosquée d'Aladja provient de l'école de mimar Sinan. En coninuant l'auteur conteste les affirmations de Zarzycki, d'Arndt et de Stratimirovic qui ont pretendu que cette mosquée a été proportionnée d'après le principe du triangle égyptien. D'après l'auteur le principe de proportionnement de cette mosqueée et d'autres mosquées à coupoles a été fondé sur la raport géometrique entre les triangles et les cercles. Quant à la mosquée d'Aladja on y peut voir la tendence vers l'hauteur dans toute la construction ce qui correspond au période classique du style ottoman. En fin l'auteur expose son projet de conservation de la mosquée d'Aladja où sont prevus les travaux suivants:

a) la réparation constructive de la coupole, des tambours et du mur sud-est du cube.

b) couvrir la coupole principale et les trois coupoles les de portique.

c) l'enlèvement du mortier sur tous les murs de l'extérieur.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

LJUBINJE
— SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI —

PREDGOVOR

Obrađujući hercegovačke stećke, ja sam se nekoliko posljednjih godina najviše zadržavao u stolačkom kraju, jer sam tu našao relativno najveće bogatstvo fonda spomenika ove vrste. Pri obuhvatanju naselja i lokaliteta nije se uvijek moglo voditi računa o granicama administrativno-političkih jedinica. Tako sam stećke Premilovog polja, Uboskog i Vlahovića, naselja koja pripadaju opštini Ljubinje, evidentirao u aprilu 1960. godine. Radi dopunjavanja i provjeravanja prikupljenih podataka posjetio sam ove nekropole i u proljeće 1963. godine. U međuvremenu sam postepeno obuhvatao i druge nekropole u okolini Ljubinja. U želji da koliko je to god moguće što više kompletiram građu o stećcima teritorija komune Ljubinje, odlučio sam da sa materijalom Primilovog Polja, Uboskog i Vlahovića pričekam da bih mu pridružio i ostale materijale ljubinjskog kraja. Tako je došlo do ove radnje koju sada objavljujem. Možda i ovako izložen materijal nije sasvim kompletan, jer naprimjer, ja nisam pregledao naselja Kruševice, Ivice i Žabice, koja se nalaze u planinskim predjelima dosta daleko na jugoistok od Ljubinja. Ova kao i neka druga naselja ljubinjske komune, nisam obišao zato što, prema ranije prikupljenim podacima Republačkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i obavještenjima građana Ljubinja i okoline s kojima sam dolazio u dodir, u tim mjestima nema stećaka. Nije isključeno da je, ipak, neka manja nekropola ostala neevidentirana, ali se zasigurno može smatrati da materijal koji se donosi u ovoj radnji predstavlja sve ili skoro sve što Ljubinje danas na tome sektoru posjeduje.

U radu na terenu najviše mi je pomogao Simo Radić, predsjednik Opštinske skupštine u Ljubinju, koji se i sam bavi prikupljanjem i proučavanjem istorijske građe ovoga kraja, pa mu i ovom prilikom izražavam blagodarnost.

Ističem i pomoć Ranka Rosića, majstora-fotografa Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, koji je ne samo obavio foto-snimanja nego mi i u svim drugim poslovima na terenu bio dragocjen saradnik, zbog čega mu dugujem zahvalnost.

I

NEKOLIKO ISTORIJSKO-GEOGRAFSKIH PODATAKA O KRAJU

Ljubinjski kraj, obuhvaćen ovom radnjom, predstavlja hercegovačko kraško područje, koje, osim nešto obradivih parcela po poljima i pašnjaka, livada i šume po brdima, uglavnom nije podesno za obradu. Zbog toga je i relativno rijetko naseljeno. Njegova nadmorska visina kreće se od 400 do 1.000 m. Stanovnici se najviše bave stočarstvom, a zatim sijanjem žita i krumpira. U dolinicama se gaji i duvan, te nešto malo voća.

Centralno i najveće je Ljubinjsko polje koje se pruža pravcem sjeverozapad —. jugoistok između planina Kubaša i Viduše, s jedne, i Gradine, s druge strane. Najveća dužina mu je 8,3 a širina 2,2 km. Njegova površina iznosi 8,08 km^2. Ima nadmorsku visinu od 408 do 462 m. Sredinom polja jednim dijelom godine teče potok Bukovštak, koji u sjeverozapadnom kraju ponire.[1] U najnovije vrijeme ovdje se uspješno gaji voće, najviše jabuke i trešnje.

Ekonomski i administrativno-politički centar čitavog područja je varošica Ljubinje sa nešto više od 1.000 stanovnika, koja se nalazi u sjevero-zapadnom dijelu istoimenog polja.

[1] Geografske podatke o Ljubinjskom polju vidi kod: Vj. Klaić, Bosna, Zagreb 1878, 207 i Narodna enciklopedija St. Stanojevića, II, 610.

Više sela je situirano po obodu Ljubinjskog polja. Nešto veća između njih su: Vođeni, Krajpolje i Dubočica.

Kroz Ljubinje prolazi automobilska cesta koja, preko Stoca i Trebinja, spaja Mostar sa Dubrovnikom.

O prošlosti ovoga kraja znamo vrlo malo. Arhivski i drugi poznati podaci su vrlo oskudni. Ostataka materijalne kulture nema mnogo, a i oni još nisu ispitani,.

U brdovitim predjelima na više mjesta vide se okrugle kamene gromile, koje se, iako nisu istražene, analogno takvim gromilama u nekim drugim djelovima Bosne i Hercegovine, smatraju ilirskim grobnicama. One nas, dakle, podsjećaju na ilirska stočarska plemena koja su u ovom kraju živjela nekoliko vijekova prije i poslije nove ere. U prilog toj tezi svjedoči i nekoliko istaknutih brda i uzvisina, koje su u ondašnjim uslovima bile podesne za ilirska naselja, a ti lokaliteti se i danas ovdje nazivaju gradinama.

Na nekoliko mjesta su nađeni ostaci materijalne kulture iz doba Rimljana a ustanovljena je i rimska cesta koja je prolazila kroz Ljubinje i Žegulju.[2]

Nije poznato kada su Slaveni naselili ovo područje; vjerojatno u VII i VIII vijeku kao i druge naše krajeve.

U drugoj polovini XII vijeka Ljubinje sa okolinom spadalo je u oblast Hum (Zahumlje), koju je Nemanja zajedno sa Travunijom, uskoro prisjedinio srpskoj državi. Humom je tada upravljao njegov brat Miroslav. U vlasti Nemanjića ovaj kraj je, sa manjim prekidima, ostao sve do blizu polovine XIV vijeka, kada su ga Stjepan Kotromanić i Tvrtko I pripojili Bosni. Dijelom te oblasti, kojemu je, po svoj prilici, pripadao i ljubinjski kraj, jedno vrijeme je upravljao župan Sanko Miltenović, a iza njega župan Beljak Sanković i brat mu Radič Sanković. Za vrijeme kralja Tvrtka, kao vojskovođa proslavio se Vlatko Vuković iz vlasteotske porodice Hranića, koji je dobio na upravljanje veći dio Huma, u koji je, izgleda, spadalo i Ljubinje. Vlatko je stvorio solidne temelje svojoj porodici, kasnije prozvanoj Kosače, čiji će predstavnici skoro apsolutno gospodariti ovim dijelom bosanske države sve do njene propasti pod Turke. Tako Vlatka nasljeđuje njegov sinovac Sandalj Hranić — Kosača (1392 — 1435 g.), a ovoga je poslije njegove smrti naslijedio sinovac mu Stjepan Vukčić — Kosača (1435 — 1466. g.), za čijeg vremena se ubrzava proces odvajanja južnih oblasti od Bosne. Godine 1448. Stjepan se proglasio h e r c e g o m od sv. S a v e i time osamostalio svoju pokrajinu. Sudbinu Hercegovine dijeli i ljubinjski kraj, kao njen sastavni dio. To je doba naglog prodiranja Turaka u naše krajeve. Nakon zauzimanja Bosne (1463 g.), Turci su ugrozili i egzistenciju Hercegovine. Uz to je Herceg imao velikih porodičnih teškoća i sukoba. Iza očeve smrti vlast bijaše prepuštena sinu mu Vlatku (1466—1482. g.). Prilike su se razvijale tako da je čitava Hercegovina pala u turske ruke 1482. g.[3]

Čitav ljubinjski kraj u srednjem vijeku naseljavala su vlaška plemena za koja nije utvrđeno da li su starosjedioci ili doseljenici i kada su mogla doći ovamo. Među ovim plemenima u ljubinjskom kraju i u njegovoj neposrednoj blizini isticali su se Vlahovići, Pocrnje, Radosalići, Burmazi, Bančići, Goduni, Boljuni i Hrabreni-Miloradovići.[4] U susjednoj oblasti Popovog polja isticala se vlastelinska porodica Nikolića,[5] zatim Sankovića, a još više porodica Nenca Čihorića sa sjedištem u Veličanima.[6]

Samo Ljubinje se prvi puta spominje 1404. g.[7]

Iz dokumenata Dubrovačkog arhiva vidi se da su sedamdesetih godina XV vijeka u Bančićima postojala dva vlaška katuna i da su kao katunari bili Viganj Brajanović i Radič Milobratović.[8] U isto vrijeme u Vlahovićima je kao katunar takozvanih velikih Vlaha fungirao vojvoda Vukosav Vladjević, čiji je grob i do danas ostao u Vlahovićima.[9] Na srednjovjekovnoj nekropoli u Premilovom Polju, pored ostalih uglednih Vlaha, sahranjen je i Stipko Radosalić, čiji grob i danas tamo postoji. Izgleda da su Radosalići bili dosta veliko bratstvo donjih Vlaha. Više Radosalića su bili dobri majstori — kamenari. Tako je polovinom XV vijeka, uz istaknutog dubrovačkog klesara Radonju Grubačevića, na najznačajnijim građevinama Dubrovnika radio i Simo Radosalić,[10] koji je vjerojatno iz ovoga kraja. Nekako u isto vrijeme su u Dubrovniku radili klesari i zidari Vlatko, zatim Ostoja, zvani Kostur, a onda i Vitko Radosalić. Vitko je sa još jednim majstorom išao u Srebrenicu da tamo zida franjevačku crkvu.[11] Nešto kasnije, krajem XV vijeka, u Dubrovniku su kao kamenari radili Marko i Vukac Radosalić.[12]

---

[2] K. Patsch, Wissenschaftliche Mittheilungen, IX, 298 i Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XIV (1902), 401; J. Petrović, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1957, 173—183.

[3] Istorijske podatke vidi u literaturi: Vj. Klaić, n. d. i Istorija naroda Jugoslavije, I, Beograd, 1953, str. 513—569.

[4] Vidi: B. Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima..., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. X (istorija i etnografija), Sarajevo, 1956, 29—30; J. Dedijer, Hercegovina, Naselja srpskih zemalja, VI, Beograd, SKA, 1909, 292—309 i dalje; M. Vego, Naselja..., Sarajevo, 1957, 127—129.

[5] Vl. Ćorović, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem vijeku, Glas SKA, CLXVII, Beograd, 1935, 37.

[6] K. Jireček, Vlastela humska ..., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (IV), 1892, 279—285; Vl. Ćorović, n. d. 295; M. Vego, n. d., 71.

[7] M. Vego, n. d., 70.

[8] B. Hrabak, n. d., 31.

[9] Isti, 30—31.

[10] C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb, 1947, 78.

[11] Isti, n. d., 47, 51, 93, 100 i 126.

[12] Isti, n. d., 43 i 47.

Ovo sve govori o dosta tijesnim vezama Dubrovnika sa Humom, odnosno Hercegovinom.

U srednjem vijeku, kao i u turskom periodu,, iz Dubrovnika je jedan od važnijih drumova išao preko Uskoplja i Slanog u Ljubinje, i dalje u Bosnu i Srbiju.[13]

Relativno više podataka o prilikama u ovome kraju ima iz vremena turske uprave. Turci su mnogo prije samoga pada Herceg-Novog 1482. g., već bili zauzeli neka područja Hercegovine. Najvjerovatnije je da je Ljubinje sa okolicom zauzeto 1465. godine, a svakako prije 1467. g.[14] Ljubinje se kao nahija spominje u turskim dokumentima prvi puta 1469. g.[15] Od osnivanja Hercegovačkog sandžaka 1479. g. do početka XVI vijeka ljubinjska nahija je spadala u Drinski, odnosno Fočanski kadiluk. Ta nahija se spominje i kasnije — 1477. i 1519. g.[16]

U ljubinjskom kraju Turci su zatekli vlaška plemena. Tako se u turskim dokumentima krajem XV vijeka navodi da su u susjednoj vlaškoj nahiji Burmaz kao glavna sela bila Ubosko i Hrasno. Ta nahija je tada imala 11 džemata, na čijem čelu su bile vojvode.[17]

Ljubinju kao naselju za vrijeme Turaka dosta je porastao značaj. Ono se razvilo kao trgovački, administrativni i vojni centar. Francuz Kikle je prošao kroz Ljubinje 1658. g. i veli za njega da je veliko i lijepo selo sa džamijom.[18] Međutim,, još 1659. g. u Ljubinju je bio poznati turski putopisac Evlija Čelebija i on Ljubinje ne smatra selom nego kasabom. Po Čelebiji, Ljubinje je tada bilo sjedište vojvode Hercegovačkog sandžaka, sjedište kadije, spahijskog ćehaje, janjičarskog serdara i ćatiba,[19]

Kao kadiluk Ljubinje se prvi puta spominje 1662. g.[20] Jedno vrijeme je u sastavu ovoga kadiluka bilo i Trebinje, a sredinom XVIII vijeka njemu je pripadao čak i Konjic.[21]

Početkom XVII vijeka kao serdari — janjičarske garnizonske starješine, u Ljubinju se spominju: Ahmet-spahija Bubić, kao i neki Mumin. Među istaknutijim porodicama Ljubinja u XVII vijeku spominju se Serdarevići.[22]

Postoje podaci da je trebinjski kapetan Osman-paša Resulbegović, po carskoj zapovijedi, gradio tvrđavu u Ljubinju, i to u dva maha — 1721. i 1725. god. Nekako u isto vrijeme, ovaj ugledni feudalac je ovdje sagradio i svoje saraje, kao i džamiju, a nešto kasnije i on sam se preselio u Ljubinje.[23] Do danas se nisu sačuvali ostaci tvrđave, a ni saraja ni džamije.

U ljubinjskom kraju su se iz kasnijeg srednjeg vijeka sve do danas očuvali kameni nadgrobni spomenici — stećci, koji su predmet ove monografske radnje. Oni su odoljeli svim vihorima zato što su građeni od tvrdog materijala, što su bili velikih dimenzija i što se nalaze u krajevima koji nisu bili dostupni svakome i u svako vrijeme. Njihov ukupan broj prelazi 600 primjeraka, od čega preko 100 imaju raznovrsne, često originalne reljefne motive dekorativnog i simboličnog karaktera, a 15 primjeraka imaju i natpise u starobosanskoj ćirilici. Ovi spomenici predstavljaju značajne dokumente za proučavanje istorije perioda samostalnosti Bosne i Hercegovine, posebno istorije i umjetnosti XIV i XV vijeka.

[13] Vl. Skarić, Trebinje u XVIII v., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1933 (2), 41.

[14] M. J. Dinić, Zemlje...., Glas SKA 182, 247 i 250; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, 160.

[15] H. Šabanović, isto tamo.

[16] Isti, n. d., 157 i 160.

[17] listi, n. d., 160.

[18] H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II, Sarajevo, 1954, 15.

[19] Isto tamo.

[20] H. Šabanović, n. d., 196.

[21] Vl. Skarić, n. d., 41; M. Busuladžić, Osmanpaša Resulbegović, Gajret, Sarajevo, 1939, 275—283; H. Kreševljaković i H. Kapidžić, n. d., 15.

[22] Vl. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1931 (2), 65—66; Isti, Trebinje u XVIII vijeku, Glasnik Zemalj. muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1933 (2), 41.

[23] H. Kreševljaković i H. Kapidžić, n. d., 15; Vl. Skarić, n. d., 67.

II

PREGLED NEKROPOLA STEĆAKA

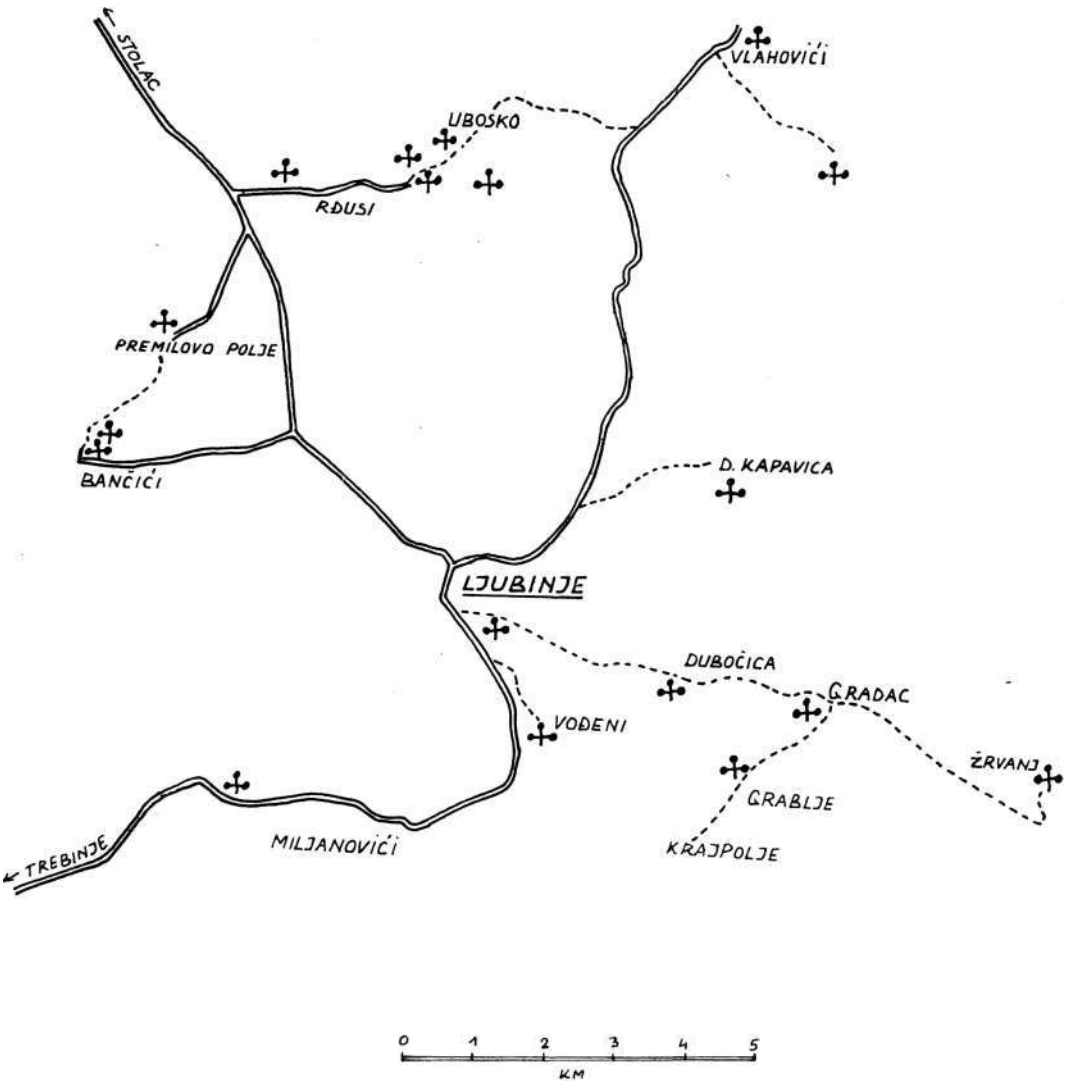
Ovom radnjom obuhvaćeno je 18 nekropola stećaka koje se nalaze u blizini naselja Miljanovići, Grablje, Žrvanj, Vođeni, Gradac, Dubočica, Ljubinje, Donja Kapavica, Bančići, Premilovo Polje, Ubosko i Vlahovići.

Prilaže se skica terena sa ucrtanim naseljima i lokalitetima nekropola (sl. br. 1).

Miljanovići

Miljanovići su malo naselje koje se nalazi oko 4 km zračne linije jugozapadno od Ljubinja, pokraj ceste Ljubinje-Trebinje. U blizini naselja nalazi se manja kamena gomila, na kojoj je nekropolica sa 3 stećka, od čega 2 sanduka i 1 krst sa njemu pripadajućim sandukom. Spomenici su dosta dobro obrađeni i očuvani, 2 su orijentirana po pravcu zapad-istok, a 1 po pravcu sjever-jug.

Spomenik u obliku krsta ima ukrase i natpis. Njegove mjere su: visina 260, širina 160, debljina 35 cm. Gornji uspravni krak se polukružno završava i ojačan je u gornjoj polovici. Sanduk ovoga krsta je nešto skliznuo.

1. Skica terena sa ucrtanim naseljima i lokalitetima nekropola.

Na istočnoj čeonoj strani (široj) pruža se bordura koja je dijelom od cikcak-linija a dijelom od kosih paralelica. U centru, zatim u vodoravnim krakovima te u gornjem kraku prikazana je po jedna rozeta u kružnom vijencu. Ispod toga je ruka, koja prstima dopire do mača, koji je većim dijelom postavljen ispod štita. Štit je pravougaonog oblika, sa gornjom kosom ivicom. Na sredini štita je rozeta u vijencu, istog izgleda kao što su i ostale rozete na ovome krstu. U slobodnim površinama srednjeg dijela spomenika urezan je natpis po kome doznajemo da je tu sahranjen junak Radihna (sl. br. 2).

2. Istočna čeona strana krsta u Miljanovićima.

Na zapadnoj strani nalazi se ista bordura kao i na istočnoj, te po jedna rozeta u vijencu na svakom kraku. Osim toga, na ovoj strani je naknadno urezan ćirilski natpis koji kaže da je krst zbog zemljotresa pao 1889. g. i da ga je jerej Savo Simić podigao 1890. g.[24]

[24] M. Bijelić, Natpis iz Miljanovića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1891, 54—55.

Grablje

U jugoistočnom kraju Ljubinjskog polja nalazi se malo selo Grablje. Na zapadnoj strani sela, odmah pokraj puta koji vodi u Krajpolje, na blago podignutom terenu situirane su manje srednjovjekovne nekropole na tri mjesta. Ovaj lokalitet je kod obližnjih stanovnika poznat pod imenom Grubačev kamen.

1. Prva nekropola je smještena na okruglastom blagom izbočenju. Tu je 6 spomenika u obliku sanduka, prosječnih dimenzija, Neki primjerci su znatno utonuli u zemlju. Stećci su orijentirani u pravcu zapad-istok. Nemaju ukrasa.

U neposrednoj blizini ima više grobova, koji su oivičeni manjim kamenjem.

2. Svega dvadesetak metara daleko nalazi se šumicom obrasla glavica. Tu sam našao 2 stećka u obliku sanduka prosječnih dimenzija, solidne obrade i uobičajene orijentacije.

Na vodoravnoj stranici jednoga od njih prikazan je pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Preko štita se pruža kosa prečka.

Odmah do stećaka nalaze se temelji jedne crkvice. Sasvim dobro se primjećuje polukružna apsida na istočnoj strani zgrade. Inače je na gomili dosta kamenja od porušenih zidova. Zbog te stare crkvice ovaj lokalitet je poznat po imenom Crkvina.

3. Oko 100 m južno odavde nalazi se manja gromila i na njoj 2 stećka u obliku ploča, iste orijentacije.

Žrvanj

Žrvanj je naselje koje se nalazi u brdovitom kraju, oko 8 km zračne linije na jugoistok od Ljubinja. U neposrednoj blizini zgrade Osnovne škole koja pripada Gornjem i Donjem Žrvnju, a na lokalitetu koji se zove Vrtine, od nekadašnje nekropole do danas su preostala samo 2 spomenika, i to jedan u obliku sanduka a drugi u obliku krsta. Spomenici su vrlo dobro obrađeni i očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad-istok. Obadva imaju ukrase.

Sanduk je vrlo visok, a prema dole je nešto sužen. Ima odvojeno postolje. Dimenzije stećka su: dužina 145, širina 70, a visina 186 cm. Ukrašene su mu sve četiri uspravne strane.

Na bočnim stranama, kao i na zapadnoj čeonoj strani, najprije se pruža friz od cikcak-linije koji u trouglastim površinama ima po dvije simetrične spiralice. Ispod toga friza nastaje široko polje od mreže malih rombova sa tačkicom u centru svake od njih. Ispod te mreže su arkade sa dubokim interkolumnijama.

Na istočnoj čeonoj strani, ispod friza od cikcak-linija sa spiralicama, pruža se uzak friz od same cik-cak-linije, a onda nastaje figuralna kompozicija u kojoj žena pridržava uzde konja na kojemu jaše muškarac. U drugoj ruci žena drži krst.

Konjanik jednom rukom drži uzde, a situacija sa drugom rukom, zbog oštećenosti kamena i lišajeva, nije jasna — izgleda da drži pticu. Ispod te scene su arkade sa dvije interkolumnije. Kapitali stubova i lukovi su naglašeni sa još jednom urezanom linijom, kako je to, uostalom, učinjeno i na bočnim stranama.

Na slici br. 3 vidi se južna bočna, a na slici br. 4 istočna čeona strana ovoga spomenika.

Spomenik u obliku krsta ima relativno velike dimenzije.

Ukrasi na zapadnoj čeonoj strani se vrlo teško raspoznaju. Tu je bordura od kosih paralelica, zatim na vodoravnim i na gornjem uspravnom kraku po jedna rozeta u kružnom vijencu. Na ovoj strani se primjećuju i slova ćirilskog natpisa, koja su naknadnim urezivanjem drugih slova toliko oštećena da se on danas ne može rekonstruirati.

Na istočnoj čeonoj strani ukras je jasniji. Tu je bordura od kosih paralelica, koja se pruža paralelno uz sve ivice. Uz ivice uspravnih krakova, kao i preko sredine krsta, uz vrpcu od kosih paralelica, pruža se i vrpca od cikcak-linija. U centru krsta urezana je rozeta u tordiranom kružnom vijencu. Po jedna takva, samo nešto veća, rozeta u vijencu nalazi se na vodoravnim i na gornjem uspravnom kraku. Ove rozete više liče krstovima čiji se kraci pri kraju još i račvaju — završavaju kao trozub. Od rozete u gornjena uspravnom kraku do one u centru krsta urezane su dvije cikcak-linije koje se prepliću (sl. br. 5).

Bočne strane vodoravnih krakova ovoga spomenika imaju krst-rozetu u vijencu, koja je, opet, u pravougaonom okviru od kosih paralelica. Uspravni krakovi sa bočnih strana imaju dvostruku vrpcu od kosih paralelica i od cikcak-linija.

Ostali podaci

Od okolnih seljaka doznao sam da se na lokalitetu Godi nalazi nekropola sa 15 stećaka. Samo mjesto na kome su stećci zove se Crkvina. Taj lokalitet je od Vrtina udaljen oko 2 km zračne linije na sjeveroistok.

V o đ e n i

Vođeni su seoce koje se nalazi u Ljubinjskom polju, oko 1,5 km južno od Ljubinja. U blizini kuća, ispod ceste koja vodi u Trebinje, nalazi se mala nekropola sa 4 stećka, od čega su 3 sanduka i 1

3. Južna bočna strana visokog sanduka u Žrvnju.

4. Istočna čeona strana visokog sanduka u Žrvnju.

ploča. Ploča i 1 sanduk postavljeni su na kamenu gromilu, a druga 2 sanduka, koji su relativno manjih dimenzija, nalaze se odmah do same gromile.

Spomenici su dobro klesani, ali su danas nešto oštećeni. Orijentirani su po pravcu zapad-istok.

Ukrašena je samo ploča, Na njenoj vodoravnoj strani prikazani su pravougaoni štit sa mačem ispod njega i pokraj štita luk sa strijelom.

Gradac

Gradac je naselje u istočnom kraju Ljubinjskog polja. Na zaravanku ispod sela situirana je nekropola sa 12 stećaka, od čega 11 u obliku sanduka a 1 je krst sa pločom koja mu pripada. Orijentacija ovih stećaka je po pravcu zapad-istok, osim jednoga koji stoji okomito na taj pravac. Inače su oni dosta dobro obrađeni. Tri su ugrađena u podzid.

Osim navedenih, ovdje se vide i 2 fragmenta rimskih miljokaza, koji su iskorišteni kao nadgrobni spomenici. U istočnom kraju nekropole kasnije je sagrađena pravoslavna crkvica, u čije zidove su ugrađeni stećci, što znači da je nekropola prvobitno bila mnogo veća.

Odmah do stećaka i crkvice su noviji pravoslavni grobovi.

Ukrašena su 2 primjerka.

Na bočnim stranama jednog visokog sanduka na postolju pruža se friz od povijene linije sa trolistovima i ispod njega arkade sa po 4 interkolumnije, kod kojih su ivice stubova i lukova plastične i kapiteli nešto naznačeni.

Na čeonim stranama spomenika u obliku pravilnog krsta ima plastičan motiv stilizovanog krsta. Krakovi toga krsta završavaju se u vidu trozuba (pojednostavljen ljiljan), a donji uspravni krak je mnogo duži i preko sredine ima prečku, tako da to liči na još jedan krst.

Ostali podaci

Iznad sela se izdiže krševito brdo koje veoma liči na ilirsku gradinu. Seljani pričaju da je tu nekada bio »grad«. Inače se na području Graca nailazi na ostatke rimskih građevina.

Dubočica

Dubočica je naselje u sjeveroistočnom, kraju Ljubinjskog polja, upravo između Ljubinja i Graca.

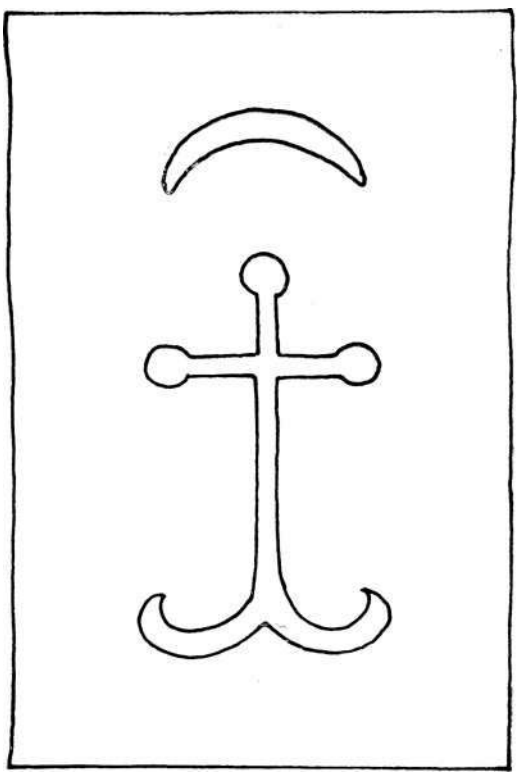
U ravnici južno od sela, zarasla u šumici, nalazi se velika nekropola sa oko 150 stećaka (nije bilo moguće ustanoviti tačno brojno stanje). To su mahom niski ili srednje visoki sanduci, zatim nekoliko amorfnih komada i 1 dosta utonuo rustičan sljemenjak. Izvjestan broj je manjih dimenzija — dječji spomenici. Obrada ovih stećaka je upadljivo neujednačena. Spomenici su postavljeni po pravcu zapad-istok i svrstani dosta gusto u nizove, okomito na tu orijentaciju.

5. Istočna čeona strana krsta u Žrvnju.

Nekropola je evidentirana u martu 1983. godine. Koliko se tom prilikom moglo ustanoviti, ukrašeno je 12 spomenika:

Na vodoravnim, stranama 4 sanduka nađen je uobičajen motiv pravougaonog štita sa mačem.

6. Stilizovani krst i polumjesec na jednome sanduku u Dubočici.

7. Ukras na vodoravnoj strani jednoga sanduka u Dubočici.

Na vodoravnim stranama druga 4 sanduka udubljene su okrugle »kamenice«. Jedna od njih je okružena vijencem od listova rozete.

Na 3 sanduka ustanovili smo plastične motive krstova. Jedan od njih je dosta neobično stilizovan i prikazan zajedno sa polumjesecom. Vodoravni i gornji krak krsta su se završavali u vidu krugova, a donji je bio duži i završavao se u vidu sidra. Iznad krsta je polumjesec (sl. br. 6).

Još jedan sanduk je vrlo lijepo i dosta neobično ukrašen. Na njegovoj vodoravnoj strani je bordura od povijene linije sa trolistovima, a unutar ove je scena lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem upravljenim ka jelenu, koji je ispred lovca. Iznad i ispod jelena je po jedna peterolisna rozeta (sl. br. 7).

Ljubinje

U samoj varošici Ljubinju, u ravnici pokraj ceste smještena je nekropola sa stećcima. Odmah do stećaka je pravoslavna crkva sa aktivnim grobljem. Danas je nekropola stećaka odvojena od ceste kamenom ogradom. Tu se nalazi ukupno 41 stećak, od čega 4 u obliku sljemenjaka, 27 u obliku sanduka, a 10 u obliku ploča. Orijentirani su po pravcu sjeverozapad — jugoistok. Dobro su klesani, ali su danas znatno okrnjeni, zatim su djelomično utonuti u zemlju ili su nagnuti.

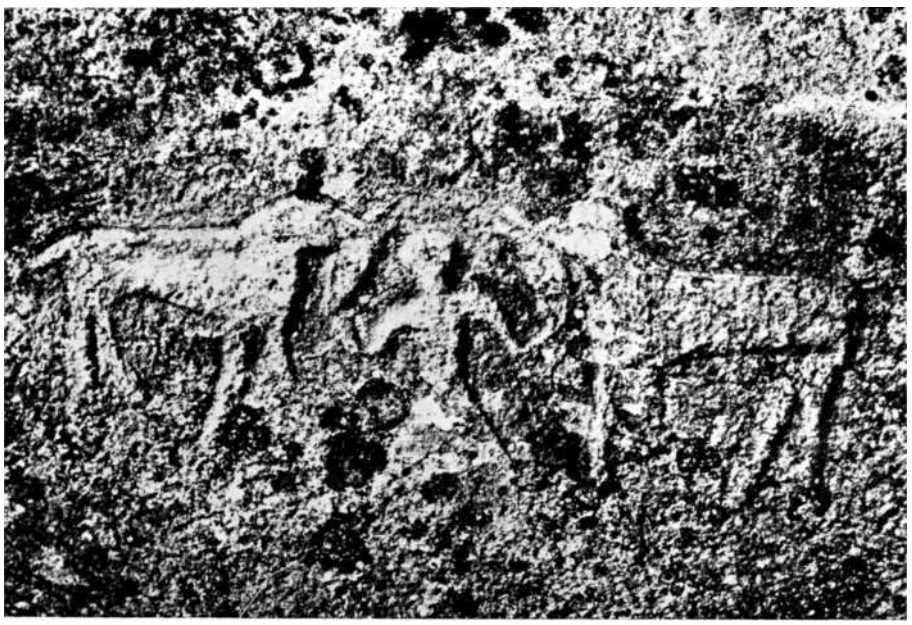
Očito je da je nekada bilo mnogo više stećaka, koji su do danas uništeni na razne načine i sa različitim svrhama, Izvjestan broj ih je uzidan u današnju crkvu i u zid oko groblja.

Nekropola je evidentirana 1961. god.

Spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem ima manju »kamenicu« na vodoravnoj strani.

Na sjeveroistočnoj bočnoj strani jednog visokog sljemenjaka nalazi se plastična scena sa 2 konja i 1 ženom. Konji su okrenuti jedan prema drugome i podignute su im glave. Žena stoji između konja, ruke su joj nešto uzdignute i kao da njima dodiruje opremu na glavama konja (sl. br. 8).

Suprotna bočna strana ovoga spomenika ima originalan reljefni motiv. Tu su zapravo dva jednaka motiva, jedan do drugoga. Na svakome je

8. Sjeverna bočna strana sljemenjaka u Ljubinju.

9. Južna bočna strana sljemenjaka u Ljubinju.

predstavljena figura neke četvoronožne životinje dosta vitkog tijela, sa nogama poput jelenskih, sa dugačkim vratom i glavom koja je visoko izdignuta te repom koji je podignut na gore i poput ljiljana povijen na dvije strane. Kao da su usta životinje otvorena. Ispred životinjske figure stoji čovjek — muškarac, koji jednom rukom pridržava relativno velik uspravan mač, a drugom također nešto drži. Kako je figura životinje prikazana na plastičnoj pravougaonoj površini, rekao bih da se ovdje radi o čovjeku koji drugom rukom pridržava štit na kome je ta figura životinje njegov amblem (sl. br. 9).

Treći ukrašeni spomenik je znatno utonuo visoki sljemenjak.

Po dnu njegovih krovnih ploha pruža se vrlo debela tordirana vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana ovog spomenika. Ispod toga je preko svih uspravnih strana plastičan širok friz od povijene linije sa trolistovima, odozdo porubljen običnom plastičnom vrpcom. Sva četiri vertikalna brida su ojačana debelim vrpcama.

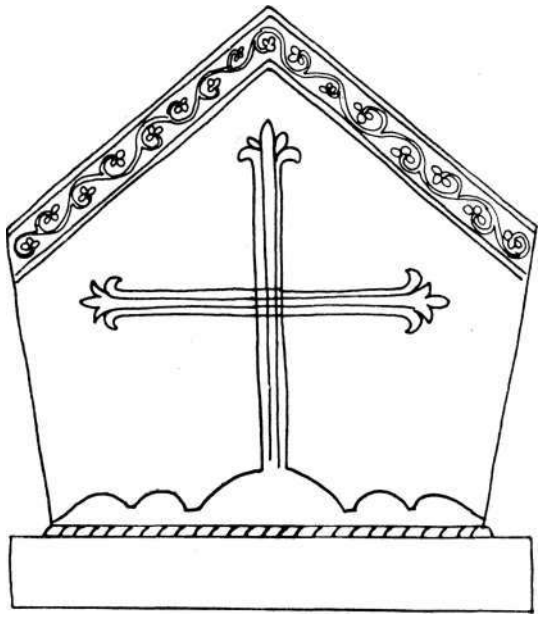
Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima još i plastičnu krst-rozetu. To je krst čiji se krakovi povijaju i stvaraju neku vrstu rozete, u čijim se površinama između krakova nalazi još po jedna rozeta.

Jedan dobro klesan sljemenjak ima ukrase na čeonim stranama i na jednoj bočnoj strani.

Na jugozapadnoj bočnoj strani je friz od povijene linije sa trolistovima, i ispod njega prikazana je scena lova na jelene.

Na sjeverozapadnoj čeonoj strani povijena linija sa trolistovima pruža se koso, odmah ispod kosih ivica krovnih ploha, a ispod toga na čitavoj strani prikazan je motiv stilizovanog krsta. Krakovi krsta su sastavljeni od po 3 vrpce. Srednja vrpca se kod gornjeg i poprečnih krakova završava kao ljiljan, a ostale dvije se povijaju također kao ljiljanovi listovi. Donji uspravni krak se pri dnu proširuje i završava valovito na obadvije strane (sl. br. 10).

Na suprotnoj čeonoj strani je povijena linija sa trolistovima, kao i na prethodnoj, a ispod nje je vrpca od kosih paralelica. Takva vrpca od kosih paralelica spušta se i uspravno sredinom te čeone strane. Na ovoj strani su još arkade sa dvije interkolumnije.

10. Sjeverna čeona strana drugog sljemenjaka u Ljubinju.

Peti ukrašeni primjerak je dosta dobro obrađen i očuvan veliki sanduk.

Na njegovoj sjeverozapadnoj čeonoj strani nalazi se motiv stilizovanog krsta, koji je prikazan isto kao i onaj na sjeverozapadnoj čeonoj strani već spomenutog sljemenjaka.

Bančići

Bančići su manje seosko naselje, koje se nalazi oko 6,5 km zračne linije na sjeverozapad od Ljubinja. Zajedno sa još nekoliko manjih naselja sačinjava kraj koji se naziva istim imenom,, što znači da selo Bančići predstavlja neku vrstu centra toga kraja. Sa Ljubinjem, kao sjedištem komune, Bančići su vezani dobrom cestom, koja se od glavne ceste Ljubinje — Stolac odvaja i ovamo dolazi preko Vardišta.

U Bančićima postoje dvije manje nekropole stećaka na maloj razdaljini. Inače su evidentirani u proljeće 1963. god.

Nekropola broj 1

U neposrednoj blizini zgrade Osnovne škole, pokraj same ceste, situirana je nekropola sa ukupno 11 stećaka, od čega 8 u obliku sanduka, a 3 u obliku krsta sa sanducima koji im pripadaju, odnosno pločama. Odmah do stećaka su i savremeni pravoslavni grobovi sa kamenim krstačama. Sve je to ograđeno zidom. Po tim novim grobovima ovaj lokalitet se zove Mihića groblje. Ovu nekropolu sam obilježio brojem 1. Tridesetak metara južno, s druge strane ceste, vide se ostaci starijih krstova. Među njima se još dobro drže 2 oveća krsta na njihovim pločama.

Osim jednoga, svi spomenici ove nekropole postavljeni su po pravcu zapad — istok. Inače su relativno većih dimenzija. Dobro su obrađeni i očuvani.

Ukrašeno je 6 primjeraka.

Jedan sanduk na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija.

Na zapadnoj čeonoj strani jednog krsta nalazi se bordura od urezanih cikcak-linija, koja se završava podnu vodoravnih krakova. Unutar ovoga okvira raspoređene su 4 osmerolisne rozete u kružnim vijencima, u svakom kraju po jedna i još jedna u samome centru krsta. Najveća od njih je ona u gornjem kraku. Na donjem uspravnom kraku, odmah ispod spomenute bordure, pruža se friz od plastične povijene linije sa trolistovima, a ispod ovoga isto toliko širok drugi friz od urezanih cikcak-linija. Ta dva friza odvaja uska vrpca od cikcak-linija, Od sredine drugog friza niz krak spuštaju se 3 paralelne urezane linije (sl. br. 11).

Na suprotnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima borduru kao i na prethodnoj, samo što se ova spušta i niz uspravne ivice, sve do dna. Ova strana nema nikakvih frizova na donjem uspravnom kraku.

Vodoravni krakovi krsta sa južne i sjeverne strane imaju urezanu osmorolisnu rozetu u tordiranom kružnom vijencu.

Broj 3 je spomenik u obliku visokog sanduka na postolju koji je prema dolje nešto sužen.

11. Zapadna čeona strana prvog krsta nekropole 1 u Bančićima.

Jedan visoki sanduk na postolju ukrašen je sa bočnih strana. I na jednoj i na drugoj strani je jednak motiv. Pri vrhu se pruža friz od povijene linije sa trolistovima koji su nešto drugačije stilizovani od onih uobičajenih. Ispod toga je uska vrpca od kosih paralelica, a zatim drugi friz, koji se sastoji od niza četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, uokvirenih dvjema paralelnim linijama. Ispod svega je još niz arkada sa 5 interkolumnija. Bridovi arkada su plastični, lukovi su dosta zaokruženi, a istaknuti su i kapiteli stubova.

Četvrti ukrašeni spomenik je sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od kosih paralelica.

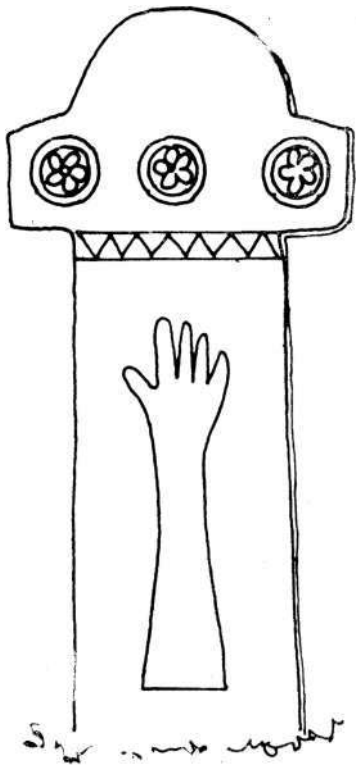
Peti ukrašeni spomenik je u obliku velikog krsta, koji na svojim širim, tj. čeonim stranama ima po 4 plastične jabuke, raspoređene kao krakovi krsta.

Još jedan povelik a okrnjen krst ima ukrase.

Na zapadnoj čeonoj strani ovoga spomenika je bordura od kosih paralelica, koja se pruža krajem svih ivica, zatim mali friz od cikcak-linija pri vrhu donjeg uspravnog kraka (u visini donjih ivica vodoravnih krakova), te 4 rozete u kružnim vijencima, raspoređene kao i na prvome krstu.

Na suprotnoj čeonoj strani su 3 rozete u kružnim vijencima, raspoređene tako da je jedna u centru a po jedna na vodoravnim krakovima krsta.

Ispod ovog niza rozeta je mali fraz od cikcak--linija, a ispod toga, skoro preko čitave površine donjeg uspravnog kraka krsta, prikazana je ruka do lakta, sa istaknutim prstima (sl. br. 12).

12. Istočna čeona strana drugog krsta nekropole 1 u Bančićima.

Dosta velika ploča uz ovaj krst na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija.

Nekropola broj 2

Oko 100 m sjeverno od nekropole broj 1 nalazi se još jedna nekropola sa ukupno 16 stećaka, od čega su 3 sanduka i 13 ploča. U ovome kraju ona je poznata pod imenom Janjića groblje. Odmah do stećaka su i savremeni pravoslavni grobovi sa krstovima. Stećci i savremeni grobovi su ograđeni kamenim suhozidom,. Spomenici su nešto većih dimenzija, a vrlo dobro su obrađeni i očuvani. Orijentacija im je isključivo po pravcu zapad — istok.

Na više mjesta se primjećuju grobovi koji su na površini zemlje oivičeni manjim kamenjem.

Jedan dosta velik i dosta visok, dobro obrađen sanduk sa postoljem ima ukrase.

Na njegovoj zapadnoj čeonoj strani nalazi se pravougaoni okvir (sa 3 ivice) od kosih paralelica. U većoj polovini toga okvira prikazan je pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Preko štita se pruža kosa uska prečka od kosih paralelica. Rubovi štita su također uske vrpce od kosih paralelica.

Drugi ukrašeni primjerak je visoki sanduk sa postoljem koji je malo nagnut.

Preko svih uspravnih strana ovoga spomenika pruža se vanredno lijepo izgrađen plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je s donje strane porubljen uskom vrpcom od kosih paralelica.

Na vodoravnoj strani jedne veće ploče imaju paralelna rebra.

Još jedna velika ploča ima ukrase. Na njenoj vodoravnoj strani prikazana su dva motiva — rozeta u kružnom vijencu i krst čiji se krakovi završavaju u vidu krugova.

Donja Kapavica

Donja Kapavica je seoce koje je od Ljubinja udaljeno oko 3 km zračne linije na sjeveroistok. Na lokalitetu Sikimuša, ukraj Miljanovića groblja, oko 700 m južno od seoskih kuća, nalazi se usamljeni spomenik u obliku krsta, sa ukrasima i natpisom.

Spomenik je dobro obrađen i očuvan. Visok je 165, širok 100, a debeo 25 cm. Orijentiran je po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Na sjeverozapadnoj čeonoj (široj) strani ovaj krst ima urezanu borduru od kosih paralelica. U centru je oveća šestorolisna rozeta a na sve četiri strane od nje po jedna manja četvorolisna. Dužinom donjeg uspravnog kraka prikazan je biljni motiv — stabljika sa 2 para simetrično povijenih listova (sl. br. 13).

13. Sjeverozapadna čeona strana krsta u Donjoj Kapavici.

Na jugoistočnoj čeonoj strani urezana je bordura kao i na suprotnoj, a unutar ove je natpis u dva duža i 10 kraćih redova koji nam saopštava da je tu sahranjen Tvrtko Vukac (sl. br. 14).

14. Jugoistočna čeona strana krsta u Donjoj Kapavici.

Natpis sam pronašao i evidentirao u martu 1963. god.

Premilovo Polje

Premilovo Polje je manje naselje koje pripada Gleđevcima, a nalazi se oko 5 km zračne linije sjeverozapadno od varošice Ljubinja. Njemu se dolazi oko 3 km dobrom seoskom cestom koja se od ceste prvoga reda Stolac — Ljubinje — Trebinje odvaja nedaleko Žegulje.

Nekropola u Premilovom Polju situirana je u ravnici ispod seoskih kuća, pokraj puta, koji je kasnije, proširujući se, neke stećke oštetio i kamenom ogradom, koja odvaja put od susjednih njiva, izvjestan broj stećaka i danas djelomično zatrpao. Tu se nalazi 87 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 66 sanduka i 20 ploča. (Kako su neki stećci znatno utonuli u zemlju, nije sasvim siguran broj ploča.)

Spomenici su, inače, vrlo dobro obrađeni a i očuvani. Svi su dosljedno orijentirani po pravcu zapad — istok i svrstani u nizove okomito na taj pravac.

Naša nekropola ima znatan broj ukrašenih spomenika, a na 5 od njih nalaze se i natpisi. O takvim spomenicima pružam osnovne podatke.

Na slici broj 15 prikazan je raspored stećaka.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija, koji se pretežno nalazi u ogradi puta i njive. Vidi mu se zapadni kraj.

Na vodoravnoj strani vidljivog dijela spomenika nazire se figura čovjeka i mač pored njega.

Broj 2 je sličan sanduk, čiji zapadni dio viri iz ograde.

Na vodoravnoj strani vidljivog dijela spomenika vidi se dio konja sa jahačem i iznad toga polumjesec.

Broj 3 je visoki sanduk sa postoljem (130X60X X130 cm), koji je dobro klesan i očuvan. Prema dolje je nešto sužen.

Na svim uspravnim stranama proteže se friz od niza plastičnih rozeta, obrubljen dvjema vodoravnim paralelnim vrpcama od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonoj strani ispod friza urezan je u 4 reda natpis u starobosanskoj ćirilici koji nam govori da su tu sahranjeni RADOSAV VUČIĆ i njegov sin Cvjetko (o samome natpisu kasnije) (sl. br. 16).

Broj 4 je visoki sanduk koji je prevaljen i u ogradi zatrpan. Mogle su mu se izmjeriti dužina i širina koje iznose 145 i 60 cm.

Na vidljivoj bočnoj strani nalazi se urezan natpis u 4 reda koji nam kazuje da je tu sahranjen STIPKO RADOSALIĆ (sl. br. 17).

Broj 5 je utonula velika ploča (?) čije dvije mjerljive dimenzije iznose 200 i 150 cm.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik je imao natpis, koji je od atmosferilija toliko uništen da se danas ne može rekonstruirati.

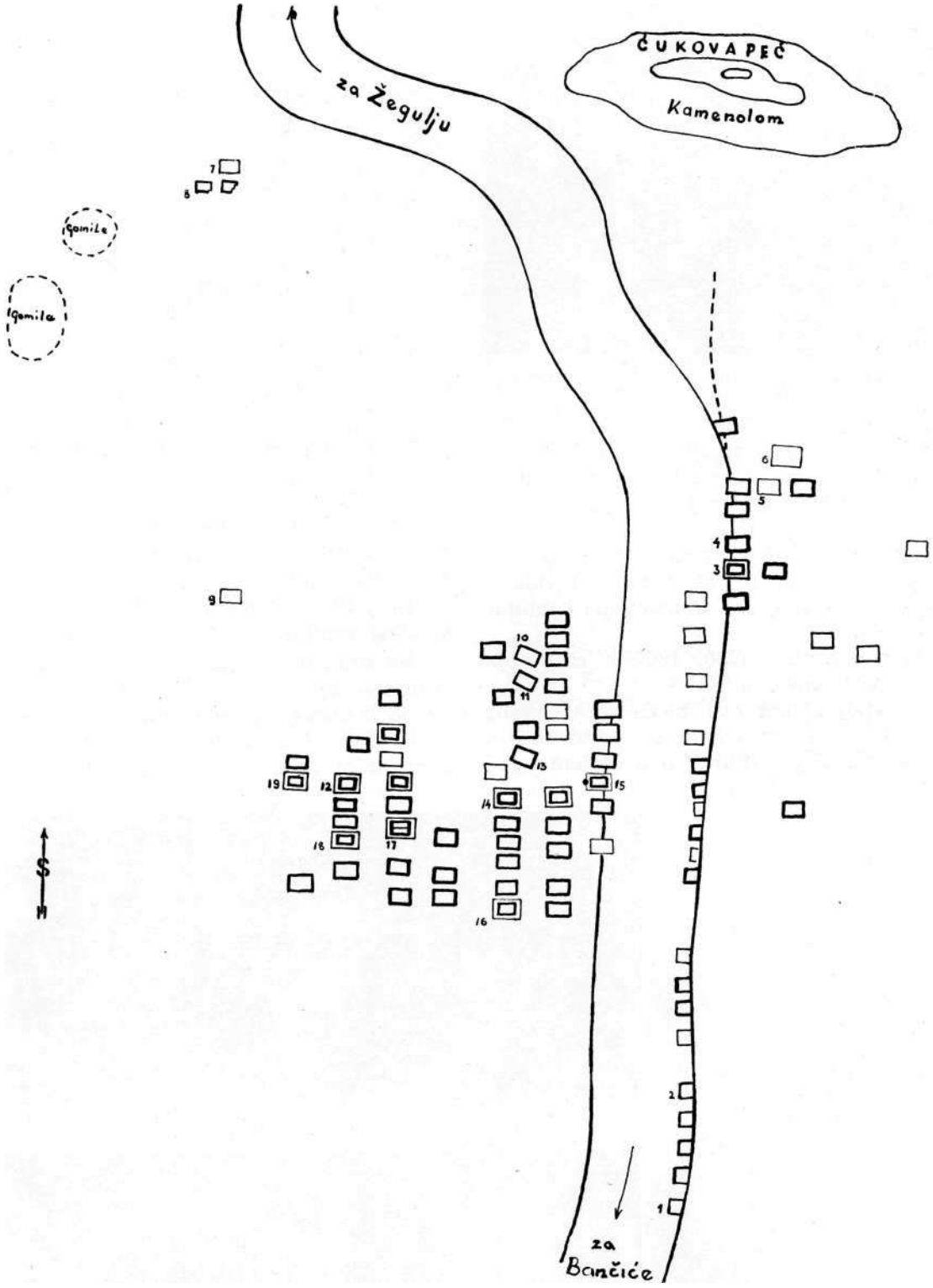
Broj 6 je spomenik u obliku velike ploče, koja je dobro obrađena i očuvana, ali je znatno utonula u zemlju (200X170X50 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se motiv plastične rozete sa polumjesecom.

Na zapadnoj čeonoj strani urezan je u jednom redu natpis u starobosanskoj ćirilici koji nam kazuje da je tu sahranjen POZNANJ BOGDANIĆ. Ispod natpisa je plastična scena sa dvije ljudske i jednom životinjskom figurom. To su muškarac sa rukama povijenim na bokovima, žena koja slično drži ruke i kao da jednom vodi konja. Na glavi žene je tordirana polukružna vrpca koja vjerovatno predstavlja njenu kosu ili neku kapu, odnosno maramu (sl. br. 18).

Broj 7 je spomenik u obliku neobično velike dobro obrađene i očuvane ploče, čije su dimenzije: 270X210X40 cm.

Vodoravna strana ovoga spomenika ukrašena je plastičnom pravougaonom bordurom od povijene

15. Skica nekropole u Premilovom Polju.

16. Zapadna čeona strana spom. br. 3 u Premilovom Polju.

linije sa trolistovima, a u sredini strane je prikazan veliki pravougaoni plastični štit sa rozetom i kružnim vijencem u njegovoj sredini, Motiv se danas vrlo slabo primjećuje.

Broj 8 je veoma okrnjen, osrednje velik sanduk.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika vidi se bordura od povijene linije sa trolistovima i unutar nje jedna rozeta.

Broj 9 je velika ploča (230X180X30 cm), koja je dobro klesana i očuvana.

Na vodoravnoj strani ova ploča je ukrašena pravougaonom bordurom od kosih paralelica, a unutar ove se nalazi poveliki štit sa mačem ispod njega. Štit je pravougaonog oblika, sa jednom nešto kosom stranicom, koja je usječena za proturanje koplja.

Broj 10 je visoki sanduk (145X80X75 cm) koji je dobro obrađen i očuvan.

Na zapadnoj čeonoj strani ovoga spomenika predstavljena je neka figuralna scena, koja se, usljed djelovanja atmosferilija i lišajeva, danas vrlo malo raspoznaje. Vide se figure žena sa visoko dignutim rukama i upadno velikim prstima. I neki drugi motivi, poput stilizovanih krstova, ovdje se još naziru.

Broj 11 je također visoki sanduk (155X78X80 cm), dobro obrađen a osrednje očuvan.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani prikazan je red od 5 jednako postavljenih plastičnih životinjskih figura, koje po svojim vitkim nogama, visoko uzdignutim glavama i kusastim repovima najviše podsjećaju na jelene (sl. br. 19).

Na suprotnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima dosta plastičnu scenu lova na jelene. Lovac je na konju i on dugačkim kopljem gađa jelena u vrat (sl. br. 20).

Na zapadnoj čeonoj strani plastično je prikazana figura konja. Uz konja kao da su bile još neke figure, koje su, međutim, danas oštećene.

Broj 12 je spomenik u obliku dobro obrađenog visokog sanduka sa postoljem (190X93X115 cm).

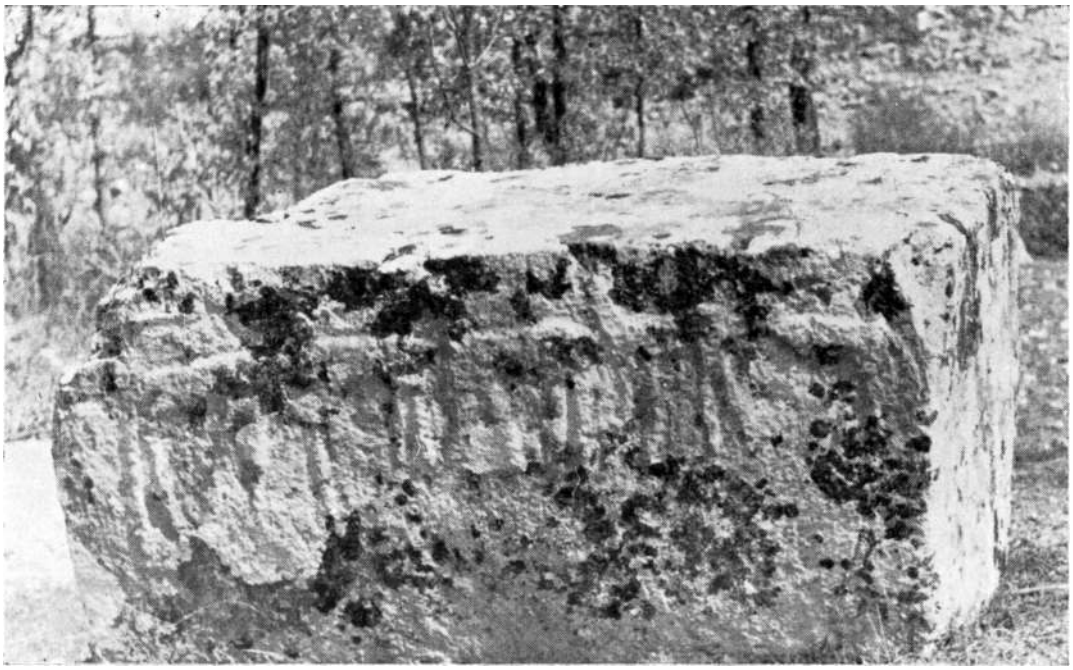
Na svim uspravnim stranama ovoga spomenika nalaze se lijepo isklesane arkade sa po 7, odnosno sa po 3 duboke interkolumnije sa šiljastim lukovima. Ivice lukova i stubova su ukrašene uskim tordiranim vrpcama. Iznad arkada je friz od obič-

17. Natpis na spom. br. 4 u Premilovom Polju.

18. Zapadna čeona strana spom. br. 6 u Premilovom Polju.

19. Južna bočna strana sponi. br. 11 u Premilovom Polju.

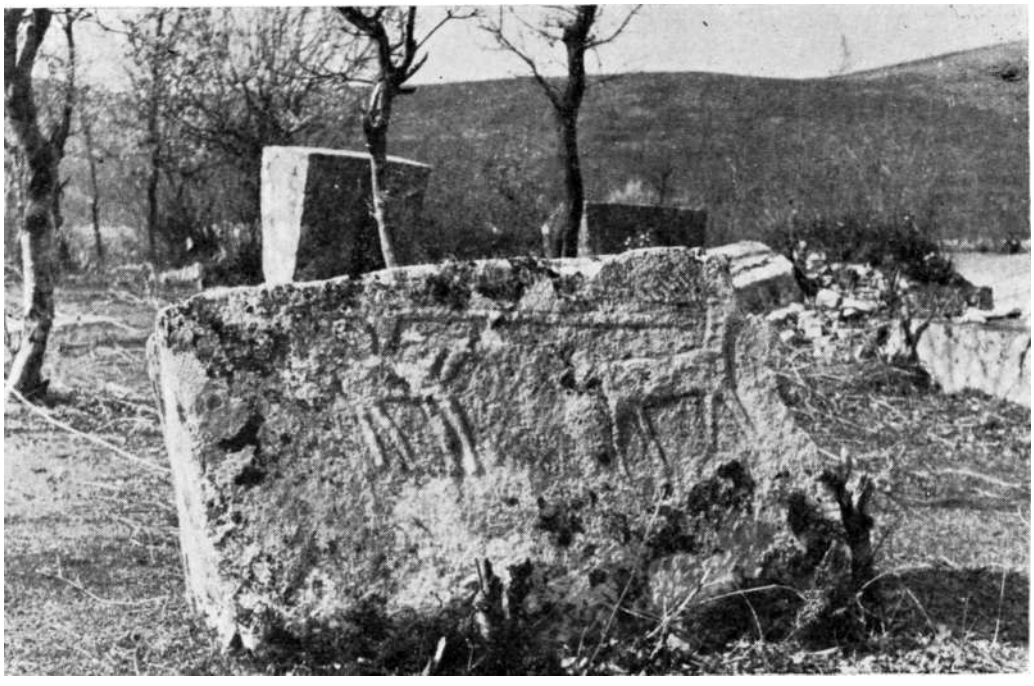
ne plastične vrpce, a iznad međuprostora je po jedna višelisna rozeta (sl. br. 21).

Broj 13 je sanduk (165X105X40 cm) koji je dobro obrađen i očuvan.

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima teško vidljiv plastičan motiv stilizovanog krsta — rozete.

Broj 14 je dobro obrađen i očuvan visoki sanduk na vrlo velikom postolju (165X85X93 cm).

Na zapadnoj čeonoj strani ovoga spomenika plastično je prikazan motiv stilizovanog krsta. Gornji i poprečni krakovi ovoga krsta završavaju se u vidu kružnih proširenja, koja u svojim centrima imaju ukrasne kružne vjenčiće. Takav vjenčić se nalazi i u samome centru krsta. Sredinom uspravnih krakova su poširoki urezi, tako da izgleda kao da su ovi krakovi predstavljeni sa po dvije plastične vrpce. U površinama između krakova krsta nalazi se po jedna plastična petorolisna rozeta. To je sve sa tri strane uokvireno dvostrukim tordiranim vrpcama (sl. br. 22).

20. Sjeverna bočna strana spom. br. 11 u Premilovom Polju.

21. Spomenik br. 12 u Premilovom Polju.

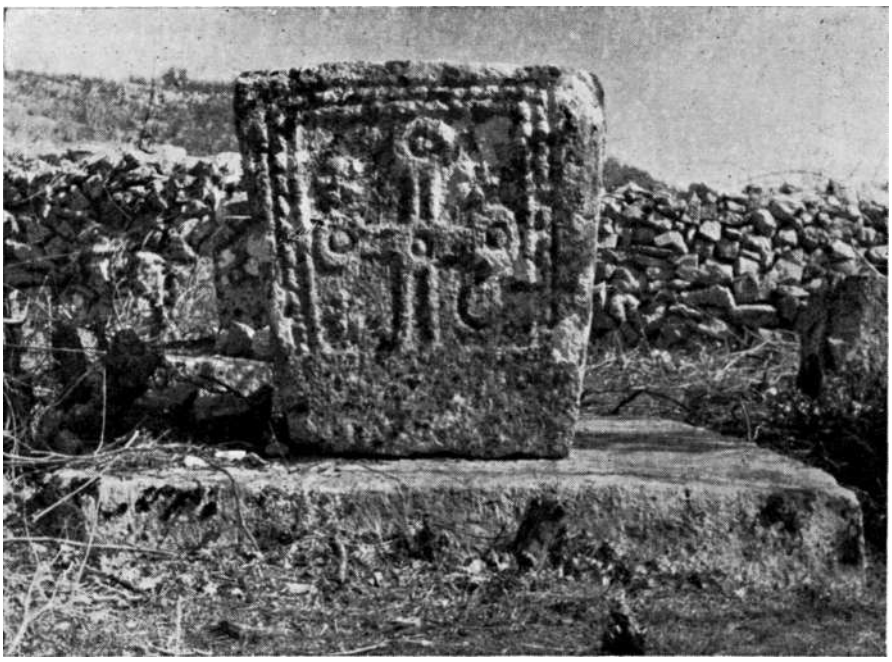
Broj 15 je povelik sanduk sa postoljem. Nalazi se u ogradi, zbog čega mu je samo polovina vidljiva.

Na vidljivom dijelu vodoravne strane ističe se plastičan polumjesec, a na jednoj njegovoj strani uočava se friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 16 je spomenik u obliku dobro obrađenog i očuvanog sanduka sa postoljem (160X95X55 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj sanduk ima plastičan motiv krsta — rozete sa ispupčenim centrima.

I na zapadnoj čeonoj strani se nalazi isti takav motiv, samo su ispupčenja data u vidu rozete (sl. br. 23).

22. Zapadna čeona strana spom. br. 14 u Premilovom Polju.

Broj 17 je dobro obrađen, ali nešto oštećen i prevrnut vrlo visoki sljemenjak na postolju (120X80X177 cm).

Pri dnu krovnih ploha pruža se plastična tordirana vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana.

Na bivšoj južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastično predstavljeno kolo sa 5 ženskih figura, a ispod kola je još jedna scena lova na jelena, u kojoj je lovac na konju (sl. br. 24).

Na zapadnoj čeonoj strani je plastična krst — rozeta sa ispupčenim centrom i sa trolistovima u međuprostorima.

Na suprotnoj čeonoj strani, odmah iznad tordiranog užeta, plastično je predstavljena ptica.

Broj 18 je prevaljen, inače vrlo dobro obrađen i očuvan visoki sanduk na postolju (135X65X125 cm).

Na uspravnim stranama ovoga spomenika pruža se plastičan friz od kosih paralelica.

Na bivšoj sjevernoj bočnoj (sada vodoravnoj) strani ispod friza su arkade sa 7 interkolumnija. Lukovi tih arkada su polukružni.

Zapadna čeona strana ovoga spomenika ima jedinstven motiv-plastično predstavljenu žensku figuru sa jednom rukom na grudima, a drugom uzdignutom na gore i povijenom u laktu. Na licu ove figure se uočavaju oči, nos i usta, a na glavi polukružan tordirani vijenac, koje vjerovatno prikazuje kosu. Haljina je dosta dugačka, vrlo sužena u pasu, sa pojasom, a ispod haljine se vide noge i stopala. Po svoj prilici je to predstava plesa (sl. br. 25).

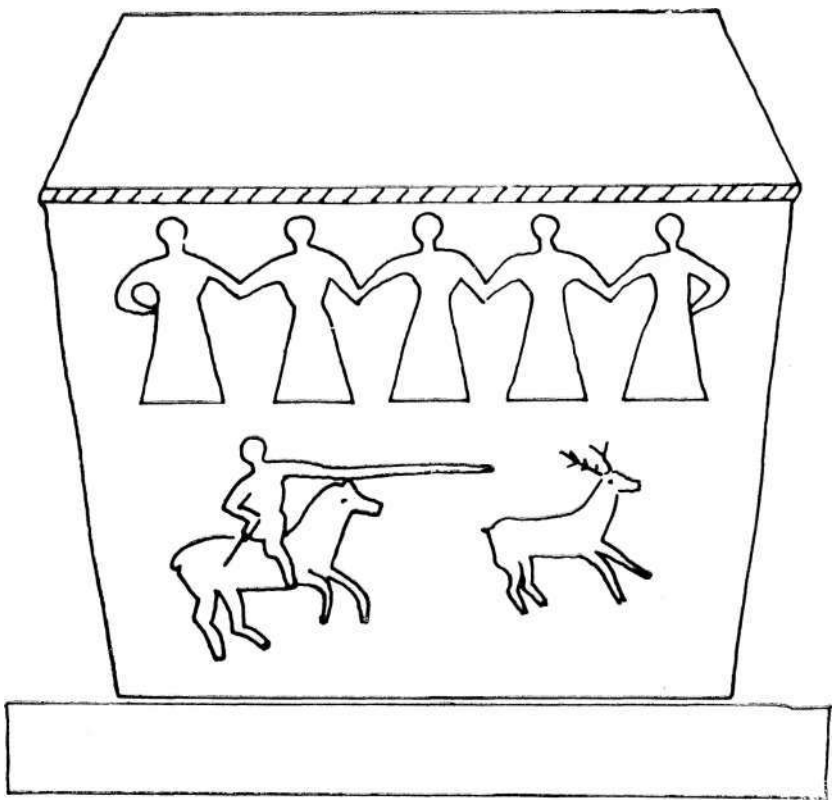

23. Zapadna čeona strana spom. br. 16 u Premilovom Polju.

Broj 19 je dobro obrađen, ali danas provaljen i nešto oštećen vrlo visoki sanduk na postolju (150X58X181 cm), koji je prema dolje nešto sužen.

Na ranijoj sjevernoj bočnoj strani (sada vodoravnoj) najprije se pruža plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, ispod toga još jedan friz od 6 poredanih četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, a ispod svega su arkade sa 6 interkolumnija. Lukovi arkada su polukružni i pri spajaju sa stubovima interkolumnije su sužene.

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima urezanu liniju, zatim 2 četvorolisne rozete u kružnim vijencima, ispod toga opet jednu urezanu liniju i niže nje natpis u 2 reda koji govori o PAV-

24. Južna bočna strana spom. br. 17 u Premilovom Polju.

LU RADOVIĆU. Ispod natpisa je vodoravna vrpca od kosih paralela, a zatim se pružaju arkade sa 2 interkolumnije, onakve kao i na bočnoj strani (sl. br. 26).

Napominjem da su na ovoj nekropoli neki stećci zasuti kamenjem pa im se neke strane uopšte ne vide. Nije isključeno da i na tim stranama postoje ukrasi.

Ostali podaci

Desetak metara jugozapadno od stećka broj 8 nalazi se manja kamena gromila, a toliko isto dalje u istom pravcu još jedna nešto veća kamena gro-m|ila.

Odmah zapadno od tih gromila situirano je manje muslimansko groblje sa lijepo klesanim nišanima. Na jednom vrlo visokom nišanu ima i arapski natpis sa 1225. godinom (po Hidžretu), što znači da su grob i spomenik stari oko 160 godina.

Oko 500 m zračne linije dalje na zapad nalazi se osamljen veliki krst (227X90 odnosno 55X55 cm), koji se završava polukružno i koji na istočnoj strani ima u 2 reda urezan natpis u kome se kaže da je tu sahranjen neki RAŠKOJA (sl. br. 27). Uz krst nije postavljena ploča, nego je grob samo oivičen neobrađenim manjim kamenovima.

Između Raškojeva krsta i naše nekropole, u ograđenoj njivici Jove Miloševića, koja se zove Gaj, postoji mjesto koje seljani poznaju pod imenom Crkvište, a na kome se i danas zapažaju ostaci neke zgrade, vjerovatno nekadašnje crkve.

Oko 20 m zapadno od Raškojeva krsta, na kamenoj gromili, gdje se primjećuju grobovi od običnog kamenja, nalaze se još 2 oveća rustička krsta, jedan pored drugoga. Sjeverni krst na istočnoj čeonoj strani ima natpis, od koga se danas razaznaje samo uobičajeni početak, bez imena sahranjenog. Izgleda da je i na jednom i na drugom krstu bilo nekih slova, koja se, međutim, danas ne mogu rekonstruirati. Ovaj lokalitet je ovdje poznat pod imenom Ružića njive.

Na udaljenosti od oko 150 m sjeverno od nekropole stećaka vide se veće kamene gromade, koje se zovu Ćukova peć, gdje je u svoje vrijeme bio kamenolom za naše spomenike. Kamenolom je bio

23. Zapadna čeona strana sipom. br. 18 u Premilovom Polju.

26. Zapadna čeona strana spom. br. 19 u Premilovom Polju.

još na jednom mjestu — na Ježevoj glavici koja se nalazi oko 500 m istočno od nekropole stećka, odmah do kuća Premilovaca. Tu blizu i danas se vide 2 grubo oklesana stećka.

Ubosko

Oveće naselje koje je smješteno istočnom ivicom 2 km dugačkog i 800 do 1000 m širokog elipsastog Uboskog polja, između Stoca i Ljubinja, zove se Ubosko. Kuće i obradiva zemljišta su u ravnici ili u nešto blagoj i osunčanoj strani. Naselju se dođe za 1 sat hoda dosta dobrim seoskim putem, koji se malo dalje od Žegulje odvaja sa glavne ceste Stolac — Ljubinje. Tim putem se najprije blago uspinje pokraj Rđusa, a zatim spušta u Ubosko polje.

U Uboskom se stećci nalaze na četiri mjesta. Dvije važnije nekropole su na samome polju i njih smo označili brojevima 1 i 2, treća nekropola je na Crkvini, u istočnom kraju, a četvrta na lokalitetu Grebuša.

Nekropola br. 1

Ova najveća skupina stećaka u Uboskom smještena je na blago uzdignutom terenu u istočnoj polovini polja, nedaleko od samih seoskih kuća. Na površini od oko 50X30 m nalazi se ukupno 57 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 32 sanduka, 22 ploče i 1 krst sa pločom. Stećci su pretežno obrasli trnjem i njima se vrlo teško prilazi. Vidi se da su spomenici ove nekropole vrlo dobro klesani, ali se do danas znatan broj njih atmosferilijama oštetio, neki su okrnjeni ili prelomljeni, a jedan broj je prevaljen ili je djelomično u zemlju utonuo. Na mnogim su lišajevi. Orijentirani su po pravcu zapad — istok, tačnije sjeverozapad — jugoistok, osim 4 primjerka koji stoje pod pravim uglom na tu orijentaciju. Inače se jasno primjećuju nizovi stećaka po pravcu koji je okomit na glavnu orijentaciju.

Uz nekropolu stećaka, naročito na zapadnoj strani, nastavlja se staro i današnje pravoslavno groblje sa nadgrobnim spomenicima u obliku krstova, na čijim stranicama se vide ukrasi, kao reminiscence motiva sa stećaka.

Većina stećaka ove nekropole ima uobičajene dimenzije, ali ovdje imamo i nekoliko vrlo velikih ploča. Jedna od njih (kod spomenika br. 1) ima dimenzije: 310X285X40 cm, što pretpostavlja jednu od nekoliko najvećih ploča, ako ne i najveću ploču uopšte. I nekoliko drugih spomenika upada u oči svojim veličinama, kao što su npr. oni koji su označeni brojevima 1, 15 i 16.

Prilaže se skica ove nekropole (sl. br. 28).

Znatan broj spomenika ima reljefne motive na svojim stranicama. O njima pružam glavne podatke.

Broj 1 je dobro klesan i očuvan visoki sljemenjak (150X155X85 cm) sa postoljem koje se na

27. Raškojev krst u Premilovom Polju.

sve strane proširuje za oko 20 cm. Prema dolje je nešto uži.

Pri dnu krovnih ploha pruža se debela tordirana vrpca.

Na sjeveroistočnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastično prikazanu scenu lova. Lovac je na konju, sa kopljem kojim gađa jelena u vrat (sl. br. 29).

Na sjeverozapadnoj čeonoj strani nalazi se plastičan stilizovan krst, a ispod ovoga neka fantastična životinja. Krst ima jednako dugačke, na krajevima nešto proširene, krakove, čije ivice su prikazane plastičnim vrpcama. Sredina krsta je prikazana u vidu dvaju koncentričnih kružnih vijenaca sa ispupčenim centrom, a i u krakovima je po jedan krug. Životinja ima povijeno tijelo, sa krilima, bez nogu. Na glavi joj je povelik dodatak u vidu dvaju koncentričnih krugova. Ovoj predstavi je teško naći sličnost — nešto malo podsjeća na pijetla (sl. br. 30).

Na suprotnoj čeonoj strani spomenika vidimo plastičnu predstavu jelena sa pticom. Jelen je glavu prignuo prednjim nogama, koje su jako naprijed ispružene. Zadnje noge jelena su vrlo

dugačke i u donjem dijelu neobično povijene naprijed. Ptica stoji na jelenu (sl. br. 31).

Broj 2 je okrnjen i nešto utonuo veći sanduk (169X110X50 cm). Pri vrhu njegovih uspravnih strana pruža se friz od vrlo plastične tordirane vrpce.

Na njegovim bočnim stranama prikazan je niz plastičnih ljudskih figura koji najviše podsjeća na kolo. Figure su date jednostavno. Neke su oštećene.

Na sjeverozapadnoj čeonoj strani ispod tordirane vrpce ovaj spomenik ima povelik plastičan stilizovan krst i iznad njega još dva mala obična krsta. Jednako dugački krakovi velikog krsta završavaju se proširenjem u vidu kružnih vijenaca.

Broj 3 je neuobičajeno nizak sanduk, inače nešto manjih dimenzija (118X82X17 cm), ali sa postoljem. Okrunjen je na uglovima, a djelomično je i utonuo. Postolje mu izlazi na sve strane za oko 15 cm.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima originalnu reljefnu predstavu. To je dvostruki krst kod koga se vodoravni krakovi završavaju u vidu relativno velikih spirala, a uspravni na jednu stranu kao rozeta, a na drugu se račva i opet završava u vidu rozete. Na vodoravnim krakovima, upravo na mjestu gdje počinju spirale, stoji po jedna ptica (sl. br. 32).

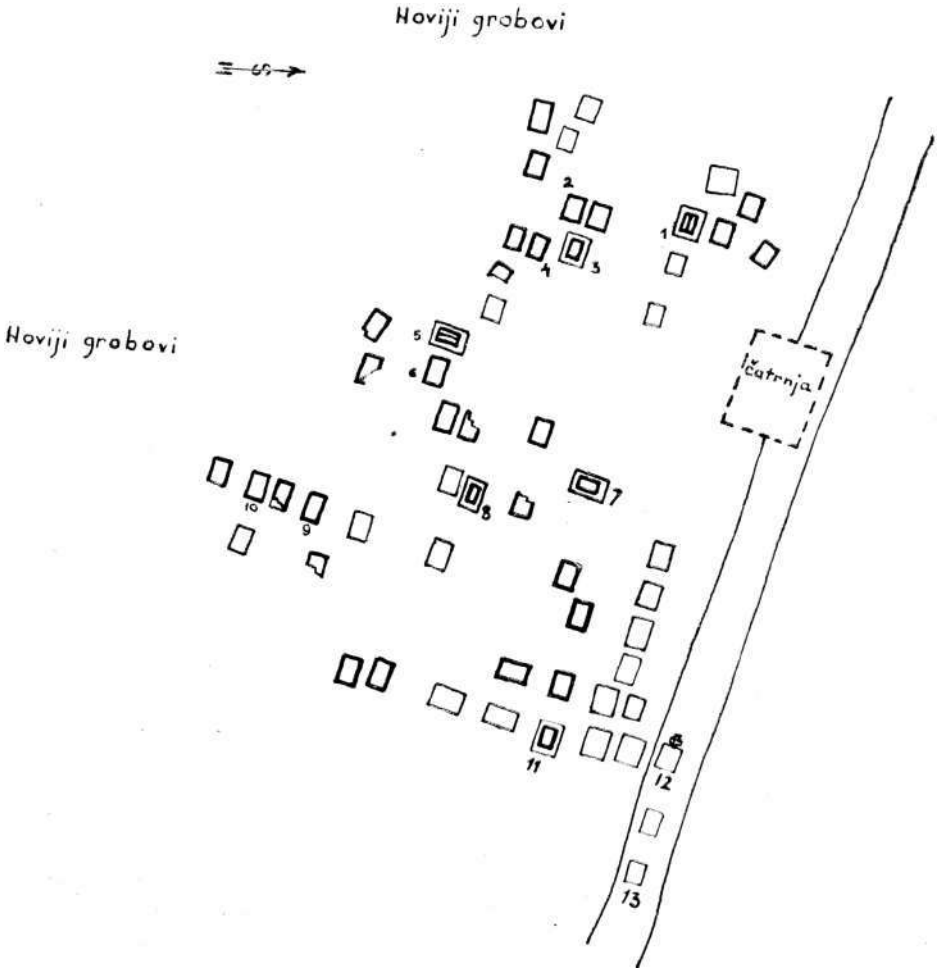
Broj 4 je sanduk srednje obrade i očuvanosti.

Na sjeverozapadnoj čeonoj strani nalazi se motiv plastičnog krsta u vodoravnom položaju čiji se krakovi nešto proširuju pri krajevima. Između krakova gornje polovine krsta nalazi se po jedna jabuka.

Broj 5 je visoki sljemenjak sa postoljem (172X X61X100 cm), koji je vrlo dobro klesan i očuvan, ali nešto je nagnut na istočnu stranu. To je jedan od nekoliko spomenika ove nekropole koji su orijentirani po pravcu sjever — jug. Spomenik je prema gore nešto širi. Pri dnu krovnih ploha pruža mu se plastična i dosta široka vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana.

Spomenik je bogato ukrašen.

Na sjevernoj čeonoj strani plastično je prikazan pravougaoni štit, kod kojeg je gornja uža strana malo kosa i uleknuta. Preko čitavog štita, njegovom dužinom, plastično je prikazana životinja visoko uzdignute glave, na kojoj je dodatak koji najviše liči nešto stilizovanim rogovima, dok je rep također gore uzdignut, zatim naprijed povijen, sa završetkom koji se račva i nešto povija na dvije strane. Iako ova životinja ima dugačak i stilizovan rep, ona ipak najviše podsjeća na mladog jelena. Ispod štita, s jedne i druge strane, vire krajevi

28. Skica nekropole broj 1 u Uboskom.

29. Sjeveroistočna bočna strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

uspravnog mača sa krsnicom i jabučastom glavicom. U zabatu ove strane prikazana je neka životinja dugačkog repa ispred koje je zmija (sl. br. 33).

Na suprotnoj čeonoj strani plastično je prikazana originalna scena borbe dviju životinja. Jedna životinja ima oveću glavu, dobro razvijen prednji dio tijela i rep koji je dug, te gore i naprijed povijen. Druga životinja je fantastična, ima tijelo zmijoliko povijeno, sa dva krila i zavrnutim repom, te glavom sa velikim i otvorenim raljama. Scena najviše podsjeća na borbu lava sa zmajem. U zabatu ove strane prikazane su dvije ptice, okrenute jedna prema drugoj (sl. br. 34).

Na zapadnoj bočnoj strani prikazana je scena ljudi sa mačevima koji se kreću u koloni. Naprijed je jedna muška figura sa visoko uzdignutim mačem u jednoj ruci, okrenuta prema ostalima, Iza toga je muškarac na konju koji također u jednoj ruci drži visoko podignut mač. Zatim slijede 3 muškarca-pješaka koji drže podignute mačeve. Između konjanika i prvog muškarca, iza njega i nešto iznad (a možda i iza) njih, vidi se još jedna muška figura sa naperenim lukom i strijelom (sl. br. 35).

Suprotna bočna strana ima također originalnu plastičnu scenu sa ljudima i životinjama. Na jednoj polovini ove strane prikazana je borba čovjeka sa medvjedom. Čovjek je veoma malen prema životinji, ali on ima koplje koje upravo zabada u trbuh medvjeda. Medvjed se propeo, pognuo glavu naprijed i ispružio sve četiri noge sa velikim šapama u borbi protiv čovjeka. U drugom dijelu ove strane spomenika prikazan je lov na jelena. Jelen je visoko uzdigao glavu sa razgranatim rogovima. Njega odozgo progoni soko, a pozadi ga lovac gađa strijelom iz luka (sl. br. 36).

Broj 6 je stećak u obliku visokog sanduka (172X70X80 cm), koji je znatno oštećen, zatim nagnut i utonuo u zemlju.

Na sjevernoj bočnoj strani se vidi, ali ne raspoznaje, dio nekog reljefnog motiva. Na zapadnoj čeonoj strani se primjećuje figura čovjeka (ostalo se ne vidi).

Na istočnoj čeonoj strani se vidi veći dio trupa, zatim vrat i glava sa rogovima jednog jelena (ostalo je u zemlji).

Broj 7 je visoki sanduk sa postoljem, ali dosta uzak i nešto manji po dimenzijama (145X40X105 cm), koji je malo okrnjen i popucao, ali je inače dobro klesan i očuvan. Spada u nekoliko spomenika ove nekropole koji su drugačije orijentirani.

Na vodoravnoj strani uklesana mu je »kamenica«.

30. Sjeverozapadna čeona strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

31. Jugoistočna čeona strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

Na sjevernoj čeonoj strani prikazan je motiv konja i jahača na njemu, koji pridržava štit. Ispod toga je urezan natpis u 5 redova, koji se samo djelomično mogao rekonstruirati jer je od atmosferilija veoma oštećen (sl. br. 37).

Na južnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima također urezan natpis u 6 kosih redova koji se nije mogao sav pročitati. Tu se spominje POMOĆAN OSTOIĆ. S te strane iznad natpisa su 2 rozete u vijencima i ispod njih vrpca od kosih paralelica (sl. br. 38).

Na zapadnoj bočnoj strani je najprije plastičan friz od niza četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, koji je odozdo porubljen vrpcom od kosih paralelica, a ispod friza prikazane su obične arkade sa 4 interkolumnije. U arkadama se zapaža nekoliko slova kao završetak natpisa sa čeonih strana.

I suprotna bočna strana ima iste takve arkade i friz iznad njih.

Broj. 8 je dobro obrađen ali danas sa južne strane okrnjen visoki sanduk sa postoljem (147X X87X97 cm). Prema gore je nešto širi, a postolje mu na sve strane izlazi za oko 15—20 cm.

Ukrašen je sa vodoravne i sa tri uspravne strane.

Na vodoravnoj strani prikazan je običan krst.

Na zapadnoj čeonoj strani ispod plastičnog friza od povijene linije sa trolistovima, koji se inače proteže preko svih uspravnih strana, prikazana je plastična scena lova na jelena. Na jelena, koji je visoko izdigao glavu sa razgranatim rogovima, lovac odapinje strijelu, a sa gornje strane spušta se soko (sl. br. 39).

32. Vodoravna strana spom. br. 3 nekropole 1 u Uboskom.

33. Sjeverna čeona strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

34. Južna čeona strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

35. Zapadna bočna strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

36. Istočna bočna i južna čeona strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

Na suprotnoj čeonoj strani ispod friza prikazana je neka četvoronožna životinja sa dole povijenom glavom, na kojoj su 2 roga (ili vrlo dugačke uši) i koja ima kratak rep. Ona najviše podsjeća na srnu. Iza nje je figura psa. Nad srnom (?) je oveća ptica, a iznad ove još dvije nešto manje ptice. U visini ptica, ali u drugoj polovici strane, prikazana je figura žene sa rukama povijenim na bokovima. Na ramenima ove žene stoji po jedna ptica neobično dugačkih nogu (sl. br. 40).

Na sjevernoj bočnoj strani ispod friza nalazi se prilično plastična scena sa 4 gazele u pokretu, jedna iza druge, a nad svakom od njih stoji po jedna ptica koja svojim visokim nogama dodiruje leđa gazele. Ispod prve gazele prikazana je fantastična životinja sa dvije noge kao u ptice, sa glavom kao u pijetla, ali koja se produžuje prema gore u vidu kružnog vijenca, i sa jednim ovećim raširenim krilom. Figura podsjeća na stilizovanu predstavu pijetla (sl. br. 41).

Broj 9 je dole nešto uži sanduk (186X80X55 cm), koji je znatno utonuo u zemlju, a i oštećen je sa južnog kraja.

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima vrlo plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod njega isto tako plastičan niz ljudskih figura u kolu, koje se drže rukama uzdignutim u visini ramena. Zbog utonulosti se ne vide sve figure, ali izgleda da je kolo sastavljeno od muških i ženskih figura. Nije moguće reći u kojem se pravcu kolo kreće (sl. br. 42).

Na zapadnoj čeonoj strani su iste takve figure, što govori o tome da se kolo produžuje i na tu stranu.

Na istočnoj čeonoj strani ispod friza vidi se dio konja i jahača na njemu, dok je ostalo u zemlji.

Južna bočna strana ima samo friz kakav je i na svim drugim uspravnim stranama — vrlo plastičan i većih dimenzija.

Broj 10 je sanduk prosječnih dimenzija, koji je znatno utonuo u zemlju.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani vidi se nekoliko ljudskih figura sa uzdignutim rukama, na kojima se ističu relativno velike šake sa sastavljenim prstima.

Broj 11 je vrlo veliki i neobično visoki sanduk na postolju, koji je odlično klesan i očuvan. Dimenzije su mu: dužina 180, gornja širina 88 i visina (bez postolja) 220 cm. Prema dolje je nešto uži. Postolje ima ovakve dimenzije: 220X180X30 cm (koliko se vidi nad zemljom).

Spomenik je ukrašen sa svih uspravnih strana.

Pri vrhu uspravnih strana pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je s donje strane obrubljen plastičnom vrpcom od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonoj strani ispod friza prikazana je scena sa konjem i jahačem, te jednom ženskom figurom ispred konja, koja jednom rukom pridržava uzde konja, a drugom koplje (ili zastavu). Iznad glave jahača vidi se oveća osmorolisna rozeta u kružnom vijencu, a desno i lijevo od nje po jedna dosta velika četvorolisna rozeta (slična krstu) u kružnom vijencu, koji je izvana nazubljen. Sve je to dosta plastično prikazano (sl. br. 43).

Na suprotnoj čeonoj strani ispod pomenutog friza samo je prikazana jedna figura jelena (sl. br. 44).

39. Zapadna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom.

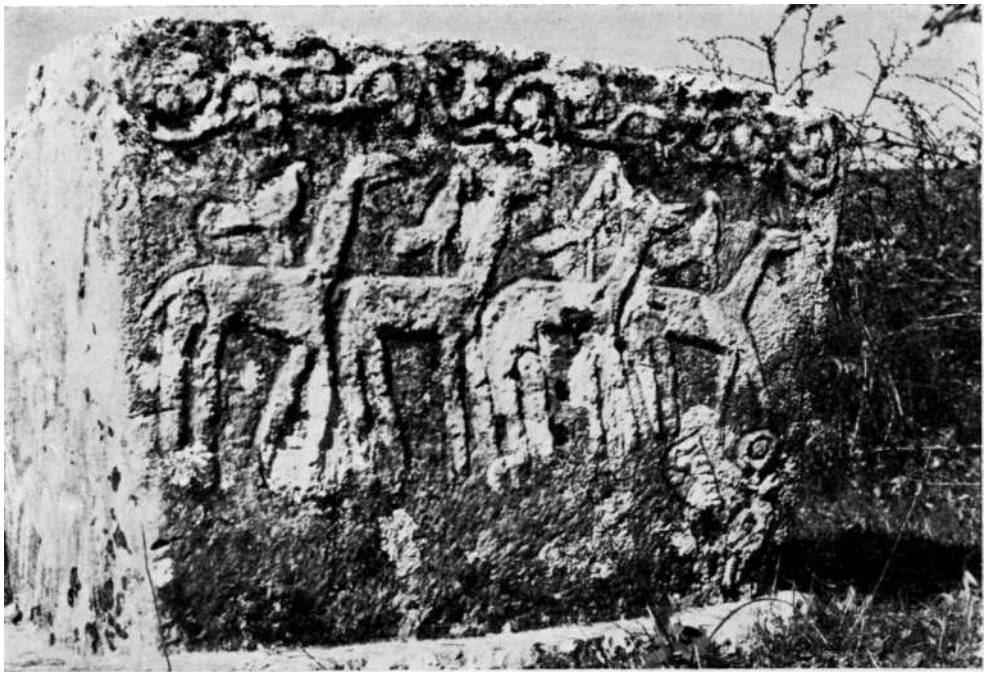
38. Južna čeona strana spom. br. 7 nekropole 1 u Uboskom.

39. Zapadna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

40. Istočna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

41. Sjeverna bočna strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

Na južnoj bočnoj strani ispod pomenutog friza urezana je obična linija, a odmah ispod nje pruža se niz arkade sa 6 interkolumnija. Lukovi ovih arkade su skoro puni kružni vijenci, koji su s donje strane manjim otvorom povezani sa uskim pravougaonim interkolumnijama (sl. br. 45).

Suprotna bočna strana je slična južnoj, samo što između arkada i friza još ima niz od rozeta u kružnim vijencima.

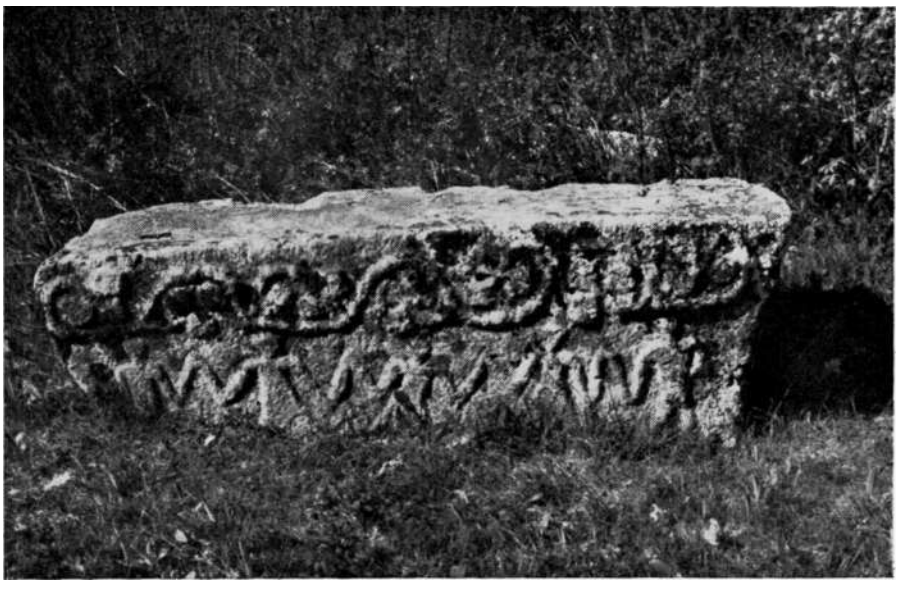
Broj 12 je spomenik u obliku krsta ogromnih dimenzija: visina 325 cm, najveća širina (sa krakovima) iznosi 165 cm, debljina je 35 cm. Uz krst je ploča koja ima ove dimenzije: 215X160X40 cm. Spomenik je dobro obrađen i očuvan.

Krst je ukrašen sa obadvije šire uspravne strane. Ukrasi su identični. Paralelno sa vanjskim ivicama pruža se bordura od kosih paralelica. U centru krsta urezana je osmorolisna rozeta. Po jedna takva ista rozeta nalazi se i u centrima vodoravnih krakova i gornjeg kraka (sl. br. 46).

Ploča koja mu pripada ima pravougaonu borduru sa kosim paralelama, urezanu na vodoravnoj strani.

Broj 13 je ogromna ploča skoro kvadratičnog oblika u tlocrtu. Dimenzije su joj: 250X220X35 cm. Prilično je oštećena atmosferilijama.

Na vodoravnoj strani ova ploča ima urezanu pravougaonu borduru od kosih paralelica i unutar nje u jednome uglu polumjesec a u drugom rozetu.

42. Sjeverna bočna strana spom. br. 9 nekropole 1 u Uboskom.

43. Zapadna čeona strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

Nekropola broj 2

Oko 800 m zapadno od prethodne i glavne nekropole nalazi se druga nekropola sa 31 stećkom, od čega 30 sanduka i 1 sljemenjak. Ona je smještena na sasvim ravnom ali lijepom mjestu, skoro usred polja. Spomenici ove nekropole su lijepo obrađeni i većinom su dobro očuvani, ali je izvjestan broj atmosferilijama izgledan, a ima ih i nagnutih i u zemlju utonutih. Orijentirani su isključivo po pravcu sjeverozapad — jugoistok, osim jednoga koji ima orijentaciju okomito na ovakovu. Osim toga, poredani su u nizove po pravcu sjever — jug.

Površina ove nekropole ima otprilike oblik pravougaonika čije su stranice 22 i 10 m.

Sjeverno od nekropole, odmah do samih stećaka, nastavlja se današnje i nešto starije pravoslavno groblje.

Na slici broj 47 vidi se veći broj stećaka ove nekropole, zajedno sa dijelom današnjeg groblja — pogled sa jugoistočne strane.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 48).

Dekorativne i simbolične reljefne znakove posjeduje 8 primjeraka nekropole.

Broj 1 je nepravilan i utonuo sanduk (180X80X X25 cm, koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani predstavljena su 2 plastična stilizovana krsta. Krakovi krstova su jednako dugački, a sastoje se od po 3 linije, od kojih se dvije vanjske pri krajevima povijaju i završavaju u formi sidra, a srednja nešto produžuje i račva, odnosno povija na obadvije strane i, spajajući se sa takvim linijama ostalih krakova, stvara nepravilan kružni vijenac oko krsta (vidi na slici br. 47).

Broj 2 je također nepravilan i utonuo sanduk (160X70X20 (koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani ovog spomenika predstavljena je »kamenica« sa ispupčenim centrom dna, a pored toga još jedan motiv u krugu (kružna pozadina izdubljena) koji je veoma sličan čaši — peharu.

Broj 3 je pravilno klesan ali znatno utonuo sanduk (160X70X25, koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika, uslijed djelovanja atmosferilija, do danas je ostala uočljiva samo jedna rozeta.

Broj 4 je nešto manji sanduk (115X58X20 cm, koliko viri iz zemlje).

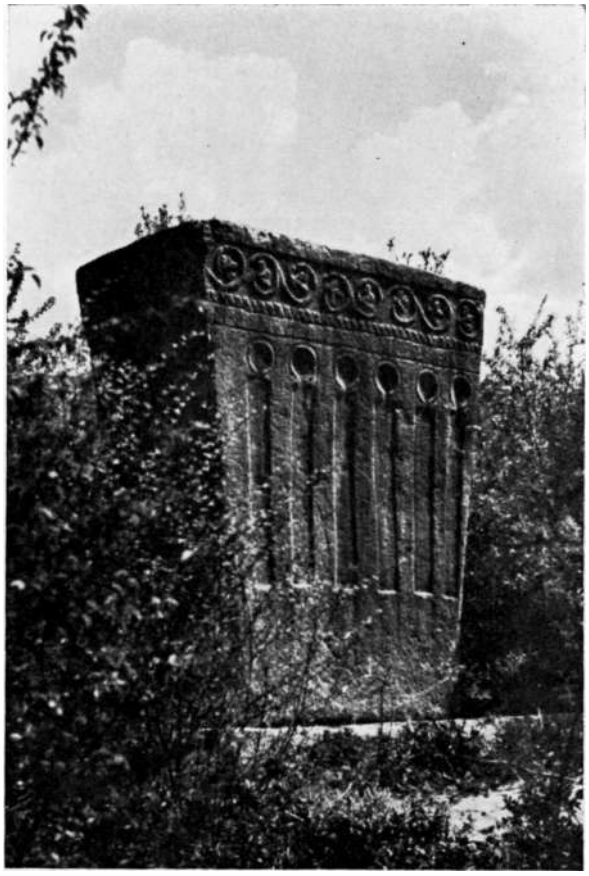
Na vodoravnoj strani mu je plastičan motiv polumjeseca.

Broj 5 je visok sljemenjak sa postoljem (160X X85X110 cm), koji pri dnu krovnih ploha, po dužini, ima platičnu vrpcu i vertikalna rebra vrlo plastična, koja se, osim toga, pri dnu povijaju malo van i završavaju kao nekim stopama. Zabat istočne čeone strane nije mu vertikalno nego koso odrezan.

Na istočnoj čeonoj strani, u površini kosog zabata, ovaj spomenik ima plastično predstavljenu četvoronožnu životinju sa dosta dugačkim repom i nogama sa po 3 upadno dugačka prsta na šapama. Ima otvorena usta. Ispred životinje je pla-

44. Istočna čeona strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

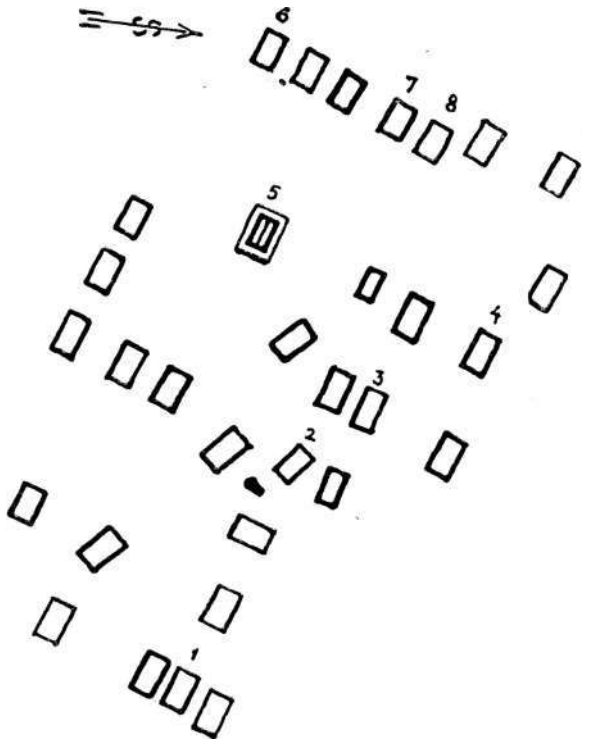
45. Južna bočna strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

46. Zapadna čeona strana spom. br. 12 nekropole 1 u Uboskom

47. Pogled sa jugoistočne strane na dio nekropole br. 2 u Uboskom

48. Skica nekropole broj 2 u Uboskom.

stičan kružni vijenac sa ispupčenim centrom. Motiv je originalan i nije sasvim jasno šta on predstavlja (sl. br. 49).

Na suprotnoj čeonoj strani spomenika prikazan je dosta velik kružni vijenac sa trolisnom rozetom unutar njega.

Broj 6 je dobro obrađen ali dosta ispucao sanduk (180X80X45 cm).

Na vodoravnoj strani nalazi se plastičan motiv stilizovanog krsta, onakvog kao na spomeniku br. 1.

Broj 7 je oveći pravilan, ali djelomično nagnut i utonuo sanduk (180 X 95X85 cm).

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, zatim okvir od uže tordirane vrpce i unutar njega povelik stilizovan krst sa pticom na jednom vodoravnom kraku. Iz kružno udubljenog centra krsta polaze krakovi prikazani sa po 3 niti, od kojih se vanjske pri kraju povijaju u obliku sidra ili ljiljana, a srednja se proširuje u krug. S jedne i druge strane takvih kružnih završetaka krakova nalazi se još po jedan mali plastični krug. Na jednom vodoravnom kraku stoji ptica (sl. br. 50).

Na istočnoj čeonoj strani prikazan je pravougaoni štit i mač ispod njega. Na štitu je kosa prečka, Oko toga motiva proteže se okvir od povijene linije sa trolistovima. Sve se to danas vrlo slabo vidi. Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova. Jelen je u sredini. S jedne strane na njega ide lovac na konju i pas, a s druge drugi lovac sa lukom i strijelom. Detalji se ne primjećuju.

I suprotna bočna strana je imala neki ukras, koji se, međutim, danas više ne raspoznaje.

Broj 8 je dobro obrađen prosječan sanduk (147X73X45 cm).

Na vodoravnoj strani ovog spomenika nalazi se urezana pravougaona bordura od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonoj strani je plastičan motiv pravougaonog štita i mača ispod njega, Na štitu su dvije kose prečke. Pored štita sa mačem na ovoj strani nalazi se još i motiv stilizovanog krsta.

Na sjevernoj bočnoj strani, u okviru od kosih paralelica, prikazana su 2 jelena.

49. Istočna čeona strana spom. br. 5 nekropole 2 u Uboskom.

50. Zapadna čeona strana spom. br. 7 nekropole 2 u Uboskom.

Nekropola na Crkvini

Sasvim u istočnom kraju Uboskog polja i još nešto malo uza stranu nalazi se oveća kamena gromila, promjera oko 25 m, na kojoj je smještena naša treća nekropola stećaka. Upravo, na gromili je veći dio nekropole, dok su ostali stećci zapadno odmah do nje. Tu je ukupno 48 spomenika. Stanovnici Uboskog ovo mjesto zovu Crkvina. Svi spomenici ove nekropole su u obliku sanduka, od čega 4 imaju i svoja postolja. Dimenzije su im prosječne. Slabije su obrađeni i nemaju ukrasa. Orijentirani su pretežno po pravcu zapad — istok, ali ih ima mnogo koji su postavljeni po pravcu sjever — jug, pa i drugačije od toga.

U neposrednoj blizini nalaze se još dvije manje kamene gromile.

Nekropola na Grebuši

Oko 300 m jugozapadno od Crkvine, ukraj polja, s druge strane od sela, upravo pokraj ceste kojom se sa Rđusa silazi u Ubosko polje, na blago uzdignutom zemljištu, nalazi se naša četvrta nekropola sa stećcima. Obližnji stanovnici to mjesto poznaju pod imenom Grebuša, što znači isto što i Grebnice. U neposrednoj blizini je stara napuštena čatrnja i mjesto gdje je bio kamenolom za stećke. Kod obližnjih seljana postoji priča da je tu nekada bila crkva. Zaista, tu se primjećuju ostaci temelja neke zgrade. Sve okolnosti govore o tome da je crkvena zgrada mogla imati polukružnu apsidu na istočnoj strani. Utonula ploča od 200X125 cm čija se ni sva vodoravna ploha nije vidjela, mogla je biti unutar te pretpostavljene crkve. Ploča je nadgrobna. Ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija, zatim u zapadnome kraju plastične motive polumjeseca i četvorolisne rozete (zvijezde), a zatim se pruža urezan natpis u starobosanskoj ćirilici u 3 reda, koji nam saopštava da je tu sahranjen DABIŽIV RADOVANOVIĆ (sl. br. 51), Ploča je postavljena po pravcu zapad — istok.

U blizini apside nalazi se jedan stećak u obliku sanduka, prosječnih dimenzija i orijentacije kao i prethodna ploča.

U neposrednoj blizini su još 2 slična stećka i 1 fragmenat.

Oko 30 m zapadno odatle nalazi se jedan oveći, ali dosta oštećen sanduk, na kome se vidi plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Oko 15 m sjeverno od ploče sa natpisom našao sam još jedan sanduk i do njega fragment drugog stećka.

Prema tome, na Grebuši je nađeno ukupno 5 sanduka, 1 ploča i nekoliko fragmenata stećaka.

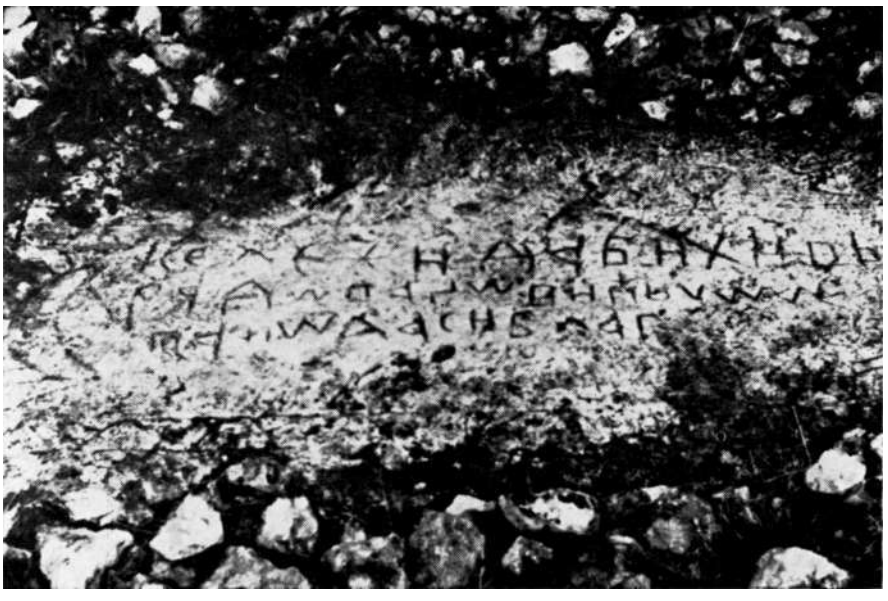
Može se predpostaviti da je tu nekada bila brojnija i kompaktnija nekropola.

Nekropola Rđusi

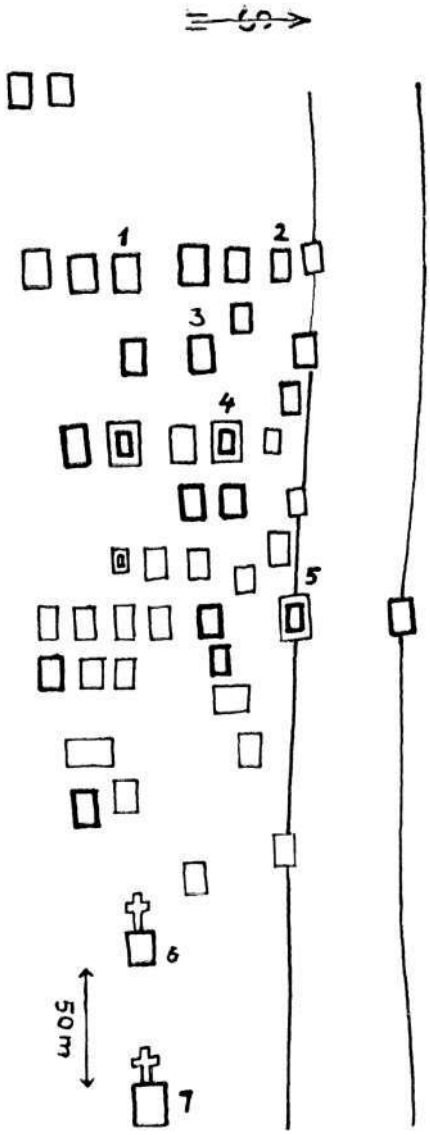
Na zaravanku velike grede, preko koje se mora preći kada se ide cestom od Žegulje u Ubosko, nalazi se zaselak Rđusi, koji pripada naselju Pocrnje. Cesta prolazi pokraj crkve i aktivnog, a i nešto starijeg pravoslavnog groblja, koje je tu odmah uz crkvu. Na ravničastom zemljištu sasvim blizu crkve i novoga groblja smještena je i srednjevjekovna nekropola sa ukupno 40 stećaka, od čega 13 ploča, 25 sanduka i 2 krsta sa sanducima koji im pripadaju.

Ostale nekropole Uboskog udaljene su odavde nešto više od pola sata hoda,

Stećci Rđusa su vrlo dobro obrađeni a i dosta su dobro očuvani — jedino ih je znatan broj zarastao u grmlje pa se do njih teško dolazi, a i ne-

51. Natpis na ploči nekropole Grebuša.

52. Skica nekropole Rdjusi.

koliko ih je od atmosferilija oštećeno. Priličan broj stećaka su relativno većih dimenzija, naročito onih u obliku ploča i krstova. Neke ploče, kao i sanduci, svojim tlocrtom se približuju kvadratu, npr. jedna ploča koja ima dimenzije: 197, 194 i 40 cm. Tu ima i nekoliko malih — dječjih stećaka. Osim 2 primjerka, svi ostali su orijentirani po pravcu zapad — istok. Ovdje su očevidni i nizovi stećaka po pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica ove nekropole (sl. br. 52).

Nekoliko spomenika imaju ukrase, pa se o njima pružaju osnovni podaci.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija, koji na čeonim stranama ima urezan motiv dvostruke cikcak-linije.

Broj 2 je nešto viši sanduk, koji na vodoravnoj strani ima jedva vidljiva paralelna rebra.

Broj 3 je nešto veći sanduk na odvojenom postolju, koji na zapadnoj čeonoj strani ima friz od cikcak-linija.

Broj 4 je vrlo visoki sanduk na postolju (130X X54X154 cm), koji je prema dolje nešto uži.

Pri vrhu svih uspravnih strana ovaj spomenik ima plastičnu povijenu liniju sa trolistom kao friz, a nešto niže još i usku vrpcu od kosih paralelica.

Na bočnim stranama ispod pomenutog friza i vrpce prikazane su arkade sa relativno malim lukovima i sa 6 interkolumnija pravougaonog oblika.

Broj 5 je također vrlo visoki sanduk na postolju, približno jednakih dimenzija kao i prethodni.

Na bočnim i čeonim stranama ovoga spomenika kao friz služi motiv od niza naizmjenično poredanih krugova i kosih krstića unutar dviju paralelnih linija. Ispod toga se pružaju arkade sa polukružnim lukovima i stubovima kod kojih su nešto istaknuti kapiteli.

Broj 6 je spomenik u obliku krsta velikih dimenzija (visina 230, ukupna širina 135 i debljina 30 cm), sa pripadajućim kamenom u obliku sanduka.

Obadvije čeone (šire) strane krsta su ukrašene.

Paralelno sa ivicama krsta pruža se urezana bordura od cikcak-linija između dviju paralelnih linija, s tim što se uspravne i vodoravne vrpce sijeku na sredini krsta i tu čine kvadrat i što vodoravne vrpce još imaju tačkice u površinama između cikcak-linija. Donji dio uspravnog kraka is-

53. Spomenik br. 7 nekropole Rdjusi.

54. Južna bočna i istočna čeona strana prvog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

točne strane ima dvostruku cikcak-vrpcu, što razlikuje inače jednako ukrašene strane krsta.

Broj 7 je spomenik u obliku krsta sa sandukom koji mu pripada. On također ima velike dimenzije — još nešto veće od predhodnoga: visina 272 cm, ukupna širina 145 cm i debljina 40 cm.

Spomenik je bogato ukrašen.

Pri vrhu uspravnog kraka pružaju se 3 friza od cikcak-linija, ispod toga je urezan motiv kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega. Nešto ispod toga, tj. upravo u centru krsta, vidi se četvorolisna rozeta-krst, oko koje je niz rombičnih lis-

55. Zapadna čeona strana prvog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

tića. Desno i lijevo, tj. u sredini jednog vodoravnog kraka, je motiv tordiranog kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega, a u sredini drugoga kraka je tordiran kružni vijenac i krst unutar njega, te pokraj vijenca mala uspravna vrpca od cikcak--linija. Ispod centralne rozete vodoravno se proteže kratka dvostruka cikcak-linija a ispod nje, paralelno sa ivicom donjeg dijela uspravnog kraka, spušta se po jedna cikcak-vrpca, sa tačkicama u međuprostorima, i po jedna vrpca od kosih paralelica.

Ovakav ukras se nalazi sa obadviju širih strana krsta, s jednom malom razlikom što zapadna još ima i male cikcak-frizove kod vodoravnih krakova.

Na užim stranama krsta (bočnim) nalaze se po dvije bordure cikcak-linija, koje se pružaju paralelno sa ivicama krsta. Južni vodoravni krak s te strane ima još i rozetu čiji su listovi prikazani dvostrukim linijama.

Sanduk uz ovaj krsta ima dimenzije: 205X180X X50 cm i na vodoravnoj strani pravougaonu borduru od cikcak-linija sa dvostrukom takvom trakom kroz sredinu te vodoravne strane sanduka.

Na slici br. 53 vidi se istočna šira i južna uža strana ovog krsta.

Napominjem da je ovaj krst (bez sanduka), 1963. godine, prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu — u sastav zbirke srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, koja se nalazi u vrtu muzeja. Na žalost, prilikom prenosa, spomenik je oštećen — prelomljen mu je donji uspravni krak, tako da krst danas nije tako visok kao što je bio.

Vlahovići

U brdima, na visini od oko 800 m, a oko 9 km zračne linije na sjever i nešto malo sjeveroistok od Ljubinja, nalazi se naselje Vlahovići. Do

njega vodi cesta od Ljubinja, koja je duga oko 20 km i kojom se može doći automobilom. Pješačkim putem iz Ubuskog može se doći u Vlahoviće za oko 2 sata. Vlahovići su jedan od seoskih centara ljubinjske komune.

Stećci Vlahovića situirani su na dva mjesta — jedno je kod pravoslavne crkve u blizini sela, a drugo kod zaseoka Drvenice. Obilježili smo ih rednim brojevima.

Nekropola br. 1

Ova nekropola postavljena je na uzdignutom ravničastom terenu jugoistočno od naselja Vlahovići, pokraj seoskog puta, gdje je u XV vijeku podignuta pravoslavna crkva sv. Lazara. Uz crkvu i stećke nastalo je groblje, koje se i danas koristi. Na temeljima Stare crkve podignuta je u XIX v. nova crkva, koja i danas postoji. Veliki broj stećaka nekropole — njih 47 na broju (44 sanduka i 3 ploče) ugrađen je u novu crkvu, a naročito u zid crkvenog dvorišta i u parohijsku zgradu. Slobodno stojećih stećaka ovdje danas ima ukupno 23 primjerka, i to sve u obliku sanduka, Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug. Spomenici su inače dosta dobro obrađeni.

Na pet primjeraka slobodno stojećih stećaka postoje ukrasi. Ukrašeno je i 10 primjeraka koji su ugrađeni u zidove. Osim toga, 3 ploče imaju natpise. O tim primjercima dajem osnovne podatke.

Na vodoravnoj strani oštećenog sanduka nalaze se motivi polumjeseca i običnog krsta.

Drugi ukrašeni spomenik je u obliku odlično obrađenog i očuvanog visokog sanduka sa postoljem (130X70X80 cm), koji je prema dolje nešto sužen.

Na južnoj bočnoj strani, kao i na sjevernoj, ovaj sanduk ima friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod njega vodoravnu vrpcu od kosih paralelica. (na slici br. 54 vide se južna bočna i istočna čaona strana ovog stećka.)

Na čeonim stranam nalazi se isti takav friz, samo bez vrpce od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonoj strani, ispod friza, plastično je predstavljena figura čovjeka, koji ima nešto ugnuta koljena, jednu ruku je povio na bok, a drugu, sa relativno velikim prstima, drži podignutu i poluispruženu. Izgleda da figura nije obučena (sl. br. 55).

Treći ukrašeni primjerak je odlično obrađen i očuvan vrlo visoki sanduk na postolju (160X80X X177 cm). I ovaj sanduk je prema dolje uži i tanji. Njegovo postolje ima dimenzije: 230X190X55 cm.

Na zapadnoj čeonoj strani nalazi se fino klesana predstava konja sa jahačem i ženom koja je podigla ruke i kao da jednom pridžava uzde konja. Iza toga je predstavljen nesrazmjerno veliki pravougaoni štit sa jednom užom stranicom koja je urezana za koplje. Figuralne predstave su plastične, a štit je prikazan urezanim linijama.

Na južnoj bočnoj strani ovaj stećak ima friz od povijene linije sa trolistovima, zatim friz od kosih paralelica, a onda još jedan friz od 6 rozeta u kružnim vijencima. Ispod toga, skoro sve do postolja, pružaju se arkade sa 5 dosta uskih interkolumnija. (Na sl. br. 56 vide se zapadna čeona i južna bočna strana spomenika.)

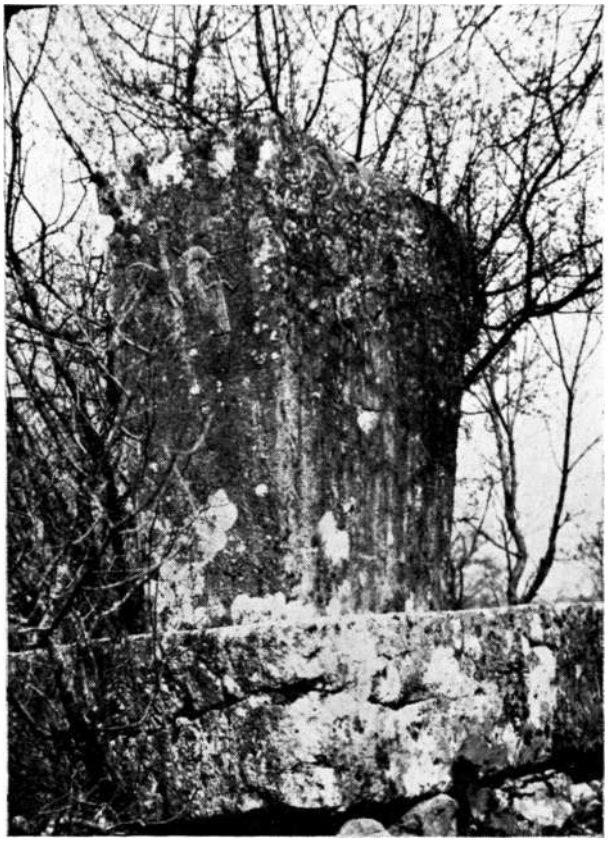
Na istočnoj čeonoj strani plastično je predstavljen osamljen jelen.

Još jedan odlično obrađen i očuvan visoki sanduk sa postoljem (120X60X90 cm), koji je oblikovan tako da je prema dnu uži i tanji, kao i većina sanduka u ovome kraju, ima ukrase. Umjesto friza na uspravnim stranama, urezana je obična linija, koja se proteže i niz uspravne bridove.

Peti ukrašeni primjerak je dosta dugačak sanduk u ogradi koja je produženje zapadnog (dvorišnog) zida. Na njegovoj vodoravnoj strani primjećuje se pravougaona bordura od kosih paralelica.

Ostali spomenici koji se nalaze in situ, odnosno koji se nalaze izvan zida ogradnog dvorišta, nemaju ukrasa. Međutim, među 47 stećaka koji su ugrađeni u dvorišni zid, ili u zidove već porušene zgrade u sjeverozapadnom uglu dvorišta, kao i u temelje same crkve, nalazi se 10 primjeraka na kojima sam evidentirao ukrasne ili simbolične reljefne predstave.

Na jednom sanduku južnog dvorišnog zida pruža se urezan friz od povijene linije sa trolistovima

56. Zapadna čeona i južna bočna strana drugog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

koji su predstavljeni nešto drugačije od ostalih uobičajenih trolistova (sl. br. 57).

Na sanduku prosječnih dimenzija, koji je ugrađen u zapadni dvorišni zid, vidimo borduru od kosih paralelica.

Još jedan sličan sanduk toga dvorišnog zida ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Na vidljivoj čeonoj strani jednog sanduka uzidanog u zgradu u sjeverozapadnom uglu dvorišta vidimo kao friz povijenu liniju sa trolistovima, koja se niz uspravne bridove spušta u vidu vrpca od kosih paralelica. U tome okviru na sredini strane prikazan je konj sa jahačem.

Na bočnoj strani jednog stećka, također u obliku sanduka, u sjevernom zidu dvorišta, evidentirao sam scenu lova na jelena, u kojoj je lovac na konju, sa strijelom i lukom, umjesto uobičajenog koplja,

Jedan drugi sanduk toga zida ima plastično predstavljena dva mlada jelena na bočnoj strani.

Nedaleko od prethodnog, uzidan je jedan sanduk sa postoljem, na čijoj jednoj bočnoj strani imamo predstavljene 4 ženske figure sa visoko uzdignutim rukama (sl. br. 58).

Pri dnu zida u istočnom kraju dvorišta ugrađen je i jedan oveći sanduk. Dužina i širina mu iznose 160 i 85 cm. Na njegovoj bočnoj strani (s vanjske strane zida) plastično je prikazana sasvim originalna scena u kojoj neka fantastična životinja hoće da proguta rogato živinče. Po zmijolikom tijelu, krilima, razigranom repu i raljama, izgleda da je to predstava krilatog zmaja. Životinja koja je predodređena kao zmajeva žrtva vjerovatno je koza (sl. br. 59).

Nedaleko prethodnog sanduka u ovome dijelu zida nalazi se jedan stećak u obliku sanduka koji na bočnoj strani ima plastično predstavljenog osamljenog jelena.

Još jedan sanduk u neposrednoj blizini ovih ima ukras na svojoj vodoravnoj strani — to je pravougaona bordura od kosih paralelica.

U pod današnje crkve, negdje oko njegove sredine, ugrađene su dvije dosta velike ploče sa natpisima u starobosanskoj ćirilici. Vjerovatno te ploče stoje nad grobovima koji potječu iz doba podizanja stare crkvene zgrade ili neposredno nakon njenog podizanja.

Jedna ploča ima dimenzije: 190X128 cm. Njen natpis govori da je tu sahranjen ktitor crkve KNEZ VLAĆ BIJELIĆ (sl. br. 60).

Druga ploča je mnogo veća: 220X190 cm. Po natpisu vidi se da je pod njom sahranjen vojvoda VUKOSAV VLAĆEVIĆ (sl. br. 61).

Ispod ogromnog sanduka koji je upotrebljen kao desni dovratak (gledajući ka ulazu) ulaza u dvorište, leži velika ploča kao njegovo postolje. Dimenzije sanduka su: 165X90X160 cm, a postolja: 250X193X25 cm. Na ploči je urezan natpis koji nam kaže da je tu sahranjen VUKAC VUČINIĆ. Natpis nije čitav jer je ploča okrnjena (sl. br. 62).

Ostali podaci

Nad dvorišnim ulazom postavljen je oveći kameni blok koji je udešen kao nadvratnik na kome se sa zapadne strane nalazi plastičan motiv stilizovanog krsta i desno i lijevo od njega po jedan polumjesec sa zvijezdom predstavljenom u vidu polujabuke, koja može da znači i sunce. S te strane dovratnika urezana je i godina 1864, koja označava gradnju crkve, odnosno dvorišnog zida.

Na stećku koji je stavljen kao dovratnik dvorišne zgrade plastično su predstavljeni polumjesec i 3 polujabuke. Po jedna takva polujabuka nalazi se i iznad prozora prizemlja iste zgrade.

Na dosta velikom prostoru zapadno od crkve i stećaka ispred nje situirano je novije groblje sa krstačama ili bez njih.

57. Ukrašena bočna strana uzidanog sanduka nekupole 1 u Vlahovićima.

58. Četiri žene na bočnoj strani uzidanog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

Nekropola br. 2.

Nedaleko od nekropole kod crkve u Vlahovićima, nešto ka jugu, nalazi se još jedna nekropola stećaka. Ona je u blizini Krunića kuća (500 m zapadno) u zaseoku Drvenice, upravo između putova za Predolje i Blace, odnosno Berkoviće. Tu je ukupno 41 stećak u obliku srednje i slabije obrađenih i očuvanih sanduka. Možda tu ima i poneka ploča; neki stećci su utonuli, pa im je teško ustanoviti visinu. Odreda su orijentirani po pravcu zapad — istok, osim jednoga koji vjerovatno nije in situ. U zapadnoj polovini nekropole primjećuju se ostaci temelja zgrade koja je, izgleda, imala jedan polukružni zid. To upućuje na pretpostavku o nekadašnjoj crkvi na ovome mjestu. Nekropola, inače, zauzima površinu od 25X25 m.

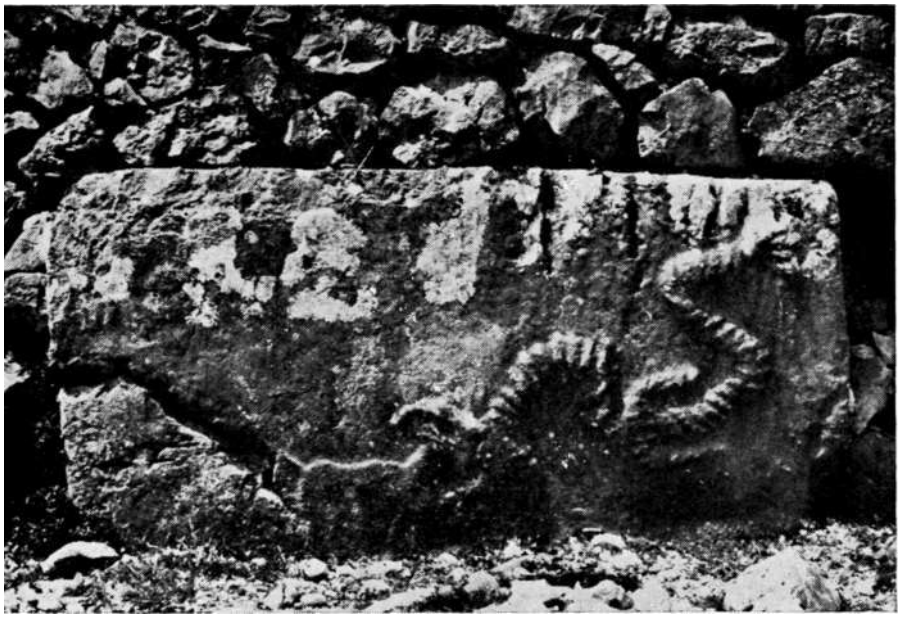
Prilaže se skica nekropole u Drvenicama (sl. br. 63).

Nekoliko primjeraka spomenika nekropole imaju reljefne motive.

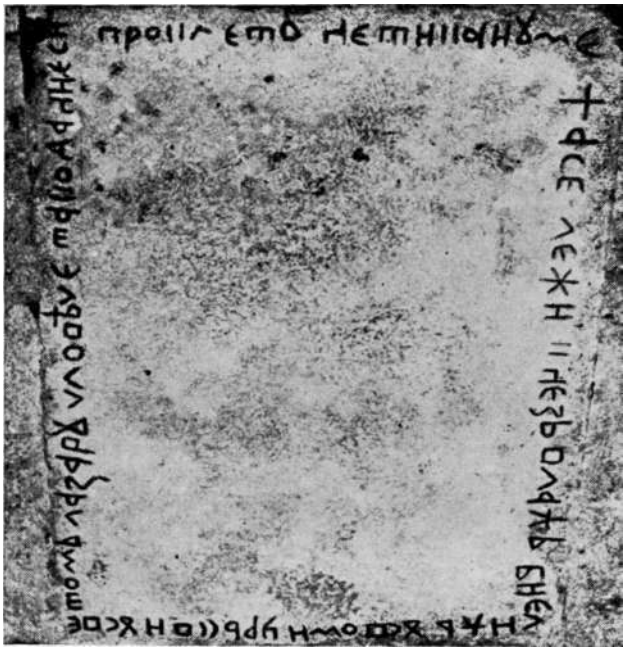
Broj 1 je ploča (?) prosječnih dimenzija, koja na vodoravnoj strani ima urezanu liniju sredinom te strane.

Broj 2 je dosta uzak sanduk (183X60X30 cm), koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv stilizovanog krsta.

Broj 3 je sanduk (170X88X48 cm) koji je prema dnu nešto uži. Na uspravnim stranama su prikazani plastični frizovi od povijenih linija sa trolistovima, a ispod ovih još i od kosih paralelica. Inače je ovaj stećak dobro obrađen i očuvan.

59. Zmaj na uzidanom sanduku nekropole 1 u Vlahovićima.

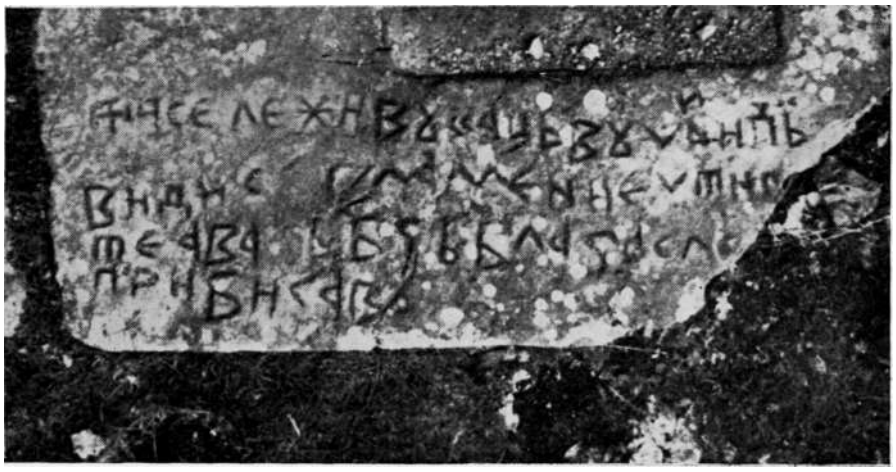
60. Natpis na ploči kneza Vlaća Bijelića u Vlahovićima.

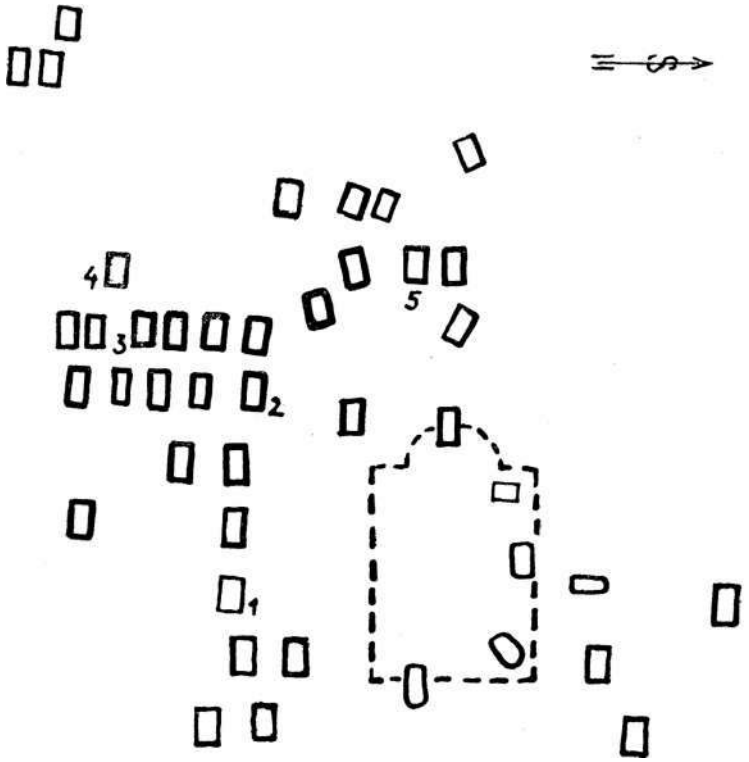
61. Natpis na ploči vojvode Vukosava Vlađevića u Vlahovićima.

Broj 4 je također sanduk, vrlo slične obrade kao i prethodni (160X78X65 cm). Ima isti ukras kao i sanduk br. 3.

Broj 5 je djelomično utonuo sanduk (160X68X X30 cm). U jednom kraju njegove vodoravne strane prikazane su dvije žene koje se drže jednom rukom, a u drugome kraju je lovac sa lukom i strijelom, dok se oko sredine ove strane jedva zapaža figura jelena. Spomenik je dosta oštećen atmosferilijama zbog čega se motivi danas ne ističu.

62. Natpis na spomeniku Vukca Vučinića u Vlahovićima.

63. Skica nekropole u Drvenicama.

III

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

U ovome poglavlju želio bih da dadem pregled i analizu naših spomenika u odnosu na njihove glavne osobine, zatim da kroz sintezu tih njihovih osobina dođem do stavova i zaključaka koji steć-cima ljubinjskog kraja određuju mjesto i značaj u sklopu čitavog fonda spomenika ove vrste u Bosni i Hercegovini.

Oblici stećaka

Stećci Ljubinja klesani su u obliku ploča, sanduka, sljemenjaka i krstova. Evo kako su ti oblici zastupljeni po nekropolama:

Nekropola	Ploča	Sanduka	Sljemenjaka	Krstova	Ukupno
Miljanovići	—	2	—	1	3
Grablje	2	8	—	—	10
Žrvanj	—	1	—	1	2
Vođeni	1	3	—	—	4
Gradac	—	11	—	1	12
Dubočica	—	149	1	—	150
Ljubinje	10	27	4	—	41
Bančići	13	11	—	3	27
D. Kapavica	—	—	—	1	1
Prem. Polje	20	66	1	3	90
Rđusi	13	25	—	2	40
Ubosko	23	115	3	1	142
Vlahovići	3	108	—	—	111
Svega	85	526	9	13	633

Iz prednje tabele se vidi da se na našem području nalaze ukupno 633 spomenika, od čega ih je relativno najviše u obliku sanduka — 83%, dok su ostali oblici veoma slabo zastupljeni — ploče sa svega 13%, a krstovi i sljemenjaci još manje. Osim krstova ovdje nema tzv. stojećih oblika stećaka. Po broju spomenika najveća je nekropola u Dubočici, zatim nekropola br. 1 u Vlahovićima, a onda ona u Premilovom Polju i nekropola br. 1 u Uboskom. Najmanje su nekropole u Žrvnju, Miljanovićima i u Vođenima, dok je samo na jednome mjestu nađen osamljen spomenik — u Donjoj Kapavici.

Spomenici u obliku ploča stavljani su neposredno na zemlju, a isto tako i veći broj onih o obliku sanduka. Znatan broj sanduka i većina sljemenjaka imaju postolja koja su najčešće monolitna sa samim spomenikom, Spomenici u obliku krstova redovno imaju dodatak u obliku ploče ili sanduka koji prekriva raku. Stećci ljubinskog kraja su u najvećem broju dobro klesani, Na nekim nekropolama, napr. u Dubočici ili na Crkvini u Uboskom, znatan broj stećaka je slabo obrađen, a na nekim mjestima ima i amorfnih primjeraka, kao npr. u Dubočici. Na nekropoli u Gracu korišteni su i antički miljokazi kao stećci. Očuvanost spomenika je različita, uglavnom slaba. Mnogi primjerci su oštećeni od atmosferilija, znatan broj ih je utonuo u zemlju ili je nagnut, ima prevrnutih spomenika, negdje su čitave nekropole ili njihovi dijelovi zarasli u trnje ili u šumicu, kao npr. u Dubočici ili u Uboskom, a ima više primjeraka stećaka koji su okrnjeni

ili sasvim razbijeni pa se danas vide samo u fragmentima (Grebuša u Uboskom). Slaba očuvanost stećaka se ogleda i u tome što je dosta velik broj njih ugrađen u ograde njiva i putova, zatim, u zidove grobalja i crkvenih dvorišta, a onda i u zidove crkava. Najdrastičnije stanje u tome pogledu je u Vlahovićima i u Premilovom Polju. Zbog takvog odnosa mještana prema stećcima, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su sve nekropole nekada imale veći broj stećaka nego danas.

Stećci ljubinjskih nekropola su uglavnom prosječnih dimenzija. Relativno većih stećaka ima u Uboskom i u Bančićima. Na nekropoli br. 1 u Uboskom ima nekoliko primjeraka velikih ploča, a jedna od njih je zaista ogromnih dimenzija (310X X285 cm). Posvuda ima i malih — dječjih spomenika, kao što se to zapaža i na drugim nekropolama u Bosni i Hercegovini.

Lociranje, orijentacija i karakter nekropola

Mjesta za lociranje nekropola sa stećcima brižljivo su odabrana. Na taj izbor je uticalo više faktora i o njima se ovdje, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, vodilo mnogo računa. Prije svega, nekropole su zasnivane na takvim mjestima koja nisu bila udaljena od kamenoloma i do kojih se bez naročito velikih teškoća kamen mogao prevući. Ćukova peć je npr. bila svega 150 m. udaljena od nekropole u Premilovom Polju. Slična je situacija i na većini drugih nekropola. Nigdje nekropole nisu daleko od naselja. Osim toga, one su uvijek postavljene na istaknutija mjesta pokraj putova. Najčešće su u tu svrhu uzimane ilirske grobne gromile kao što je slučaj sa nekropolama u Miljanovićima, u Grablju, Vođenima, ili u Uboskom. Korištenje gromila u ovu svrhu govori o postojanju kulta mjesta groblja kod naših naroda. Takvo gledanje se očituje i kod izbora mjesta za kasnije nastala groblja. U ovome kraju su kasnija kršćanska groblja redovno locirana uz stećke. Takav slučaj je npr. u Vlahovićima, u Uboskom, u Bančićima i u Ljubinju. Ponegdje se i muslimanska groblja postavljaju u neposrednu blizinu stećaka, kao npr. u Premilovom Polju. Ovaj teritorijalni kontinuitet grobalja raznih vremenskih perioda upućuje na pretpostavku ako ne o duhovnim vezama naroda koji se ovdje sahranjivao, ono svakako o nepostojanju predanja da je u starijem groblju sahranjivan svijet zbog koga bi pravoslavni kršćanski elemenat, uslijed svojih drugačijih vjerskih osjećanja, imao razloga da se tu uz taj stariji svijet ne sahranjuje.

Na više nekropola ustanovio sam postojanje temelja nekadašnje crkvene zgrade. Takav je slučaj kod nekropole u Grablju, zatim kod nekropole br. 2 u Vlahovićima, a, onda kod nekropole Grebuša u Uboskom, kao i u blizini nekropole u Premilovom Polju. Na tim mjestima se primjećuju ostaci zidova i, što je naročito važno, ostaci polukružnih apsida na istočnim stranama crkvenih zgrada. Pretpostavljam da su neke od ovih crkava podignute u vrijeme kada su i stećci postavljeni, tj. da je crkva bila vezana za groblje sa stećcima i obratno — da su stećci postavljeni uz crkvu ili u njenoj blizini. Na nekim drugim nekropolama sa stećcima u ovome kraju ili u njihovoj neposrednoj blizini danas postoje crkve. Njihove apside i oltari su na istočnoj strani, kao i kod starijih crkava čije sam temelje našao, jer su to odreda pravoslavne crkve. Takve crkve danas imamo uz stećke u Vlahovićima, Rđusima, Ljubinju i Gracu. Njihove zgrade su podizane u XIX i XX vijeku, vjerovatno na temeljima starih crkvenih zgrada. Osim toga, u zidove ovih crkava redovno su ugrađivani stećci iz neposredne okolice, kao npr. u Vlahovićima.

Na nekropoli br. 1 u Uboskom postoji stara čatrnja za vodu. I u Vlahovićima također. I na nekim nekropolama stećaka u drugim krajevima Hercegovine ustanovio sam postojanje čatrnja ili bunareva, kao npr. u Boljunima[25] i u Toplici kod Stoca[26]. Izgleda da su naši preci, poput starih Slavena, tražili mjesta za lociranje svojih nekropola ne samo u blizini vode, nego su i stvarali bunareve i čatrnje da bi u blizini nekropole imali vodu.[27] Na nekropolama su se sakupljali i zadržavali mještani kako radi obavljanja samog akta sahrane mrtvaca, tako i radi obavljanja vjerskih običaja vezanih za nekropole. To zadržavanje na nekropolama, pogotovo ako je ono masovno, zahtjevalo je postojanje vode u blizini. A možda su i sami pogrebni običaji pretpotavljali neminovno korištenje vode? O svemu tome je teško danas nešto sigurno reći, jer naši stari pogrebni običaji još nisu dovoljno proučeni.

Stećci su postavljeni po izvjesnom redu. Kopanje grobnih raka i postavljanje umrlih orijentirano je po sunčevoj liniji, pa je tako vršeno i postavljanje stećaka. Tako je ogromna većina stećaka orijentirana po pravcu zapad — istok, ili sa malim otklonom od toga pravca, tj, po pravcu sjeverozapad — jugoistok. Preko 550 primjeraka ima takvu orijentaciju, što od ukupnog broja stećaka, ne računajući one koji danas nisu in situ, iznosi oko 95%. Ostali mali broj stećaka je postavljen okomito na glavnu orijentaciju, tj. po pravcu sjever — jug, ili sa malim otklonom od tog pravca. Po 1 do 3 primjerka takve orijentacije nađeno je na 6 nekropola, a nešto više od toga na nekropoli Crkvina u Uboskom. Neke drugačije orijentacije u ovome kraju nema, Jedino, nekoliko primjeraka na Crkvini u Uboskom stoji nedosljedno ovome, ali su oni ili pomicani, ili je njihovu orijentaciju predodredio okruglasti oblik gromile. Orijentacija stećaka lju-

[25] Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar, XII, Beograd, 1961, 198.

[26] Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo, 1960, 98.

[27] Lj. Karamam, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima..., Rad JAZU 268, Zagreb, 1940, 2.

binjskog kraja odgovara orijentaciji većine područja Bosne i Hercegovine. Za postavljanje stećaka, dakle, i ovdje je bilo odlučujuće mjesto izlaza sunca, pa je glava pokojnika okretana na zapad, a noge na istok, odnosno glava na sjeverozapadnu, a noge na jugoistočnu stranu rake, kada se ukopavanje nije vršilo ljeti. Naravno, nije se kod svakog smrtnog slučaja baš prema suncu određivao pravac, jer to nekada nije bilo ni moguće, nego su se prema drugim, ranije postavljenim stećcima iste nekropole redali novi stećci. Pri tome se redovno vodilo računa da rake, pa dosljedno tome i stećci, budu jedna pored druge, koliko je to dozvoljavao sam teren nekropole. Zato mi na više nekropola oko Ljubinja imamo nizove stećaka koji stoje pod pravim uglom u odnosu, na njihovu orijentaciju, npr. u Dubočici, Bančićima, Premilovom Polju, Rđusima i Uboskom. Takvo nizanje stećaka je osobina mnogih nekropola koje sam dosad evidentirao u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. I dalje ostaje otvoreno pitanje onog malog broja orijentacije po pravcu sjever — jug. Takvi stećci, inače, ni po čemu ne odudaraju od većine ostalih — ni po dimenzijama, ni po oblicima, a nisu ni po mjestu nešto izdvojeni od ostalih. Ni njihovi eventualni ukrasi ne pružaju materijal za razrješenje zagonetke njihove drugačije orijentacije. Kod proučavanja tako orijentiranih grobova srednjovjekovne nekropole u Grborezima kod Livna izrazio sam pretpostavku o strancima koji su tu sahranjeni.[28] Možda i ovi drugačije orijentirani stećci Ljubinja pripadaju umrlim koji nisu iz bratstva ili porodice čiji članovi leže u njihovoj nekropoli?

Na našem području postoje i vrlo velike kao i vrlo male nekropole. One velike, kao npr. u Dubočici, Premilovom Polju, Uboskom i Vlahovićima pripadale su većim bratstvima, a one male, kao što su u Miljanovićima, Grablju, Vođenima, Gracu, Žrvnju i Bančićima pripadale su pojedinim manjim i većim porodicama. Moguće je da su se i na velikim nekropolama izdvajale neke parcele za porodična groblja, jer se npr. na nekropolama Vlahovića primjećuju nešto izdvojene manje skupine stećaka, ali je sigurno na velikim nekropolama, u Ljubinju i Vlahovićima npr., bilo uništavanja i pomicanja brojnih stećaka, tako da nam, današnji neautentični izgled ne može poslužiti za analizu u tome pogledu. Pretpostavljam da je i nekropola u Premilovom Polju znatno stradala na taj način što su njeni relativno stariji stećci, pretežno u obliku ploča, na istočnoj strani, uklonjeni da bi se zemlja, podesna za obradu, mogla iskorištavati. Ako je to tačno, onda je velika skupina stećaka zapadno od puta nešto mlađa od one na istočnoj strani. Očito je, pak, da su 3 stećka koja su sasvim izdvojena u sjeverozapadnom kraju nekropole, pripadala samo jedoj porodici. Spomenici u obliku krstova svuda su na krajevima nekropola, ili su od njih ponešto još i odmaknuti. Pored toga što krstovi kronološki dolaze na kraj ili sasvim iza stećaka, nije isključeno da su oni klesani u ovome obliku i zbog toga što možda pripadaju sveštenim licima, koja je, na taj način, i oblikom i položajem, trebalo nešto odvojiti od ostalih pripadnika iste crkve.

Ovakva analiza rasporeda stećaka ne može se uzeti kruto, jer pored ostalih nesigurnosti postoje u blizini stećaka, pa čak i između stećaka, i grobovi koji su na površini zemlje imali drvene oznake, koje su do danas iščezle, ili oznake u vidu ovalno poredanih neobrađenih kamenova, koji se i danas na nekoliko mjesta vide, kao npr. na nekropolama Grablje i Bančići. Ako su ovako označavani grobovi također iz vremenskog perioda stećaka, kako mi to izgleda, onda bi se moglo razmišljati o tome da stećci pripadaju relativno imućnijim, a ova druga vrsta grobova relativno siromašnijim ljudima istoga plemena ili bratstva.

Ukrasi stećaka

Broj ukrašenih stećaka po nekropolama vidi se iz ove tabele:

Nekropola	Ploča	Sanduka	Sljemenjaci	Krstova	Ukupno
Miljanovići	—	—	—	1	1
Grablje	—	1	—	—	1
Žrvanj	—	1	—	1	2
Vođeni	1	—	—	—	1
Gradac	—	1	—	1	2
Dubočica	—	12	—	—	12
Ljubinje	—	2	3	—	5
Bančići	2	5	—	3	10
D. Kapavica	—	—	—	1	1
Prem. Polje	4	14	1	2	21*
Rđusi	—	5	—	2	7
Ubosko	2	17	3	1	23
Vlahovići	4	19	—	—	23**
Svega	13	77	7	12	109

Ukupan broj ukrašenih spomenika (ovdje pod pojmom ukrašenih mislim na sve stećke koji imaju ma kakve reljefne prikaze kao i na one koji imaju natpise) u ljubinjskom kraju jest 109, što u odnosu na ukupan broj stećaka iznosi 17%. To je daleko iznad prosjeka, a blizu onih područja koja smatramo da imaju visok broj ukrašenih stećaka. Od većih nekropola najveći broj ukrašenih stećaka nalazi se u Bančićima (37%), zatim u Premilovom Polju (23%), a onda u Vlahovićima (21%). Najmanji procenat ukrašenih imaju nekropole u Dubočici (8%) i Ljubinju (12%). Zanjimljav je broj ukrašenih stećaka po osnovnim oblicima. Najukrašeniji su krstovi — 92%, zatim sljemenjaci — 78%, a daleko iza njih zaostaju ploče i sanduci koji imaju jednak procenat ukrašenih — 15%.

Na našem području evidentirano je 75 raznovrsnih motiva. Oni zauzimaju stranice 109 stećaka.

[28] Š. Bešlagić i Đ. Basler, Srednjovjekovna nekropola u Grborezima kod Livna, Sarajevo, 1964, 5, 7.

* 1 ploča, 2 sanduka i 1 krst imaju natpise.
** 3 ploče imaju natpise.

Ako izbrojimo koliko se puta svi ti motivi pojavljuju, uzimajući svaku stranicu stećka kao zasebnu pojavu, onda dobijamo broj od 516. Takav i toliki repertoar reljefnih motiva čini ljubinjske stećke veoma interesantnim i značajnim.

Radi lakšeg pregleda, iako nisam siguran u pravilnost takve klasifikacije, možemo podijeliti ove motive na one koji imaju **dekorativni** karakter, zatim na one za koje možemo reći da nešto **simboliziraju** i na treću vrstu — **ostale** motive koji su figuralne predstave, motive koji izvjesnim brojem možda spadaju i u kategoriju simbola, ali kojima na današnjem stepenu proučavanja još zasigurno ne možemo odrediti karakter.

Dekorativni motivi

Prvu grupu sačinjavaju 26 raznovrsnih motiva pretežno geometrijskih i biljnih stilizacija.

Brojno najzastupljeniji, motiv iz ove grupe jest **niz kosih paralelnih crtica** koji se javlja 79 puta u vidu bordure na vodoravnim stranama ploča i sanduka, zatim okvira na vertikalnim stranama sanduka, sljemenjaka i krstova, potom ga vidimo kao friz pri vrhu vertikalnih stranica sanduka, sljemenjaka i krstova, a još najviše takav motiv predstavlja vrpce, većinom kao porub nekog drugog dekorativnog motiva, na raznim stranicama svih vrsta stećaka. On je uvijek urezan i obično oivičen (ograđen) dvjema urezanim paralelnim linijama. Pošto izrada ovog motiva ne traži naročito klesarsko umijeće, naročito kada je osamljen, a ipak ukrašava spomenik, razumljivo je što se on pojavljuje u ovolikom broju.

Drugi motiv iz ove grupe koji se svojim brojem ističe jeste **povijena linija sa malim trolistovima,** motiv koji je toliko karakterističan za stećke, naročito one u Hercegovini, da ga već smatramo klasičnim motivom ove vrste spomenika kulture. On se javlja ukupno 61 put, i to 57 puta kao friz na vertikalnim stranama sanduka, sljemenjaka i krstova, a samo 4 puta kao bordura na vodoravnim stranama ploča i sanduka ih kao okvir vertikalnih stranica sanduka. Redovno ovaj motiv dopunjuje inače bogato ukrašene strane stećaka, a vrlo se rijetko nađe kao usamljen. Najčešće je udružen sa arkadama ili figuralnim kompozicijama. Obično je plastičan u odnosu na svoju pozadinu, ali ga ponekad nađemo i urezanog. Ponekad je nemarno i rustično isklesan, ali najčešće vrlo vješto i brižljivo. Dobija se utisak da je iz čitavog repertoara ovaj motiv najviše tražen i od klesara najviše njegovan. Na više primjeraka se očituju manje razlike, npr. u tretiranju trolistova i veliki broj ih je upravo savršeno izrađen. Tako se svojom finoćom i preciznošću ističe npr. motiv na visokom sanduku u Uboskom (sl. br. 43 — 45).

Treći najčešće korišteni dekorativni motiv jest **cikcak-linija**. Ona je obično urezana i jednostavna; međutim, vidimo je ponekad kao dvostruku cikcak-liniju, a ponekada i kao plastičnu. Ovaj motiv se ponavlja u vidu bordure na vodoravnim stranama ili u vidu friza na vertikalnim stranama, ili pak u vidu vrpce koja se nađe na svim stranama stećaka. Izbrojali smo ukupno 49 motiva ove vrste. U jednom slučaju ovaj motiv je originalan i naročito je lijepo izveden — sa svake crtice koja se lomi povija se mala spirala, tako da u tim trouglastim površinama imamo po dvije spiralice koje se dodiruju. Sav ovaj motiv je urezan (sl. br. 3 i 4). U ovome slučaju cikcak-friz je zamijenio uobičajeni friz od povijene linije sa trolistovima.

Čest je motiv **jednostavne plastične i tordirane plastične vrpce.** Prvi se javlja 27, a drugi 14 puta, i to najviše kao ojačanje ivica krovnih ploha sljemenjaka ili vertikalnih ivica sljemenjaka, ponekad kao okvir, friz ili porub na vertikalnim stranama sanduka. Ovakve vrpce su inače česta pojava u svim krajevima Bosne i Hercegovine.

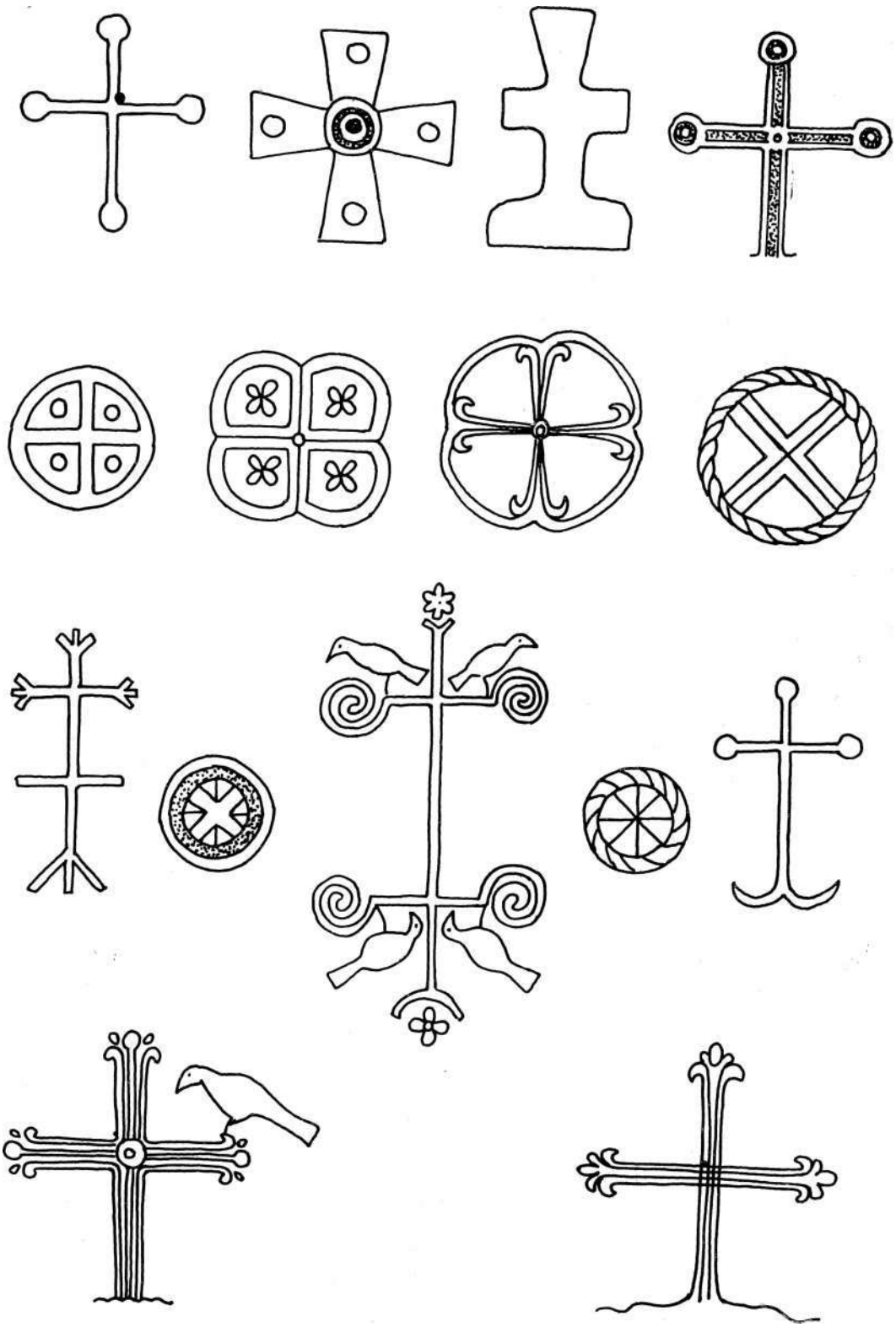
U ovu grupu sam ubrojao i **motiv niza običnih rozeta i rozeta u kružnim vijencima** koji se javlja ukupno 13 puta kao friz pri vrhu vertikalnih strana sanduka. Rozete, same po sebi, kao i kružni vijenci, došli su na stećke kao predstave zvijezda i sunca, zbog čega imaju simboličan karakter. Međutim, ovako nanizane rozete, bez obzira da li su jednostavne ili su u vijencima, na mjestu gdje bi mogao da stoji uobičajeni motiv povijene linije sa trolistovima, služe samo kao friz u kojemu se njihova ranija simboličnost pretvorila u čisti ukras. Takve iste dekorativne frizove našao sam na više mjesta u okolici Stoca.

Sličan spomenutom jest **motiv niza naizmjenično poredanih kružnih vijenaca i kosih krstova,** koji se kao friz javlja 4 puta na vertikalnim stranama jednog sanduka nekropole u Rđusima (spom. br. 5). Motiv je vrlo rijedak; jedino takav sam još našao u Nekuku kod Stoca. I ovdje se može reći ono isto što smo kazali kod predhodnog motiva — i vijenac i krst u ovome slučaju su izgubili svoje simboličko značenje i evo ih vidimo samo kao dekoraciju. Takva pojava govori o relativno kasnijem porijeklu stećaka na kojima je taj motiv.

Od ostalih geometrijskih motiva koji spadaju u ovu grupu treba spomenuti **motiv romba,** koji se na 5 stranica dvaju spomenika javlja u vidu mreže ili nepovezanih listova (sl. br. 3 i br. 53). Motiv je vrlo rijedak na stećcima. U prvom slučaju on se javlja na visokom sanduku u Žrvnju gdje kao fino izrađena mreža predstavlja friz toga spomenika. U centru rombova ove mreže urezana je po jedna tačka. Na terenu Bosne i Hercegovine ovakav motiv je jedinstvena pojava. Jedino je isti takav friz evidentiran kod crkve u Platu, u Dubrovačkoj župi, što govori o međusobnim umjetničkim utjecajima i ugledanjima.[29]

Od biljnjih motiva koji spadaju u ovu grupu imamo samo jedan — to je **motiv stilizovane stab-**

[29] C. Fisković, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 13, Split, 1961, 149—150.

Tab. I — Motivi krstova na stećcima ljubinjskog kraja

ljike sa listovima, koji se javlja samo jedanput i to na krstu u D. Kapavici (sl. br. 13). To je urezana stabljika sa 2 para simetričnih povijenih listova. Sličnih motiva imamo na nekoliko mjesta, i to više u Bosni nego u Hercegovini.

Simbolični motivi

Najbrojniji motiv simboličnog karaktera na stećcima ljubinjskog kraja jest **rozeta** koja predstavlja zvijezdu kao nebesko tijelo; ona je uza sunce i mjesec, kod svih naših naroda u prošlosti bila značajan faktor kultova i mitova. Ovaj motiv se javlja 80 puta i to 46 puta kao obična rozeta sa različitim brojem listova (odnosno krakova) i 34 puta kao rozeta u kružnom vijencu. Ovdje nisam uračunao krst-rozetu koja se javlja 7 puta. Ovaj motiv je često na stranicama spomenika u obliku krstova, zatim ga vidimo na raznim stranicama drugih spomenika, ponekad kao elemenat na štitu, u krst--rozeti, a više puta kao osamljen ili u zajednici sa polumjesecom, kako je to uobičajeno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.

Motiv krsta je drugi česti motiv iz ove grupe. On se ukupno javlja 38 puta, i to 9 puta kao običan krst, 16 puta kao stilizovan, 7 puta kao krst-rozeta i 6 puta kao krst u kružnom vijencu. (Prilaže se tabela motiva krstova — tabela br. 1). Ovdje nijesam uračunao krstove koji se nalaze kao elemenat drugih nekih motiva, kao npr. na frizu sanduka broj 5 u Rđusima, gdje su svi kosi krstići zajedno sa kružićima, ili krstić u ruci žene na sanduku nekropole Žrvanj (sl. br. 4). Motiv se inače najčešće vidi na čeonim stranama sanduka, ali ga vidimo i na vodoravnim stranama sanduka i čeonim stranama spomenika u obliku krstova. Najviše je sam, a nekada je udružen sa rozetama ili nekim drugim motivom, ili je, pak, okružen tordiranom ili nekom drugačijom vrpcom. U svakoj kombinaciji krst je nekako u prvom planu. Bez sumnje, najzanimljiviji su stilizovani krstovi, među kojima najviše onaj sa spiralama i pticama iz Uboskog (sl. br. 32), koji po prvi puta vidimo na stećcima. Još na jednom stilizovanom krstu iz Uboskog (sl. br. 50) vidimo pticu na jednom vodoravnom kraku. Ptice na krstovima su dosta rijetka pojava i uglavnom su osobina okolice Stoca. Nije poznato o kojim se pticama ovdje radi, najvjerojatnije o golubovima, koji po kršćanskoj mitologiji predstavljaju pokojnikovu dušu koja se seli na drugi svijet.

Motiv kružnog vijenca, za koji držimo da je predstava sunca, ovdje vidimo svega jedanput. (Motiva u vidu kruga uopšte nema). Nedostatak simbola sunca u prvi mah iznenađuje; međutim, na stećcima ljubinjskog kraja kružni vijenac se javlja u kombinaciji sa krstom gdje također okružava krst. U tome vidu se ovaj motiv javlja u znatnom broju — 40 puta, što je istaknuto na drugom mjestu. (Ovdje ne računam vijence sa rozetama u 9 frizova). Sve su to predstave sunca. Izrazito takav karakter imaju nazubljeni vijenci na visokom sanduku u Uboskom (sl. br. 43).

U kategoriju solarno-lunarnih motiva spada i **motiv polumjeseca,** koji u ovome kraju nije zastupljen većim brojem. Javlja se svega 8 puta, najčešće u zajednici sa rozetom (zvijezdom) ili sa krstom, kako je to uobičajeno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. O simboličkom značenju polumjeseca na stećcima dosada je više puta pisano i ja ovom prilikom nemam ništa tome da dodam.

Motiv polujabuke također ovdje nije čest. On se javlja 10 puta, i to na dvjema stranama spomenika u obliku krsta nekropole br. 1 u Bančićima i na čeonoj strani jednog sanduka nekropole br. 1 u Uboskom (spom. br. 4). U prvom slučaju polujabuke su raspoređene tako kao da se njima htjelo prakazati krst, a u drugom slučaju one su između krakova krsta kao motiva. U obadva slučaja su, dakle, vezane za motiv krsta. Polujabuke se češće vide na kasnijim spomenicima u obliku krstova. Još češća je pojava ovoga motiva na starijim muslimanskim nišanima i o njenom značenju nema jedinstevenog gledanja (oznaka ženskih spomenika, oznaka vojnih funkcija pokopanih itd.). Pišući o stećcima Kupresa, izrazio sam mišljenje da su polujabuke došle na stećke pod utjecajem nišana i da, prema tome, stećci sa takvim motivima spadaju u najkasniji vremenski period.[30] To se i sada može reći kada mislimo na spomenik iz Bančića koji je u obliku krsta, dok polujabuke u Uboskom vjerovatno imaju karakter rozeta-zvijezda.

Od figuralnih predstava, kojima inače obiluju stećci ljubinjskog kraja, mislim da prije svega **predstave fantastičnih životinja** imaju simboličan karakter. Na čeonoj strani jednog sljemenjaka nekropole br. 1 iz Uboskog, uz stilizovan krst, javlja se neka čudnovata životinja sa krilima (sl. br. 30), a slična njoj i na bočnoj strani jednog sanduka iste nekropole, ispod scene sa srnama i pticama (sl. br. 41). Ta životinja me najviše podsjeća na pijetla, koji se kao kultna životinja pojavljuje na desetak stećaka u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Na jednoj čeonoj strani spomenika br. 5 na nekropoli br. 1 u Uboskom vidimo scenu borbe neke životinje sa zmijolikom fantastičnom životinjom, a na suprotnoj strani istoga spomenika vidimo također sličnu scenu. Mislim da je to prikaz borbe lava sa zmajem,. Na jednom sanduku u Vlahovićima prikazan je zmaj koji hoće da proguta kozu (?) (sl. br. 59). Svih pet ovih prestava prvi put se susrećemo na stećcima.

I predstava ljudskih figura sa visoko uzdignutim rukama mislim da spada u ovu kategoriju. Tri takve predstave sa nekoliko ženskih figura (?) vidimo na sanducima Premilovog Polja, Uboskog (spom. br. 10) i Vlahovića (sl. br. 54). Pretpostavljam da su to kultne scene, poput onih koje sam

[30] Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo, 1954, 195.

objavio sa Blidinja.[31] Ovdje bi mogli svrstati i **motiv ruke,** koji se javlja samo jedanput i to na spomeniku u obliku krsta u Bančićima (sl. br. 12). Kako je ta ruka osamljena, prstima okrenuta ka gore, mislim da bi se njena pojava mogla objašnjavati, slično pojavi figura sa uzdignutim rukama, kao akt molitve, pozdrava bogu, ili kao prijetnja za osvetom. Ovdje ne ubrajam ruku koja se javlja na krstu Miljanovića jer je ona tamo došla da drži mač.

Ostali motivi

Najbrojniji motiv ove grupe jesu **arkade** koje se javljaju 27 puta isključivo na vertikalnim stranama visokih sanduka raznih nekropola. Ponekada se lukovi ovih arkada završavaju šiljasto (sl. br. 21), ponekad polukružno, ali najčešće su lukovi skoro puni krugovi, odnosno kružni vijenci (npr. na sl. 3, i dr.). Osim toga, lukovi su ojačani još Jednom linijom ili su tordirani. Stubovi su nejednake debljine i počesto imaju naznačene kapitele. Motiv arkada je pozajmljen iz Dalmacije i ima svrhu da stećku pridruži taj karakterističan elemenat romaničke, odnosno gotičke kuće.

Drugi motiv po broju primjeraka jest **štit sa mačem,** koji se javlja 12 puta. Ako njemu dodamo i 2 štita bez mačeva, onda se motiv štita ukupno javlja 14 puta. Vidimo ga na raznovrsnim oblicima stećaka i na raznim nekropolama. Uvijek je štit pravougaonog oblika sa jednom užom stranicom nakošenom i ponekad urezanom za proturanje koplja. Mačevi su uvijek ispod štita i samo im se vidi držak i šiljasti završetak. Ovakvih motiva ima posvuda u Bosni i Hercegovini. Njihova pojava se objašnjava time što su mnogi ondašnji stočari htjeli na taj način da osiguraju uspomenu na svoje plemićko porijeklo ili na svoja viteška svojstva. Mislim da se neki štitovi zaista mogu pripisati plemićima, pa makar i onim sitnim. Na njihovim štitovima su i oznake u vidu prečke, rozete ili neke druge heraldičke oznake. Tu se ističe štit na spomeniku br. 5 u Uboskom (sl. br. 33), na kojemu je predstavljena srna sa stilizovanim rogovima i repom. Ovaj jedinstveni motiv pripada spomeniku koji je veoma bogato i originalno ukrašen, pa i to govori o tome da se pokojnik za života isticao u svome plemenu. Štitovi ovakvog oblika i sa heraldičkim oznakama olakšavaju datiranje stećaka na kojima se nalaze. (Napominjem da ovdje nijesu ubrojeni štitovi koje vidimo u scenama lova ili drugim scenama.)

Scene lova prikazane su 10 puta na spomenicima raznih nekraopola, a najviše u Uboskom. Redovno su to prikazi lova na jelene gdje lovac jaše na konju i kopljem gađa jelena. Ponekad se u lovu upotrebljava pas ili soko, a u nekoliko slučajeva u lovu, pored lovca na konju, učestvuje i lovac — pješak sa lukom i strijelom. U tri slučaja je sam lovac — pješak sa lukom i strijelom i sa sokolom (sl. br. 36, 39 i na spom. br. 7 druge nekropole Uboskog). Jedna scena lova je nejasna (sp. br. 5 u Drvenicama). Na njoj su još predstavljene i 2 žene koje se drže za ruke kao da su u kolu. Na svim scenama lova jelen je visoko izdigao glavu i drži se ponosno, i nema slučaja da je ranjen ili ubijen. Ako bi jednom bilo razloga da se u scenana lova na jelene traži isključivo simbolički sadržaj, onda bi okolnost da nigdje u tim scenama nema slučaja ubijenog ili ranjenog jelena bila od posebnog značaja.

Scene kola nisu bile od velikog interesa ni za majstora klesara ni za proučioca spomenika, jer se javljaju svega 4 puta, i to samo na stranama dvaju spomenika nekropole br. 1 u Uboskom (sp. br. 2 i br. 3). Pošto su stećci oštećeni, utonuli, a i relativno slabije klesani, nije moguće mnogo o ovim scenama reći. Izgleda da su kola mješovita (pretežno žene). Na kraju drugog kola vidi se muška figura koja je svoju slobodnu ruku podbočila. Tako obično izgleda zadnja figura kola. Po tome bi se moglo reći da to kolo kreće u desnu stranu, što bi značilo da nije »naoposun«, nego obratno — naopako, kako se kreću pogrebna, kultna kola.[32] Ovdje nijesam ubrojao predstavu dviju ženskih figura koje se drže kao u kolu na spomeniku br. 5 nekropole br. 2 u Vlahovićima koju sam već ranije spomenuo.

Ostale scene su dosta brojne i raznovrsne su po svom sadržaju. Imamo ih 13 primjeraka. Na 3 visoka sanduka, Žrvnja Uboskog i Vlahovića vidimo scenu u kojoj muškarac jaše na konju koji vodi ili samo uzde pridržava žena (sl. br. 4, 43 i 56). U prvom slučaju u jednoj slobodnoj ruci žena drži krst, a muškarac pticu (?); u drugom slučaju žena svojom drugom rukom drži koplje, što je vrlo neobično. Izgleda da se ovdje radi o polasku gospodara u lov ili u borbu, koga žena ispraća sa željom za njegov uspjeh. Na 2 spomenika Uboskog i Vlahovića imamo scene u kojima na konju jaše muškarac (sl. br. 37). U prvom slučaju jahač drugom rukom drži štit, a u drugome je ruka povijena na bok kao da pridržava mač o bedru. U druga 2 slučaja vidimo 2 konja i ženu između njih, odnosno 2 ljudske figure (muško i žensko) i konja između njih (sl. br. 8 i 18). U drugoj sceni oko glave žene prikazana je polukružna tordirana vrpca koja vjerovatno predstavlja njenu kosu ili kapu, Na 2 spomenika u Uboskom vidimo 3 scene sa srnama i pticama. Na prvoj sceni predstavljena je srna koja je povila glavu i izgleda kao da je mrtva, i na njoj jedna ptica (sl. br. 31); na drugoj sceni iznad srne sa povijenom glavom su 3 ptice, a osim toga je iza nje jedan pas i u drugoj polovici strane još jedna žena na čijim ramenima stoje dvije ptice (sl. br. 40); dok su na trećoj sceni prikazane 4 srne i na svakoj od njih po jedna ptica

[31] Š. Bešlagić, Stećci na Blindinju, JAZU, Zagreb, 1959, 34.

[32] Isti, Stećci u Brotnjicama, Anali Historijskog instituta, Dubrovnik, 1960—61 (VIII—IX), 72—78.

(sl. br. 41). Sve ove scene su originalne — nema više takvih na dosada poznatim stećcima. U njima će možda neko naći i simboličkog značenja, ali okolnost da se ovdje pojavljuju ptice koje su vjerovatno sokolovi, a posebno okolnost da je na sl. br. 40 predstavljen još i pas, mislim da više upućuje na pretpostavku o realnim scenama lova. Po svemu izgleda da se u ovome kraju, a naročito u Uboskom, uveliko njegovao lov sa sokolovima, koji je bio odlika njegovih bogatih mještana. Ovdje spadaju i dvije interesantne scene koje se nalaze na sljemenjacima nekropole u Ljubinju i nekropole br. 1 u Uboskom (sl. br. 9 i 33). U prvom slučaju vidimo dvije jednake predstave neke četveronožne životinje sa jako izdignutom glavom na dugačkom vratu i sa gore podignutim i na dvije strane povijenim repom, ispred koje je čovjek — muškarac koji u jednoj ruci drži povelik gore okrenut mač a drugu je upravio prema životinji, Scena se prvi puta vidi na stećcima. Teško je reći šta ona znači. Ako se malo bolje zagledamo, vidjećemo da se životinje nalaze na jednoj pravougaonoj plastičnoj plohi koja bi mogla biti predstava štita. Čovjek bi onda taj štit pridržavao drugom rukom. Predstavu čovjeka sa štitom i mačem smo već evidentirali na stećcima. Ovdje je ta ista scena, samo što na štitu imamo životinju sa razgranatim repom kao heraldičku oznaku. Sa ovim je nužno povezati slučaj one životinje na štitu sljemenjaka u Uboskom (sl. br. 33). Tamo sam rekao da je to stilizovani mladi jelen kao heraldički motiv. I ove stilizacije na štitovima sljemenjaka u Ljubinju veoma sliče onoj u Uboskom, a pošto se također nalaze na štitovima, mislim da ih možemo tretirati također kao stilizovane jelene. Dakle, imamo i u Uboskom i u Ljubinju jelene kao osnovne i jedine oznake grbova. To govori da su u ovome kraju živjeli viši feudalci, a posebno da je Ubosko usko vezano za Ljubinje, a ne za Stolac, jer u Stocu i njegovoj okolini nisu nađeni ovakvi grbovi. U ovu grupu uvrstio sam i scenu lova na medvjeda ili borbe čovjeka sa medvjedom koja se nalazi na sljemenjaku nekropole br. 1 u Uboskom (sl. br. 36). Ta originalna scena je puna dramatike — čovjek kopljem ubada medvjeda u trbuh, a medvjed se u svojoj odbrani propeo i kao da grčevito napada na čovjeka — neprijatelja. Jedinu ovoj sličnu scenu našao sam u Podgradinju u Gornjem Hrasnu. Budući da ove dvije nekropole nijesu daleko jedna od druge (oko 14 km zračne linije), pretpostavljam da je obadvije scene mogao raditi isti majstor.[83]

Motiv jelena (i srne) bio je vrlo omiljen na stećcima našeg područja. Pored već spomenutih scena lova na jelene ili onih gdje su stilizovani jeleni na štitovima kao oznake grbova, ili onih u kojima je motiv vezan sa motivom ptice, ističu se i posebne predstave sa samim jelenima. Tako u Premilovom Polju vidimo predstavu sa 5 jelena (sl. br. 19), na 2 sanduka Uboskog i Vlahovića sa 2 jelena, te na još 4 sanduka raznih nekropola vidimo po jednog osamljenog jelena (sl. br. 44 i druge). Ovaj motiv se, dakle, javlja ukupno 22 puta sa više od 30 jelena, u raznim varijantama. Ovoliki broj jelena opravdan je razlog pretpostavci da je ova plemenita životinja u šumama ovoga kraja bila zastupljena u znatnom broju, a možda je i kao pripitomljena njegovana. Može se reći da su jeleni kao reljefni motiv jedna od glavnih karakteristika ljubinjskog kraja,

I **predstava ptice** je bila omiljen motiv ljubinjskih stećaka. Kada smo govorili o motivu krsta, spomenuta je pojava ptica u 2 slučaja (sl. br. 32 i 50). Isto tako, ptice se javljaju i uz motiv jelena i srna, o čemu je također već nešto rečeno na odnosnom mjestu (sl. br. 31, 40 i 41). U dvije scene lova (sl. br. 36 i 39), kao i u jednoj predstavi konja sa jahačem (sl. br. 4), također vidimo po jednu pticu. Pored svega toga, još u 2 slučaja imamo ptice: na zabatu sljemenjaka br. 17 u Premilovom Polju vidimo jednu, a na zabatu sljemenjaka br. 5 u Uboskom vidimo 2 ptice koje su jedna prema drugoj okrenute. To znači da je na stećcima ljubinjskog kraja u 9 slučajeva predstavljena ukupno 21 ptica. Nije isključeno da se još neka ptica nalazi i na spomenicima koji su oštećeni i na onima koji su prevrnuti. O pojavi ptica na stećcima izrazio sam neke pretpostavke na drugom mjestu.[34] Ni sada se u tom pogledu ne bi moglo ništa novo tvrditi. Mislim da ptice koje se ovdje nalaze uz motive krstova možemo smatrati ili golubovima ili gavranovima, jer tako predstavljene imaju značenje elemenata kršćanske simbolike, dok bi ostale brojne ptice trebalo smatrati sokolovima i njihovu pojavu objašnjavati kao realnu predstavu čestih događaja feudalaca ljubinjskog kraja koji su se bavili lovom i za taj lov njegovali i upotrebljavali sokolove. Napomenuo bih još i okolnost da su sve ptice, osim jedne nesigurne pojave iz Žrvnja, osobina dviju nekropola — nekropole br. 1 i 2 u Uboskom, dakle, osobina samog Uboskog. I to upućuje na zaključak da se Ubosko ističe u ljubinjskom kraju.

U grupu figuralnih motiva treba ubrojiti i **predstave osamljenih ljudskih figura.** Na stećcima našeg područja evidentirane su 4 takve predstave, od kojih su dvije vrlo značajni unikati: jedna se odnosi na žensku figuru visokog sanduka u Premilovom Polju (sl. br. 25), a druga na ljudsku figuru na sanduku u Vlahovićima (sl. br. 55). Prema položaju ruku — jedna ispred grudi, a druga gore podignuta i povijena — i nešto nagetoj glavi pretpostavljam da prva predstavlja plesačicu. Druga figura ima sastavljene i u koljenima nešto povijene noge, jednu ruku podbočenu, dok joj je druga savijena u laktu i gore i naprijed nešto izdignuta. Prsti te ruke su rašireni i nesrazmjerno veliki, Izgleda da je figura naga. Teško je reći

[83] Isti, Stećci u Gor. Hrasnu, Naše starine, VII, Sarajevo, 1960, 95.

[34] Isti, Kalinovik, Sarajevo, 1962, 91.

šta ona znači, najvjerovatnije, opet, ples. Treća predstava se nalazi na spomeniku br. 6 u Uboskom i odnosi se na muškarca. Držim da je uz ovu figuru mogao biti još neki motiv, jer je kamen oštećen. Četvrta pojava se nalazi na sanduku br. 1 u Premilovom Polju i predstavlja muškarca sa mačem. Kako je drugi dio ukrašene stranice danas nevidljiv (u ogradi je), to je lako moguće da tu ima još nešto isklesano.

Od ostalih figuralnih predstava treba navesti **predstavu konja i predstavu lava**. Prva se nalazi na spom. br. 11 Premilovog Polja, a druga je na zabatu sljemenjaka br. 5 u Uboskom, (sl. br. 33). Pretpostavljam da je uz konja bilo još nešto prikazano, ali se to danas više ne raspoznaje. Druga predstava je originalna. Nije sasvim jasno koja je životinja tu prikazana. Najviše me podsjeća na lava, ali sam motiv, kada životinja ne bi imala dugačak rep i pandže na nogama, bio bi vrlo sličan motivu jelena pred izvorom vode, kakav sam našao na nekropoli u Bitunjoj,[35] koja nije daleko od Uboskog.

U kategoriju ostalih motiva ubrojao sam **motiv »kamenice«**, koji se javlja 7 puta na vodoravnim stranama ploča i sanduka raznih nekropola. On se ni po čemu ne razlikuje od takvog motiva na stećcima drugih nekropola u Bosni i Hercegovini, osim »kamenice« u Dubočici, koja je naročito lijepo ukrašena — oko nje je višelisna rozeta u kružnom vijencu. O ovome motivu sam ranije pisao.[36]

Ako ovome svemu dodam još 2 **predstave paralelnih rebara** na vodoravnim stranama ploče i sanduka u Bančićima i Rđusima, zatim 1 predstavu ruku uz štit sa mačem u Miljanovićima i 1 **predstavu pehara** na nekropoli br. 2 u Uboskom, onda smo iscrpili sve motive koji se vide na reljefima stećaka ljubinjskog kraja. Dosada nema dovoljno elemenata da bi se moglo objasniti porijeklo dosta rijetkog motiva rebara na stećcima — to pomalo podsjeća na krov kuće. Pojava ruke uz mač ima svoje opravdanje. Motiv pehara sam našao još samo na nekoliko stećaka Ziemlja i Nevesinjskog polja. Najvjerovatnije taj motiv predstavlja rekvizit vjerskog obreda,

Natpisi stećaka

U ljubinjskom kraju ima 12 stećaka sa natpisima koji su sačuvani i koje je, uglavnom, bilo moguće pročitati, i to: u Miljanovićima — 1, u Donjoj Kapavici — 1, u Premilovom Polju — 5, u Uboskom — 2 i u Vlahovićima — 3. Međutim, konstatovao sam da je i u Žrvnju bio natpis, koji je toliko oštećen da ga danas ne možemo rekonstruirati, Isto tako, zbog izlizanosti većine slova, natpis na stećku br. 5 u Premilovom Polju nije moguće rekonstruirati, inače, bi to bio šesti natpis te nekropole. Natpis krsta na Ružića njivama, kod koga je očuvan samo početak, može se uzeti kao sedmi natpis Premilova Polja. Prema tome, može se reći da na evidentiranim nekropolama u okolici Ljubinja imamo ne 12, nego 15 natpisa. To je relativno velik broj, koji, u odnosu na druge, već obrađene krajeve Bosne i Hercegovine, stećcima Ljubinja znatno podiže značaj.

Po lokacijama vidimo da stećci sa natpisima skoro isključivo pripadaju sjevernijim nekropolama, tj. nekropolama koje se približavaju nekropolama područja Stoca, na kojima je evidentiran relativno veliki broj natpisa.

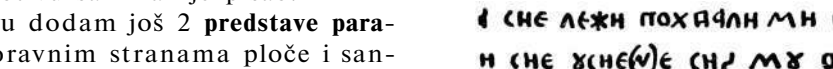
U odnosu na osnovne oblike spomenika naši natpisi se nalaze na 6 ploča, 4 sanduka i 5 spomenika u obliku krstova. Natpisi južnih nekropola nalaze se isključivo na stećcima u obliku krstova.

Po sadržaju kao i po paleografskim i drugim jezičkim osobinama natpisi ovoga kraja ne predstavljaju ništa posebno u odnosu na osobine drugih natpisa bosanskohercegovačkih stećaka.

Miljanovići

Kako je već naprijed rečeno, natpis ove nekropole nalazi se na istočnoj strani spomenika u obliku krsta. On je urezan u 4 reda, i to nakon što su isklesani ukrasni i simbolični motivi s te strane spomenika, što je očito jer mu neka slova nisu mogla stati na pravo mjesto.

Natpis izgleda ovako:

(sl. br. 2).

Natpis je objavio Luka Zore, zatim Matija Bijelić, a potom K. Herman i Lj. Stojanović,[37] i tada je dosta dobro pročitan. U najnovije vrijeme registrovao ga je i M. Vego.[38] Njegovo čitanje je sasvim tačno.

U transkripciji natpis glasi ovako:

A SIE LEŽI POHVAL(N)I MI JUNAK RADIHNA
I SIE USIE(Č)E SIN MU VUKOSAV'

Pisar je bio vješt u poslu. Njegova slova su uobičajena u ovoj vrsti natpisa. Neobična mu je riječ POHVALIMI koja je ovdje, bez sumnje, korištena u smislu **pohvaljeni, hvaljeni** (junak).

Po obliku većine slova, kao i po ostalim likovnim osobinama, ovaj spomenik, po mome mišljenju, potiče iz kraja XV vijeka.

Natpis sam pregledao i snimio u martu 1963. godine.

Donja Kapavica

Na jugoistočnoj čeonoj strani osamljenog spomenika u obliku krsta na lokalitetu Sikimuša ure-

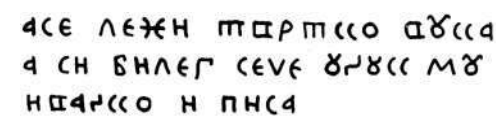
[35] Isti, Stećci u Bitunjoj, Naše starine, IX, Sarajevo, 1963.

[36] Isti, n. d.,

[37] L. Zore, Starinski natpisi, Slovinac, 1881, 66; M. Bijelić, Isto tamo; C. Hormann, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 495; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, br. 4858.

[38] M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1962 (Arheologija), 222.

zan je natpis u 2 duža i 10 kraćih redova i on glasi:

(sl. br. 14).

O ličnosti koja se u ovome natpisu spominje nemamo dosada nikakovih podataka. Iz natpisa se vidi da je klesar (»kovač«) urezao slova za natpis (»dijak«). Izgleda da je slova urezivao direktno, bez prethodnog crteža. Slovo 2 mu je neuobičajeno, C je obratno postavio, a N mu je također ne baš često slovo u ovakvim natpisima.

Transkripcija natpisa glasi:

ASE LEŽI TVRTKO VUKAC' SI BILEG SEČE UNUK MU IVANKO I PISA

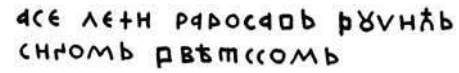
Prema izgledu većine slova, kao i prema obliku krsta, ovaj natpis, po svoj prilici, potječe iz kraja XV vijeka.

Evidenciju natpisa obavio sam u martu 1963. godine.[39]

Premilovo Polje

Na stećcima nekropole u Premilovom Polju i u njenoj blizini postoji 7 natpisa:

Prvi je na spomeniku koji je u skici nekropole obilježen brojem 3. Na njegovoj jednoj užoj strani urezan je slijedeći tekst:

(sl. br. 16).

Natpis je već nekoliko puta publiciran. Najprije ga je prije 70 godina objavio V. V. Vukasović, a po njemu Lj. Stojanović,[40] koji su pogrešno čitali prezime (VUČIĆ umjesto DUČIĆ). Kasnije su ih u tome ispravili M. Bijelić[41] i K. Herman. Natpis je saopštio i M. Vego.[42]

Ispred natpisa nema znaka krsta. Slovo 2 je prikazano vrlo neobično — kao + (ne kao X, kako je to Vego naveo), D piše znatno drugačije od uobičajenog kao i kod nekih drugih natpisa ove nekropole, u pisanju slova V nije dosljedan, završna zapeta kod slova C stavljena je naprijed umjesto nazad, što je i Vego konstatovao. Inače pisar upotrebljava poluglas iza riječi koje se završavaju suglasnikom, samo su mu ti poluglasi u dva slučaja odvojeni od završetka riječi i padaju u početak novoga reda zbog toga što nije znao da isplanira površinu na kojoj je klesao — klesao je neposredno, bez uzorka.

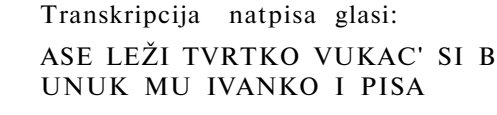
Transkripcija ovoga natpisa glasi:

ASE LEŽI RADOSAV' DUČIĆ' SINOM' CVJETKOM'

Mislim da ovaj natpis potječe oko polovine XV vijeka.

Dučić se kao prezime donjih Vlaha spominje u nekim dokumentima Dubrovačkog arhiva.[43]

2 — Drugi natpis je na sanduku br. 4. I on je urezan u 4 reda, Glasi ovako:

(sl. br. 17).

I ovaj natpis su objavili svi naučna radnici koji su spomenuti kod prvog natpisa, dakle, i V. V. Vukasović, i M. Bijelić, i K. Herman, i Lj. Stojanović, a nedavno ga je pomenuo i M. Vego.[44]

Po svemu se vidi da je ovaj tekst uklesao onaj isti majstor koji je klesao i prvi natpis: za slovo 2 upotrebljava znak +, a u jednom slučaju znak X, slovo D je potpuno isto kao i kod prvog natpisa. I ostala slova, u prvome redu K i Ć, su također jednaka. Po imenu pokojnika vidi se da se u ovome kraju upotrebljavala ikavština. Riječ VELE se i danas često čuje u značenju **dugo.** Neobično je što prva riječ ne glasi ASE kao što je to redovna pojava, nego ISE, što je uočio i M. Vego.

Transkripcija ovoga natpisa glasi:

ISE LEŽI STIPKO RADOSALIĆ' BOŽE DAVNO TI SAM LEGAO I VELE TI MI E LEŽATI

Srednjovjekovni Radosalići se spominju na nekoliko mjesta. Jusuf Radosalić se spominje u dosada najstarijem poznatom turskom statističkom registru posvećenom Bosni, koji je napisan svega 6 godina nakon osvajanja Bosne a koji se danas čuva u Carigradskom arhivu[45] (1468—1469). To je očit dokaz: da je Jusuf jedan od prvih konvertita iz Bosne. U drugoj polovini XV vijeka Simko Radosalić, zajedno sa Radonjom Grubačevićem i drugim tada poznatim majstorima — klesarima i kamenarima, radi na opravci gotičkih dekoracija na Dvoru i drugim poznatijim zgradama Dubrovnika.[46]

[39] Š. Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine, IX, 143—144.

[40] V. V. Vukasović, Viestnik, XII (1890), 43; Lj. Stojanović, n. d., br. 4826.

[41] M. Bijelić, n. d., 298—299, sl. 1; C. Hörmann, n. d., 495.

[42] M. Vego, n. d., 220

[43] B. Hrabak, n. d., 37.

[44] V. V. Vukasović, Viestnik, X (1888), 73; M. Bijelić, n. d., 304, sl. 9; C. Hörmann, n. d., 497—498, Fig. 22; Lj. Stojanović, n. d., br. 4830; M. Vego, n. d., 220.

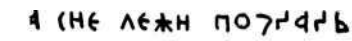
[45] M. T. Okić, Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie apres des documents turcs inedits, Südost Forschungen, München, 1960, (Band XIX), 119.

[46] C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb, 1947, 31; (Vidi i o još nekim Radosalićima u poglavlju I ove radnje!).

Iz dokumenata Dubrovačkog arhiva vidi se da je u drugoj polovini XV vijeka katunar vlaha Goduna bio neki Vukac Radosalić. U istim dokumentima se i neki drugi vlasi Radosalići spominju.[47]

Po svemu izgleda da je ovaj natpis nastao oko polovine ili još koju godinu iza polovine XV vijeka.

3 — Treći natpis je na spomeniku br. 6 i izgleda ovako:

(sl. br. 18).

Ispred natpisa nema oznake krsta. Za razliku od prethodnih i ostalih natpisa ove nekropole, ovdje je slovo Ž sasvim drugačije — krstić sa dole dvije kose crtice. Slovo Z je dosta neobično — kao da mu nedostaje još donji zavoj, N je samo jedna prelomljena crta sa srednjim dijelom koji je vodoravan, D je isto kao i kod prethodna dva natpisa. Pisar i ovdje upotrebljava poluglas.

Transkripcija ovoga natpisa je sljedeća:

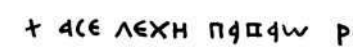
A SIE LEŽI POZNANJ' BOGDANIĆ'

Natpis su objavili M. Bijelić, K. Horman i Lj. Stojanović.[48] ali su pogrešno čitali prezime — kao GORANIĆ umjesto BOGDANIĆ. M. Vego je spomenuo ovaj natpis i tom prilikom ispravio pogrešno čitanje prezimena.[49]

Trgovac Radosav Bogdanić se pominje u dubrovačkim spisima.[50]

Držim da ovaj natpis spada u sredinu XV vijeka.

4 — Četvrti natpis nekropole Premilovo Polje urezan je u dva reda jedne čeone strane prevaljenog visokog sanduka koji na našoj skici nosi broj 19 (sl. br. 26). On izgleda ovako:

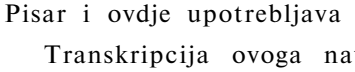
I njega su objavili M. Bijelić, C. Hörmann i Lj. Stojanović[51] i to sasvim pravilno. I M. Vego je spomenuo ovaj natpis, zamjerivši predhodnim naučnim radnicima što nisu naveli da se prije početka natpisa nalazi urezan krstić. On je natpis datirao u XV vijek i pripisao klesaru škole iz koje su i oni koji su klesali ostale natpise iz Premilovog Polja, jer da se *»ne* razlikuju ni po čemu« osim po izgledu slova C.[52]

Urezani krstić ovdje je kos, kao što je kos i onaj koji se upotrebljava za slovo Ž. Slovo Ć se još i ne razlikuje toliko mnogo od toga slova ostalih natpisa nekropole koliko npr. slovo E, koje je u jednom slučaju oštro, kao ugao, zalomljeno, slovo P vuče na rukopisno, a A i D sasvim sliče rukopisnim a ne lapidarnim slovima. Iz toga zaključujem da je pisar bio neki drugi čovjek a ne onaj koji je urezivao prva 3 pomenuta natpisa, kako to Vego misli. Pisar, inače, nije sasvim dosljedan jer, npr., za slovo O upotrebljava dva različita znaka. Inače, većina slova ovoga natpisa zaista upućuje na relativno kasnije datiranje, najvjerovatnije u drugu polovinu XV vijeka,

Prema tome, transkripcija ovoga natpisa bi izgledala ovako:

ASE LEŽI PAVAO RADOVIĆ'

5 — Na ovoj nekropoli dasada nije bio uočen još jedan natpis. On se nalazi na dosta utonutoj ploči koja je u našoj skici obilježena brojem 5. Na žalost, natpis je od atmosferilija skoro sasvim uništen, što je i razlog da se nije uočio. Ipak se neka slova vide. On glasi:

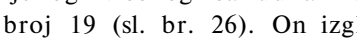
Dosta je vjerovatno da prve dvije riječi toga natpisa u transkripciji glase:

ASE LEŽI...

Dalje slijedi prezime pokojnika koje se ne može rekonstruirati, ali koje sigurno počinje slovom G, a završava sa ONIĆ'.

Slova ovoga natpisa imaju sličnosti sa slovima prvih triju natpisa, pa bi i vremenski odgovarao njima — dakle, XV vijek.

6 — Šesti natpis urezan je na osamljenom velikom krstu koji se nalazi oko 500 m zapadno od nekropole (sl. br. 27). On izgleda ovako:

Objavili su ga: V. V. Vukasović, M. Bijelić, K. Herman i Lj. Stojanović, a nedavno i M. Vego.[53]

Ime pokojnika, zato što se završava neobičnim slovom, čitano je različito — kao RAŠKOD, ali više kao RAŠKOJA.

Natpis je, inače, tvorevina vještog majstora. Posljednje slovo je sasvim neobično slovo

Mislim da ga treba čitati ovako:

ASE LEZI RAŠKOJA

Najvjerovatnije je da natpis, zajedno sa krstom kao spomenikom, spada u XVI vijek.

7 — Sedmi natpis je na obližnjem krstu, na Ružića njivama. Od njega danas imamo samo početak čija transkripcija izgleda ovako:

SIE LEŽI

Na žalost, ostala slova toga natpisa se ne vide.

Po obliku spomenika, a i samih slova, taj natpis je vjerovatno koju deceniju stariji od prethodnog — Raškojevog. Prema tome, on bi mogao spadati u početak XVI vijeka.

---

[47] B. Hrbak, m. d., 31 i 37.

[48] M. Bijelić, n. d, 303—304; C. Hörmann, n. d., 497—498; Lj. Stojanović, n. d., br. 4829.

[49] M. Vego, n. d., 220—221.

[50] M. J. Dinić, Odluka veća Dubrovačke republike, knj. I, Beograd, 1951, 79.

[51] M. Bijelić, n. d., 300, sl. 3; C. Hörmann, n. d., S. 496—497, Fig. 16; Lj. Stojanović, n.d., br. 4827.

[52] M. Vego, n. d., 220.

[53] V. V. Vukasović, Viestnik XII (1890), 43; M. Bijelić, n. d., 302—303, sl. 7; C. Hörmann, n. d., S. 497—498, Fig. 20; Lj. Stojanović, n. d., br. 4828; M. Vego, n. d., 221

Ubosko

Na nekropolama Uboskog nalaze se 2 stećka sa natpisima u starobosanskoj ćirilici.

1 — Jedan natpis je urezan na utonuloj ploči koja je sa još malim brojem stećaka i fragmenata preostala na Grebuši. Za ovu ploču pretpostavio sam da je bila unutar zidova nekadašnje crkve čiji se ostaci temelja i danas tu primjećuju.

Natpis ove ploče objavio je V. V. Vukasović, a po njemu i Lj. Stojanović.[54] Vukasović ga je dobro pročitao i približno tačno datirao sa XV vijekom.

Natpis je urezan u 3 reda i izgleda ovako:

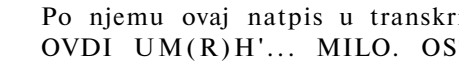
(Vidi sl. br. 51).

Njegova transkripcija glasi:
ASE LEŽI DABIŽIV' RADOVANOVIĆ'
ČOČE TAKO DA SI BLAG

Iako smo često skloni da u natpisima na stećcima gledamo stereotipne formule epitafa po ugledanju na rimske, ipak nam neki natpisi stećaka svojim lijepim narodnim jezikom originalno i neposredno saopštavaju i poručuju nešto što i danas nije neaktuelno. To ČOČE, TAKO DA SI BLAG ne kaže samo da je DABIŽIV bio čestit i voljen čovjek u svojoj sredini, nego i da bi svi ljudi koji pročitaju taj natpis trebalo da se ugledaju na DABIŽIVA i da budu pošteni, odmjereni u svojim postupcima, smjerni — blagi.

Pisar je dosta dobro poznavao svoj posao. On uglavnom upotrebljava tipična slova, osim za Ž, Ć i N, gdje koristi znakove X, ћ i н. Inače, većina slova ovoga pisara upućuje na XV vijek, i to više na drugu polovinu toga vijeka. I M. Vego je, spominjući ovaj natpis, izrazio mišljenje da bi mogao poticati iz XV vijeka.[55]

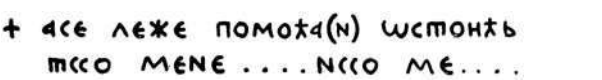
2 — Drugi natpis se nalazi na jednom manjem ali dosta visokom sanduku glavne nekropole na Uboskom polju, koji je u skici obilježen, kao spomenik br. 7, a koji do našeg evidentiranja nije bio poznat naučnoj javnosti. U međuvremenu ga je M. Vego evidentirao i objavio. On je vidio natpis na sjevernoj čeonoj strani i nekoliko slova na zapadnoj bočnoj strani i zabilježio ga ovako:

Po njemu ovaj natpis u transkripciji glasi:
OVDI UM(R)H'... MILO. OSTOJE NEĆAK
A PI(SA)...

(Sl. br. 37).

Međutim, Vego nije vidio drugu čeonu stranu toga sanduka na kojoj je natpis uklesan u 6 redova, pa, iako je oštećen, bolje se uočava i čita nego onaj dio natpisa na sjevernoj strani. Tu je upravo glavni dio natpisa toga spomenika i bez njega on ne znači mnogo. Natpis na toj južnoj strani izgleda ovako:

(Sl. br. 38).

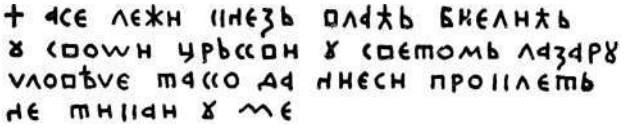
Transkripcija njegova glasi ovako:
ASE LEŽE POMOĆA(N) OSTOIĆ'
TKO MENE ... NKO ME...

Ostojić se kao prezime donjih Vlaha spominje u nekim dokumentima Dubrovačkog arhiva.[57]

Po obliku slova izgleda da ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Vlahovići

1 — U podu crkve nalaze se 2 ploče sa natpisima. Prva, manja, ima urezan tekst u obliku pravougaonika, i on izgleda ovako:

(Sl. br. 60).

Ovaj natpis je već nekoliko puta objavljen. Najprije je o njemu pisao Luka Zore, zatim M. Bijelić i K. Herman, a onda i Lj. Stojanović; na njega su se osvrtali i drugi naučni radnici, a nedavno je o njemu pisao i M. Vego.[58]

Natpis se čita bez teškoća jer su slova uglavnom uobičajena i jer je dobro sačuvan. U transkripciji on glasi:

ASE LEŽI KNEZ' VLAĆ' BIJELIĆ' U SVOJOJ CRKVI
U SVETOM' LAZARU ČLOVJEČE TAKO DA NIJESI
PROKLET'NE TIKAJ U ME

Iz natpisa se vidi da je VLAĆ bio ugledna ličnost u Vlahovićima i da je podigao crkvu sv. Lazara, što je bez sumnje bilo prije dolaska Turaka. Kako su Turci ovaj kraj zauzeli 1465. god.,[59] i kako se kao katunar Velikih Vlaha oko 1470. god. spominje Vukosav Vlađević,[60] to je opravdana Vegina pretpostavka da je crkva podignuta polovinom XV vijeka i da natpis na ploči kneza Vlaća potiče prije 1470. god. U prilog takve pretpostavke govore i oblici većeg broja slova natpisa koji su tipični za XV vijek.

[54] V. Vukasović, Viestnik X (1888), 52; Lj. Stojanović, n. d., br. 4886.

[55] M. Vego, n. d., 223.

[56] M. Vego n. d., 222—223.

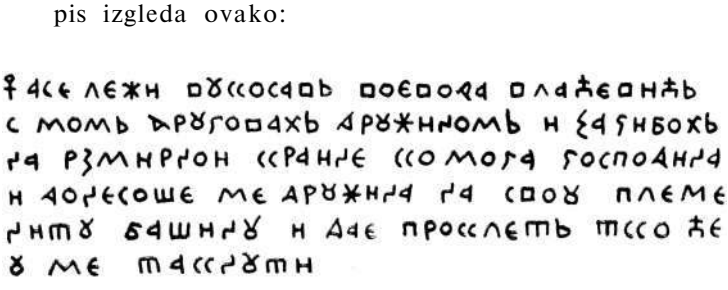
[57] B. Hrabak, n. d., 37.

[58] L. Zore, Starinski natpisi, Slovinac, 1880, 278; M. Bijelić, Dva starobosanska natpisa u Vlahovićima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1890, 225; C. Hörmann, n. d., 492; Lj. Stojanović, n. d., br. 4832; M. Vego, n. d., 224—225.

[59] M. J. Dinić, Glas SKA, 182, 247.

[60] B. Hrabak, n. d., 30—31.

2 — Drugi natpis na ploči u crkvi je odmah do prvoga, ali je oltaru bliži onaj prvi, ktitorski. I ovaj je urezan u obliku pravougaonika, ali, pošto je duži, ima 2 odnosno 3 reda. I on počinje krstićem čiji je gornji uspravni krak u obliku vjenčića. Natpis izgleda ovako:

(Sl. br. 61).

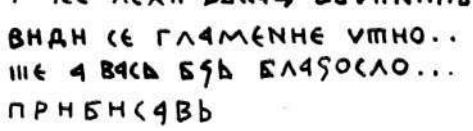
I ovaj natpis je objavio Luka Zore, zatim M. Bijelić, V. V. Vukasović, i K. Herman i Lj Stojanović.[61] U najnovije vrijeme je o njemu pisao i M. Vego.[62] Držim da su svi oni ponešto pogriješili. Zore je, pored ostaloga, čitao: SAGIBOH NA RZMIRNO UKRAJ. Po Bijeliću, Herman je čitao nešto drugačije nego kako je napisano, u čemu ga je i Vego ispravio. Dio natpisa KO MOGA Vego čita KO(N) jer taj prijedlog nalazi u bosansko-humskim poveljama (npr. KON NOGU), kaže da je majstor pogrešno urezao TKO umjesto KO i da slovo D ima petljicu kao takvo kurzivno u XV v. Ja mislim da je majstor nehotično izostavio D, a ne N u prijedlogu KOD, da on svjesno urezuje TKO, a ne KO, jer tako isto piše TKO ĆE U ME .. . a slovo D nema petljica (trokutića) na donjim krajevima, kako je to ponegdje i u lapidarnom pismu uobičajeno. Osim toga, majstor i na druga dva mjesta ispušta po jedno slovo — u riječi RZMIRNOI i u riječi BAŠINU. Inače, on je dosta vješt u svome poslu; slova su mu pravilna i lijepa, dosljedno upotrebljava poluglas, itd. U mnogo čemu natpis ima iste osobine kao i onaj prvi, ali se od njega ipak razlikuje. Ta se razlika prije svega očituje u pisanju slova D i Ć. Zbog toga mislim da se ovdje radi o dvojici pisara, što upućuje i na vremensku razliku urezivanja natpisa. Po svoj prilici natpis se odnosi na sina kneza Vlaća Bijelića, koji je poginuo zajedno sa ocem, što je moglo biti između 1470. i 1482. god., kako to Vego pretpostavlja, jer se vojvoda Vukosav 1470. godine spominje kao vlaški katunar, a Turci su Hercegovinu definitivno zauzeli 1482. god. i vjerovatno u njihovo vrijeme ne bi se u natpisu isticala titula vojvode, ako se ona smatra nasljednom.

Oblik većine slova ovoga natpisa najbliži je drugoj polovini XV vijeka.

Transkripcija natpisa glasi:

ASE LEŽI VUKOSAV' VOEVODA VLAĆEVIĆ'
S MOM' DRUGOVAH' DRUŽINOM' I ZAGIBOH'
NA RZMIRNOI KRAINE KO MOGA GOSPODINA
I DONESOŠE ME DRUŽINA NA SVOU PLEMENITU
BAŠINU I DA E PROKLET' TKO ĆE U ME TAKNUTI

3 — Treći natpis Vlahovića je na postolju stećka koji je iskorišten kao dovratak dvorišnog ulaza. Pošto je komad postolja odlomljen, natpis danas nije čitav. On također počinje krstićem i ima 4 reda. Transliteracija mu je ovakova:

(sl. br. 62).

Ovaj natpis je objavio M. Bijelić, a po ovome i K. Herman,[63] ali je tada, usljed dugotrajnog djelovanja atmosferilija na natpis, viđen samo njegov mali dio. Nešto prije mene natpis je vidio i uzeo njegov odljev u gipsu M. Vego, te ga je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja.[64] On ga je dobro pročitao, samo što je tvrdio da u prezimenu nedostaje slovo I da to se to prezime moglo pročitati kao VUČIHNIĆ. Ja mislim da je ta riječ potpuna, samo što jedno slovo, naknadno urezano od istog majstora, koje je nešto iznad reda, nije H, kao što misli Vego, nego I, zbog čega prezime, po mome mišljenju, treba čitati kao VUČINIĆ, a ne kao VUČIHNIĆ, i to bez I, koje je majstor, navodno, zaboravio da ukleše. Za ovakvo čitanje govori i okolnost što je to prezime vjerovatno moglo postati prije od patronima VUČINA, nego nego od VUČIHNA. Inače, Vego sasvim analogno poznatim natpisima rekonstruira dijelove natpisa koji danas nedostaju. Koristeći se Veginom rekonstrukcijom, transkripcija ovog natpisa bi izgledala ovako:

ASE LEŽI VUKAC' VUČINIĆ' (NA PLEMENITOJ)
VIDI SE ZLAMENJE, ČTIO(ČE, POMENI) TE, A VAS'
B(O)G BLAGOSLO (VIO. A PIŠE DIJAK) PRIBISAV'

Po obliku slova, nekim jezičkim terminima, kao i drugim okolnostima, rekao bih da je ovaj natpis nastao nešto poslije prednja dva, najvjerovatnije krajem XV vijeka.

Napomena:

Na ovome mjestu htio bih da ispravim jedan podatak koji je u leteraturi o natpisima stećaka

[61] L. Zore, n. d., 295; M. Bijelić, n. d., 226; V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini, Starohrvatska prosvjeta, I (1895), 40—41; C. Hörmann, n. d, S. 493; Lj. Stojanović, n. d., br. 4833.

[62] M. Vego, n. d., 225—226.

[63] M. Bijelić, n. d., 228; C. Hörmann, n. d., S. 494.

[64] M. Vego, n. d., 223—224.

pogrešno objavljen. I. Randeo je publicirao još jedan natpis iz Vlahovića, koji glasi: ASE LEŽI STJEPAN A ČINIO MIOGOST KOVAČ.[65] Međutim, taj natpis tamo ne postoji. Takovo saopštenje je došlo otuda što je Ranđeo pogrešno iskoristio podatak V. V. Vukasovića star više od 70 godina.[66] Naime, Vukasović je naveo da je taj natpis iz Radimlje, a ne iz Vlahovića, kako je to Ranđeo shvatio. Zaista, taj natpis i danas postoji u Radimlji kod Stoca,[67]

Kronologija stećaka

Po svojim oblicima, ukrasima i svim ostalim osobinama stećci ljubinjskog kraja ni po čemu se se ne razlikuju od dosada evidentiranih stećaka u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, pa prema tome i oni potiču iz istog vremenskog perioda.

Ovdje nisam našao ni jednog spomenika u takozvanom stojećem položaju, kakvi su redovna pojava u istočnoj Bosni, pa nema razloga ljubinjske stećke stavljati u XVI vijek i dalje, kako je dobar dio stećaka istočne Bosne datiran. I reljefni motivi naših stećaka imaju najmanje veze sa istočnom Bosnom. To se vidi, npr., po tome što ovdje nema stilizovanih biljaka, polujabuka i spirala kao motiva. Naravno, ovdje izuzimam nekoliko spomenika u obliku krstova koji vremenski mogu da spadaju i u XVI vijek.

Ljubinjski stećci imaju mnogo zajedničkih osobina sa hercegovačkim stećcima, a od ovih još najviše sa stećcima oko Stoca. Povijena linija sa trolistovima je tipičan hercegovački motiv. Ima i još mnogo drugih motiva po kojima se vidi jača veza sa Hercegovinom nego sa Bosnom (jeleni, scene lova, ptice i dr.). Zbog toga naše stećke, kao i sve hercegovačke, moramo smatrati uglavnom pojavom XIV i XV vijeka.

Vrlo je izrazito to što ljubinjske stećke povezuje sa stećcima stolačke okoline. Tako, npr., pojavu motiva ptice na krstu vidimo u području Gornjeg Hrasna, kao u našem Uboskom.[68] Motiv borbe sa medvjedom iz Uboskog vrlo je sličan onome u Gornjem Hrasnu (Podgradinje[69]). Frizovi od niza rozeta u kružnim vijencima, koji su karakteristični i za okolinu Stoca, zato što su retardacije simboličnog motiva rozete u vijencu, upućuju na zaključak da naši stećci sa takvim frizovima spadaju u drugi dio razvojnog perioda stolačkih stećaka. I pojava motiva pravougaonih štitova sa heraldičkim oznakama, kao i brojne scene lova sa pticama, a naročito brojni motivi jelena, držim da jasno govore o tome kako je to karakteristično za doba razvijenog feudalizma u Hercegovini.

Pojava motiva fantastičnih životinja, posebno krilatog zmaja u Vlahovićima, koji najviše sličnosti ima sa zmajem u Kalinoviku[70], jest elemenat za datiranje takvih stećaka više u XV nego u XIV vijek.

Za određivanje kronologije stećaka našega područja vrlo su važni njihovi natpisi. Istina, o većini ličnosti koje se tu spominju dosada nemamo nikakvih istorijskih podataka, ali natpis na grobu vojvode Vukosava Vlaćevića u Vlahovićima sigurno potiče nešto iza 1470. god., kada se Vukosav spominje kao katunar Velikih Vlaha.[71] I natpis Vlaća Bijelića iz Vlahovića može se uzeti da sigurno potiče iz XV vijeka. Natpis Dučića, Radosalića i Bogdanića sa nekropole iz Premilovog Polja, ili natpis Ostojića iz Uboskog, vjerovatno su iz XV vijeka, tačnije iz druge polovine toga vijeka, jer se Vlasi s takvim imenima češće spominju u dubrovačkim arhivskim dokumentima iz toga doba.[72] I po svojim paleografskim i drugim jezičnim osobinama ti natpisi spadaju u XV vijek, (osim natpisa na krstovima Premilovog Polja, koji vremenski ulazi i u XVI v.).

Prema svemu izloženom, držim da se sa dosta sigurnosti može pretpostaviti da većina stećaka ljubinjskog kraja potječe iz XV vijeka, ali isto tako, da se stećci ovoga kraja protežu u dobar dio XIV kao i u prve decenije XVI vijeka.

[65] I. Rendjeo, Sredovječni nadgrobni spomenici-steeci, Bibliografija i građa ... VIII (kao rukopis), Zagreb, 1953, 86.

[66] V. V. Vukasović, Viestnik, V (1883), 117—118.

[67] A. Benac, Radimlja, Sarajevo, 1950, 39 d, T. XL, sl. 81.

[68] Š. Bešlagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine, VII, Sarajevo, 1960, 106.

[69] Isti, n. d., 95, sl. 6.

[70] Isti, Kalinovik, Sarajevo, 1962, 40 i 42, sl. 51.

[71] Vidi napomenu br. 60.

[72] Vidi napomene broj 4, 8, 9, 43, 47 i 57.

MEDIAEVAL TOMBSTONES

In this article the author conveys data and results of his studies of tombstones (known in science as »stecci«), performed in Herzegovina in the vicinity of a small town Ljubinje, betwen 1960 and 1963.

In the first chapter he gives elementary information about the geography of the area in question, and tries to outline roughly its historical background. All of the area of Ljubinje was in the period of »stecci« inhabited by Vlach tribes, who had very good commercial relations with Dubrovnik.

In the second chapter a survey of necropoles with »stecci« is given. It covers 18 necropoles settled near Miljanovici, Grablje, Zrvanj, Vodjeni, Gradac, Dubocica, Ljubinje, Donja Kopavica, Bancici, Premilovo polje, Ubosko and Vlahovici.

In the third chapter the author analyses features of these tombtones-their shapes, ornaments, inscriptions etc., — comparing them to those from other regions, then states his opinion about their characteristics and gives their chronology.

Most of the tombstones in this region (93%), out of 633 all together, are in form of a chest and nearly all of them are placed in west-east direction. 109 exemplars are decorated, which is far above the average. They have 75 various relief-motifs which occur 516 times in total. The most important artistically are the ornaments of the necropoles at Ubosko and Premilovo polje. The most inventive and the most interesting motifs of tombstone ornaments are undoubtedly those at Ubosko, especially on the monument No 1, on which a fantastic winged beast (picture No 30), or a bird on a deer (picture No 31) can bee seenthen ornaments on the monument No 5 where particularly interesting are the scenes of a lion fighting with a dragon (picture No 34), of a man fighting with a bear (picture No 36), and of men with sword (picture No 35); then those on the monument No 8 on which a woman with birds on her shoulders (picture No 40) and does with birds on their backs (picture No 41) are presented, with the motif of a winged beast repeated under the first doe. Unique are also the motifs of a dancing-girl at Premilovo polje (picture No 25), then those of dancers, and of a dragon swallowing up a kid, in the necropolis at Vlahovici (pictures No 55 and 59).

12 inscriptions in old Bosnian Cyrillic alphabet preserved on the tombstones of this region, represent a valuable scientific material. The most important are those at Vlahovici and Premilovo polje where some persons belonging to Vlach tribes, who lived on this territory in XVth century, are mentioned.

»Stocci« from Ljubinje have many similar traits with Herzegovinian ones, particularly with those in the neighbourhood of Stolac.

The author thinks that »stecci« from Ljubinje originated in XIVth century, had their climax in XVth, and lasted for some time in XVIth century.

ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO

ĐOKO MAZALIĆ

»SMRT JOSIFOVA«, IKONA IZ OŠANIĆA

U parohijskoj zgradi Srp. prav. crkvene opštine u Stocu nalazi se slika koja prikazuje smrt sv. Josifa. Ona je do 1957. godine predstavljala glavnu ikonu na ikonostasu male srp. prav. crkve u Ošanićima, ali je zbog bolje zaštite prenesena u Stolac.

Crkva u Ošanićima posvećena je sv. Petru i Pavlu. Podignuta je prije 1505. godine, jer je tada sahranjen u njezinom predvorju vojvoda Radosav iz porodice Hrabrena Miloradovića, koji je vjerovatno bio i njezin ktitor.

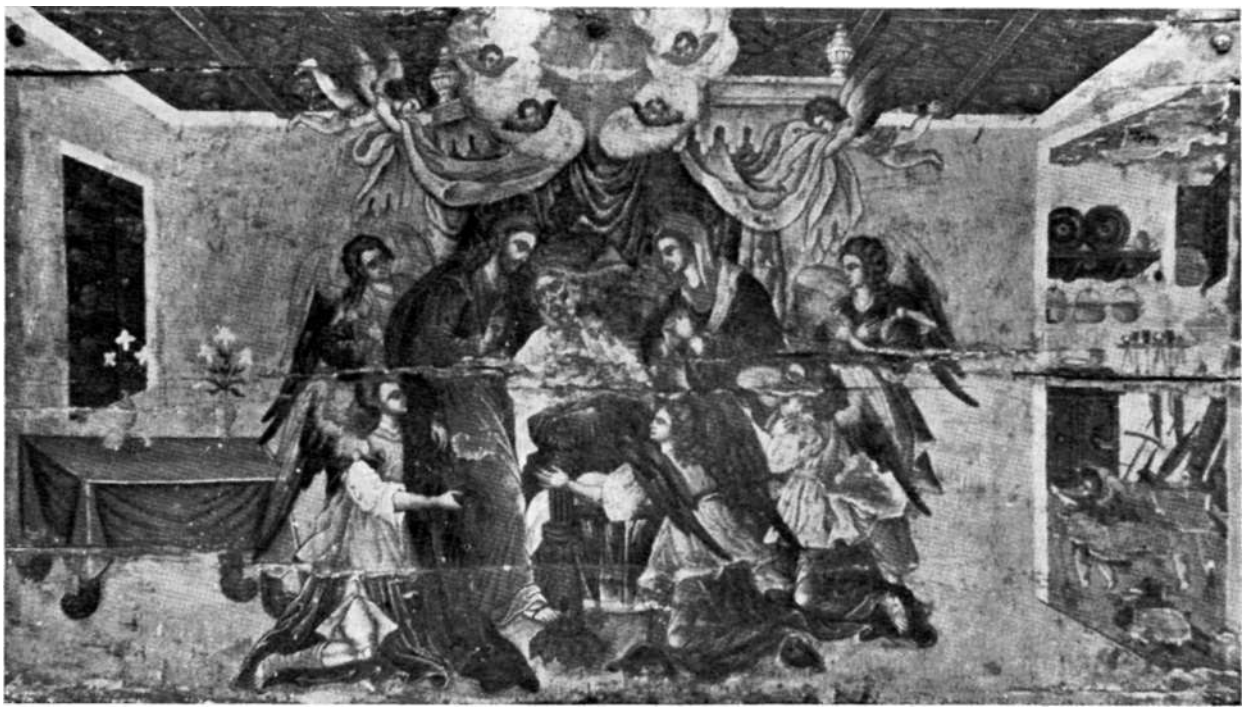
Osnova crkva je trikonhna, dužine s predvorjem 13.60 m, i 5,30 m širine. Građevina je zasvođena poluobličastim svodom. U njezinoj blizini ima stećaka i dvije sudijske stolice od kamena koje su pripadale vojvodama iz te porodice. U ravnici, pod selom sa zapadne strane, je Radimlja, poznata nekropola ove porodice sa mnoštvom kićenih stećaka.

Crkva nije imala naročito slikanog ikonostasa, bar otkako se zna, nego su na prosto izrađenoj drvenoj oltarskoj pregradi bile izložene ikone, koje su potjecale od poklona s raznih strana i koje su došle do nas u vrlo rđavom stanju. Ovamo spadaju i carske dveri koje i sad, iako slabo očuvane, predstavljaju remek-djelo drvorezbarske vještine XVII vijeka. Među ikonama se naročito isticala ova o kojoj namjeravamo govoriti i ikona, sad zvana »Car Solomon«.[1]

Sadržaj slike »Smrt Josifova« ima čisto latinsku ikonografsku koncepciju (sl. 1).

Scenarij sačinjava uglavnom, velika prostrana pravougaona soba, od koje se vide tri zida, kasetirana tavanica kestenjaste boje, ukrašena plastičnom drvorezbarijom i pod od naboja sive boje.

[1] Naše starine, V, Sarajevo, 1958, str. 40 i dalje.

Sl. 1 »Smrt Josifova«, ikona iz Ošanića, sad u Srp. prav. parohijskom uredu u Stocu.

Zidovi su obojeni u svijetlosivo sa bijelim frizom po vrhu. Na čeoni zid oslonjen je u sredini luksuzno izgrađen krevet kestenjaste boje sa plastičnim ukrasima, od kojih se vidi samo mali dio iznad Josifove glave: dvije valute sa dekorativnom vazom iznad njih i jedna, donja, noga kreveta u vidu dekorativno obrađenog stupca sa stopom u vidu lavlje šape. Iznad kreveta je baldahin sa bogatim zavjesama zelene i ružičasto-ljubičaste boje. Zavjese vise na karniži svjetlonarandžaste boje, čiji su uglovi dekorisani vazom kakva je i ona nad uzglavljem kreveta.

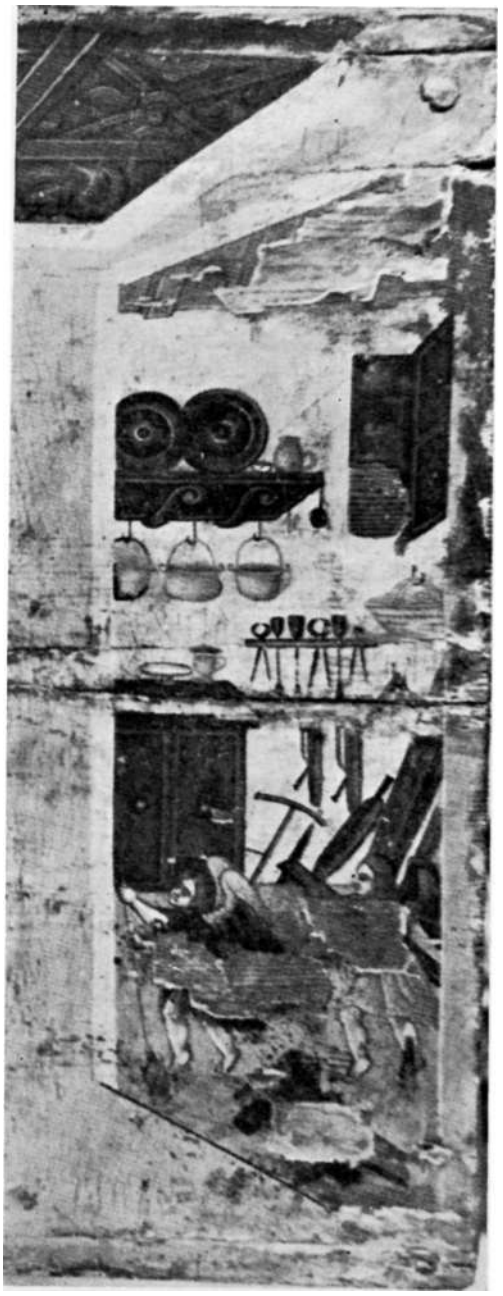
U lijevom uglu izbijen je prozor ispod koga je postavljen sto. Kroz prozor koji je dopola zatvoren kapkom vidi se zeleno-plavo nebo sa sivim oblačićima. Debljina zida u prozoru označena je bijelom bojom. Sto je četverostran sa četiri noge u obliku lavljih šapa. Pokriven je stoljnjakom crvene boje, čiji su rubovi izvezeni ornamentom lozice. Na stolu su dvije vaze sa po tri cvijeta bijele boje i nešto zelenih listića. Vaze su trbušastog oblika sa uskim grlom i nogom..

Desni zid izbijen je u cjelini i kroz taj otvor se vidi u sporedni dio gornje prostorije, u unutrašnjost Josifove radionice, pretrpane kao i svaka stolarska radionica raznim alatom, namještajem, pomoćnim priborom i potrošnim materijalom (sl. 2).

Od zidova radionice vidi se samo čeoni zid sive boje sa uskim prozorom u vrhu., kroz koji se vide oblačići na nebu plavo-zelene boje. Prozor ima kapak kestenjaste boje. Lijevo od prozora je drvena polica koju podržavaju dvije konzole sa volutama na vrhu. Na polici su dvije veće plitke posude zelene boje, jedna bijela šalica i crven ćup. O polici vise tri kazana, jedan crne boje a dva bakrenaste i jedna kutlača crne boje. Ispod police je orman kestenjaste boje, pokriven nekim daskama na kojima se vidi jedan poslužavnik crne i bijele boje i bakreni avan. Desno od tih posuda visi na zidu garnitura alata, troja kliješta i tri svrdla raznih kapaciteta, svi crne boje. Do njih visi na povećoj gvozdenoj kuki zembilj žućkaste boje. Ispod njega, dolje niže, visi o kuki pravouglo mjerilo i nešto niže dva oblića kestenjaste boje. Pri dnu, na patosu crvenkaste boje vidi se oslonjena na zid testera, ovalan drveni predmet sa gvozdenom drškom i dva snopa dasaka. Sprijeda na patosu leži čekić, sjekira i malj. Tavanica radionice obojena je tamnocrvenom bojom.

U glavnoj sceni sjatili su se oko umirućeg starca, koji leži u krevetu, Isus, Bogorodica i pet anđela (sl. 1 i 3).

Starac Josif vidi se u prikraćenoj pozi; na njemu je bijela košulja, razdrljena na prsima. Glavu je okrenuo prema Isusu. Pokriven je jorganom zelene boje. Njemu s desne strane stoji Isus nagnut nad njim, obgrlivši ga lijevom rukom. Josif je sav sijed, izmučena lica vrlo blijede boje. Isus ima, na sebi crvenu haljinu i ogrtač zelene boje

Sl. 2 Josifova radionica, detalj slike »Smrt Josifova« iz Srp.-prav. parohijskog ureda u Stocu.

a na nogama sandale. Duga kosa začešljana mu je do zatiljka, a naniže, sve u uvojcima, pada mu po ramenima i plećima. Inkarnat mu je svijetloroza na smeđoj podlozi, modelovan bijelim lazurama, sve do nanosa čisto bijelih poteza. Ponegdje se vide i sitne bijele linijice. S druge strane uzglavlja stoji Bogorodica blago nagnuta prema umirućem, lomeći prste sklopljenih ruku na grudima. Na njoj je haljina crvene boje i zelen ogrtač sa tamnožutom postavom. Glava joj je pokrivena rupcem narandžaste boje. Kestenjasta kosa sa blagim uvojcima začešljana je po tjemenu na dvije strane. Inkarnat joj je isti kao u Isusa.

Pet anđela slikar je tako rasporedio da je iza Isusa i Bogorodice postavio po dva, i to po jednog u stojećem siiavu, a drugog, onog prednjeg u

klečećem. Ispred kreveta kleči peti anđeo. On je ispružio lijevu ruku prema anđelu ispred sebe. Desna mu se ne vidi. On nosi preko bijele košulje haljetak narandžaste boje, ispod koga se vidi duga zelena haljina sa osvjetljenjima crvene boje. Kosa kestenjaste boje sva u uvojcima spušta mu se do pleća. Inkarnat je kao kod gornjih figura. Krila mu se vide odozgo; zelene se boje.

Anđeo koji stoji iza Isusa samo se vidi djelomično. Nagnuo se nešto na svoju desnu stranu da bolje vidi Josifa. Drži sklopljene ruke pred desnom stranom grudi. I njegova kestenjasta kosa je sva u uvojcima, a pada mu po desnom, ramenu. Inkarnat mu je kao u gornjih figura. Krila mu se vide odozdo; donji dio je zelene boje a gornji narandžaste. Ima na sebi crvenkast haljetak i haljinu zelene boje.

Anđeo koji kleči prema njemu i gleda kao da se zaklonio za Isusov plašt, koji je obuhvatio rukama. Na njemu je bijela košulja sa nekom pantljikom oko rukava i preko nje haljetak narandžaste boje. Ispod ovoga je duga naborana haljina, rasječena sa strane tako da se ovome anđelu vidi golo stegno, koljeno i dio lista. Haljina je zelene boje osvjetljavana crvenom. Anđeo, zamišljen, upro je pogled u neizvjesnu tačku. Kosa mu je uvijena. Kestenjaste je boje i pada mu po plećima. Inkarnat mu je iste boje kao kod ostalih figura. Na nozi koja se vidi ima sandalu sa dokoljenicom narandžaste boje. Krila su mu iste boje i forme kao u gornjeg.

Anđeo koji stoji iza Bogorodice drži prekrštene ruke na grudima. Gleda u pravcu sv. Josifa. Na njemu je haljetak zelene boje sa crvenim osvjetljenjima i nekim ukrasom oko rukava. Vidi mu se i mali dio duge haljine svijetlocrvene boje. Kovrdžava kosa kestenjaste boje pada mu po plećima. Inkarnat i krila su mu iste boje kao u prednjeg.

Anđeo koji kleči do Bogorodice ispružio je ruku lijevu prema Isusu i Josifu a desnu drži na grudima. Ima na sebi bijelu košulju, haljetak ružičasto-ljubičaste boje i dugu haljinu u svijetlozelenom. Na nozi ima sandalu. Upro je pogled u Isusa. Inkarnat, kosa i krila su mu iste boje kao u gornjeg.

Iznad opisane scene dva anđela u lebdećem stavu drže odgurnute zavjese baldahina. Oni imaju na sebi samo prozirne perizone oko bedara. Krila su im gore narandžaste a dolje zelene boje. Ukovrčana kosa im je tamnosmeđe boje. Inkarnat je kao kod ostalih figura.

Scenu dopunjuje bijel okrugao oblačić, otvoren u sredini, koji se spušta sa sredine tavanice. Na njemu su prikazane četiri anđeoske glavice s krilima. Krila u gornjeg para ovih anđela su crvenkaste boje, a u donjeg plavkasto zelena. Kosa i inkarnat kod ovih anđela su iste boje kao i kod ostalih. U otvoru oblačića vidi se bijel golub u zrakastom nimbu, koji slijeće. Kljun mu je crven a noge iste boje, samo nešto blijede.

Neovisno od ove glavne scene odigrava se u radionici sporedna scena: dva mala anđela užurbano prave red u toj prostoriji; jedan s velikom metlom, kojom jedva gospodari, čisti patos. Na njemu je samo haljinica zelene boje. Bos je i hoda na prstima; drugi, od ovoga, u crvenoj haljici nosi poveliku dasku. I on je bosonog i hoda na prstima.

Ova idilična scena bolje bi se uklopila u neki drugi događaj iz života Josifova nego u momenat njegove smrti.

Ako pogledamo opisanu sliku letimično, dobićemo doista dojam velike živosti, izazvane doga-

Sl. 3 Josif na odru. Detalj slike »Smrt Josifova« iz Srp. prav. parohijskog ureda u Stocu.

dajem kome je podređena aktivnost svih prisutnih figura glavne scene. Ali kad se pobliže zagledamo u te figure, onda ćemo lako uvidjeti da je čitava scena oživljena samo skupom raznih pokreta figura, koje same za sebe nemaju nikakva života. Upravo izgledaju kao postavljene lutke, nalik po fizionomiji jedna drugoj kao jaje jajetu. Kad bismo npr. Bogorodici dodali bradu i brkove kakve ima Isus, zamjena bi bila potpuna. I obratno. Između tih beživotnih fizionomija jedino se izdvaja izmučeno lice sv. Josifa.

Kod daljeg pažljivog posmatranja zapazićemo dosta neobičnih pojava kod ove slike. Tako se jasno vidi da slikar nije poznavao naučnu perspektivu i da se služi uglavnom poznatom obratnom perspektivom istočne ikonografije, iako po svemu izgleda da je ova slika kopirana ih slobodno prerađena sa jedne slike zapadne škole. Zbog nepoznavanje prespektive moglo se i dogoditi da Isus gornjim dijelom tijela stoji kod uzglavlja postelje, obgrlivši umirućeg, a da mu desna noga bude dulja od cijelog kreveta, jer se njezino stopalo nalazi ispred same donje krevetske noge. Isti je slučaj sa anđelom koji kleči iza Isusa: glava mu je za leđima Isusovim a desno koljeno nalazi se još dalje od desnog Isusovog stopala.

Zbog nepoznavanja perspektive slikar nije znao da postavi sto kako treba, već ga je upopriječio zatvarajući velik ugao sobe; nije znao prikazati prag ulaza u radionicu, već ga je samo označio jednom linijom kao i dno prozora. Nije znao odrediti uglove sobe ni visinu poda. Tavanica u radionici je mnogo niža nego ona u sobi, patos u radionici iza praga izgleda niži od onoga u sobi, a kod ormara mnogo viši.

Vaze sa cvijećem stoje u nemogućem položaju, jer su postavljene na sam otražnji rub stola tako da ga prelaze polovinom svoje stope.

Karniža baldahina je slomljena s lijeve strane, jer slikar tu stranu nije znao ni gledati na originalu ni preslikati, a kamoli sam prikazati u perspektivi. Najkarakterističnija pojava za majstora naše slike je to što na njoj nijedna figura ni predmet nemaju bačenu sjenku, pa cijela glavna scena izgleda kao da lebdi u zraku.

Ova zapažanja možemo dopuniti tim što se vidi da slikar nije znao nacrtati oko u profilu, već ga radi u košpičastoj formi, kako je to običajeno u istočnoj ikonografiji. Po tom stilu rađene su i ruke u prednjih anđela i u Isusa, osvjetljavana lica (čak i sitnim bijelim linijicama); nabori draperija i haljina pokazuju na osvijetljenim mjestima kritski manir kao i izrada frizura, odnosno koafira.

Napokon, golo koljeno anđela što kleči iza Isusa izrađeno je neznalački, kako su to radili ikonopisci. Nešto su bolje rađena koljena u lebdećih anđela što drže baldahinu.

Više sreće smogao je naš majstor da se približi originalu izradom glave sv. Josifa, dvaju lebdećih anđela i onih dvaju što čiste radionicu, ali je lako moguće da je njih izradila druga ruka.

Ne smijemo se zavaravati naoko dobrim izgledom tavanice i kasete u njoj.

Iz svega izloženog lako je zaključiti da je gore opisanu sliku latinske ikonografije izradio slikar koji se bavio uglavnom pravoslavnom ikonografijom. Po raznim znakovima taj slikar živio je u katoličkoj sredini, možda u nekom našem primorskom gradu, ali je vjerovatnije to bilo u samim Mlecima, gdje se nalazila jaka grčka kolonija sa brojnim slikarima, doseljenim većinom sa Krita, za koje sam ja i ranije predpostavljao da su se bavili poslovima i za katoličku sredinu. Vidjeli smo iz gornjeg izlaganja da na opisanoj slici ima i tragova kritske škole te bismo mogli pretpostaviti sa dosta sigurnosti da je naš slikar pripadao sredini kritskih slikara u Mlecima. Međutim to ostaje samo pretpostavka, jer su i neki naši ikonopisci, pogotovo oni koji su radili u našem Primorju ovladali kritskom tehnikom, pa je mogao i neki od njih da izradi opisanu sliku. Možda pripadnik dubrovačke škole.

Ipak se ja lično priklanjam više prvoj pretpostavci zbog porijekla originala sa koga je uzeta sadržina naše slike. Sudeći po svemu, original pripada talijanskom baroku, koji je počeo da buja od polovine XVI vijeka pa ovamo, a slikari u našem Primorju još su se držali u to vrijeme uglavnom starih oblika. Prema svemu original je mogao nastati oko polovine XVI vijeka, a naša slika potkraj toga vijeka ili na početku XVII. Moglo bi se pretpostaviti da je original nastao i ranije i da nije toliko barokan, ali da je slikar izveo na svoj način našu sliku pod uticajem baroka u kom je živio.

Postoji vjerovatnost da je naš slikar izveo opisanu sliku ne direktno po latinskom originalu, nego po jednom prototipu stvorenom u Mlecima od italokritske škole prema latinskom originalu, jer mi imamo u srpsko pravoslavnoj crkvi u Ilijašu kod Sarajeva još jednu slabiju sliku iste sadržine koja je ograničena samo na glavnu scenu prototipa. Na njoj je naime prikazan samo centralni dio uzora, tj. Josif, Isus, Marija i prednji anđeo, sve u istoj pozi, formi i sa istim greškama. Samo je Isusu dodato i drugo stopalo na mjestu gdje je na uzoru drugi anđeo (sl. 3 i 4). I ta slika u Ilijašu je vrlo stari primjerak, vjerovatno iz istog vremena kao i ošanićka.

Prisustvo ove interesantne ikone u Ošaniću nije teško objasniti kad se sjetimo da su vojvode i spahije iz kuće Hrabrena Miloradovića stalno vodili brigu oko svojih zadužbina pa i onda kad su iselili iz naše zemlje i našli svoj poziv u drugoj. Otuda se moglo naći u crkvama u Trijebinju, Ošaniću i Žitomisliću do danas očuvanih lijepih, rijetkih i skupocjenih ikona. Dobar dio starih ikona u novoj i staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru potiču iz crkve Žitomislića. Trgovačke veze sa našim primorjem i Mlecima bile su u tursko vrijeme

Sl. 4 »Smrt Josifova«, ikona iz srp. pravosl. crkve u Ilijašu kod Sarajeva

vrlo žive. Kako su sve tri gore spomenute crkve nastale u toku XVI vijeka, a žitomislićka kao zadnja u nizu, oslikana 1609, to možemo pretpostaviti da su sve ikone zapadne ikonografije koje se danas nalaze u krugu gore spomenutih crkava u koji spadaju i obje crkve u Mostaru donesene kao pokloni negdje u vremenu do nastupa episkopa hercegovačkog Arsenija (1654), kad se propisima pravoslavne crkve počela poklanjati stroga pažnja, što u ranije tursko vrijeme nije bilo. Prema tome i naša slika mogla je prije 1654. doći u Ošanić kao poklon porodice Miloradovića. Kasnije nabavljene ikone iz Mletaka nose već sve pravoslavske odlike samo s pečatom italokritske ili poznogrčke škole. Kao primjer možemo navesti ikonu Deisis u Trijebnju koju je 1775. kupio u Mlecima Hristofor, žitomislički monah, za četiri i po dukata. Poklonjene pak ikone katoličke sadržine toga vremena prepravljene su na pravoslavne.

Naša slika je rađena tempera-bojama na jelovoj dasci veličine 105 : 60 : 2,5 cm. Daska je prije slikanja opremljena sa dosta jekim gipsovim temeljom. Pozlata nije upotrebljavana svakako zbog toga što je nije imao ni latinski original. Paleta slikareva je prilično bogata i podsjeća na palete italokritskih slikara. Tu je bijela boja, žuti svijetli oker, žuti tamni oker, auripigment, cinober crveni, grimiz (krimizi), boja ciklame (dobijena vjerovatno mješavinom), živocrvena, dobijena miješanjem cinobera i grimiza, tamnozelena, svijetlozelena, smeđa, narandžasta i crna.

Sve su te boje sačuvale svoju svježinu.

Daska je s leđa bila opremljena s dvije prečke, koje su s vremenom otpale i zamijenjene, vjero-

vatno početkom XIX vijeka, s tri nove, koje su postavljene na posebna mjesta, tako da se mjesta eksera prvobitnih prečaka poznaju. Po njima se vidi da je možda lijeva strana slike prikraćena u nepoznato vrijeme za tri do četiri cm.

I pored ovih predostrožnosti, daska slike je popucala s lica u vodoravnim linijama na više mjesta, od kojih se naročito ističe srednja pukotina, koja dosta štetno djeluje i na stanje i izgled slike. Uslijed stezanja i rastezanja daske, već prema stanju vlage u zraku, poremetila se i konzistencija temelja slike te je on otpao u većim i manjim plohama (1-20 cm^2) na više mjestaj odnoseći sobom i pikturalni sloj.

Takvo stanje te vrijedne slike iziskuje hitnu intervenciju konzervatora. Mislim da bi pored solidne konzervacije bilo potrebno izvesti i restauraciju sitnijih otpalih dijelova. Posebno bi trebalo proučiti vrijednost onih glomaznih naknadno montiranih prečaka s leđa slike. Čini se da one ne vrše više nikakvu funkciju, jer se daska kroz stoljeća ustalila na sadanje stanje te bi se prečke mogle ukloniti, a daska za svaki slučaj ukočiti ulaganjem slike u jedan jači okvir.

»THE DEATH OF ST. JOSEPH«, THE ICON FROM OŠANIĆ

In the above article the author gives description of the old picture entitled «The Death of St Joseph«, which is now in the orthodox curch parish at Stolac, in Herzegovina.

The picture is probably a copy of a Rennaissance Italian original and was painted byan artist who was chiefly engaged in Orthodox iconography, which is evident from the way the works out details, and from his ignorance of perspective and anatomy.

VLAJKO PALAVESTRA

NEKROPOLA „DEMINOV KRST" U BURMAZIMA KOD STOCA

Lokalitet »Deminov krst« u Burmazima, sa svojim specifičnim nadgrobnim spomenicima, privukao je moju pažnju prilikom terenskih istraživanja u okolini Stoca septembra 1963. godine, kada sam obavio snimanja, opis spomenika i druge potrebne poslove na nekropoli.

Mjesto na kome je smještena nekropola nalazi se kojih 8-9 km zračne linije južno od Stoca, gotovo usred predjela Burmazi, na prevoju između sela Prokazića i Riđice. Cesta koja iz Stoca vodi za Hutovo i dalje za Neum Klek dijeli čitav ovaj kraj na dva dijela tako da se Burmazi nalaze istočno od ceste, a Bjelojevići zapadno. Samu okolinu nekropole narod naziva »Mušaj«, dok se sa zapada na nju nastavlja »Ranče brdo«, istočno su ograde zvane »Klačine«, sa sjevera su »Vlake«, a sa juga »Zelenike«. Na tom dominantnom mjestu, odakle se otvara pogled na gotovo čitave Burmaze, smješten je jedan kameni tumulus, vjerovatno preistorijski, a na njemu se uzdižu dva velika kamena krsta sa pločama. Po čitavom tumulusu, oko krstova, zapažaju se grobne oznake od kamenja naslaganog u ovalne humke, a na sjever od tumulusa nastavlja se i danas aktivno pravoslavno groblje u kome se sahranjuje jedini pravoslovni burmanski rod, Kučinari.[1] Tumulus sa krstovima, kao i današnje pravoslavno groblje, ograđeni su suhozidinom, tako da čine jedinstveno sepulkralno mjesto. Izvan te ograde leže ostaci jednog muslimanskog groblja.

Čitav ovaj kraj je veoma bogat arheološkim spomenicima koji su, na žalost, samo djelomično ispitani. U neposrednoj blizini nekropole »Deminov krst«, kojih 200-300 metara na sjever, na istom prevoju, nalazi se jedan veliki tumulus, vjerovatno također preistorijski, koji narod tog kraja naziva »Namjetnom gomilom«. Smatralo se »za sevap« da prolaznik baci jedan kamen na tu gomilu. Na zapadnom kraju Ranča brda, na mjestu koje dominira čitavim Burmazima i susjednim Bjelojevićima, nalazi se druga, »Orlova gomila«. Tumuluse ili ostatke tumulusa nalazimo u velikom broju razbacane po gotovo čitavim Burmazima i Bjelojevićima. Da spomenem samo one na lokalitetu »Dubrave«, »Humkovu gomilu« u Prokazićima itd. U susjednim Bjelojevićima se nalazi jedna od najpoznatijih srednjovjekovnih nekropola u Hercegovini, Boljuni, dok ostatke srednjovjekovnih grobišta susrećemo i u Udorskom polju u Burmazima (ostaci nekropole, sa jednim sačuvanim natpisom, koji spominje Đurena Pukšića), u Pušištima i drugdje. Iz bliže okoline poznate su srednjovjekovne nekropole u G. Hrasnu, na Dašnici, u Kruševu itd.

Burmazi su dobro poznati u našoj srednjovjekovnoj istoriografiji kao najbrojnija grupacija stočara i kiridžija među Donjim Vlasima u Hercegovini, koja je ostavila znatnih tragova u dokumentima onog vremena.[2] Prvi spomen im datira

[1] Kučinari žive danas u Prokazićima i Riđici, a pripadaju rodu koje je, po narodnoj tradiciji, prije više od 300 godina doselio iz Kuča u Crnoj Gori. Ranije su se zvali Drekalovići. Slave Đurđevdan. Po njihovoj porodičnoj tradicija, bila su tri brata Kučinara, koji su iz Kuča doselili u Rioca kod Nevesinja, a odatle se raselili i to: Manojlo u Riđicu, a odatle je njegov rod prešao i u Prokaziće, na imanje muslimana Festića. Drugi brat, Pijuk, odselio je u Sarajevsko polje, gdje je njegova porodica izumrla od kuge, dok je treći brat, Vuk, doselio u Mostar, gdje se istakao svojim uspješnim trgovanjem stokom sa Dubrovnikom. Po ispitivanjima J. Dedijera, Srpski etnografski zbornik XII, Beograd, 1909, str. 300, Kučinara je, u vrijeme njegova ispitivanja, bilo u Riđici 2 kuće, u Prokazićima 4 kuće, a doselili su u Burmaze prije 250 godina. Neki »Vlah Kučinar« spominje se 1713. god. u okolini Trebinja, upor. V. Skarić, Trebinje u Srednjem vijeku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM) XLV, Sarajevo, 1933, str. 69. Kučinari imaju svoje ljetnje katune na planini Treskavici, na Gornjoj Bari.

[2] Upor. Jireček-Radonić, Istorija Srba, II izd., Beograd, 1952, knj. I, str. 85 i knj. II, str. 35; M. Dinić, Dubrovačka srednjevjekovna karavanska trgovina, Jugoslovenski istorjjski časopis, III, Beograd, 1937, str. 122, 134; dr V. Corović, Historija Bosne, I, SKA, Pos. izdanja, knj. CXXIX, Beograd, 1940, str. 107, 438; B. Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića, GZM, N. S. XI, Sarajevo, 1956, str 30; M. Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države, Sarajevo, 1957, str. 24—25.

iz godine 1305, kada je dubrovačko Veliko vijeće dozvolilo da ljudi »de Brumas« mogu slobodno da dolaze u Dubrovnik.[3] Tokom čitavog XIV i XV vijeka Burmazi se susreću u različitim spisima koji regulišu njihove trgovačke i kiridžijske odnose sa Dubrovačkom republikom i koji nam, istovremeno, otkrivaju njihova imena, organizaciju njihovih skupina, predstavnike lokalne samoupravne vlasti i druge karakteristike. Godine 1467. su, po navodima M. Vege, Turci već držali u svojim rukama područje Vlaha Burmaza.[4]

Stočarstvo je bilo i ostalo sve do naših dana glavna grana privređivanja u Burmazima, sa svim pojavama koje su karakteristične za stočare u našim dinarskim krajevima. Još uvijek pojedini rodovi iz Burmaza odlaze preko ljeta na planinske pašnjake, i to sa svojom vlastitom stokom ili kao pobravničari Ljetnje stanove imaju na Treskavici i Leliji.

Na nekropoli postoje danas samo dva groba označena visokim kamenim krstovima sa pločama. Druga dva groba sa kamenim krstovima koji su znatno manjih dimenzija, raspuknuti i možda u sekundarnom položaju, pripadaju, vjerovatno, mlađem datumu. Oko sedamdeset grobova, označenih humkama naslaganog kamenja u obliku elipse, razbacano je svuda po tumulusu, čije je prvobitne dimenzije danas nemoguće ustanoviti, pošto je periferno kamenje rasuto i dobrim dijelom upotrijebljeno za suhozidinu kojom je groblje ograđeno. Današnji polumjer tumulusa kreće se oko 25-30 metara.[5]

Spomenik br. 1. Nadgrobni spomenik u obliku visokog kamenog krsta sa pločom. Takozvani »Deminov krst«.

Dimenzije krsta: visina 330, debljina 45, raspon krsnica 137, širina desne i lijeve krsnice po 50, dužina krsnica po 40, širina stabla krsta 57 cm. Na jugoistočnoj strani spomenik je bogato i ukusno ukrašen. U zabatu gornje krsnice, koja je ovalno završena, pod ispupčenom vrpcom koja zabatu daje izgled svoda, nalazi se, u plastičnom krugu, jedna osmokraka rozeta, ispod koje je prikazan polumjesec s rogovima okrenutim gore. Na desnoj i lijevoj krsnici nalaze se dvije manje šestokrake rozete, takođe uokvirene plastičnim krugovima. Dva paralelna vertikalna udubljenja na stablu krsta, ispod polumjeseca stvaraju predstavu stuba sa arkadama desno i lijevo od njega (sl. 1, desno). Na sjeverozapadnoj strani krsta, ispod zabata koji je uokviren plastičnom vrpcom, u polju odijeljenom istom vrpcom, nalaze se na desnoj i lijevoj krsnici dvije plastične šestokrake ro-

sl. 1

zete. Na gornjoj krsnici je također jedna plastična šestokraka rozeta, uokvirena plastičnim krugom (sl. 2, lijevo).

Dimenzije ploče: 230 X 190 X 50 cm. Ploča je s gornje strane uokvirena plastično izvedenom bordurom od dvije plastične vrpce između kojih je lozica sa trolistovima (listovi su prikazani u obliku rombova). Širina bordure je 25 cm od ivice ploče. Ploča je po dužini podijeljena plastičnom vrpcom na dva jednaka polja, kao što je to običaj kod dvojnih grobova. Na jugozapadnom polju, desnom ako se gleda od krsta, plastično je izvedena predstava četvrtastog štita sa prorezom za proturanje koplja, koji je na sredini ukrašen jednom plastičnom šestokrakom rozetom dok, je ispod štita, postavljen ukoso, prikazan mač. Sjeveroistočno, lijevo polje ukrašeno je samo sa dvije šestokrake rozete, koje su postavljene jedna pokraj druge, na sjeverozapadnoj strani ploče, do krsta. Dimenzije štita su 80 (odnosno 60 cm, na kraćoj njegovoj strani) X 50 cm, a dimenzije mača: dužina 125, širina sječiva 6, raspon krsnica 20 cm. Polumjer rozeta iznosi oko 20 cm (vidi crteže 1, a i 2, a).

Sudeći po ukrasima na ploči, pod njom su sahranjeni muž i žena, tako da muž leži desno od žene, s glavom na zapadu.

Spomenik br. 2. Nadgrobni spomenik u obliku visokog kamenog krsta sa pločom. Dimenzije krsta: visina 170, debljina 25, raspon krsnica 94, desna i lijeva krsnica po 30, širina stabla krsta 34 cm. Na jugoistočnoj strani krsta je ukrašen tordiranom tra-

[3] B. Hrabak, nav. djelo, str. 30.

[4] M. Vego, nav. djelo, str. 25.

[5] Na zapadnom rubu tumulusa i nešto sjevernije od njega nalazi se nekoliko veoma starih hrastova, što je česta pojava na srednjovjekovnim nekropolama u Hercegovini.

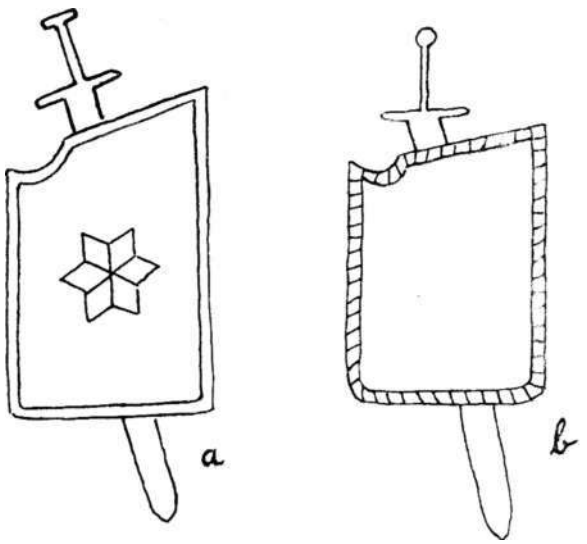
Sl. 2

kom, koja ide ivicom krsta, s tim što je posebno ukrašena poprečna krsnica u čitavom rasponu. Na tom mjestu, u sjecištu stabla krsta i krsnica plastično je izvedena jedna šestolisna rozeta, uokvirena plastičnim krugom, dok se lijevo i desno od nje nalaze dvije četvorolisne rozete, također uokvirene plastičnim krugom. Na gornjoj krsnici prikazana je krugom uokvirena plastična petolisna rozeta (sl. 3). Na sjeverozapadnoj strani krsta ukras je izveden primjenom tordirane trake, kao na jugoistočnoj strani, a na obje poprečne krsnice i na gornjoj krsnici nalaze se plastične četverolisne rozete, uokvirene krugom (sl. 2, desno). Zanimljivo je da je gornja krsnica, koja se završava poput strehe, na tim krovnim stranama ukrašena uklesanim četvorouglovima sa krstovima i dijagonalama, dok je bočna strana gornje krsnice i gornje strane poprečnih, ukrašena uz ivice urezanom linijom (vidi crtež 3). Dimenzije ploče: 200 X 130 X 40 cm. S gornje strane ploča je ukrašena bordurom od urezane dvostruke tordirane trake, između kojih je lozica sa veoma zanimljivim listovima. Na sredini ploče prikazan je četvrtasti štit sa prorezom za koplje, a ispod njega mač. Rubovi štita prikazani su u vidu tordirane trake (vidi crteže 1,b i 2,b). Recentna je pojava urezana osnova za igru »dame« na samom štitu, koju su, u dokolici, na prikladnoj ploči igrali čobani iz okoline.

Oznakom A na planu nekropole obilježen je grob sazidan od učetvrt tesanog kamenja, povezanog krečom, dimenzija 220 X 300 cm. Na sjeverozapadnoj strani groba stoji, sada u sekundarnom položaju, raspuknut jednostavan krst bez ukrasa, dimenzija: visine 60, raspon krsnica 55 cm. Grob je djelomično razrušen, a vjerovatno je porodična grobnica, s obzirom na svoje dimenzije.

Oznakom B obilježen je na planu nekropole grob dimenzija 210 X 130 cm, sazidan od učetvrt tesanog kamenja, bez upotrebe kreča. Na zapadnoj strani groba usađen je prepukli krst dimenzija: visina 90, raspon krsnica 53 cm. Na istočnoj strani, na sjecištu stabla krsta i krsnica, ukrašen je tordiranim vijencem i ucrtanom zvijezdom u njemu (sl. 4). S obzirom da na nekropoli imaju periferan položaj, smatram da oba ova groba pripadaju najmlađem periodu sahranjivanja u samom tumulusu.

Ono što posebno karakterizira nekropolu »Deminov krst« jesu mnogobrojni (oko 70) grobovi ovalnog oblika, orijentirani gotovo redovno u pravcu istok-zapad, koji su napravljeni od naslaganog kamenja iz mase samog tumulusa (na planu su bez oznake). Njihove se dimenzije kreću uobično oko 200 cm u dužinu, dok im širina varira od 100-150 cm. Kod mnogih grobova širinu nisam mogao izmjeriti pošto su toliko rasuti da se svojim uzdužnim stranama stapaju sa okolnim kamenjem. Neki grobovi još uvijek imaju na istočnoj i zapadnoj strani, dakle kod nogu i glave pokojnika, zaboden ovećI, dugoljasti kamen amfornog oblika, visine 50--70 cm. U nekoliko slučajeva mogao sam zapaziti da je zapadna strana grobne humke šira od istočne, što znači da se grob sužava od zapada prema istoku. Za okvir ovih grobova, koji može biti visok i do 50 cm, biralo se krupnije kamenje, a unutrašnjost tog okvira ispunjena je sitnim kamenom (sl. 5 i 6). Ponegdje se na nekropoli mogu razaznati i grupe grobova, tako da oni dodiruju jedan drugi (na

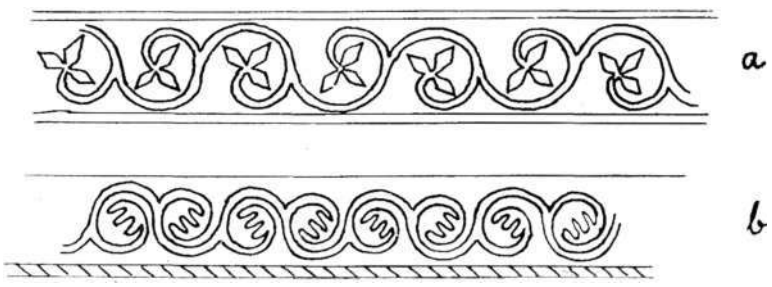

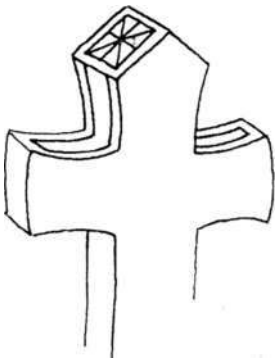

Sl. 3

Sl. 4

primjer, na južnom dijelu nekropole, istočno od groba B, vidi plan), dok ima slučajeva da su dimenzije grobnih humki 200 X 260, odnosno 200 X X 300 cm. To bi, po mom mišljenju, bili dvojni ili grupni rodovski grobovi.

Kojih 40 metara istočno od timulusa, izvan grobljanske ograde, desno od pješačke staze kojom se iz Prokazića ide u Pušišta i Riđicu, mogao sam konstatovati ostatke muslimanskog groblja-harema, sa desetak razrušenih grobova u vidu ovalnih humki od naslaganog kamenja. Među njima sam mogao ustanoviti samo jedan grob koji je oivičen tesanim kamenjem, povezanim krečom, a kod koga se, na zapadnoj strani, nalazi jedan prevaljeni uzglavni nišan sa turbanom u gužve. Ostatke jednog drugog nišana sa istim turbanom našao sam među okolnim grobovima. Svi su grobovi orijentirani u pravcu istok-zapad.[6]

U pogledu tehničke izrade spomenika br. 1 i br. 2 potrebno je konstatovati da ih po svoj prilici nije radila ista klesarska ruka. Spomenik br. 1. se, na prvom, mjestu, odlikuje svojom monumentalnošću i veoma plastičnim klesanjem ukrasa, dok se to za spomenik br. 2 ne može kazati. Na njemu

[6] Osim ovog »harema«, u neposrednoj blizini nekropole, južno od nje, nalaze se ostaci još tri muslimanska groblja, i to na lokalitetu »Klarića harem« (Klarića muslimana danas nema u Burmazima, već u susjednim Dubravama), «Ciganski harem« (sa dva—tri nišana koji još uvijek stoje uzgor) i groblje na lokalitetu »Njive«, kod Humkove gromile u Prokazićima.

su svi ukrasi izvedeni urezivanjem ili udubljivanjem okoline ornamenta, čime se postizala izvjesna, mada plitka, reljefnost.

Majdan u kome su ovi spomenici mogli biti usječeni i odakle su transportovani na svoje današnje mjesto nalazi se vjerovatno u neposrednoj blizini, i to najprije na lokalitetu »Zelenike«, gdje na kamenoj gredi zvanoj »Sokolov kamen« ima prikladnog kamena za izradu spomenika većih dimenzija.

Kod okolnog stanovništa još uvijek živi tradicija da je pod spomenikom br. 1 sahranjen neki Demin kapetan, koji je, u davnini, živio u Burmazima. U grobovima od naslaganog kamenja sahranjeni su njegovi vojnici, koji su, kako narod priča, izginuli u borbi. Narodna etimologija tumači današnje naziva sela Pušišta i Grdijevića u Burmazima na osnovu priče o bitki Demin-kapetana sa Kraljevićem Markom i Đerzelez Alijom, koji su »bili pobratimi, pa imali borbu sa Deminom, a kada su ga potukli, u putu, kazali: »Vala ih, pobro, dobro opušismo!« (otud naziv Pušišta), na što je drugi, prolazeći kroz današnje Grdijeviće, rekao: »Baš ih, pobro, dobro izgrdismo!«

Postoji, takođe, predanje da je oba spomenika, br. 1 i br. 2, na to mjesto donijela žena Demin-kapetana »u opreglju«. Ovaj motiv je veoma rasprostranjen u našim dinarskim krajevima i veže se gotovo isključivo za srednjovjekovne nadgrobne spomenike.

Sl. 5

Sl. 6

U vezi sa pričanjima koja još uvijek kruže u narodu tog kraja o karakteru nekropole, zanimljivo je navesti tradiciju da je čitavo groblje, osim krstova, kužno groblje. Pojavu plastičnih ispupčenja — »jabuka« na krsnicama mlađih krstova u onom dijelu groblja koje je i danas aktivno narod dovodi u vezu sa epidemijama kuge, pa kaže da su bolesnicima koji su bolovali od kuge po tijelu izlazile otekline — gute, a na krstu bi takvom umrlom bolesniku obavezno isklesali »jabuke«, odnosno »guke«, kako se takva ispupčenja nazivaju u ovom kraju. Iako bi se, na osnovu nekih elemenata (veliki broj istovjetnih grobnih oznaka u vrijeme kada je naseljenost svakako bila manja nego danas) moglo pomišljati i na »kužni« karakter nekropole, smatram da se ova narodna etimologija lako može objasniti rotacizmom »kuga — guka«.

Posebno mjesto u narodnoj tradiciji o lokalitetu »Deminov krst« zauzimaju predanja o trojici braće koja su, na raznim mjestima u bližoj ili daljoj okolini, postavila krstove velikih dimenzija. Uz gotovo obavezan motiv o natprirodnoj veličini braće, u Burmazima se priča da je Demin imao dva brata, Livora i Jasena, koji su sebi takođe po-

stavili velike nadgrobne krstove, i to Livor u Livorskoj prodoli, južno od Burmaza, a Jasen na Jasenoj, kod Udrežnja. Varijanta ovog motiva mijenja imena braće i lokalitete, pa kaže da je Svitko postavio sebi krst na Svitavi, Demin na lokalitetu »Deminov krst«, dok je treći brat, Deran, postavio sebi krst u Deranima.[7]

Danas više nisam mogao ustanoviti narodnu tradiciju koju je, u navedenom djelu, zabilježio J. Dedijer, a koja kaže da kod »Deminova krsta« ima »grčkog groblja«.

Ranije su neki članovi roda Kučinara imali običaj da svake godine »obijele«, tj. okreče krst na spomeniku br. 1, dakle Deminov krst. Ta je tradicija prenošena u rodu s koljena na koljeno, a napuštena je prije 2-3 godine, kada su im, u cilju zaštite spomenika, zabranili da to čine.[8]

* * *

Po raznolikom karakteru nadgrobnih spomenika koje na njoj nalazimo, te kao sepulkralno mjesto sa veoma dugom i žilavom tradicijom, nekropola »Deminov krst« predstavlja svojevrsno grobište, čiji se razvoj može pratiti kroz dugi period vremena i koja zbog toga zaslužuje punu pažnju. Kameni tumulus koji čini osnovu nekropole vjerovatno je preistorijski, iako sahranjivanje pod tumuluse u našim, krajevima ne mora uvijek biti samo preistorijska pojava.[9] On je, nesumljivo, najstariji na nekropoli, u hronološkom pogledu. Još uvijek je nerazjašnjeno pitanje slijedeće etape postavljanja grobnih znakova na ovoj nekropoli, stoga ću učiniti nekoliko napomena.

Bez rezultata arheoloških iskopavanja na nekropoli danas još uvijek nije moguće hronološki odrediti grobove od naslaganog kamenja, tako da ostaje otvoreno pitanje da li su oni stariji od spomenika br. 1 i 2, ili se pak radi samo o jednoj starijoj tradiciji sahranjivanja (starijoj u odnosu na pomenute spomenike), koja, u određenim društvenim sredinama i uslovima, nastavlja svoj život. Potrebno je ukazati i na mogućnost da grobovi od naslaganog kamenja na nekropoli »Deminov krst« predstavljaju samo lokalnu varijantu dobro poznatih grobova koji su označeni uokrug poredanim kamenjem, a koje, veoma često, nalazimo uz nesumnjive srednjovjekovne ploče, sanduke i sarkofage.

Što se tiče spomenika br. 1 i 2, s obzirom na odgovarajuće nadgrobne spomenike iz drugih krajeva Hercegovine, i to prvenstveno istočne,[10] smatram da ne postoje ozbiljnije prepreke da ih datiram u kasni srednji vijek, eventualno i u prvu polovinu XVI stoljeća. Iako postoje izvjesne indicije da su ta dva nadgrobna spomenika postavljena na nekropolu kasnije od grobova sa naslaganim kamenjem, moje je mišljenje da su, na ovoj nekropoli, te dvije vrste grobnih oznaka istovremene.[11] Ako uvažimo mogućnost retardacije postavljanja grobnih biljega od naslaganog kamenja, ta je pretpostavka sasvim opravdana, s obzirom na opšte-poznati konzervatizam ljudi u pogledu posmrtnog kulta. Činjenica da među muslimanskim grobovima u »haremu« većinu čine grobovi od naslaganog kamenja samo potkrepljuje ovu hipotezu, pošto imamo vremensku granicu, nakon koje su konvertiti, barem u prvo vrijeme, nastavljali svoju, predislamsku tradiciju sahranjivanja, onako kako su činili i njihovi, vjerovatni, srodnici na samom tumulusu.

Konačno, najmlađu etapu iskorištavanja ovog lokaliteta u sepulkralne svrhe predstavlja starije i savremeno pravoslavno groblje, koje se u pravcu sjevera nastavlja na sam tumulus i koje je još uvijek aktivno.

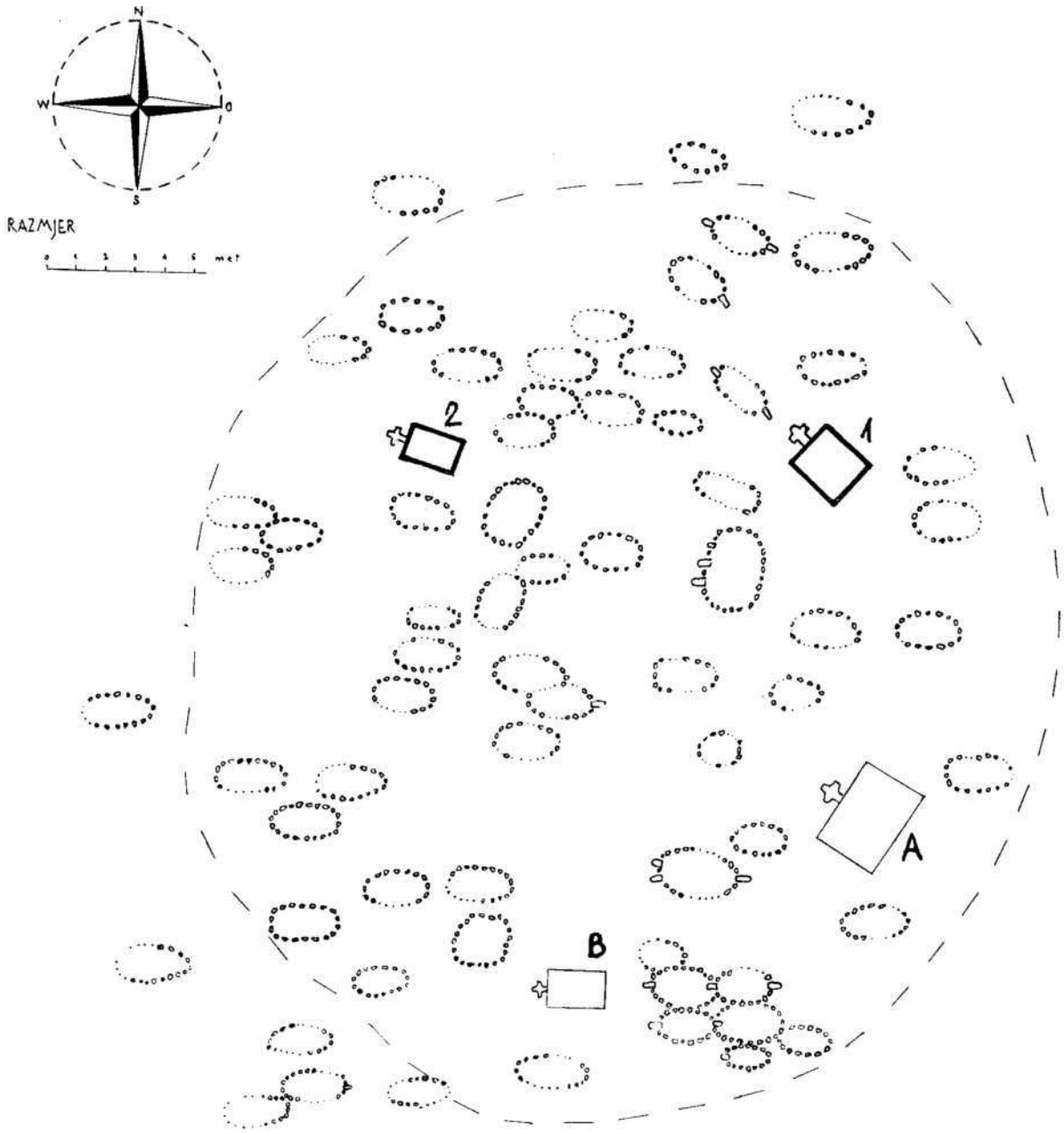
[7] Pored ovog naziva, čuje se i »Demilov krst«. Odlučio sam se za termin koji se češće upotrebljava.

[8] Tragove kreča na jednom kamenu krstu konstatovao je Ć. Truhelka u Han Pobrdici, upor. GMZ, IV, str. 28.

[9] Poznati su slučajevi postavljanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na tumuluse, upor. Š. Bešlagić Kupres. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1956; Isti, Kalinovik, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1962.

[10] Nadgrobne spomenike u obliku kamenog krsta većih dimenzija, sa pločom ili bez nje, susrećemo, uglavnom, u istočnoj Hercegovini, upor. krst iz Podgradinja. (GZM, III, str. 90); iz Svitave, (GZM IV, str. 219); iz Pocrnja (danas u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu); sa Radimlje (A. Benac, Radimlja, Sarajevo, 1950, spom. br. 1); iz Han Pobrdice (GZM, IV, str. 28). Arkadama su ukrašeni krstovi iz Arapa (GZM, V, str. 96), sa Prijevora kod Bileće (GZM, III, str. 376), iz Simijove kod Bileće (GZM VII, str. 275 i 277) i sa nekropole Šarampovo, spom. br. 3 i br. 5 (dr A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo, 1952).

[11] Ispod grobne ploče krsta br. 1 konstatovao sam dvije hrastove oblice, na kojima je ploča dovaljana na svoje današnje mjesto. One su postavljene uzduž ploče. Pod pločom spomenika br. 2 takođe se nalaze dvije hrastove oblice, koje su postavljene poprijeko ispod ploče. Plan nekropole otkriva da su obje ploče mogle biti postavljene na svoje današnje centralno mjesto na tumulusu a da nisu morali biti uništeni grobovi od naslaganog kamenja, pošto je ploča pod spom. br. 1 jedino mogla biti dovaljena sa periferije tumulusa poprijeko, a ploča pod spom. br. 2 direktno naprijed.

N
W
O
S
RAZMJER
0 1 2 3 4 5 met
1
2
A
B

DIE NEKROPOLE VON DEMINOV KRST IN BURMAZI BEI STOLAC

Die mittelalterliche Nekropole von Deminov krst befindet sich etwa 8 bis 9 Kilometer südlich von Stolac (Herzegovina), im Gebiet der Burmazi, die sonst der jugoslawischen Geschichtsforschung als zahlenmässig starke Gruppe der Viehzüchter während des Mittelalters bekannt sind. Die Lokalität wurde seit der Vorgeschichte als Begräbnisstätte verwendet.

Die Nekropole besteht aus einem grossen steinernen Tumulus auf dem sich zwei grosse steinerne Kreuze mit davorgelegenen Platten befinden. Die Kreuze dürften dem späten Mittelalter angehören, und könnten sogar aus dem XVI Jahrhundert stammen. Die umliegenden Gräber wurden mit geschichteten Steinen bedeckt, und dürften etwas älter als die Kreuze sein. Archäologische Untersuchungen wurden nicht unternommen, und so wird auch manche Frage unbeantwortet bleiben müssen.

Im Rahmen der Nekropole befindet sich der heutige orthodoxe Friedhof, und in der Nähe auch Reste eines verlassenen mohammedanischen Friedhofes.

Š. BEŠLAGIĆ — Z. KAJMAKOVIĆ — F. IBRAHIMPAŠIĆ

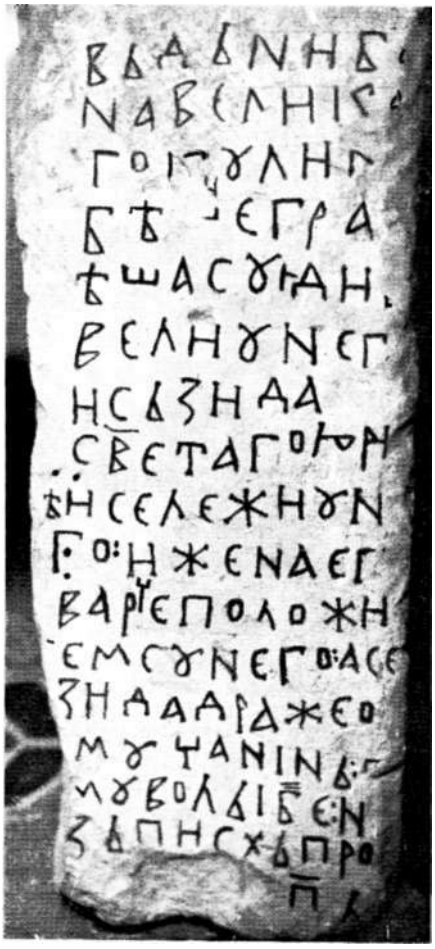
ĆIRILSKI NATPIS IZ DOBA KULINA BANA

U junu 1964. godine Grgo Prkić, radnik Željezare u Zenici, kopajući zemlju za gradnju česme u blizini svoje kuće u selu Podbrežju (3 km zapadno od Zenice), pronašao je na dubini od oko jedan metar oveći kamen sa natpisom. Ovaj srećni slučaj otkrio nam je veoma važan istorijski dokumenat koji se sada brižljivo čuva u Muzejskoj zbirci grada Zenice. Ovim člankom želimo da o nalazu obavijestimo čitavu našu kulturnu javnost, prvenstveno naučne radnike, i da damo naš prvi sud o njemu u stručnoj publikaciji.[1] Uvjereni smo da će natpis o kome je riječ pobuditi veliki interes raznih stručnjaka, što on po svojim osobinama zaista zaslužuje, te da, s obzirom na djelimičnu oštećenost teksta, postoji i mogućnost daljih njegovih nadopuna a vjerovatno i različitih interpretacija.

Pronađeni natpis nalazi se na kamenu u obliku stupa koji je visok 87 cm, širok 31 cm, a debeo 28 cm. Sa dvije strane stup je otesan kao ravna ploha dok su druge dvije nešto nepravilne. Zbog toga što je gornja baza ove prizme ravna, sada nešto okrnjena, pretpostavljamo da je na njoj prvobitno bila naslonjena vodoravna kamena greda — arhitrav. Zbog toga, kao i zbog drugih osobina ovoga kamena i njegovog natpisa, smatramo da se radi o gornjoj polovini lijevog dovratka crkve, kako smo to predstavili na sl. br. 4.

Čeona ravna površina stupa u cjelosti je ispunjena natpisom a susjedna desna bočna površina sadrži drugi natpis samo u svom gornjem dijelu.

Prvi, glavni natpis je urezan u 17 redova. Majstor je najprije urezao tanke vodoravne paralelne linije koje su mu poslužile kao orijentacija za gornje ivice slova, iako se nije u potpunosti njih pridržavao. Kod većeg dijela slova vide se dublji tačkasti urezi, vjerovatno postavljeni na krajevima

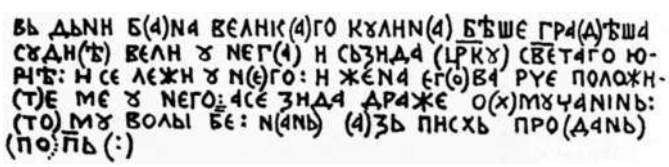

Sl. 1 Mjesto nalaza ploče s natpisom

[1] U dnevnom sarajevskom listu »Oslobođenje« od 2. jula 1965. godine mi smo objavili članak pod naslovom »Novo svjetlo na vrijeme Kulina Bana« u kome smo informativnije govorili o nalazu i dali prvu našu verziju čitanja. Tu smo napomenuli da je Svetozar Dušanić iz Beograda u jednom pismu Muzejskoj zbirci u Zenici dao svoje čitanje jednog djela teksta sa prednje strane kamena, zasnovanog na studiji fotografije. U istom broju Oslobođenja Marko Vego u kraćem članku dao je svoju verziju čitanja jednog djela natpisa.

linija crteža slova. Majstor je slova urezivao na dosta oštar ugao. Slova nisu baš sasvim jednake veličine. Njihova visina se kreće od 15—35 mm. Primjećuje se da su slova u donjoj trećini- stupa nešto manja i zbijenija, što je po našem mišljenju došlo otuda što majstor nije prethodno dobro isplanirao prostor. Osim toga, pažljivijim posmatranjem može se uočiti nekoliko slova relativno manjih dimenzija i plićeg ureza između redova glavnog teksta, razbacanih bez danas logične veze. Pored slova ugrebeni su i drugi znakovi kao grančica, grupe tačkica, nepravilan višekut i sl. Iako na prvi pogled može da izgleda kao da je na ovoj površini stupa bi oneki stariji natpis, nama se ipak čini da se radi samo o kasnijim slučajnim i neodgovornim urezima, osim u jednom slučaju o čemu će docnije biti riječi.[2] Ovi zgrafiti su ograničeni uglavnom na donju polovinu stupa. Ta okolnost također govori o logičnosti naše pretpostavke da se radi o gornjem dijelu dovratnika bivše crkve, jer su posjetioci mogli na toj visini najlakše da ostavljaju svoje zabilješke.

Po našem mišljenju natpis na glavnoj strani stupa glasi ovako:

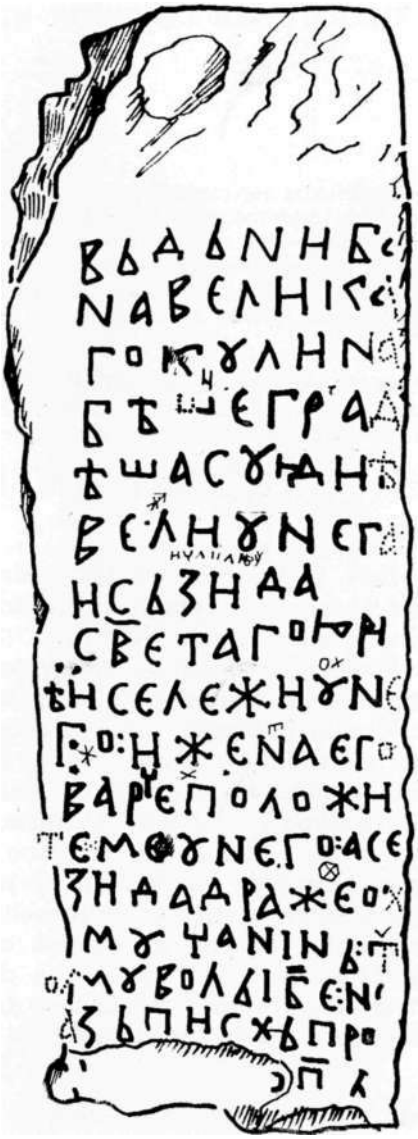

Prema tome transkripcija natpisa glasi:

V D'NI B(A)NA VELIK(A)GO KULIN(A) BJEŠE GRA(D)JEŠA SUDI(JA) VELI U NEG(A) I S'-ZIDA (CRKVU) SVETAGO JURIJA (:) I SE LEZI U N(E)GO: I ŽENA EG(O)VA RCE (reče) POLOŽI(T)E ME U NEGO: ASE ZIDA DRAŽE O(H) MUČANIN': (TO) MU VOL'I B(OŽ)E; N(AN') (A)Z'PISH' PRO (DAN') (PO) P' (:)

Kako se vidi natpis se sigurno odnosi na doba Kulina Bana (1180—1204). U tekstu se Kulin naziva veliki ban, što nije jedini slučaj.[3] Ovakva invokacija teksta, kroz koju se vrši datiranje spomenika spominjanjem velikih savremenika, sasvim je uobičajena u našem srednjem vijeku.

Natpis dalje govori o Gradješi (Gradiša) koji je veliki sudija Kulina Bana. Ovo je prvi slučaj da se iz ovog ranog doba bosanske države spominje

Sl. 2 Prvi dio natpisa

veliki sudija. To nam, bez sumnje, pruža neočekivano značajan podatak koji u sasvim novom svjetlu prikazuje ne samo organizaciju dvora i njegove uprave nego i organizaciju i stepen razvitka čitave bosanske države u tom dobu. Tako vidimo da se umjesto »suda dobrih ljudi« javlja već u XII vijeku institucija Velikog suda koja je, bez sumnje, atribut već razvijene feudalne države.[4]

Ličnost velikoga sudije Gradiše do sada u literaturi i izvorima, koliko je nama poznato, nije evidentirana. Međutim, samo ime se može naći. Jedan dokumenat iz 1247. godine spominje Gradišu Hodimirića.[5] Slično je ime i Gradislav koje je također uobičajeno u srednjem vijeku. Vojvoda Gradislav je, naprimjer, naveden kao svjedok u

[2] Na našoj fotografiji koju prilažemo slova natpisa su veoma kontrasna. To je rezultat bojenja slova crnom temperom, što je učinjeno prije našeg upoznavanja spomenika. Pri tom bojenju izvjesni elementi su prenaglašeni dok su neki zapostavljeni. Ta okolnost nalaže potrebu prilaganja vjernijeg crteža na kome su majstorovi rezovi izvučeni deblje, docniji zgrafiti tanje a naši dodatci su istačkani.

[3] Marko Vego u pomenutom članku u »Oslobođenju« tvrdi da je na našoj ploči Ban Kulin prvi put spomenut kao veliki ban. Međutim, već je ranije utvrđeno da je ovu titulu Kulin zaista nosio. (S. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd, 1964. godine, str. 46).

[4] U XII v. se u dubrovačkim dokumentima još prije vjećnika Maloga vjeća i Vjeća umoljenih, kao i drugih svjedoka, spominju imena sudija. (Miklošić, Mon. serb. 35, 39, 43, itd.).

5 Miklošić, Mon. ser., 32.

jednoj povelji kralja Uroša iz 1325. g.[6] Isto tako se za vrijeme Dečanskog i Dušana i bosanskog vlastelina Radića spominju imena Gradoje[7] i Grade.[8]

Natpis dalje jasno govori da je Gradiša sazidao (podigao) crkvu[9] sv. Jurja (Djurdja). Poznato je da je sv. Djurdje najpopularniji svetac srednjovjekovne Bosne, pa je tim razumljivije što je i ovaj hram njemu posvećen.

Povodeći se za uobičajenim načinom skraćivanja pridjeva SVETI, majstor našeg natpisa stavlja spontano iznad ove riječi znak skraćenja, iako riječ piše sa svim slovima.

Iz daljeg teksta natpisa vidimo da je u ovoj crkvi sahranjen njen ktitor Gradiša koji je svakako umro poslije njene gradnje.

Dalji tekst je na prvi pogled malo neobična lapidarna oporuka Gradišine žene da se po svojoj smrti ima sahraniti u istoj crkvi, pored muža. Ovdje po drugi put srećemo slučaj da se u približno isto vrijeme ostavljaju oporuke žena na memorijalnim natpisima. Slično je dala urezati i Bjeloka na ploči Kaznaca Nespine: »... i ostavi sebie mjesto poleg svoega gospodina«. Dakle, očigledno se ovdje radi o crkvi koja je istovremeno mauzolej porodice velikog sudije Gradiše. Sigurno je također da je crkva podignuta, a i natpis urezan, za života Gradišine žene.[10]

Slijedeći dio teksta govori da je objekat (crkvu) sazidao Draže Ohmučanin. Ovaj podatak važan je posebno za kulturnu istoriju Bosne, jer preko njega doznajemo ime za sada prvog arhitekte, koji je nesumnjivo naš čovjek. Dok je ime DRA2E uobičajeno (Draže, Draženeslav, Dražetić, Dražan, Draživojević, Dražoje, Dražun itd.),[11] prezime Ohmučanin se prvi put spominje. Za sada se ne može sigurno reći kako je nastalo ovo prezime. Najvjerovatnije je da je moglo postati po kraju, naselju ili lokalitetu s kojima je ova ličnost na neki način bila vezana — po svoj prilici porjeklom.[12] S mnogo razloga bi se po našem mišljenju ovo prezime moglo dovesti u vezu sa plemićkim rodom Ohmučevića, koji su kasnije kao ugledni feudalci u Zahumlju i Dubrovačkom primorje često spominjani. I danas se nalaze zadužbine sa grobovima kasnijih Ohmučevića u Slanom i obližnjem selu Banićima. Studij ovog pitanja može našoj istoriografiji da pruži mnogo novih elemenata za upoznavanje feudalizma u našim krajevima.

Natpis se uobičajeno završava pomenom boga, i to u smislu traženja blagoslova za učinjeno djelo, što se podjednako može odnositi na Gradišino ktitorstvo, kao i na trud i djelo njegovog protomajstora. Ovdje je poluglas upotrebljen iza slova L' (u riječi VOLI) što je neuobičajeno.[13] Neobično skraćenje ima i riječ BOŽE (BE) sa dvije crte iznad.[14]

Natpis se završava sa pomenom pisara od čijeg imena imamo samo tri prva slova: PRO. Između više mogućnosti opredjelili smo se za ime PRO-

---

[6] Miklošić, Mon. ser., 104.

[7] Daničić, Rječnik... I, 231.

[8] Daničić, Rječnik... III, 579.

[9] Danas, istina, na natpisu nema riječi CRKVA, ali ima prazan prostor na kome je ona, pogotovu u skraćenici, mogla da stoji. Sada je taj dio površine sastrugan. Teško je reći kako je moglo doći do toga, ali nije isključena i predpostavka da je to naknadno, sa određenom tendencijom, koja je mogla biti vezana za problem srednjovjekovne bosanske crkve, učinjeno.

[10] U navednom članku u »Oslobođenju« mi smo u ovom dijelu natpisa (a tako isto i Marko Vego) bili skloni da čitamo ime Gradišine žene VARE (Varvara-Tvara). Znak slova Č između R i E u riječi REČE, koji je manjih dimenzija i podignut u međuprostor redova, mi smo tada tretirali kao naknadno urezano slovo. Međutim Svetislav Mandić u »Oslobođenju« od 29. jula 1965. godine, povodom našeg ranijeg članka, iznio je prijedlog da se konkretni dio natpisa čita ne kao lično ime nego kao lična zamjenica sa sufiksom RE (EGOVARE — u smislu NJEGOVA). Istovremeno smo, zaista, i mi ustanovili da je u srednjevjekovnim dokumentima čest slučaj upotrebe riječi kao: KOGARE, NIKORE, NIKIRE, NIŠTORE, NIČESARE i slično, dakle uglavnom priloga sa sufiksom RE, ali ipak nismo se mogli odlučiti za takvo čitanje. U međuvremenu, konsultujući se sa prof. dr Svetozarem Radojičićem, zaključili smo da pomenuto slovo Č treba ukomponovati u tekst i taj dio čitati onako kako smo naprijed naveli, tim prije što smo naknadnim revizionim čitanjem originala ustanovili da je slovo između M i U u 12. redu moglo da bude E, a ne S kako je to ranije izgledalo zbog djelimičnog oštećenja ovoga znaka. Mi se prof. Radojčiću i ovom prilikom najljubaznije zahvaljujemo na ukazanoj pomoći oko konačnog rješenja ovoga djela teksta.

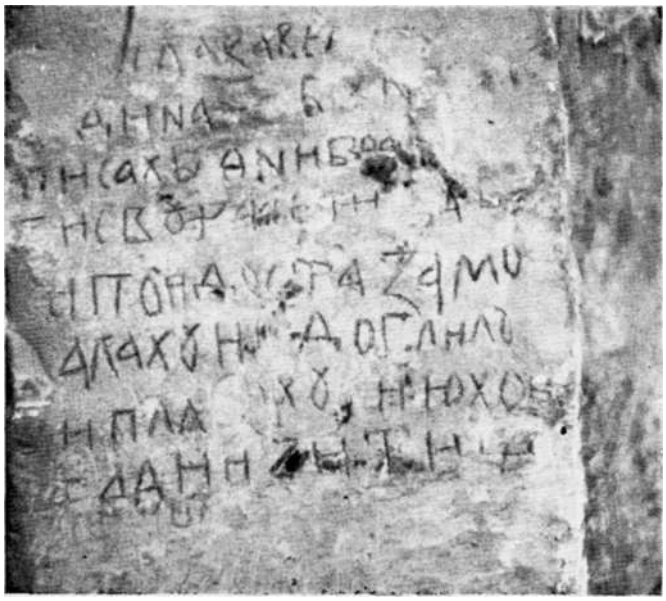
[11] Miklošić, Mon. serb. 63; ib. 176; M. Pucić, Spomenici srpski, 135; Miklošić, Mon. serb. 564 i 468. Sve varijacije tog imena vidjeti u Daničićevom rječniku. I, 304.

[12] U okolini Zenice i Podbrežja nismo mogli ustanoviti postojanje lokaliteta sa sličnim korjenom u imenu. Prof. Đoko Mazalić ljubazno nam je skrenuo pažnju na svoju predpostavku da je ovo prezime moglo nastati od eventualnog naselja OHMUČE ili od staroslavenske riječi OHMUT (ždrijebe). Nama se pak čini da se porijeklo prezimena ove porodice može tražiti i u riječi HUM.

[13] Slična upotreba poluglasa ispred slova I sreće se u ktitorskom natpisu na crkvi sv. Ivana u Povijima na Braču. Naš natpis i ovaj sa Brača bliski su i zbog upotrebe znakova za slovo I u obliku jedne uspravne crte. (Glas. Zem. muzeja, 1961, Sarajevo, Arheologija. 310).

[14] Neodrživo je Vegino čitanje ovoga djela natpisa kao: »A SE ZIDA DRA2E OHMUČANIN GROB MU. VOLI BOŽE NAS«. Vego prije svega nije uočio znakove interpunkcije. Dvije tačke u našem natpisu redovno rastavljaju rečenice. Takve tačke nalaze se i iza riječi OHMUČANIN I BOŽE. Drugo, ostatak lijeve kvake slova iza riječi OHMUČANIN ne može biti dio znaka za slovo G već T. Također nema realne mogućnosti da se riječi GROB MU ubace na raspoloživi prostor a nelogična bi bila u ovakvoj kombinaciji i riječ ASE. Upravo zbog toga smatramo da je naše navedeno čitanje ispravnije.

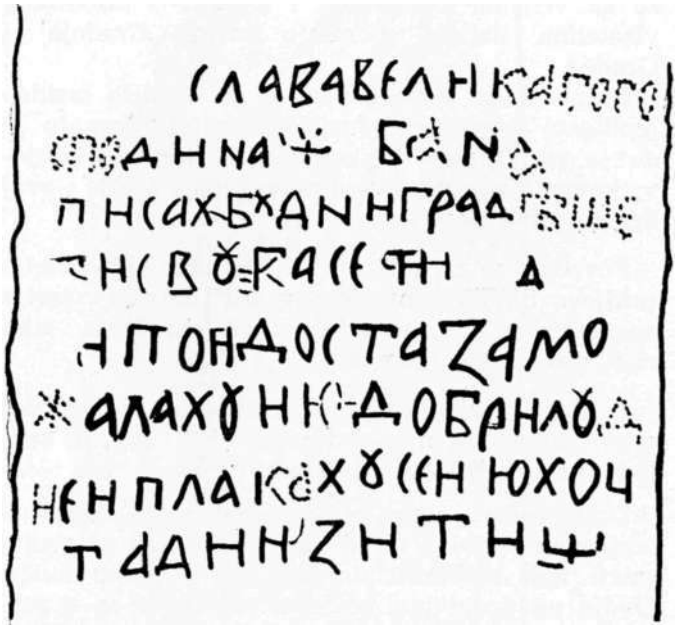
DAN, jer se ono relativno najčešće sreće.[15] Ovo ime svojom dužinom upravo odgovara raspoloživom prostoru na oštećenom mjestu na kraju stupa. Ovakva kombinacija postaje opravdanija poslije našeg pronalaženja ostatka slova O u riječi POP i činjenice da pisar nije imao potrebu da pri kraju štedi prostor. Ustanovljeno je također da su naše stare natpise na kamenu ponekad pisali popovi.[16] Znak skraćenja iznad riječi POP ne mora značiti da je skraćenje zaista i izvedeno jer to, kako smo vidjeli, nije urađeno u riječi SVETAGO, iako i tamo postoji crta.

Sl. 3 Drugi dio natpisa

Dok je glavni natpis, o kojemu je bilo riječi naprijed, dosta čitljiv i po smislu razumljiv, dotle je natpis na drugoj strani stupa uveliko drukčiji. On danas zauzima samo prostor pri vrhu stupa u visini od 18 cm, a pažljivim posmatranjem pronašli smo tragove slova na skoro čitavoj površini ove strane, što znači da je ovaj natpis bio vrlo dug i sadržajan. Danas je djelimično čitljivo samo 8 prvih redova natpisa. Slova su nešto manja od slova prvog natpisa (visoka 10—16 mm) a znatno su pliće urezana— ustvari ona su ugrebena oštrim predmetom. Ostala površina ove strane stupa izgleda da je docnije preklesana, namjerno ili slučajno, te je tom prilikom tekst potpuno uništen.

Natpis je jako nečitljiv, te ne želeći da se upuštamo u 'mnogobrojne, često vrlo zavodljive ali zasada nedovoljno sigurne kombinacije, dajemo crtež sa fotografijom ovoga natpisa onako kako smo ga mi mogli vidjeti. Mi smo dopunili samo ona slova koja nam se danas čine najvjerovatnija.

U ovom momentu može se dati samo fragmentarna transliteracija, dok ostali dijelovi natpisa ostaju kao predmet daljih studija.

Čine nam se najvjerojatnije slijedeće riječi:

SLAVA VELI(KAGO) (GOSPO)DINA . . . B(A)-N(A) . . PISAH' U DNI GRAD (JESE?) . . I SVOGA . . SE . . . . I PO . . DOSTA ZAMO . . . . (Z)ALAHU I JU DOBRI LU(DI)E I PLA(KA)HU SEI JUHO . . TADII ZITI . .

Na 18 cm ispod posljednjeg reda teksta zapaža se nekoliko slova: MRAI. . . Ostalo je sve uništeno preklesavanjem.

Zasada možemo reći da je ovaj tekst također iz vremena Kulina Bana, ali da ga nije pisala ista ruka koja je izvela glavni natpis. Iako oba natpisa imaju dosta zajedničkih osobina, oni se ipak razlikuju u detaljima; ne samo po dubini urezivanja i veličini slova već i u grafiji pojedinih znakova. Tako, na primjer, znak za slovo O u prvom natpisu je uvijek skoro kao pravougaonik i relativno maleno, dok je ono u drugom natpisu elipsasto i relativno veliko. Znatna razlika postoji i kod znakova JU, L, S itd. Osim toga, pisar drugog natpisa ne punktira krajeve slova i, što je vrlo značajno, ne koristi dvotačke za interpunkciju. To su uglavnom razlozi zbog kojih mislimo da se radi o drugom majstoru, ali ne i o dužoj vremenskoj razlici.

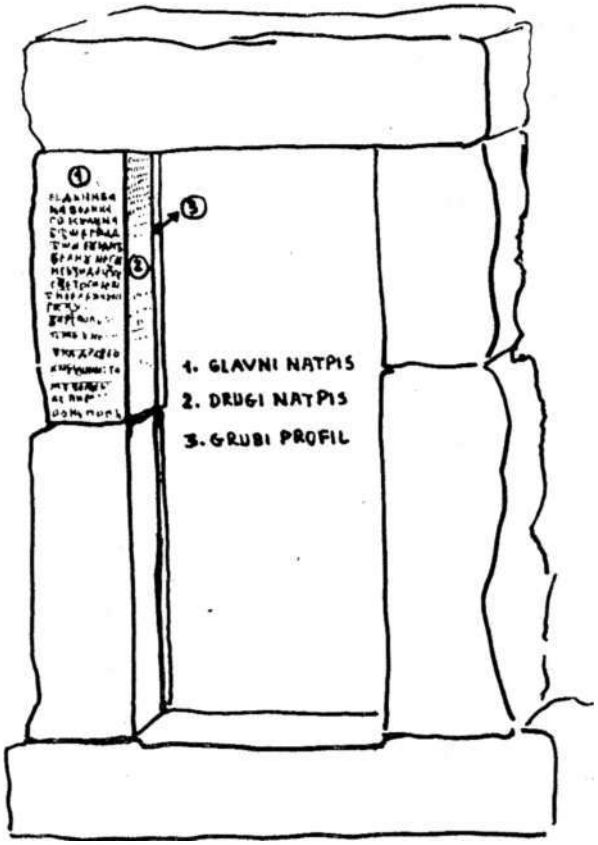
U odnosu na smisao natpisa, ukoliko se o tome u ovome času može uopšte govoriti, imamo utisak da se radi o prigodnom tekstu u vezi sa sahranom Gradiše ili njegove žene, ljudi koji su uživali poštovanje svoje sredine koja ih je dostojno ožalila.

Glavni natpis sa stupa iz Podbrežja ima osnovne osobine tekstova na kamenu sa kraja XII vijeka.

[15] Ime Prodan spominje se u Srbiji u 13. i 14. vijeku. (Miklošić, Mon. serb. 12, 13 (iz 1222. do 1228. g.); i 62 (iz 1293 do 1302. g.). Opredjelivši se za ovo ime, imali smo u vidu i činjenicu da su narodna imena izrazito česta u ovom vremenu.

[16] Š. Bešlagić je pronašao popa Pribislava kao pisara natpisa na stećku u selu Kaljini kod Sokoca. Natpis Još nije publikovan.

On se može komparirati sa natpisom na ploči Kulina Bana iz Muhašinovića. Oba teksta pisana su između linija i imaju dvije tačke kao znak za kraj rečenica. Ovakva interpunkcija naših najstarijih tekstova na kamenu bila je, kako vidimo, tipična za XII i XIII vijek. Uočavanjem ovih dvotački pomoglo nam je da potpunije razriješimo smisao glavnoga teksta. Komparacija našeg natpisa sa natpisom iz Muhašinovića jasno pokazuje da je pop Prodan bio pismeniji od pisara Kulinove ploče. On bolje planira prostor i ima jasnu predstavu o slovima. Prilikom urezivanja slova tu i tamo napravljene su manje greške, ali one su u najčešćim slučajevima ispravljene (slučaj kod riječi KULINA, SUDIJA, PISAH i VOLI). Dobija se utisak da je pop Prodan imao za uzor neku rukopisnu crkvenu knjigu. Interesantno je da majstor uvijek piše slovo U bez O. Znak za slovo Š je uvijek malen i podignut gore. Slovo I piše dva puta sa jednom uspravnom crtom, što je rjeđi slučaj, a sreće se i na pomenutoj ploči sa Brača.

Za bliže datiranje glavnog natpisa moramo imati na umu da je objekat građen, a i natpis pisan, onda kada je Kulin nosio titulu Velikog bana, kao i to da je Gradiša vjerovatno tada već bio mrtav; dakle, vjerovatno ne u početku perioda vladanja Kulina Bana. Gradnja same crkve-mauzoleja mogla je biti u približno isto vrijeme kada je Kulin gradio crkvu kod Visokog (Muhašinovići?), ili, pak, nešto iza toga. O bližem datiranju crkve u Muhašinovićima mišljenja su podijeljena, ali nam se čini da najviše dolazi u obzir vrijeme od 1189 do 1194 godine.[17] Prema tome, izgleda nam najvjerovatnija pretpostavka o postanku crkve i natpisa u Podbrežju kod Zenice u posljednjem deceniju XII vijeka.

* * *

Ovaj nalaz je još jedno svjedočanstvo da je u Bosni Kulinovog vremena zaista postojalo crkveno graditeljstvo, i pored tvrđenja o averziji »jeretičkih« Bosanaca prema crkvama.

[17] Vidi: P. Anđelić, Revizija čitanja Kulinove ploče, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1961. (Arheologija), 297—298.

Ni malo nije neobično što je Gradišin natpis nađen u blizini Zenice. Zenički i visočki kraj i do sada su obilovali nalazima iz ranog i kasnijeg srednjeg vijeka. Pored već pomenutih Muhašinovića, gdje je evidentirana crkva samog Kulina Bana, na ovom području je pronađena i nadgrobna ploča velikog kaznaca Nespine (Gračanica kod Visokog), tu je i Donja Zgošća sa čuvenom nekropolom stećaka, a u dolini Bosne ovog kraja evidentirane su brojne srednjovjekovne nekropole. Ovdje je nekada očigledno bio centar države Bana Kulina i docnijih bosanskih vladara, a tu negdje je i često navodnjeno Bilino Polje, poznato po saboru iz 1203. godine. U neposrednoj blizini Zenice pronađeni su važni srednjovjekovni natpisi na stećcima u Puhovcu u Pojskoj. Sasvim je onda razumljivo da je i Kulinov veliki sudija Gradiša podigao svoj mauzolej na ovom području.

Selo Podbrežje nalazi se na blagom nagibu terena sjeverozapadno od Zenice. U narodu je još sačuvana tradicija o Varošištu u tom selu gdje su kuće bile tako česte da su »mačke sa (krova na krov skakale«. Oko 600 metara na jug od mjesta na kome je natpis nađen nalazi se brdo Gradac. Nekada je u obližnjem seoskom groblju, kod kapele sv. Duha, bila veća nekropola sa spomenicima u obliku stećaka — ploča.

Seljaci u Podbrežju na svojim njivama često iskopavaju grobove sa kostima a nalazač Gradišinog natpisa Grga Prkić otkopao je uz ovaj kamen i par ljudskih kostiju, jedan kamen sa žljebom i poveću ploču, što je sve ostalo u zemlji. To opravdava našu namjeru da u najbržem roku izvršimo istraživanje mjesta gdje je ovaj stup pronađen.

L'INSCRIPTION CYRILLIQUE DU TEMPS DE KULIN BAN.

L'année passée, on a trouvé, par hasard, au village Podbrezje près de Zenica, une pierre des dimensions 87x31x28 cm ayant sur ses deux cotés une inscription en vieille cyrillique bosniaque. Dans la première partie de cette inscription (la seconde ne pouvant pas encore être reconstruite à cause de son endommagement), on parle de l' église saint George fondée par Gradjesa, juge suprême de Kulin Ban (1180—1204). et bâtie par Draze Ohmucanin. Cette inscription est surtout importante. D'abord, c'est une des plus anciennes inscriptions lapidaires de sa sorte qui nous prouve qu'on batait des temples dans la période de l'affirmation de l'église hérétique médievale bosniaque, puis, qu'il existait l'institution de tribunal suprême au temps de Kulin Ban, ensuite, que le premier célèbre architecte bosniaque était Draze Ohmucanin, peut--être, le chef de lignée féodale Ohmucevic. La famille Ohmucevic vivait, pour la plupart, au Littoral de Dubrovnik.

ING. VIKTOR RŽEHAK

KONZERVATORSKI RADOVI U PEĆINI VJETRENICI U ZAVALI

Uvod

Prije 14 godina, u 1950. godini, pećina Vjetrenica je stavljena pod zaštitu države kao prirodna rijetkost i kao najintresantnija kraška pećina u BiH. Zavod za zaštitu Spomenika kulture i prirodnih rijetkosti s obzirom na značenje ove pećine ponovo je donio u 1952. godini jedno rješenje u kojem se preciznije ističu mjere zaštite. Međutim, u početku rada na zaštiti prirode krajem 1953. godine uočena je sva važnost ove pećine ne samo za nauku nego i za turizam, te joj služba zaštite prirode posvećuje sve veću i veću pažnju u smislu proučavanja, te uređenja, i u cilju njenog prezentiranja turizma.

Već početkom 1954. godine skreće se pažnja tadašnjem Narodnom odboru sreza Trebinje na izvanredan značaj ove pećine, te se u mjerama zaštite zabranjuje svako odbijanje i odnošenje kamena, odlamanje i oštećivanje pećinskog nakita ili ma kojih drugih dijelova. Isto tako su bila zabranjena svaka otkopavanja, pregrađivanja, građenja u pećini i njenoj najbližoj okolini bez izgrađenog projekta i njegovog odobrenja od određenih stručnjaka. U ovo doba već se mnogo turističke organizacije obraćaju Zavodu s upitom o mogućnosti elektrifikacije pećine i njenog uređenja za turizam. Odmah u početku isticano je da radovi na elektrifikaciji pećine spadaju u najdelikatnije i najodgovornije. Tražila su se mišljenja geologa, hidrologa, elektrotehničara i drugih stručnjaka kako bi se ovi radovi što savjesnije i bolje izveli.

U samoj Zavali postoje i drugi objekti veoma značajni za kulturu ovih krajeva, kao što je manastir Vavedenja sa freskama u crkvi, te je početak konzervatorskih radova u manastiru, kao i razni istraživački radovi na drugim objektima, bio podsticaj da se započne sa svim potrebnim radovima i u Vjetrenici.

Kako će Vjetrenica u 1964. godini konačno biti prezentirana najširem krugu posjetioca, to bih se ukratko osvrnuo na neke najznačajnije radove izvršene dosada u ovoj našoj najvećoj i najznačajnijoj pećini.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Pećina Vjetrenica već se spominje u knjizi Evlije Čelebije gdje se navodi: »Na Popovom ima preko hiljadu jama, ali u njima nema vode. Kad nastane mjesec juli i vode u cijelom kraju opadnu, onda se iz ovih jama pojavi i proviri voda. A kasnije kada nabujaju, pretvore ovo Popovo polje u jezero. Čovjek može sići u ove jame i šetati po njima«.

Međutim u docnijoj literaturi se ona spominje 1873. godine, kada je objavljena knjiga A. Hiljferdinga »Bosna i Hercegovina i Stara Srbija.« Ovaj ruski istraživač obišao je pećinu 1858. godine, i to samo prve tri dvorane, te je zalazio samo 100—120 metara u nju. On je dao opis toga dijela pećine, koji radi interesantnosti navodimo: »Na putu od manastira (Zavala) k jugu a od polja koje čovjek može dobaciti kamenom, nalazi se veoma vjetrena pećina, iz koje ljeti duva strašan vjetar, i u koju se opet vraća tako isto jak vjetar zimi. Ulaz je u nju tako uzan da kroz njega čovjek može jedva da propuzi, a unutrašnjost je tako prostrana da se po njoj konji mogu pojahati. Idući desnom stranom pećine, od ulaza sa 50—60 koraka, dolazi se do zavoja gdje se sastaju viši i niži djelovi pećine. I gore i dolje tu su kamene stepenice gdje se čuje šum kao da je od kakve velike vodenice. Ako se odatle pođe 20—30 koraka naprijed doći će se do drugog mjesta u stepeničastoj stijeni, koje čovjek visokog

rasta može rukom dohvatiti. Ovdje se jasno čuje zvuk »turskog bubnja.« Prođe li se još 20—30 koraka ulijevo doći će se do trećeg mjesta, nešto višeg od predhodnog, gdje se čuje »bubanj«. Tu se zvučno razliježe šum melankoličnih »žrvnjeva«. Prolazak kroz pećinu nemogućan je, a i da je mogućan bilo bi vrlo teško nositi sa sobom svjetlost zbog jakog vjetra; međutim dalje unutra u pećini nema vjetra. Tu se ne primjećuje ni najmanji vjetrić, izuzev mjesta u obliku velikog otvora u uskom dijelu pećine, pa i tu jedva primjetno kolebanje plamena svijeće pokazuje prisustvo lakog povjetarca. Sva sila vjetra koncentrisana je na ulazu u pećinu. Ko ulazi u pećinu ljeti, a prije nije nikada ulazio u pećinu, može čuti čudnovate zvuke; izlazi izbezumljen iz nje i svakom priča o svemu što je čuo. Turci govore da su to duhovi, »đinovi« pa i naši »prostaci« su toga mišljenja. Sto se tiče mene, ja sam slušao te zvuke više od trideset puta, i kako se ja pridržavam fizičkog objašnjenja, to mislim da se ova čuda proizvode vjetrom, koji teškoćom prolazi kroz kakvu pukotinu. Treba napomenuti, da se na ulazu u pećinu ljeti nailazi na jedan vjetar, negdje se čuje tri zvuka, negdje samo dva a ponegdje samo jedan. A dešava se da se ne čuje baš ništa, da se potom ponove sva tri zvuka«.

Iguman manastira Zavale Hristifor Mihajlović, koji je ulazio u pećinu do 600 m od ulaza opisao je taj dio i priložio plan pećine za prvih 250 m, koji je dosta netačan.

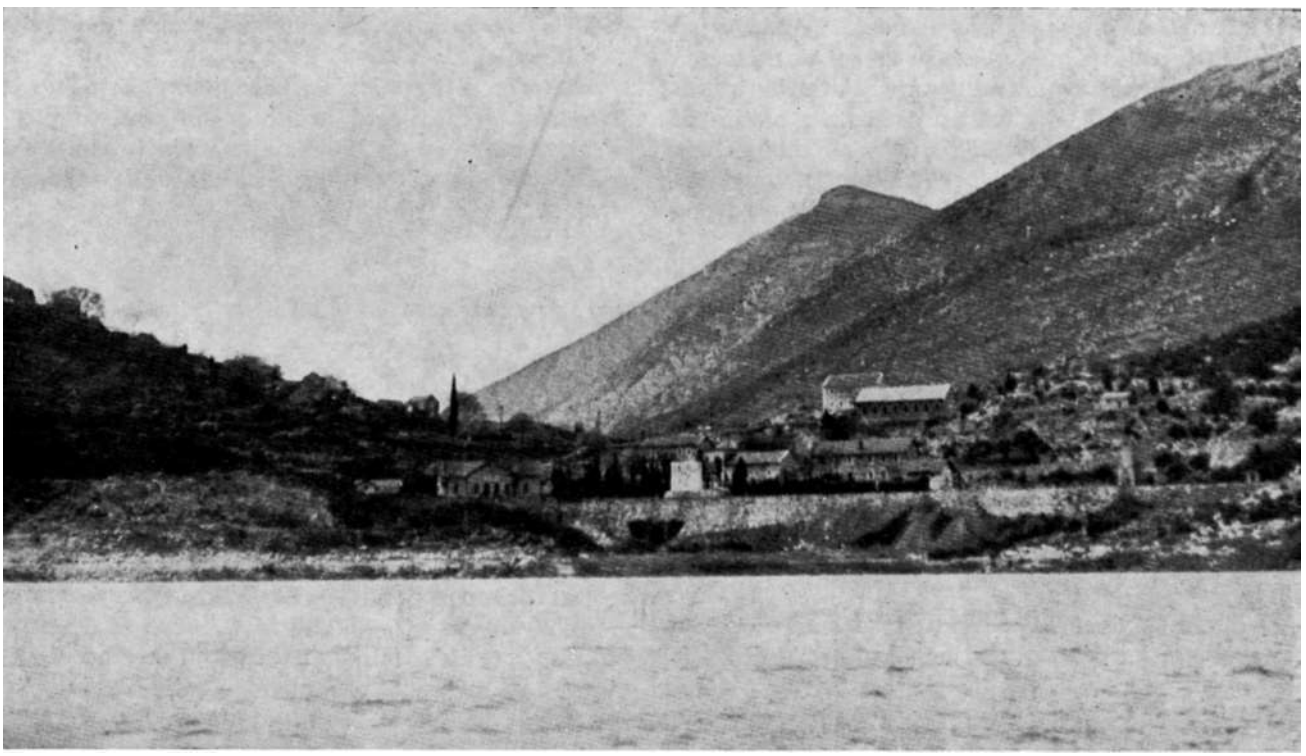
Bivši austrougarski oficir Josip Vavrović snimio je i opisao prednji dio Vjetrenice za prvih 700 m ulaza. Ovaj rad mnogo je bolji i tačniji od predhodnog Mahajlovićevog. Prema planu Vavrovića on je zalazio u pećinu 700 m, a on tvrdi da je ispitao samo 585 m. U opisu Vavrovića navodi se, da Vjetrenica nije bila nastanjena ljudima ni u prethistorijsko doba ni docnije što je poslije potvrđeno istraživanjem nekih autora.

Inžinjeri Sarajevske željezničke direkcije prodrli su 1904. godine do velikog jezera, tj. 1350 m od ulaza. Oni su nacrtali plan i uzdužni profil jednog dijela glavnog pećinskog kanala do 770 m.

Dr Karei Apsolon, kustos Moravskog zemaljskog muzeja u Brnu, bavio se naučnim, naročito zoološkim istraživanjima u Vjetrenici, te su rezultati njegovih proučavanja objavljeni 1916. godine pod naslovom: »O Vjetrenici« a jeskynich nad Zatonem«. Prva istraživanja u pećini Apsolon je proveo 1912. godine kada je nekoliko puta došao do Velikog jezera i pronašao bogatu pećinsku faunu, po kojoj je ova pećina poznata.

U 1913. god. sa K. Požom bivšim austrougarskim oficirom izveo je drugu ekskurziju u Vjetrenicu, te su tom prilikom donijeli u pećinu i veliki čamac, kojim su prešli Malo i Veliko jezero. Tom prilikom su došli do oburvanih krečnjačkih blokova na 1840 m od ulaza. Treći put Apsolon je bio u Vjetrenici 1914. godine sa češkim učiteljem Al. Kralem, kada su došli u kanal, koji je docnije Radovanović nazvao Apsolov kanal, po ovom češkom istraživaču. Ovom prilikom su došli do jezera koje je nazvao Duboko a nalazi se 2500 m od ulaza. Za ovaj dio istraživanja Apsolon veli da je najteži u istoriji ispitivanja podzemnoga krša uopće.

Po Apsolonu Vjetrenica je jedna od najvećih pećina na zemlji, ona je stara podzemna otoka Popovog polja, stara Ombla, dugačka vjerovatno

1. Panoramski izgled Zavale.

15-20 km i možda se završava sumarinski. Njoj nasuprot stoji slansko-zavalska Vala, stara površinska otoka Popovog polja. Za postanak glavnog kanala pećine bila je od najvećeg značenja mehanička erozija vode.

Međutim dosada najznačajnije istraživačke radove u pećini Vjetrenici proveo je Mihajlo Radovanović, koga je, na prijedlog Jovana Cvijića, uputila Srpska akademija nauka i umjetnosti da isispita Vjetrenicu. On je naučno ispitao i kartografski snimio Vjetrenicu. Ove radove je izvršio u 1924, 1925. i 1926 godini. Radnju o ovim svojim istraživanjima predao je 1929. godine Filozofskom fakultetu u Beogradu za doktorski ispit, koji je i odbranio. Rezultati njegovog istraživanja mogu se sažeti u slijedećem:

»U geološkom pogledu krečnjački tereni u kojima je Vjetrenica izdubljena pripadaju gornjekretacejskim krečnjacima, gdje se izdvajaju debeli jedri slojevi i tanki pločasti. U dubljim pećinskim kanalima, površine strana i tavana kao i pećinsko dno prekriveni su crnom prevlakom od pelagozita koja dolazi od magneziuma. Krečnjaci su sivkaste pepeljave boje, na površini bijeli, te se odlikuju pravilnom stratifikacijom i dosta tankim slojevima. Krečnjački slojevi imaju dinarski pravac pružanja i pad prema sjeveroistoku pod uglom od 20°.

Vjetrenica je dobila ime po interesantnoj meteorološkoj pojavi da u ljetno doba kada je vazdušna temperatura izvan pećine mnogo viša nego u pećini, struji hladan vazduh iz unutrašnjosti pećine prema izlazu. Zimi uslijed niže temperature spoljnog zraka od unutrašnjosti pećine, nastaje suprotna vazdušna struja, tj. hladan vazduh struji u pećinu gdje se zagrijava. Ova pojava nastaje uslijed temperaturnih razlika vazdušnih masa u unutrašnjosti pećine i van nje i vazdušnim pritiskom a isto tako uslijed komuniciranja unutrašnjosti pećinskih kanala sa spoljnim vazduhom vertikalnim kanalima.

Dužina ispitanih kanala u Gornjoj Vjetrenici iznosi 6863 m a u Donjoj 840 m, odnosno dužina svih ispitanih kanala iznosi 7503 m. Glavni kanal u Gornjoj Vjetrenici dug je 2680 m u Velikom desnom kanalu glavni kanal je dug 240 m i u Apsolonovu kanalu glavni kanal iznosi 600 m dužine. U Donjoj Vjetrenici glavni kanal je dug 172 m.

Na 47 m od ulaza nalaze se »Vrata« koja su nastala erozijom, te predstavljaju najuži dio glavnog kanala Vjetrenice.

Prva veća dvorana nalazi se na 115. m od ulaza i njena dužina iznosi 110 m, a širina 15.25 m. Sjeverozapadni dio dvorane gdje se pećina račva nazvat je Veliki desni krak. U ovoj dvorani na udaljenosti od 120 m od ulaza nalazi se prvo malo jezerce Vjetrenice duboko 1 m, koje je dugo 10 m a široko 1-2 m. U suženom dijelu glavnog kanala nalazi se grupa velikih travertinskih stubova.

Prvo veće travertinsko jezerce nalazi se na 210. m od ulaza, a iza jezerca s lijeve strane glavnog kanala nalazi se sporedni kanal sa Jamom koja ima vezu sa čitavom mrežom nižih pećinskih kanala, a kojima je dat naziv Donja Vjetrenica.

Na udaljenosti od 350 m od ulaza nalazi se lijevo kanal sa velikim travertinskim salivom i manjim bazenčićima koji su ispunjeni vodom. Ovo je jedna od najljepših i najatraktivnijih dvorana u pećini.

Na 470. m od jezera nalazi se treće travertinsko jezero, a sa njegove desne strane u malom sporednom kanalu, na 520 m od ulaza, nalazi se grupa stalagmitskih stubova.

Od ulaza 530 m desno sporednim kanalom se dolazi u Duboku Dvoranu čija hidrografija je u vezi sa Velikim Desnim i Apsolonovim kanalom. Na 1020 m od ulaza nalazi se prva sifonska uzina u glavnom kanalu pećine, čija je širina 7 m a visina manja od 1 m.

Od ove uzine 20 m dalje u glavnom kanalu nalazi se Malo Jezero dubine 2 m, 1050 m od ulaza.

Glavni kanal se na udaljenosti od 1230 m od ulaza grana na dva dijela, pa lijevi kanal izbija u sjeverni dio Velikog Jezera, a desni u južni dio jezera. Desni kanal je viši od kanala u ovom dijelu pećine te je nazvan Visoki kanal. Veliko jezero ispunjava glavni kanal između 1285 i 1540 m.

Istočno od Velikog jezera nalazi se najviša dvorana Vjetrenice koja je radi njene ogromne visine i prostranstva nazvana Velika Dvorana.

Na 1950 m od ulaza nalazi se najprostranija dvorana Vjetrenice široka 80 m koja je nazvana Cvijićeva dvorana. Ova dvorana se produžava u veliki kanal koji se stalno penje. Radi velike količine travertina i velike visine ovaj kanal je nazvan Visoki travertinski kanal.

Na 2500 m od ulaza nalazi se jezero nepoznatog prostranstva koje je dobilo naziv Duboko jezero.

Zona oburvavanja u glavnom kanalu ima najveće razmjere od 2520 m pa dalje tako, da su ogromni krečnjački blokovi na 2700 m od ulaza potpuno zatrpali glavni kanal. Prodiranje u pećinu je bilo nemoguće, a apsolutna visina najvišeg dijela glavnog kanala na ovom mjestu prelazi 330 m.«

POSTANAK VJETRENICE

Po Cvijiću Vjetrenica je bila stara otoka Popovog polja, a kao dokaz je kontinuelan nagib u pravcu Jadranskog mora. Dužina pećine je vrlo velika i Cvijić i Apsolon misle da glavni kanal izbija na jadransku obalu između Slanog i Dubrovnika ili se završava sumarinski na dnu Jadranskog mora. Apsolon je iznio hipotezu da je Vjetrenica bila ponor Trebišnjice, rijeke Popovog polja. Po Cvijiću ona je pećinski kanal podzemne otoke ranijeg jezera u Popovom polju.

Po Simi Milojeviću Vjetrenica spada ne samo među najveće i naučno najzanimljivije pećine dinarskog krša, kako u pogledu morfološkog razvitka tako i hidrografskog, koji je za njega tijesno vezan. Ona je speleološki vrlo zanimljiv objekat zbog množine onih morfoloških pojedinosti u kojima se izražava način i karakter rada podzemne vode u kršu, koji predstavlja središnje pitanje savremene speleomorfologije.

Poslije prvog svjetskog rata bilo je pokušaja da se pećina uredi za prijem turista, da se izvrše makar najminimalnije i najpotrebnije radnje u pogledu pristupa i prolaza kroz glavni kanal i do nekih ukrasa pećine. U to vrijeme je Ljubo Mičević, po vlastitoj inicijativi, izradio neke puteve u pećini i betonske stepenice u Donju vjetrenicu, te je bio omogućen posjet do Velikog jezera i to samo ljeti. Prva sifonska uzina na 1020 m od ulaza zimi je ispunjena vodom te je nemoguć dalje prolaz u pećinu.

Početkom rada na zaštiti prirode u 1953. godini prišlo se i prvim radovima na proučavanju pećine, te su od toga doba izvršeni razni poslovi u smislu njenog uređenja i prezentiranja turizmu.

Pećina Vjetrenica je stavljena pod zaštitu države kao prirodna kraška rijetkost još 1950. godine aktom br. 103/50 od 25. I 1950. god., zapravo to je prvi objekat prirode koji je stavljen pod zaštitu na osnovu Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH. Drugi put je stavljena pod zaštitu rješenjem broj 979/52 od 25. XII 1952. god.

PRIPREME ZA GLAVNE RADOVE U PEĆINI

U 1954. godini Zavod se obraća Turističkom društvu u Trebinju, Turističkom Savezu BiH i Direkcija željeznica i naglašava značaj Vjetrenice te poziva zainteresirane da se zajednički pristupi njenom uređenju. Odmah zatim je napisan kraći članak o ovoj pećini u kome se među ostalim navodi i slijedeće: »Prvi speleološki kongres koji je održan u januaru 1954. godine u Postoj ni imao je za cilj da potstakne ljubitelje prirode i u prvom redu speleologe, naučnike i amatere na veću aktivnost u pogledu istraživanja naših pećina. Kako se pećina Vjetrenica smatra, poslije Postojne i Skocijanskih jama, našom najvećom ali još neotvorenom pećinom, to se postavlja kao najvažniji zadatak da se nastave dalja istraživanja ove naše pećine s tim da se ona što prije otvori najširim krugovima turista i svih posjetilaca iz naše zemlje i inostranstva. Na taj način ova naša prirodna ljepota postaće čuvena i nadaleko izvan naših granica, s kojom ćemo se svi ponositi.«

Iz jednog izvještaja iz 1955. godine vidi se da je Vjetrenica, iako jedna od najznačajnijih, teško oštećena u ratu od stranih vojnika koji su ulazili i polomili mnoge ukrase. Isto tako su čini[1] a štete u pećini i djeca prilikom raznih ekskurzija. U toj 1955. god. postavljen je prvi put čuvar u pećini da bi se posjeta vršila uz pratnju vodića. Te godine su izvršena i foto-snimanja pećine. U 1956. i 1957. godini vršeni su pripremni radovi u Zavali.

Na osnovu odobrenih kredita u 1958. godini pošla je grupa od tri stručnjaka u Vjetrenicu da izvrši potrebna snimanja i radove u cilju izrade »Studijske osnove za idejni projekat uređenja i otvorenja pećine Vjetrenice u Zavali.« Radovi su vršeni na terenu od 11. avgusta do 1. septembra 1958. godine te je u tome roku izvršeno snimanje glavnog kanala pećine u dužini od 2084 m. pomoću Wildovog teodolita T-12 kao i drugog istraživanja pećine. Cilj istraživanja bio je, pored snimanja, i utvrđivanja nadmorske visine njenih glavnih dijelova i upoznavanje njenih osnovnih morfoloških, hidrografskih i klimatskih karakteristika, što je sve značajno za njeno turističko uređenje i zaštitu. Nakon izvršenih snimanja izrađen je tlocrt i uzdužni profil u razmjeri 1 : 1000. Snimljeni su i neki karakteristični poprečni profili u razmjeri 1 : 500, kao i tlocrti i uzdužni profili nekih sporednih krakova u razmjeri 1 : 1000, odnosno u razmjeri 1 : 500. Specijalna pažnja poklonjena je turistički interesantnim objektima (pećinski nakit, jezera).

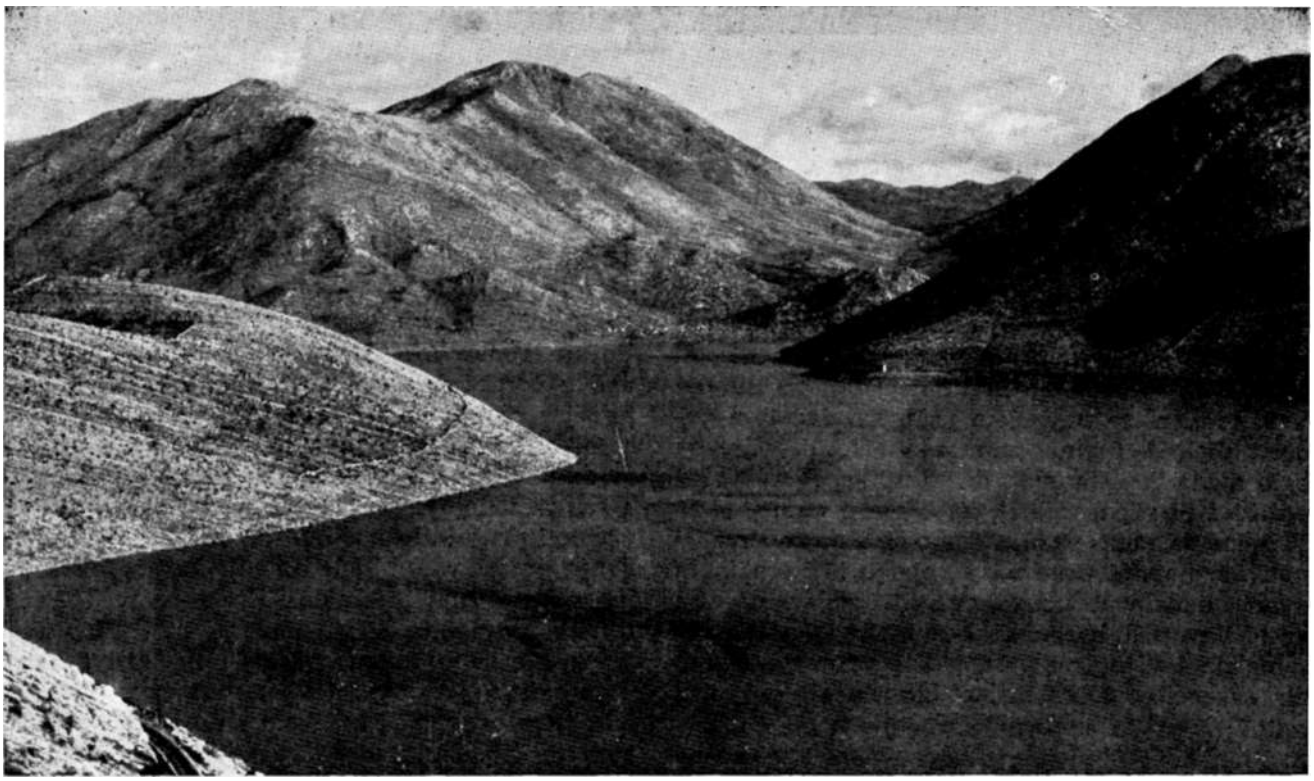
Izvršeno je trasiranje novog puta sa druge strane jezera do potočića pred velikim usponom u završnom dijelu pećine.

Prema provedenim istraživanjima temperatura pećinskog vazduha pokazuje malu promjenljivost duž čitavog Glavnog kanala i kreće se između 11,4 i 11,5°C.

Prosječna vlažnost glavnog pećinskog kanala iznosi 98% i to ljeti, a zimi se može pretpostaviti veća relativna vlažnost koju povećava vazduh koji dolazi iz Popovog polja.

Temperatura vode svih stalnih jezera kao i Velikog jezera iznosi 11,3°.

Klimatske prilike šireg područja uvjetovane su okolnošću da je pećina u blizini Jadranskog mora,

2. Pogled na Popovo polje pod vodom u aprilu 1963. g.

od kojeg je udaljena svega 12 km. Srednja godišnja temperatura iznosi 15,7°, srednja temperatura najtoplijeg mjeseca (juli) iznosi 23,9°C, a najhladnijeg (januar) 5,2°. To znači da je godišnja amplituda 18,7°C, što predstavlja u odnosu na ostale krajeve naše zemlje veoma malu amplitudu koja upućuje na mediteranske uticaje. Ljeta su jako topla i zime blage.

Područje pećine pokazuje dosta malu oblačnost. Srednja godišnja oblačnost je 4,4. Srednja godišnja količina padavina iznosi 2.585 mm, ali je količina nepravilno raspoređena preko godine. Jesen ima najviše padavina sa mjesečno prosječnom vrijednošću od 277,6 mm, zatim zimski mjeseci sa 272,3 mm, proljetni sa 215,6 mm, i na koncu ljetni mjeseci sa svega 84,3 mm. Najviše padavina ima mjesec novembar (prosječno 384 mm), najmanje padavina ima mjesec juli 50,0 mm. Magle su veoma rijetke, i to samo ponekad u proljeće, ljeti ih nema nikako.

Pojava lokalnih vjetrova je karakteristična u području Popova polja, gdje »danik« duva u toku dana prema višem okolnom području i »noćnik« koji noću duva iz okolnog višeg područja u depresiju Popovog polja. Vazdušna cirkulacija nad ovim područjem obilježena je sjevernim jakim suhim i hladnim vjetrovima u toku zime, te jakim vlažnim i toplim vjetrovima u ostalim godišnjim dobima.

Može se zaključiti da šire područje oko pećine i cijela oblast Popova polja ima izmijenjenu mediteransku klimu, sa blagim i kišnim zimama, toplim, dugim i suhim ljetima i jesenima koje su toplije od proljeća. Kiše padaju u pljuskovima pretežno u zimskom dijelu godine.

S obzirom na klimatske prilike moguća je posjeta pećini u najvećem dijelu godine. Zato su najpovoljniji kasni proljetni, ljetni i rani jesenji dani.

Najznačajniji objekti u pećini, interesantni i za nauku i turizam, jesu slijedeći:

- »Vrata« u pećini na 47 m od ulaza,
- malo bigreno jezero preko cijele godine puno je vode,
- bigreni stubovi, stalagtitno-stalagmitni,
- dvorana u lijevom kraku od Glavnog kanala,
- Turska porodica (Haman) na 520 m od ulaza,
- bigreni lavori duž cijelog glavnog kanala, a naročito od 520—590 m od ulaza,
- kameni stol sa kamenim stolicama,
- viseći nakiti na jugu od kamenog stola,
- Veliki bigreni saliv sa kalcitnim stubovima i draperijama,
- Malo jezero sa velikim bijelim salivima,
- tri stara drvena čamca koja su pripadala ranijim istraživačima,
- Veliko jezero,
- stalagmitna kupa u Velikom jezeru.

U studijskoj osnovi se razmatraju komunikacione veze u pećini i okolini, mjere zaštite, te opći uslovi uređenja i otvorenja pećine sa današnjim nedostacima, kao i mogućnosti iskorišćenja i uređenja sa zaključcima.

RADOVI NA UREĐENJU I IZGRADNJI PUTEVA I STAZA U PEĆINI.

Kao najvažniji problem koji se postavio u pećini bila je izgradnja puteva i staza, da bi se uopće moglo prići nekim najznačajnijim objektima kao što su pojedini ukrasi, stalagmitne kupe radi istraživanja pećinske faune, razna bigrena jezerca i bazenčiči, i slično.

Kako je napred naglašeno prije rata su izgrađeni prvi putevi od ulaza do Velikog jezera, širine od 0.5—1.20 m. Odmah se mora naglasiti da su ovi putevi građeni sa najvećom pažnjom da bi se pojedini dijelovi pećine najmanje oštetili. Nije se moglo nigdje konstatovati da su upotrebljeni kakvi eksplozivi ili slični radovi, nego su se radovi izvodili ručno sa puno pažnje. Tako se i može shvatiti da su na glavnoj trasi puta koja je išla sredinom glavnog kanala u pećini svagdje sačuvani mali bigreni lavori i bazenčiči bez ikakvog oštećenja, pa makar da je trasa često išla direktno preko ovih bazenčiča. Kada je to bio slučaj, ovi prvi graditelji puteva su ove bazenčiče zatrpavali sitnim šljunkom i pjeskom, te su oni ostali neoštećeni. Poslije, kada se negdje manji dio trase i mijenjao i ona prolazila pored bazenčiča, bilo je jednostavno šljunak i pijesak izvaditi i bigreni lavori bi ostali neoštećeni ili sa veoma malim oštećenjima na samim rubovima lavora. Jasno je da će poslije biti moguće sa manjim konzervatorskim mjerama ove bazenčiče dovesti u prvobitno stanje.

Veću poteškoću je pričinjavala potreba izgradnje betonskih stepenica da bi se savladale visine između pojedinih dvorana ili između glavnog kanala i dvorana i najzad izgradnja stepenica iz lijevog sporednog kraka u Donju vjetrenicu. U ovom slučaju već ranije su ovakvi objekti predstavljali velike poteškoće i dosta su loše riješeni. Tako na primjer silazak iz jedne dvorane u drugu na 200 m od ulaza sa 34 kamene stepenice koje ne samo da su u tehničkom smislu izgrađene vrlo loše, te su skroz nepodesne, nego ozbiljno nagrđuju ovaj dio pećine i pružaju lošu sliku. Na žalost, zbog pomanjkanja sredstava ni sada se nije moglo ništa promijeniti na ovom dijelu puta. Kako su ove stepenice i neosigurane, to će se one morati u najskorije vrijeme sasvim rekonstruisati i načiniti druge sa potrebnim gvozdenim osiguravajućim ogradama. Isto tako veoma lošu sliku i sasvim loše tehničko rješenje pokazuju stepenice u Donju Vjetrenicu. Ovdje su i poteškoće bile znatne, jer su se stepenice morale praviti u jednom tornju skroz nepravilnog oblika, da bi se savladala visina od cca 10 m. Kada se uzme u obzir da je širina tornja negdje bila jedva 1 m, može se zamisliti kako je

3. Ulaz u Vjetrenicu

bilo teško izvesti nešto bolje. Kod ovih stepenica su sa strane kao osiguranje postavljene željezne ograde, koje su danas u dosta lošem stanju. Jasno je da će se i ove stepenice morati u najskorijem vremenu sasvim solidno izgraditi i postaviti odgovarajuća osiguranja sa strane. Na pojedinim dijelovima trase sa glinenom podlogom nisu izgrađeni putevi, nego su razni posjetioci uvijek mijenjali pravac prolaza. Danas na tim dijelovima postoje 2 pa i 3 utabana puta, što je razumljivo s obzirom na širinu glavnog kanala u tim dijelovima pećine i s obzirom na činjenicu da su zimi najveći dijelovi toga puta pod vodom. Od glavnog raskršća, odakle vode 2 puta na Veliko jezero, desni krak puta za jezero je veoma loše izgrađen. Ovo je i razumljivo s obzirom na jak uspon a osim toga ovde su se morali kopati negdje pravi rovovi između malih stalagmita. Što je međutim i velika šteta, ovde su se morali žrtvovati mnogi ukrasi stalagmita na glavnoj trasi da bi se put uopšte mogao izgraditi. Zato u ovom dijelu put prolazi, odnosno provlači se, između samih stalagmita, što donekle pruža interesantnu sliku. Ovakvo stanje je zatečeno u 1958. godini, kada se nastavilo sa rekonstrukcijom starog puta i izgradnjom novog puta od Velikog jezera dalje.

Sam ulaz u pećinu sa veoma niskim stropom predstavlja veliku poteškoću za narmalnu izgradnju puta. Ovde se postavio problem: ili skinuti gornji dio stropa čime bi se dobila ružna slika već na samom ulazu, ili eventualno iskopati u podu dio materijala da bi se koliko toliko moglo ugodno ulaziti. Odluka je pala na ovaj drugi način izgradnje ulaza, te je očišćen prostor od 4 m i ponovo pročišćena i osposobljena željezna cijev kao odvod vode koja se tu kupi i ovom gvozdenom cijevi ispod pruge Gabela—Dubrovnik odvodi u Popovo polje više izvora Lukavac. Na udaljenosti od 8 m od ulaza već ranije izgrađene stepenice manjini dijelom su rekonstruisane te je i sam put skrenuo nešto udesno od prijašnjeg. U ovom dijelu do prvog bigrenog jezera u podu su prokopani izvjesni dijelovi i put je proširen do 0.90 m. Međutim kopanja u samoj trasi su iziskivala velike poteškoće već zbog veoma niskog stropa, jer se radilo ručno, sa krampovima i pijucima, te se pri radu nije mogao upotrijebiti zamah alatke. Ovdje se postavlja kao najhitnija potreba skidanje izvjesnih partija stropa da bi se moglo ugodno prolaziti. Dokle god se to ne izvrši svi radovi će biti neadekvatni stvarnim potrebama. Radovima u ovom dijelu nastojalo se da se konačno odredi najpovoljnija trasa puta i da se on popravi prema sadašnjim potrebama. Izgrađeni put pored prvog malog jezerca nemoguće je mijenjati bez znatnog obrušavanja tavanice i uništenja nekih veoma privlačnih ukrasa više samog jezerca, te je ovaj dio ostavljen za docnije radove u pećini. Najveću poteškoću u pećini za prolaz puta predstavlja sifonska uzina na 1020 m od ulaza. Širina ove uzine je i do 10 m ali visina ne prelazi 1 m, tako da se danas može proći ispod uzine sagibanjem i puzajući. Sada je određena trasa gdje treba put da prođe. Međutim ubuduće se ništa ne dobiva kopanjem patosa jer je podloga od gline i mulja, te je jedino riješenje skidanje nekoliko krečnjačkih slojeva u stropu, uz vođenje brige da ne dođe do odronjavanja i zatrpavanja prolaza. Ovo je potrebno i zbog toga što je ovo mjesto zimi poplavljeno vodom, pa će se moći prolaziti u daljnje partije pećine samo čamcima. Na dijelove puta sa mekom podlogom nasipan je šljunak i pijesak, te su sa strane postavljena kamena osiguranja gdje je to bilo potrebno. Ima izvjesnih partija glavnog kanala gdje su preko izvjesnih dolina gdje zimi voda teče poput rijeke visinske razlike znatne. Ovdje će se morati docnije izgraditi most, jer je to jedina mogućnost stalnog komuniciranja sa udaljenijim dijelovima pećine. Sadašnju provizornu trasu postavljenu samo za izvjesno vrijeme na mekoj podlozi, biće potrebno mnogo solidnije izgraditi. Svi prilazi Malom i Velikom jezeru nasuti su šljunkom i pijeskom, te zasada odgovaraju namjeni. Na nekim mjestima će biti potrebno izgraditi izvjesna osiguranja da bi se bezbrižnije moglo hodati.

Novi dio puta u dužini od 270 m izrađen je dalje od Velikog jezera. Prvi dio od jezera je na mekanoj glinovitoj i muljevitoj podlozi, te je izvjesno nabijanje kamena, šljunka i pijeska omogućilo da se dobije dosta solidan put. Dalji dio puta od Duboke dvorane ide preko bigrenih bazenčića i lavora, pa se ovdje pribjeglo nasipavanju pjeska i šljunka u šupljine da bi se dobila trasa puta. I ovde ima izvjesnih uzina i teško prolaznih partija, te će se morati prići skidanju nekih krečnjačkih slojeva da bi se ugodnije prolazilo. U ovom dijelu nailazi se i na veoma široki dio glavnog kanala kojim bi se mogla i auto-cesta izgraditi. Ima dijelova sa krečnjačkom podlogom koje je trebalo samo mahom zaravnati i nasuti nešto šljunka i pijeska. Ovakav put je više-manje sve do potoka u pećini, odakle nastaju teški oburvani blokovi. Po ovim gromadama moguće je samo polagano uz veliki napor prelaziti sa jednog velikog kamena na drugi, jer je ova tzv. Cvijićeva dvorana sada veoma teško prolazna i nema izgleda u neku skoriju izgradnju puteva ni u njoj ni dalje do 2700 m, dokle su vršena istraživanja. Dalje se i nije moglo proći zbog ogromnih oburvanih kamenih gromada.

RADOVI NA ELEKTRIFIKACIJI PEĆINE

Na osnovu izrađene studijske osnove prišlo se ostvarivanju plana, te se već 1959. god. ističe slijedeće: »S obzirom na velike štete koje se još uvijek vrše u našim pećinama od nesavjesnih posjetilaca, značaj ovih radova za otvaranje pećine je od primarne važnosti, jer će se mase posjetilaca, a naročito omladina, upoznati sa ovim našim podzemnim blagom, što će veoma odgojno djelovati.«

U prvom investicionom programu za uređenje pećine bili su planirani radovi na projektovanju, studiju i nabavci opreme, te je na osnovu predračuna i odobrenih investicija izrađen prvi investicioni projekat elektrifikacije pećine Vjetrenice. U ovom projektu dato je energetsko riješenje za slijedeće potrošače:

I. Turistička pećina Vjetrenica,
II. sadašnje selo Zavala,
III. buduće idealno naselje u Vali,
IV. jednospratni ugostiteljski objekat,
V. vanjsko osvjetljenje puteva.

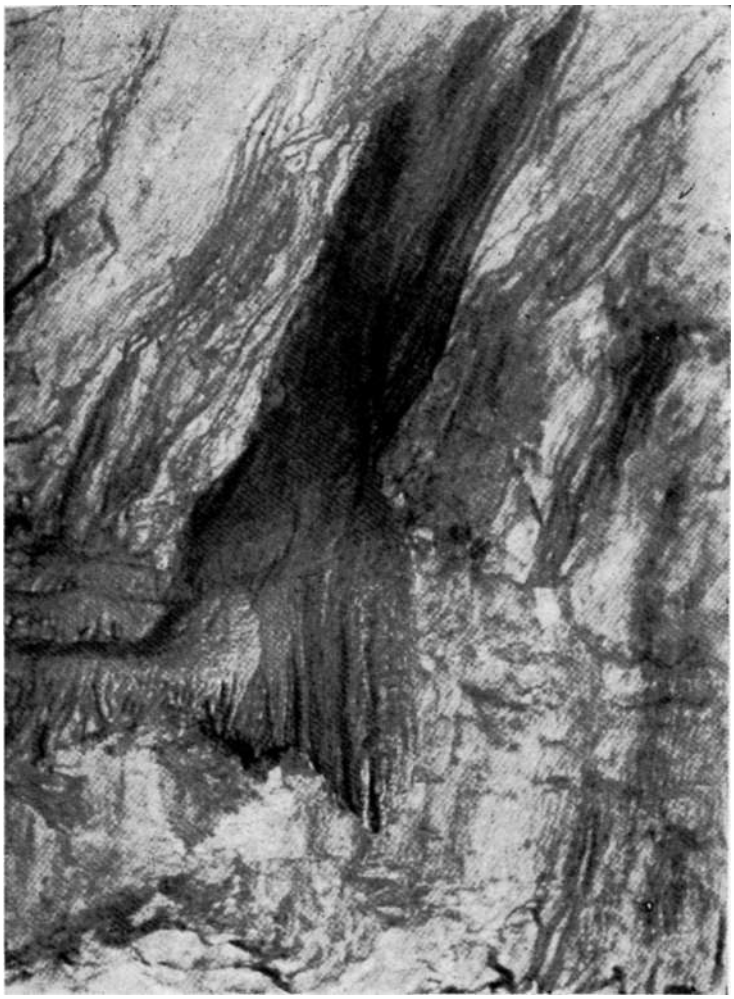
Ovim projektom predviđao se priključak na 10 Kw-ni sistem na trafo-stanicu Ljubinje, 17 km od Zavale, gdje bi investicioni troškovi za ovaj dalekovod iznosili 1,250.000 din. po 1 km, što iznosi za 17 km Ljubinje—Zavala ukupno 21,250.000 din. S obzirom na krakter objekta, u prvoj fazi izgradnje planiralo se rezervno napajanje Vjetrenice pomoću Diesel-agregata, čija je dobra strana u velikom stepenu nezavisnosti od dalekovodnih sistema i opštih električnih izvora. Velika mu je mana u cijeni električne energije koja se na ovaj način dobij a. Troškovi trafo-stanice u klasičnoj izvedbi iznosili bi 3,750.000 din, niskonaponski vod od trafo-stanice do pećine 650.000 din, kompletno postrojenje Diesela 8,236.000 din, odnosno sa dalekovodom od 21,250.000 din, ukupni troškovi bi bili 33,886.000 din.

Po drugom investicionom programu planiralo se osvjetljenje pećine u tri etape. Za osvjetljenje na 1800—1900 u pećini predviđena je bila izgradnja 5 kabina iz vodopropusnog armiranog betona sa čeličnim vratima. Ove kabine predviđene su za smještaj transformatora, sklopkom kablovskih glava i slično. Kabine bi se izgradile na prikladnim mjestima, gdje neće u većoj mjeri narušavati pećinski ambijenat.

U prvoj etapi osvjetljenja predviđeno je bilo osvjetljenje 600 m pećine, tj. od ulaza do Malog jezera. Kao privremeni izvor električne energije planiran je bio postojeći mali Diesel-agregat od cca 9 Ks, koji služi za potrebe mlina u Zavali. Prema ovom programu osvjetljenje pećine u tri etape koštalo bi ukupno 54,450.000 din.

Kako je u međuvremenu na osnovu investicionog programa došlo do izgradnje dalekovoda od Slanog do Zavale i izgradnje trafo-stanice u Zavali, to su prikazani investicioni programi postali dijelom bespredmetni. Glavni projekat osvjetljenja nije bio završen, te je preduzeće Energoinvest izradilo samo privremeno rješenje za rasvjetu pećine, s tim da se osvijetli 600 m pećine od ulaza do blizu Malog jezera. Trafo-stanica je u Zavali izgrađena te je po ovom rješenju postavljena vazdušna mreža na relaciji trafo-stanica — ulaz u pećinu u dužini od 600 m, na drvenim stubovima, visine 9 m i Alu-cel. uzetom 4X70 mm^2. Od posljednjeg stuba pred pećinom položen je kabel N Y B A 4X25 mm^2 u dužini od 250 m do mjesta gdje će se naknadno izgraditi prva kabina, te je tu već postavljeno lijevano razvodno kućište sa osiguračima. Docnije će se postavljati kabeli dalje u pećinu. Zasada je osvjetljenje prvih 600 m izvedeno sa 15 reflektora sa žaruljom od 1000 W razmještenih u raznim dijelovima pećine na najpogodnijim mjestima. Postavljanje ovih reflektora predstavljalo je najveću poteškoću u pećini, te je vršeno višestruko ispitivanje svjetlosnih efekata, što je sasvim razumljivo s obzirom na razne neravnine ukrasa i svih dijelova pećine. Svaki novi položaj reflektora davao je nove slike, nekad nešto bolje s obzirom na izvjesne objekte i urese pećine. Ni jedan reflektor nije došao na mjesto gdje je bio planom predviđen, što je i sasvim razumljivo zbog specifičnosti pećine. Utvrđivanje reflektora u pećini bio je vanredno delikatan zadatak, jer se nije nikada mogao pronaći neki dio gdje bi se oni mogli montirati bez štete po ukrase. Nastojalo se da bude štete najmanje ali u tom slučaju ne bi bili svjetlosni efekti adekvatni dotičnom mjestu. Unatoč svih nastojanja, kod svih ovih montiranja bilo je štete, te su ova postrojenja u izvjesnoj mjeri nagrdila pojedine dijelove pećine. Kako su se reflektori postavljali zasada samo u glavnom kanalu, to s obzirom na specifičnost Vjetrenice u odnosu na druge pećine nije bilo moguće pronaći skrovita mjesta za postavljanje reflektora i kablova tako da se instalacije ne bi vidjele. To je u znatnoj mjeri nagrdilo izvjesne dijelove pećine, ali se drugačije ovi zadaci nisu mogli izvršiti. Premda je glavni projekat elektrifikacije završen, moraće se naknadno, nakon ugrađivanja reflektora, izvršiti snimanje njihovog stalnog i tačnog postolja, te će se u tom smislu izvršiti i korekcija u glavnom projektu.

Po prvobitnom privremenom rješenju bilo je planirano da će ovi radovi iznositi 4,760.000 din, s time što su ovdje bili uključeni materijal i rad za vazdušnu mrežu od trafo-stanice do pećine i rasvjetna instalacija u pećini. Međutim, uslijed poskupljenja materijala i usluga, rasvjeta ovog dijela pećine iznosila je cca 7,000.000 din.. Zasada nisu između pojedinih reflektora postavljene pojedine manje svjetiljke odnosno žarulje, ali da bi se lijevo i desno od glavnog kanala osvjetlili pojedini dijelovi pećine i ukrasi, moraće se naknadno prostudirati čitav ovaj osvijetljeni dio i postaviti pojedine svjetiljke.

4. Raznobojni viseći ukrasi u Dugačkoj dvorani Vjetrenice.

Osvjetljenje i ovog dijela, već elektrificiranog, i dalji radovi u pećini sve do Velikog jezera u osnovi su riješeni glavnim projektom elektrifikacije koji je izrađen prije 2 godine. Saglasnost na njega dali su i Izvršno vijeće i Opština Trebinje. Prema ovom rješenju predviđa se elektrifikacija glavnog kanala i sporednih u dužini 1350 m od ulaza, a nakon završetka radova na elektrifikaciji do Velikog jezera, prići će se izradi generalnog projekta na osnovu prikupljenih podataka u prethodnom radu. Razmještaj jakih svjetlosnih izvora izvešće se tako da granica osvjetljenja jednog dijela pećine zalaze unutar granica drugog, tj. tako da tame u glavnom kanalu neće nigdje biti. Najveća pažnja će se posvetiti ukrasima u pećini, da bi se što manje oštetili prilikom radova. Da bi se električna energija što više štedjela, instaliraće se prekidači na odgovarajućim mjestima, te će se isključivati svjetlo u dijelu pređenog puta, a uključivaće se u dijelu puta kada treba da se kreće. Ovo je važno i radi toga što će se na taj način posjetioci držati na okupu te će vodiči imati kontrolu da ne dođe do šteta. S obzirom na hidrografske osobine Vjetrenice, periodska jezera, povremeni tokovi i poplavljeni dijelovi pećine spadaju u specifičnosti o kojima se mora naročito voditi računa prilikom radova na elektrifikaciji. Prosječna vlažnost od 98% znači da nema suhog mjesta u pećini, pa se prilikom nabavke opreme i montaže mora voditi računa da se postigne potpuna izolacija. Velika vazdušna strujanja osjećaju se naročito do dubine oko 1500 metara i u uzinama.

Dalji radovi na osvjetljenju pećine na osnovu glavnog projekta izvodiće se u tri etape, te će se oni upotpuniti i na taj način će se kompletirati prva etapa rasvjete. Drugom etapom rasvjete, s kojom će se započeti u 1965. godini, osvijetliće se glavni kanal sa najznačajnijim ukrasima do Velikog jezera, tj. 1350 m od ulaza, a trećom etapom će se osvijetliti Veliko jezero i glavni kanal do 2100 m od ulaza, te će se za ovu treću etapu izraditi poseban projekat s obzirom na posebne probleme i teškoće koje postoje kod ovih radova. Ovdje se u prvom redu misli na podvodno osvjetljenje Velikog jezera čime će posjetiocima biti omogućeno da posmatraju ne samo živi svijet jezera nego i sve ukrase kao što su lebdeće stalagmitske kupe, salivi i drui koji su stvoreni u dugom periodu vremena nakon mnogih geoloških i geomorfoloških promjena u pećini.

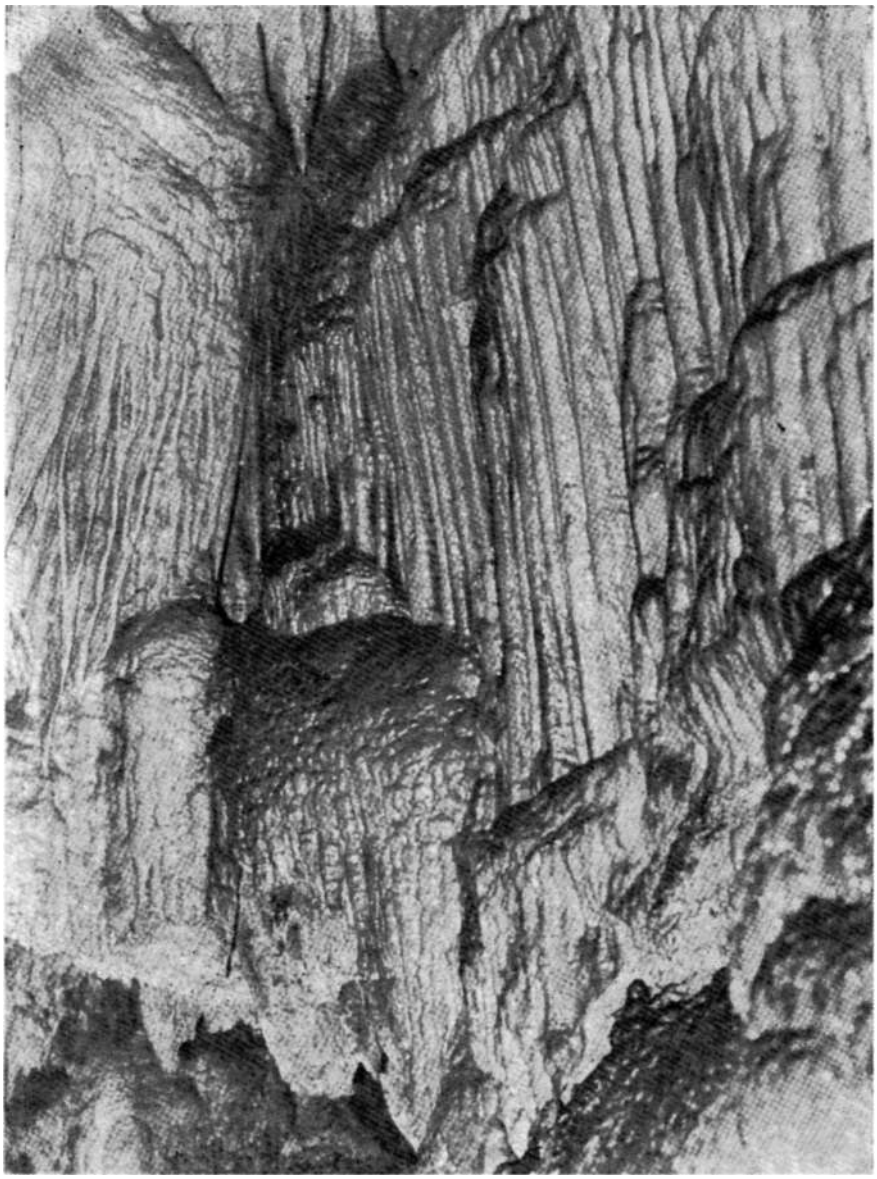
Pravilan raspored, položaj i jačinu žarulja biće potrebno odrediti na licu mjesta, te će biti potrebno mnogo strpljenja da bi se postigli zeleni svjetlosni efekti bez blještanja i zasljepljivanja. Na svaki način biće potrebno formirati grupu od arhitekata, umjetnika, speleologa i drugih da bi se isprobale sve boje, jakosti i općenito dobila najbolja rješenja kod osvjetljenja pećine.

Ovim glavnim projektom predviđena je i telefonska instalacija u pećini, čime će se postići neophodna veza između unutrašnjosti pećine i vanjskog osoblja na ulazu (biletarnica, pogonski električar i dr.).

Svi ovi radovi sa montažom do Velikog jezera sa kompletiranjem druge etape osvjetljenja iznosiće ukupno prema projektu 25,630.000 din. Kako je međutim ovaj projekat izrađen 1962. godine, a i oprema i rad su znatno poskupili, to se može očekivati poskupljenje za 20%, odnosno da će ovi radovi iznositi cca 30,000.000 din.

Osvjetljenje 600 m pećine je dovršeno i zasada je to sasvim dovoljno da bi se pećina mogla prezentirati turizmu. Da bi posjetioci mogli razgledati ovih 600 m treba jedan i po sat vremena i da bi se mogli vratiti iz pećine natrag treba jedan sat, što ukupno iznosi dva i po sata. Ovoliko zadržavanje posjetilaca u pećini kraj sadašnjeg osvjetljenja puteva je sasvim dovoljno, te će oni biti zadovoljni s onim što će vidjeti za to vrijeme.

S obzirom na ogromne štete koje se vrše još uvijek u našim pećinama služba zaštite prirode ima odgovoran zadatak da što prije osposobi bar dvije do tri naše pećine za posjet omladine i ostalih. Na taj način će se odgojno djelovati na sve posjetioce, a specijalno na omladinu, da se upoznajući se sa našim podzemnim blagom i sami angažuju na čuvanju pećine. Da bi se Vjetrenica što

5. Draperije i salivi u »Zlatnoj dvorani« u Vjetrenici.

prije prezentirala i omladini i turizmu, služba zaštite prirode morala se angažovati i kod izgradnje turističkog doma u Zavali.

Stalo se je na stanovište, da bi za prvi početak bilo dovoljno adaptirati neku zgradu u Zavali, te je izbor pao na stari manastirski konak, koji je ionako bio bez upotrebe i bez neke posebne namjene. Na osnovu investicionog programa i projekta adaptacije i rekonstrukcije, koji je izrađen u Zavodu, zatražen je zajam od Republičkog investicionog fonda za ove radove. Projektom se predviđalo da se u objektu dobije 18 ležaja i 80 mjesta u restoranu s tim da se nabavi i najpotrebnija oprema za turistički objekat. Na osnovu odobrenog zajma u iznosu od 9,600.000 din prišlo se radovima te je objekat krajem 1962. godine i završen, a početkom 1963. i otvoren za potrebe turizma. Vjeruje se da će ovaj objekat biti za prvo vrijeme sasvim dovoljan za potrebe posjetilaca u 1964. i 1965. godini. Međutim planira se izgradnja manjeg hotela u 1966. odnosno 1967. godini, čiji bi troškovi iznosili sa opremom cca 50,000.000 din.

Za dolazak turista iz raznih pravaca do Vjetrenice veoma je značajno pitanje komunikacija. Kako Zavala leži na pruzi Sarajevo-Gabela-Dubrovnik, to je omogućen dolazak željeznicom i iz pravca Dubrovnika i iz pravca Sarajeva. U 1965. godini će i brzi i motorni vozovi stajati u Zavali, čime će biti omogućen posjet pećini prekidanjem vožnje i nastavljanjem putovanja u određenom pravcu u toku jednog dana.

Bez sumnje će najveći broj posjetilaca doći iz pravca Dubrovnika jadranskom magistralom do Slanog i odatle sadašnjom cestom dugom 12

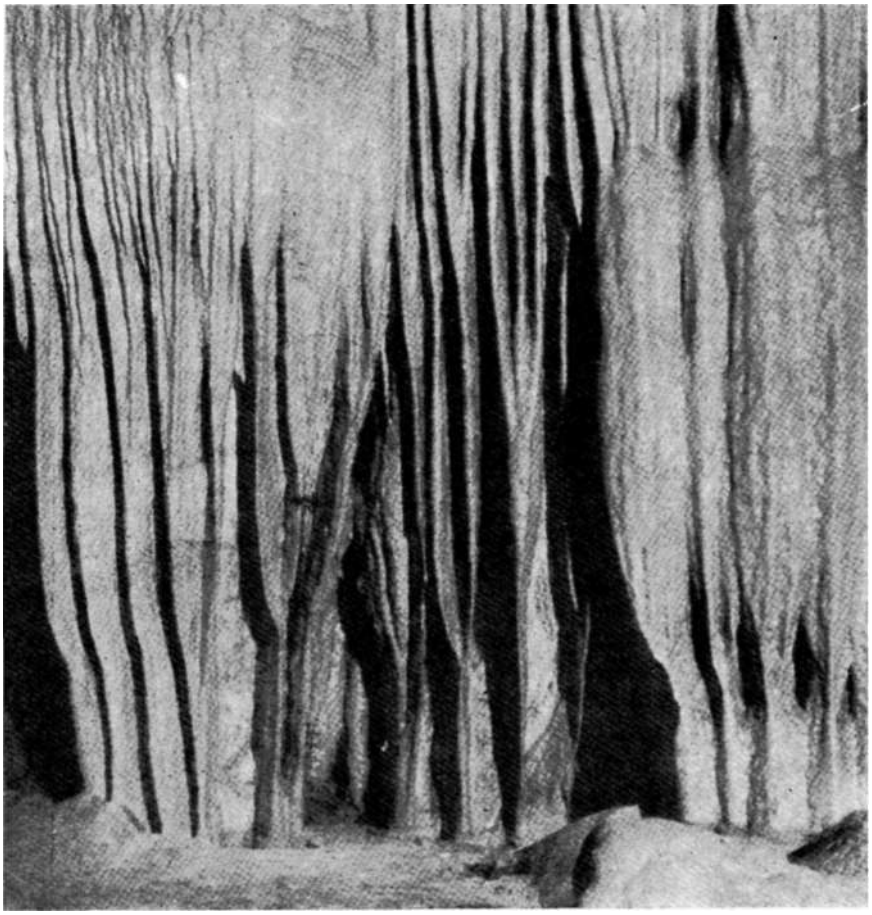
6. Veliki žuti saliv sa orguljama i bigrenim bazenčičima u »Zlatnoj dvorani« Vjetrenice.

km od Zavale, odnosno od Sarajeva preko Metkovića i Slanog u Zavalu. Vjeruje se da ni jedan prolaznik, ni strani ni naš, koji bude putovao svojim automobilom, neće proći Slano a da ne svrati u Zavalu i posjeti Vjetrenicu. Ne treba ni naglašavati od kakvog će ogromnog interesa biti za sve turiste i posjetioce Dubrovnika baš pećina Vjetrenica sa svojim podzemnim ljepotama i znamenitostima. U cilju dužeg zadržavanja turista u Dubrovniku i čitavom pojasu mora niže Zavale, uključujući i crnogorsko primorje, Vjetrenica će odigrati vanredno značajnu ulogu. Zato je i razumljivo što je služba zaštite prirode poklonila izuzetnu pažnju popravku i rekonstrukciji puta Slano-Zavala. Sa dobijenim sredstvima od 4 miliona učiniće se nešto na poboljšanju ovog puta, ali će dalji radovi uslijediti i nakon izgradnje magistrale. Time će se i čitavo Popovo polje najkraćim putem vezati sa Slanim i morskom obolom, čime će se omogućiti i redovan automobilski saobraćaj.

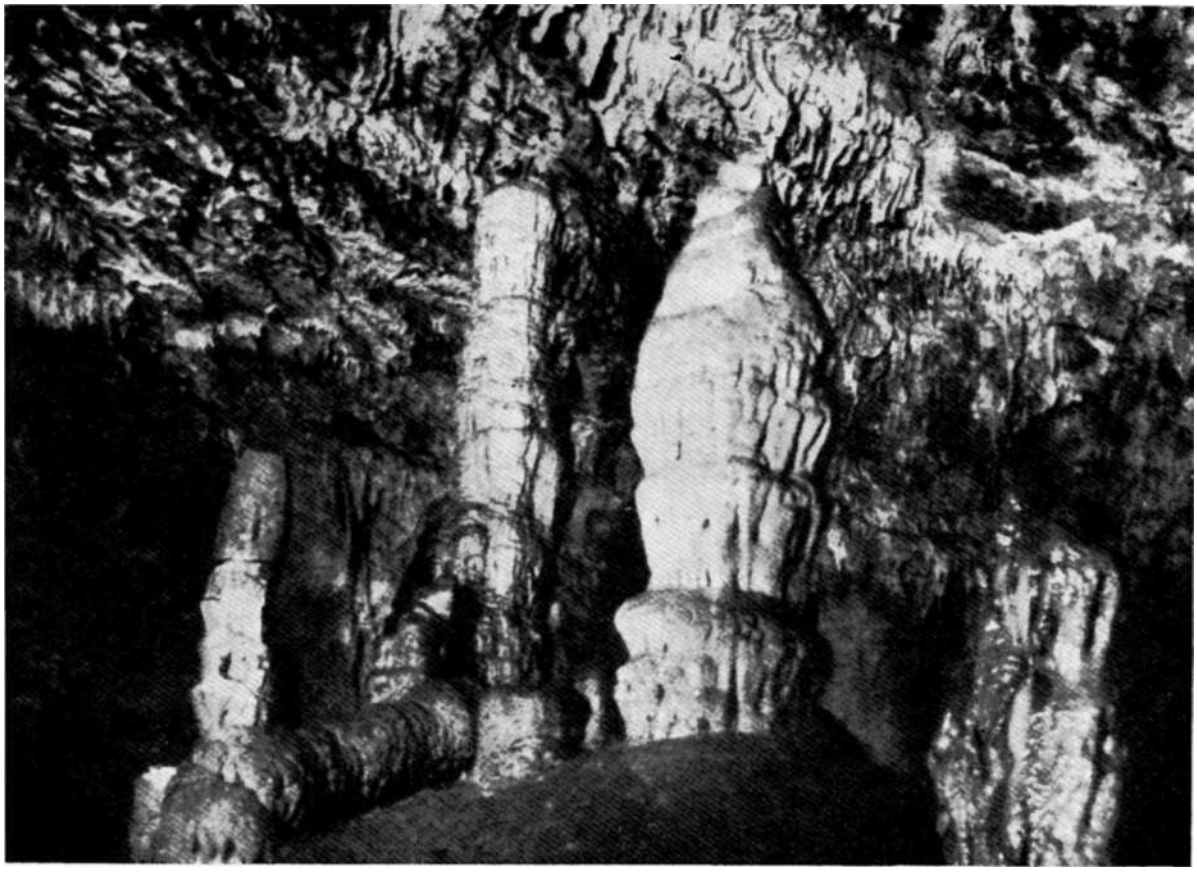
Nakon dovršenja hidrocentrala na Trebišnjici, Vjetrenici će se moći stalno dolaziti i iz pravca Mostar-Stolac-Ljubinje-Strujići-Ravno-Zavala, odnosno Dubrovnik-Trebinje-Strujići-Zavala. Zasada je to nemoguće zbog konstantnog zimskog plavljenja Popovog polja, jer je u većem dijelu godine ovaj put neupotrebljiv. Na svaki način biće potrebno i jednom i drugom putu pokloniti najveću pažnju u smislu daljeg poboljšanja, proširivanja krivina, izgradnji mimoilaznica, osiguranja i drugih mjera, jer će se ipak, unatoč činjenici da postoji željeznički promet, najveći dio posjeta turista odvijati autmobilskim saobraćajem.

U Zavali postoji izvjestan broj spomenika kulture te jedan spomenik iz NOB-e. Za turizam je naročito značajan manastir sa freskama u Zavali. Da bi se omogućio posjet turista manastiru, izvršena je elektrifikacija manastira i crkve, te će turisti imati prilike da vide prilično sačuvane i interesantne freske iz 16. stoljeća.

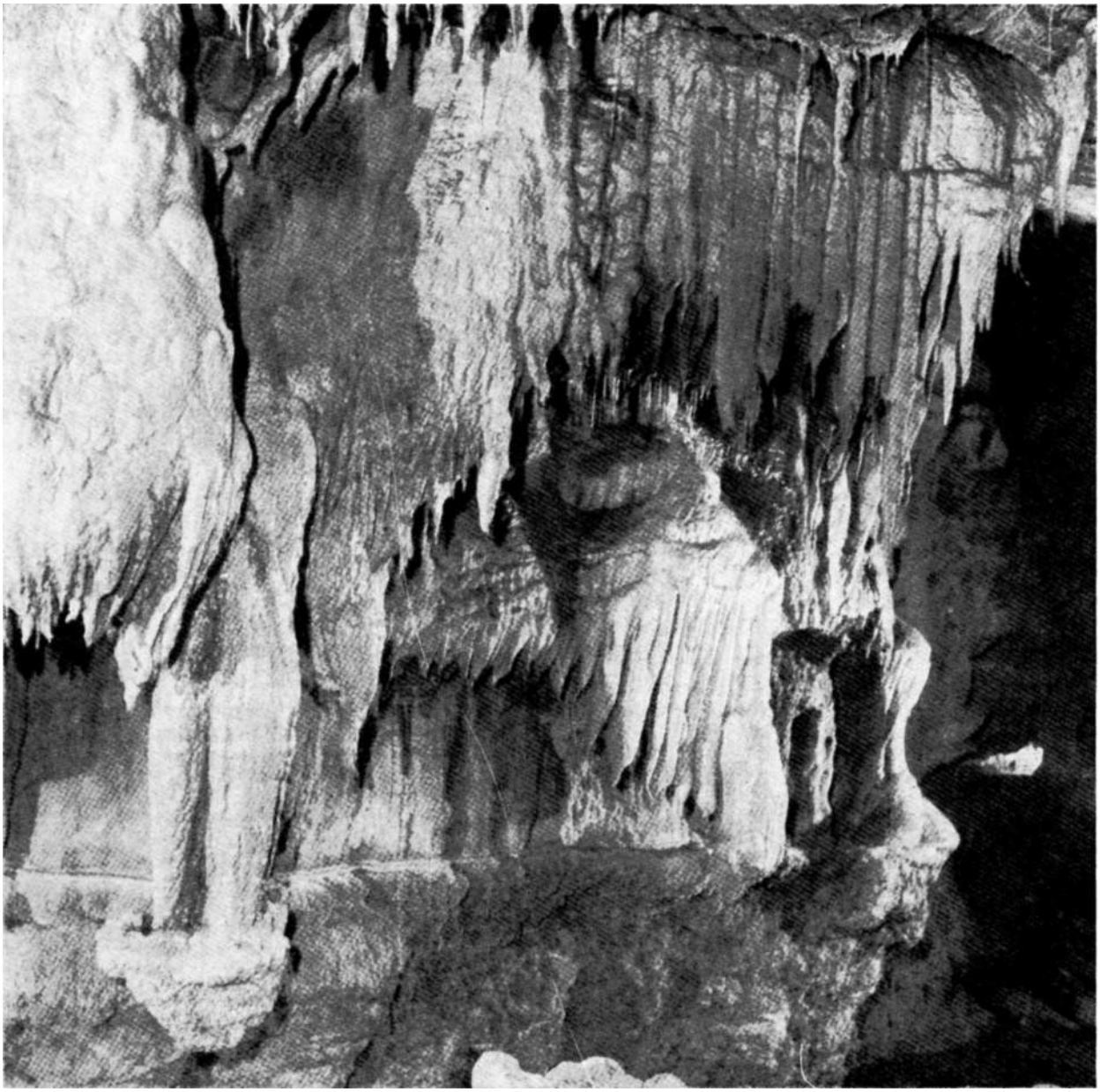
U ovom članku su izneseni samo neki od mnogobrojnih radova izvršenih u Zavali, a koji su u vezi sa radovima u pećini Vjetrenici. Međutim tek predstoji najveći dio radova i u samoj pećini, a isto tako u njenoj okolini, da bi se od ovog malog mjesta u sivom kršu dobio privlačan turistički

7. Orgulje u »Zlatnoj dvorani« Vjetrenice.

8. Tursko groblje — Harem na 500 m od ulaza u Vjetrenicu.

9. Malo jezero na 740 m od ulaza u Vjetrenicu sa prekrasnim bijelim salivima.

punkt. Tako će se pokloniti najveća pažnja daljim radovima na pošumljavanju i njegovanju već postojeće mlade šumske kulture iznad same pećine, koja će u smislu odmora i uživanja u prirodi, predstavljati posebnu draž i interesantnost. Dovođenje vode u Zavalu sa obližnjeg izvora Bitomišlje biće važan zadatak u budućnosti, čime će se riješiti jedan od vrlo značajnih problema čitavog mjesta. Postoji veliki broj raznih problema koji će biti potrebno riješiti u cilju afirmacije Vjetrenice kao turističkog objekta. Ova pećina po svim svojim odlikama zaslužuje da joj se posveti velika pažnja, a turisti i ostali posjetioci biće ushićeni otkrivajući uvijek nove i sve zanimljivije detalje ove prirodne rijetkosti.

LITERATURA

1 *Evlija Čelebija:* Putopis, Sarajevo, 1957.

2 *Hristifor Mihailović:* Manastir Zavala i Vjetrenica pećina. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. IV 1899. i knj. I 1890. god. Sarajevo.

3 *Josip Vavrović:* Nešto o Vjetrenici pećini. Glasnik Zem. Muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1893.

4 *Dr Karei Apsolon:* »Z vyzkumnych cest po krasceh Balkanu«. Zlata Praha 40. Recnik XXXIII.

5 *Ing. Viktor Ržehak:* Pećina Vjetrenica. Ugostitelj. 1954. Sarajevo.

6 *Dr Simo Milojević:* Pojavi i problemi krša. SAN, Beograd, 1938.

7 *Joseph Riedel:* »Eine Ventarde in der Hercegovina«. Mittheilungen der Sektion für Höhlenkunde, VII Jahrg. Wien, 1888.

8 *Heinrich Renner:* »Durch Bosnien und der Hercegovina« Berlin, 1896.

9 *Sima Milojević:* »Speleološka proučavanja Popova polja i njegove okoline 1925—1928 god.« Glasnik geografska društva, sv. XIV, Bgd., 1928.

10 *Orhan Zubčević, Ratimir Gašparović:* Studijska osnova za idejni projekat uređenja i otvorenja pećine Vjetrenice u Zavali u Popovom Polju. Sarajevo, 1958.

11 *Energoinvest Sarajevo:* Pećina »Vjetrenica« — investicioni projekt elektrifikacije. Sarajevo, 1959. god.

12 *Energoinvest Sarajevo:* Pećina »Vjetrenica — investicioni projekt elektrifikacije. Sarajevo, 1960. god.

13 *Energoinvest Sarajevo:* Pećina Vjetrenica — Rasvjeta — Privremeno rješenje. Sarajevo, 1961. god.

OPERATIONS ON THE CONSERVATION OF THE CAVE OF VJETRENICA (Popovo polje)

The cave of Vjetrenica, being the biggest and the most important in Bosnia and Herzegovina, has been paid special attention to by the Service for the Protection of Nature ever since it was founded. In order to ensure the most efficient protection of the cave and to make it accessible to the greatest number of visitors, it was considered necessary to make a plan for its arrangement and electrification.

There already exist materials dealing with its fauna, hydrology, spelaeology, geomorphology, etc., written by Mihajlovic, Vavrovic, Cvijic, Apsolon, Hadzi, Radovanovic and others. Particularly important is some endemic fauna found only in Vjetrenica and known as such in scientific circles. Besides that, very interesting results have been achieved through the investigations of its subterranean hydrologic communications, carried out by a great number of scientists. It is still uncertain whether the waters of the cave fall subterraneanly into the Adriatic or whether they come by various sources to Popovo polje.

The cave has been photographed and a plan for its conservation and arrangement worked out. The conducting of work in the cave required before all paving of the ways and paths. That was a difficult task to realize since it was often impossible to avoid, while paving ways, destruction of the cave ornaments, of which some smaller ones unfortunately had to be sacrificed. At some places paths lead between stalagmites, the preserving of which demanded a most careful treatment. After the completion of the second phase of operations, efforts will be made to restore the ornaments on their original places. The most important and the most delicate work to be done in the cave was its electrification. The illumination of the cave began to be executed at 600 m. from the entrance, on the basis of previous studies and designs. This work involved many problems and difficulties, which is quite natural with regard to different shapes of main and secondary canals and to proportions and forms of the cave ornaments. Efforts were made both to electrify the cave in a way that installations cannot be seen by visitors and to assure the most convenient light-effects. In spite of a lot of experimenting in various parts of the cave, it was impossible to avoid damaging of some ornaments. Some of them have already been restored and the results thus achieved, with regard to the conditions and the character of the cave, are rather satisfactory and are even expected to be better after the completion of the second phase of electrification.

2 years ago a small tourist resort was opened at Zavala and on 26th April, 1964, Vjetrenica was formally presented to tourism. Since there are only 12 kilometers from Zavala to the highway Dubrovnik-Slano, it is not difficult to get to it. Since there are rather good communication lines i. e. the road Sarajevo-Mostar-Capljina, the railway Sarajevo-Gabela-Zavala-Dubrovnik, the road Mostar-Ljubinje-Strujici-Zavala, it is possible to get easily to Zavala, and so to visit the cave from various directions.

There is a monastery at Zavala with frescoes from 16th century, then an extraordinary impressive monument to the warriors of the last war, and a series of monuments of culture. All this gives reason to believe that this village will become a most attractive touristic centre, and the opening of the cave will enable further scientific researches in it.

PAVLE FUKAREK

NALAZIŠTA I STANIŠTA BORIKE NA BOSANSKO-HERCEGOVAČKIM PLANINAMA
(Daphne blagayana Frey.)

O arealu rasprostranjenosti i pojedinim nalazištima borike (jagljike, kičice, smilja, kruščice, jeremička — **Daphne blagayana** Frey.) pisano je već i ranije (S. DELIĆ, 1890; G. BEK, 1899; F. ARNAUTOVIĆ, 1949; P. FUKAREK, 1957, 1958), pri čemu je posebna pažnja data njenoj rasprostranjenosti i staništima u Bosni i Hercegovini. Na osnovu podataka o brojnim nalazima, koji se sve više proširuju, moglo bi se doći do zaključka da je borika na ovom dijelu svog areala najšire rasprostranjena, ali da se i u toj svojoj širokoj rasprostranjenosti ipak ograničava na određena staništa i na određene šumske zajednice. Ta okolnost daje ovoj vrsti značaj drukčiji od obilježja obične prirodne rijetkosti, kakvom se ona ranije smatrala na osnovu rijetkih podataka o njenim nalazištima. Borika, prema tome, svojom rasprostranjenošću i ekologijom na pojedinim staništima daje mogućnost šireg upoznavanja porijekla i zakonitosti formiranja i razvoja naše šumske vegetacije i kao takva zaslužuje našu punu pažnju.

Mi ćemo u ovom kratkom saopštenju govoriti o nekim novim i interesantnim nalazima do kojih smo došli prilikom istraživanja i kartiranja naših šumskih zajednica u toku posljednje dvije godine.

Borika na sjevernim padinama planine Bjelašnice u Bosni

Na dolomitima sjevernih padina planine Bjelašnice poznata je borika i odranije sa nekoliko nalazišta iz šire okolice Pazarića (Lokavsko brdo. Šuplja stijena) kao i sa onih koja smo nedavno otkrili na padinama Omara — uz granicu nekadašnjeg (užeg) područja Fakultetskog šumskog oglednog dobra »Igman«. Prema tim podacima još uvijek bi izgledalo da je borika i na tom području izuzetno rijetka vrsta. Međutim, novo nalazište koje smo otkrili na jugozapadnim padinama Stupnika (sjeverozapadno od šumskog naselja na Brezovači) i koje smo posjetili upravo u vrijeme kada je borika bila u punom cvjetanju (u aprilu 1963. godine) pokazuje nam da se ova interesantna vrsta grmlja javlja mjestimično i u velikom mnoštvu primjeraka. Posebna interesantnost ovog staništa je sastav šumske zajednice koja se gotovo u svemu poklapa sa sastavom šumske zajednice na susjednim dolomitnim padinama Oštrika i Pljševca na području Lepenice, u kojoj smo također obilno našli boriku. Ta zajednica opisana kao **Aceri obtusati-Fagetum** (F. F. S. 1953) prema tome nije samo lokalna pojava i u njoj nije borika samo »slučajno« prisutna vrsta, nego je to zajednica koja ima svoje šire biljnogeografsko i šumarsko značenje, a uz to i sama borika u ovoj zajednici zauzima mjesto karakteristične vrste prvog reda.

Neće biti na odmet notirati ovdje i jedno novo, koliko je nama poznato, i prvo poznato nalazište lovorisnog likovca **(Daphne laureola** L.) na padinama Fakultetskog šumskog oglednog dobra »Igman«, na Trešnjevom brdu, koje se nalazi nedaleko od naselja Brezovača i koje je i po nalazu vrste **Ruscus hypoglossum** od posebnog interesa.

Borika u sastojinama Pančićeve omorike

Jedna kasna jesenska ekskurzija u 1962. godini u sastojine Pančićeve omorike u okolici Višegrada dala je također interesantne rezultate u pogledu ekologije i rasprostranjenosti borike na jednom već odranije poznatom nalazištu. To su strme sjeverne padine (»strugovi« i grebeni) planine Stolac pokrivene prostranom sastojinom Pančićeve omorike. Borika je u ovim sastojinama vrlo obilno zastupljena i svojim prisustvom na određenim staništima dala nam je povoda da jedan tip sastojina endemne omorike povremeno označimo, **Piceetum omorike** Treg. **daphnetosum blagayanae.** Taj tip sastojine odgovarao bi staništu smirenih točila (»strugova«) dolomitnog materijala. I ovdje nalaz jedne endemne vrste šireg prostora Balkanskog poluotoka baca izvjesno jasniju svjetlost na porijeklo i današnju usku ograničenost prirodnih staništa endemne Pančićeve omorike.

Borika na sjeverozapadnim padinama planine Prenj u Hercegovini

Ni otkriće borike na planini Prenj, pa ni na njenim sjeverozapadnim padinama, nije nov nalaz. Tu ju je već našao botaničar K. VANDAS (1890), ali je navodi kao »rijetku« vrstu koja raste samo »na šikarastim padinama Glogova«. Na sličan način ju je naveo i botaničar K. BOŠNJAK (1936) samo sa jednog nalazišta: »Diva Grabovica, Rivišća, 800 m« na padinama susjedne Čvrsnice planine.

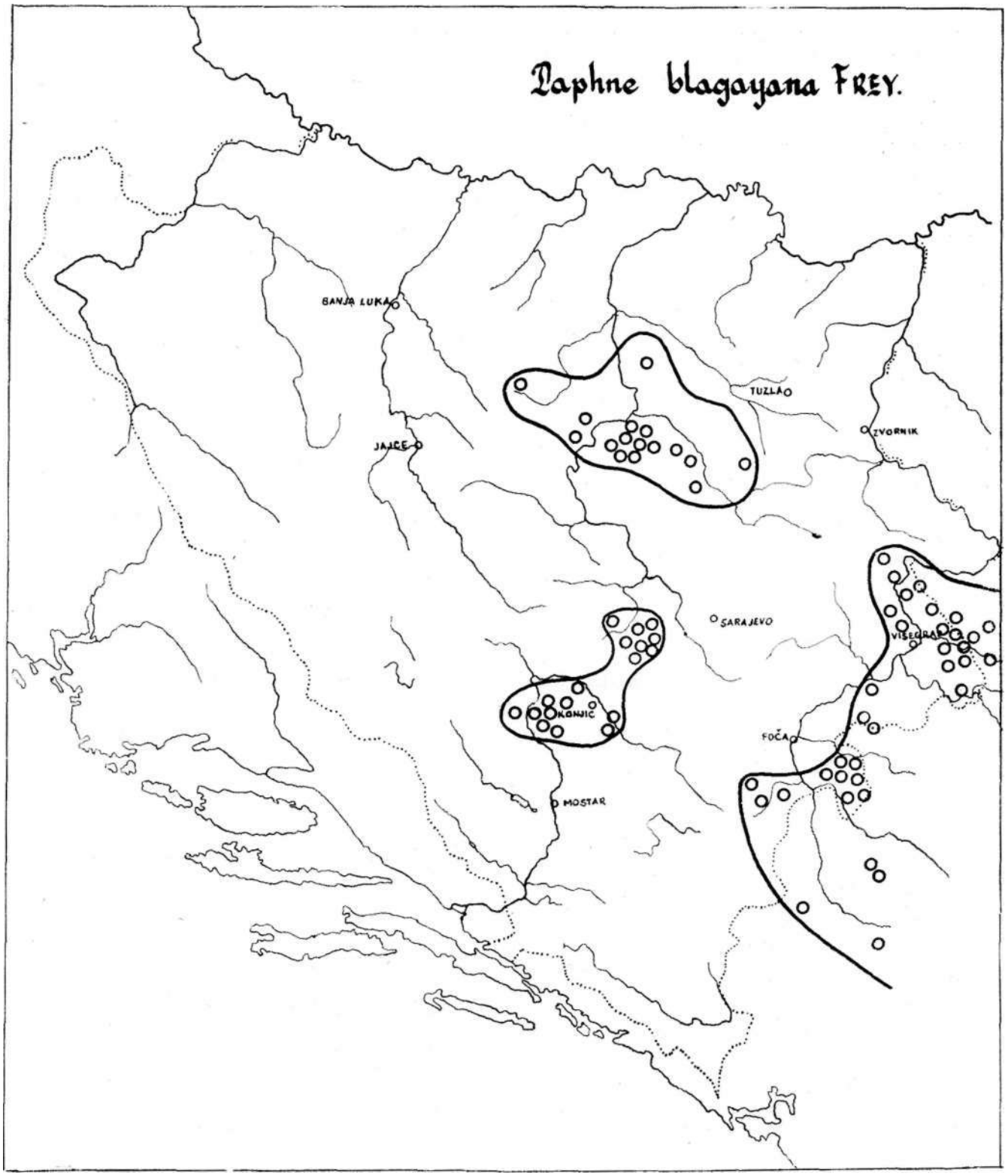
Prilikom naših ovogodišnjih istraživanja šumskih zajednica na tom području, kretali smo se na vrlo širokom prostoru šuma i šikara, pa smo dospjeli i do mnogih mjesta do kojih nisu vodili putevi botaničara koji su istraživali floru ove planine. Zbog tog kretanja ustaljenim putevima, botaničarima je svakako izmakla iz vida činjenica da borika na terenima dolomita nije nikakva rijetkost, nego česta vrsta koja po pravilu raste u čitavim kolonijama u nekim šumskim zajednicama. Mi smo je u takvoj pojavi našli na mnogo mjesta na stjenovitim padinama koje se pružaju ispod okomitih stijena Velikog Prenja i Četine (Cvitinja) i u dolini Glogošnice. Tu borika raste gotovo bez izuzetka u sastojinama crnog bora, ali i u zajednici bukve i munike, pa i na staništima sa kojih su usovi, sječa ih druge okolnosti zbrisale šumu. Tako smo je obilno našli u području Letukinog grada, ispod sastojina munike, na jednoj velikoj strmoj progalini, na kojoj su još nedavno rasla visoka stabla bukve i crnog bora.

Prema tome boriku u nekim našim šumskim predjelima ne treba više smatrati rijetkom vrstom, nego štaviše i u pravilu sasvim običnom, ukoliko su to predjeli izgrađeni iz dolomitne i serpentinske

Velika kolonija borike (Daphne blagayana Frey.) u bukovoj šumi na dolomitu južnih padina stupnika (Planina Igman — Bjelašnica)

podloge i ukoliko na njima rastu određene šumske zajednice.

* * *

Na kraju umjesto diskusije i zaključka, potrebno je dati pregled svih do danas utvrđenih nalazišta borike u Bosni i Hercegovini. Pri tome treba naročito naglasiti da to nisu sva njena nalazišta koja postoje, jer ih ima sigurno još izvjestan broj koja su izmakla očima botaničara i šumara i koja se vjerovatno nalaze u prostoru koji je omeđen (ili indiciran) već pronađenim nalazištima označenim u priloženoj karti. Ovo treba da bude ujedno i potstrek našim šumarima na terenu da ovoj kao i ostalim vrstama drveća i grmlja sa svog radnog područja posvete veću pažnju i svoje nalaze saopšte na pogodan način, jer samo tim putem možemo doći do potpunijeg poznavanja naše dendroflore i do poznavanja sastava naših šuma.

Uz spisak nalazišta borike na području Bosne i Hercegovine ne navodimo autore pojedinih nalaza jer je to učinjeno već ranije (vidi FUKAREK, 1957), ali treba svakako naglasiti da su za njihovo otkrivanje i detaljnije opisivanje imali veće zasluge S. DELIĆ, F. SEUNIK, botaničari F. FIALA, R. WETTSTEIN, G. BECK, K. MALY, K. BOŠNJAK, H. RITER-STUDNIČKA, a posebno još i brojni šumari među kojima i A. GESCHWIND, J. FROLICH, O. REISER, J. BELAMARIĆ, B. MILANOVIĆ, F. ARNAUTOVIĆ i drugi. Nalazišta su, prema tome, zabilježena prema podacima literature, podacima sabranih primjeraka koji se nalaze u našim botaničkim zbirkama, te prema materijalu prikupljenom prilikom istraživanja i kartiranja šumskih zajednica.

Nalazišta borike su slijedeća:

Bosna

1. Staništa pretežno na podlozi serpentina

Planina Borja kod Pribinića; Matin vis (»Matina«) Smolin kod Žepča; Ozren kod Maglaja; Čalmaš, Tajan, Botan, Velež, Žedni vrh, Zeleni bor, Lemeščak, Tvrtkovac, Popova luka i Kamenica na slivnom području Gostovičke rijeke kod Zavidovića; sliv donje i gornje Maoče, Župeljeve, Grebenac kod Jelaske u području rijeke Krivaje; u šumi Stupčić na Zvijezdi planini; Konjuh planina kod Kladnja.

2. Stanište pretežno na podlozi krečnjaka, dolomitnih krečnjaka i serpentina

Sliv rijeke Drine; Crni bor kod Štavnja, stijene Sućeske (»Sućeske stijene«) kod sela Luke, Smrčevo točilo, Novo brdo, Panjak, Veliki Stolac, Božurevac (sastojine Pančićeve omorike!) Panos, Varda i Bijelo brdo kod Višegrada; kod Gumanaca i Dugog hrida, kod karaule. Metaljke na Paškan-brdu, Budovništu, kod Kuline stijene, Bjeluše, u Dubokom dolu na podnožju Smiljevca, na Glavičici i na Proseko-brdu kod Vardišta, Viogor-planini kod Ustiprače (sastojina Pančićeve omorike); brdo Cicelj kod Čajniča, padine Pleća iznad Sutjeske kod Tjentišta; Kikalo iznad Popovog mosta na Sutjesci, kod Bijelog jezera u Zelengori, Ravna gora, Meštrovac, Konjsko polje i drugi lokaliteti na zapadnim padinama Ljubične;

Sliv rijeke Bosne: Ormanj planina kod Pazarića; Oštrik i Plješevac nad Lepenicom; Meorše (»Međuvršje«) kod Kreševa; Šuplja stijena u izvorištu Krupe potoka, Lokavsko brdo (»Jarčići«) (»Lokvanjsko brdo blizu Lokava«) i na više mjesta ispod Omara iznad Kasatića i jugozapadne padine Stupnika na Igman planini (Bjelašnici).

Hercegovina

Staništa **na podlozi dolomita**

Šuma Galat istočno od rječice Ljute kod Konjica, Orahovica uz Jablaničko jezero; Rakov laz (Skok), Idbar, Tvrdi ključi (Borci) Glogovo, Glogošnica, Letukin grad, Međuprenj i na drugim mjestima na sjeverozapadnim padinama planine Prenj kod Jablanice; Diva Grabovica, Rivišća i na istočnim padinama Čvrsnice.

Nalazišta su predočena i u priloženoj karti i grupisana u tri skupine, onako kako su navedena i u preglednom spisku.

LITERATURA:

Arnautović, F.: Blagajev likovac kod Kreševa. Narodni šumar, 1949, Pag. 222;

Bošnjak, K.: Iz hercegovačke flore, Glasnik Hrv. prirodosl. društva XLI—XLVIII Zagreb, 1936, Pag. 46;

Delić, S.: Borica (Daphne Blagayana), Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH. II. Sarajevo, 1890. Pag. 175;

Fukarek, P.: Borika (Daphne Blagayana Frey.) i njena geografska rasprostranjenost. »Šumarstvo« Beograd, 1957. Pp. 713—722;

Fukarek, P.: Nekoliko novih podataka o rasprostranjenju borike (D. B. Frey.) na Balkanskom poluostrvu. »Šumarstvo«. Beograd, 1958. Pp. 635—637;

Fukarek, P.: Dendrogeografski prilozi flori Bosne i Hercegovine. X. Nova nalazišta borike (D. B. Frey.) u okolici Sarajeva. Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, XII, 1959, Sv. 1—2. Pp. 47—49;

Maly, K.: Prilozi za Floru Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemalj. muzeja u BiH. XI./I. Sarajevo, 1928. Pag. 127;

Malj, K.: Materialien zu G. V. Beck's Flora des ehemaligen Bosnien—Hercegovina. Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH XLV. Sveska za prirod, nauke. Sarajevo, 1933. Pag. 91;

Maly, K.: Mitteilungen über die Flora von Bosnien-Hercegovina. Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH. XLVII. Sarajevo, 1935. Pag. 104.

Vandas, K.: Neue Beitrage zur Kenntniss des Flora Bosnien und Hercegovina. Sitzungsberichte der K. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, 1890. Pag. 278.

HABITATS OF DAPHNE BLAGAYANA FREY ON BOSNIAN AND HERCEGOVINIAN MOUNTAINS

New habitats of the bush Daphne blagayna have been found on the Bjelasnica mountain in Bosnia, on the Prenj mountain in Herzegovina and in habitats of the endemic Pancic's pine-tree in the upper Drina valley. Some of these habitats have not been known before. The article ends with a survey of all the present known habitats of this bush, which are shown on a map.

The authors have devided the spread of Daphne blagayana into four separate regions: 1) habitats on the base of serpentine, predominantly in pine forests in Central Bosnia; 2) habitats in the upper Drina valley, nearby Visegrad, Gorazde and Foca on different ground base; 3) habitats in the Bosna river valley in the greater surroundings of Sarajevo; and 4) habitats in the Neretva valley which are as a rule situated on the dolomite base.

It is self-evident that this rare species has been entered into the list of plants protected by law.

RENÉ MIKŠIĆ

RIJETKE STRIZIBUBE (Coleoptera-Cerambycidae) U SR BOSNI I HERCEGOVINI

Fauna insekata SRBiH vrlo je bogata i raznolika, te obiluje rijetkim i endemičnim vrstama, ali njen sastav je najvećim dijelom još vrlo nedovoljno istražen. Posije smrti istaknutog entomologa V. Apfelbeck-a, osnivača Entomološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je krajem prošlog i početkom ovog stoljeća na svojim brojnim ekskurzijama prikupljao i proučavao faunu tvrdokrilaca (Coleoptera) u našoj Republici i na ostalom Balkanskom Poluostrvu, na tom području učinjeno je vrlo malo. Izuzetak čine 2 velike familije tvrdokrilaca — Scarabaeidae i Cerambycidae — čija je fauna u Jugoslaviji zahvaljujući intenzivnom istraživanju posljednjih godina jedna od najbolje ispitanih u Evropi. U ovom članku prikazane su samo strizibube (Cerambycidae).

Prvi, danas već zastarjeli spisak faune strizibuba SRBiH dao je već V. Apfelbeck god. 1891, a jedan savremeni, ali nepotpuni (jer obuhvaća samo podfamilije Prioninae, Leoturinae i Cerambycinae) dao sam god. 1956. God. 1963. objavio sam u radu »Prilog poznavanju faune strizibuba Jugoslavije« u okviru jugoslavenske faune Cerambycida i njihovu obradu za SRBiH. Na osnovu ovog rada kao i sistematske monografije Cerambycida Jugoslavije, čiji se manuskript nalazi pred završetkom, iznjeti su podaci u ovom članku.

Do sad su u fauni Jugoslavije pouzdano dokazane 278 vrsta strizibuba, a za dalnjih 9 vrsta postoje u literaturi nesigurni podaci za našu faunu. Do sada je u Jugoslaviji pronađeno oko polovine cjelokupne cerambicidske faune Evrope. Iz SRBiH ispitao sam do sada 204 vrste, za dalnje 10 vrste postoje u literaturi pouzdani a za još 4 nesigurni podaci o njihovom postojanju u našoj Republici.

Strizibube su u svim stadijima svog razvoja isključivo biljožderi. Prema tome »korisnih« vrsta, koje kao predatori tamane »štetne« insekte (kao što su na pr. mnoge Carabidae) kod njih nema.

Naprotiv, teoretski sve su strizibube »štetne«, jer njihove larve većinom žive u drvu ili ispod kore drveća, gdje često izgrizu duge hodnike. Istina, radi se tu kod mnogih vrsta o već mrtvim stablima, tako da nema fiziološkog oštećivanja, ali to »mrtvo drvo« može biti drvena građa i nastaje tehnička šteta. Manji broj strizibuba živi u larvalnom stadiju u stabljikama zeljastih biljaka ili podzemno na korjenju trave. Praktički štetu pravi samo malen broj strizibuba — ostale se javljaju u premalenom broju ili njihove larve žive na mjestima gdje nemogu imati štetan značaj za čovjeka.

Endemnih vrsta strizibuba u SRBiH nema, ali postoje jugoslavenski endemi koji se nalaze i u našoj Republici, premda je i njihov broj vrlo malen, jer većina strizibuba ima prostran areal rasprostiranja. Međutim s druge strane postoje vrste koje su svugdje ih bar kod nas vrlo rijetke i zato su vrijedne pažnje. Po ovom principu izvršena je slijedeća grupacija.

a) Jugoslavenske endemične vrste i rase koje žive u SRBiH.

Parmena bicincta Küst.

Ovaj jugoslavenski endem rasprostranjen je u Dalmaciji i Crnogorskom Primorju, ah mi je poznat i iz Bileća u Hercegovini. Živi na bršljenu.

Dorcadion arenarium Scop.

Ova vrsta rasprostranjena je i izvan Jugoslavije pa i izvan Balkanskog Poluostrva, ali kao beskrilni insekat sa malom sposobnošću aktivne migracije stvara veći broj geografskih rasa od kojih su neke za Jugoslaviju endemične. U SRBiH nalaze se rase ssp. rubrimembris Pic u nižim predjelima Hercegovine i ssp. hypsophilum Müll. u planinskim predjelima Bosne i Hercegovine. Pomenute rase su endemi Jugoslavije. Ova se strizibuba javlja u proljeće na suhim livadama i travnjacima i nije rijetka.

Morimus ganglbaueri Reitt.

Ova je strizibuba prvo pronađena i opisana u Bosni, a kasnije je ustanovljena i u Istri, okolini Rijeke, Crnoj Gori, Hercegovini i Srbiji. Nije konstatovana izvan granica Jugoslavije. Javlja se oso-

bito u proljeće i nalazi se najčešće na panjevima. Larva živi osobito u bukvi i hrastu. Prema novijim istraživanjima M. ganglbaueri Reitt. je u stvari jedna geografska rasa (subspecies) od M. asper Sulz.

Acanthocinus henschi Reitt.

Ova rijetka strizibuba opisana je prema primjercima iz jugoistočne Bosne (Višegrad, Uvac, Bijelo Brdo), te je dugo važila kao endem SRBiH. Međutim u novije vrijeme pronađena je i u južnoj Makedoniji. Iz SRBiH poznata su mi osim već navedenih još slijedeća nalazišta: Pale-Jahorina, Maoča, Knežinski Palež i Prenj-Grabovica. Heyrovsky je tu vrstu našao na crnom boru, inaće o biologiji nema podataka.

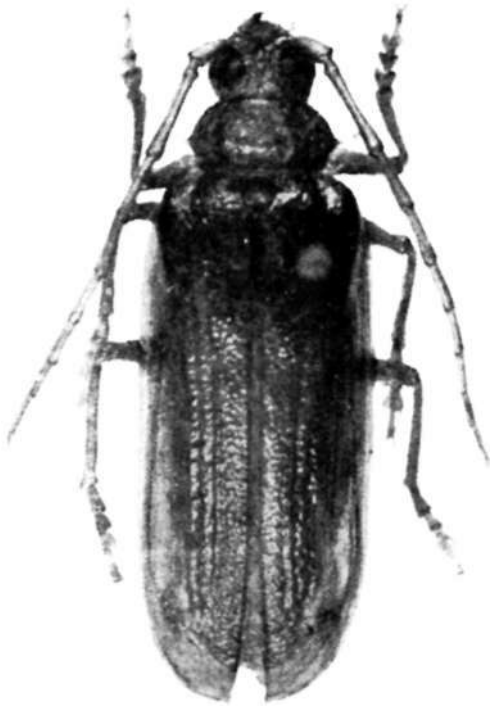
b) U SRBiH ili uopšte vrlo rijetke vrste naše faune su:

Macrotoma scutellaris Germ.

Ova rijetka mediteranska strizibuba opisana je prema primjercima sa Raba. Iz Hercegovine poznata mi je iz Klobuka i Donjeg Hrasna. Larva živi u raznom drveću: jasenu, dudu, maslini, platanama itd.

Tragosoma depsarium Lin.

Ova strizibuba je vrlo rasprostranjena po gorskim predjelima eurisibirskog i nearktičkog područja, ali svugdje važi kao velika rijetkost. Javlja se u julu i augustu, a larve žive u četinarama. Iz Bosne poznata su mi nalazišta: Glamoč, Livno, Igman, Sarajevo-Džile, Semić i Bijelo Brdo.

1. TRAGOSOMA DEPSARIUM LIN.

Xylosteus spinolae Friv.

Ova rijetka strizibuba rasprostranjena je po Balkanskom Poluostrvu. Živi na lješniku. Iz SRBiH poznata su mi slijedeća nalazišta: Fojnica, Trebević, Ivan planina i Podorošac.

Leptorrhabdium illyricum Kr.

I ova vrlo rijetka vrsta rasprostranjena je po Balkanskom Poluostrvu. U SRBiH poznata su mi slijedeća nalazišta: Krupa, Igman, Ivan planina i Plasa.

Acimerus schaefferi Laich.

Ova rijetka strizibuba rasprostranjena je po srednjoj i južnoj Evropi. Nalazi se na hrastu, grabu i brijestu. Koliko mi je poznato u SRBiH pronađen je do sada samo jedan primjerak kod Teslica.

Leptura erythroptera Hagenb.

Ova rijetka vrsta rasprostranjena je po srednjoj i južnoj Evropi, Kavkazu, Maloj Aziji i Armeniji. U SRBiH pronađena je prije više od 60 godina (24. VII. 1901) kod Semešnice.

Strangalia thoracica Creutz.

Ova vrsta rasprostranjena je po prostranim područjima Eurisibirske subregije Palearktika a u Evropi je vrlo rijetka. Iz SRBiH poznat mi je samo nalaz kod Sarajeva.

Strangalia arcuata Panz.

I ova je vrsta rasprostranjena po Eurisibirskom području, ali je rijetka. Larva živi u četinarama. U SRBiH poznata mi je iz Vareša.

Necydalis major Lin.

Ova čudno građena strizibuba koja po svom izgledu jako podsjeća na neku krupnu osu (zoomimeza!) rasprostranjena je po Eurisibirskom područja, ali važi kao rijetkost. Larva živi u mrtvom drvu vrbe, topole, johe, trešnje, hrasta, jabuke, bukve itd. Iz SRBiH poznata mi je samo iz Sarajeva i Gacka.

Necydalis ulmi Chevr.

Ova vrsta rasprostranjena je po srednjoj i južnoj Evropi, ah je još reda od predhodne. Larva živi u starim hrastovima, brijestu, grabu, jasenu, itd. Iz SRBiH poznat mi je samo nalaz kod Domanovića.

Saphanus ganglbaueri Brane.

Ova vrsta bila je prvo otkrivena u Crnogorskom Primorju i opisana je prema primjercima iz Ercegnovog. Apfelbeck pronašao ju je i kod Avtovaca u Hercegovini. Navodno se nalazi i u Bugarskoj. Izgleda da je S. ganglbaueri Branc. u stvari jedna rasa od S. piceus Laich. O biologiji ove rijetke strizibube nije mi ništa poznato

2. ISOTOMUS SPECIOSUS SCHNEID.

Nothorhina punctata Fab. (= muricata Del. et auct.

Rasprostranjena je po sjevernoj i srednjoj Evropi a pronađena je i u Siriji i na Himalajama, ali svugdje važi kao veliki raritet. Živi na smreki. U Jugoslaviji poznata je do sada samo iz Bosne: Romanija, Mokre Poljane, Glamoč.

Trichoferus pallidus 01.

Ova vrlo rijetka vrsta rasprostranjena je po srednjoj i južnoj Evropi te živi na hrastu (navodno i na bukvi). Iz SRBiH poznat mi je samo jedan primjerak iz Domanovića.

Rosalia alpina Lin.

Ova vrsta rasprostranjena je po planinskim predjelima srednje i južne Evrope i živi na bukvi. Zbog svoje ljepote kolekcionari je mnogo love te je u nekim krajevima srednje Evrope već jako prorjeđena i stavljena pod zaštitu. Kod nas je rasprostranjena po svim gorskim predjelima SRB iH i za sada još je česta.

Rhopalopus insubricus Germ.

Rijetka, južnoevropska vrsta. Živi na smokvi, javoru, jasenu itd. U SRBiH pronađena je samo u Hercegovini: Podorošac, Prenj, Donje Hrasno, Gacko.

Pronocera angusta Kriech.

Ova vrlo rijetka vrsta rasprostranjena je po južnoj Njemačkoj, Šleskoj, CSSR, Austriji, Mađarskoj itd. Češki entomolog Vsetečka pronašao ju je i u Bosni kod Pala. Živi na smrči.

Xylotrechus ibex Gebl.

Ovu vrlo rijetku, po Sibiru sve do u sjevernu Njemačku rasprostranjenu strizibubu Apfelbeck (1. c, p. 201) navodi iz sjeverne Bosne, ali bez bližeg nalazišta, tako da je njeno postojanje u našoj fauni još upitno.

Xylotrechus capri Sornis Gebl.

I ovdje se radi o jednoj rijetkoj sibirskoj strizibubi koju je Reitter naveo iz sjeverne Bosne, što još treba provjeriti novijim nalazima.

Cyrtoclytus capra Germ.

Ova vrsta rasprostranjena je u eurisibirskom području, ali u Jugoslaviji je vrlo rijetka. Iz SRBiH poznat mi je samo jedan primjerak iz Dervente.

Isotomus speciosus Schneid.

Rasprostranjen je po srednjoj i južnoj Evropi. Kavkazu i Krimu, ali je općenito rijedak. Larva živi u hrastu, bukvi, grabu i kestenu. U SRBiH pronađen je prema podacima kojim raspolažem kod Vučjaka, Sanskog Mosta, na Igmanu, kod Sarajeva, Jablanice, na Prenju, kod Nevesinja i Domanovića.

Purpuiricenus dalmatinus Strm.

Ova rijetka i lijepa istočnomediteranska strizibuba pronađena je u SRBiH kod Donjeg Hrasna.

Purpuricenus globulicollis Muls.

Rasprostranjen je po mediteranskom i pontijskom području. Larva živi u hrastu. U Jugoslaviji nalazi se samo rijetko i sporadično. Iz SRBiH poznata su mi nalazišta: Igman, Nevesinje, Stolac. Avtovac i Domanovići.

Monochamus saltuarius Geb

Ova eurisibirska vrsta pronađena je u Evropi u istočnim Alpama, CSSR Karpatima i SSSR. Kod nas je vrlo rijetka — iz SRBiH poznata su mi samo 2 primjerka iz Han Pijeska. Neke druge vrste roda Monochamus poznati su šumski štetnici.

Pogonocherus eugeniae Gar

Ova vrsta bila je opisana iz Grčke i Austrije, ali je vrlo rijetka i slabo poznata. Pronađena je u južnoj Bosni: ispitao sam jedan primjerak kojeg je Apfelbeck našao na Hrasničkom Stanu na Igmanu.

Saperda quercus Charp.

Ova vrlo rijetka strizibuba živi na hrastu na

3. ROSALIA ALPINA LIN.

Balkanskom Poluostrvu i u istočnomediterariskom području. Iz SRBiH poznat mi je samo jedan primjerak kojeg je Dr. Hensch uhvatio kod Domanovića. Blizak srodnik ovoj vrsti je poznata i vrlo štetna »mala topolova strizibuba« (Saperda populnea Lin.).

U pogledu prirodno-zaštitnih mjera postavlja se pitanje da li je postojanje u ovom članku navedenih vrsta strizibuba u SRBiH ugroženo i kakve bi eventualne mjere trebalo poduzeti za njihovu zaštitu.

Mišljenja sam, da bar za sada ne postoji neposredna opasnost. Kolekcionera u našoj Republici nažalost gotovo i nema a i inozemni sakupljači koji u posljednjim godinama u sve većem broju dolaze u našu zemlju idu uglavnom u Makedoniju. Sa druge strane prostrana šumska područja SRBiH pružaju većini rijetkih strizibuba dovoljnu mogućnost opstanka. Eventualna opasnost prijeti »alpskoj strizibubi« (Rosalia alpina Lin.), koju bi, zbog svog mjestimičnog čestog javljanja, neki previše »revni« primjenjeni entomolog mogao proglasiti za »opasnu štetočinu«, što je naravno bezsmisleno, pošto se ta izvanredno lijepa vrsta koja je pravi ukras naše entomofaune pretežno razvije u već mrtvim ili bar boležljivim bukvama. Njeno eventualno masovno uništenje trebalo bi zabraniti, jer je ova vrsta već u mnogim zemljama stavljena pod prirodnu zaštitu.

4. NECYDALIS MAJOR LIN.

LITERATURA:

Apfelbeck V.: »Cerambycidae« iz Bosne i Hercegovine od god. 1888—1890. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, II, pp. 196—203. Sarajevo 1891.

Mikšić R. — Mikšić S.: Prilog poznavanju sastava faune Cerambycida NR Bosne—Hercegovine. »Zaštita bilja« (Faunistički prilog), XXXIII, pp. 3—26. Beograd 1956.

Mikšić R.: Prilog poznavanju faune strizibuba (Cerambycidae) Jugoslavije. Acta biologica (Jug. Akademija znanosti i umjetnosti), HI, pp. 55—188. Zagreb 1963.

Mikšić R.: Monografija Cerambycida Jugoslavije (u manuskriptu).

SELTENE BOCKKÄFER IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA

Die Bockkäfer-Fauna von Bosnien und Herzegowina ist gut erforscht. Vom Autor wurden 204 Arten nachgewiesen. Für weitere 10 Arten bestehen in der Literatur zuverlässige und für noch 4 Arten unsichere Angaben über ihr Auftreten im behandelten Gebiet.

Endemische Bockkäferarten mangeln, doch kommen in Bosnien und Herzegowina einige für Jugoslawien endemische Arten und Rassen vor, welche natürlich vom Standpunkt des Naturschutzes besonders interessant sind: Parmena bicincta Küst., Dorcadion arenarium ssp. rubrimembre Pic und ssp. hypsophilum Müll., Morimus ganglbaueri Reitt. (gehört nach neueren Untersuchungen als Rasse zu M. asper Sulz.) und Acanthocinus henschi Reitt. Von sonstigen seltenen Bockkäferarten sind besonders hervorzuheben: Macrotoma scutellaris Germ., Tragosoma depsarium Lin., Xylosteus spinolae Friv., Leptorrhabdium illyricum Kr., Acimerus schaefferi Laich., Leptura erythroptera Hagenb., Strangalia thoracica Creutz., Strangalia arcuata Panz., Necydalis major Lin., Necydalis ulmi Chevr., Saphanus ganglbaueri Brancs., Nothorhina punctata Fab. (= muricata Dalm.), Trichoferus pallidus Ol., Rhopalopus insubricus Germ., Pronocera angusta Kriech., Xylotrechus ibex Gebl., Xylotrechus capricornis Gebl., Cyrtoclytus capra Germ., Isotomus speciosus Schneid., Purpuricenus dalmatinus Strm., Purpuricenus globulicollis Muls., Monochamus saltuarius Geb., Pogonocherus eugeniae Gang. und Saperda quercus Charp. Die schon in vielen Gegenden Mitteleuropas seltene Rosalia alpina Lin. ist in den Gebirgsgegenden von Bosnien und Herzegowina wohl überall verbreitet und häufig.

Vorläufig ist der Bestand der Bockkäferfauna in Bosnien und Herzegowina nicht besonders gefährdet — Sammler bestehen leider kaum und die ausgedehnten Wälder des Landes bieten den meisten seltenen Bockkäfern genügend Existenzmöglichkeiten. Event. bedroht ist der durch seine Schönheit bekannte Alpenbock (Rosalia alpina Lin.).

VERA BREŽANČIĆ

KONZERVACIJA ZNAČAJNIH STARIH STABALA U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina obiluju spomenicima prirode. Među njima posebno mjesto zauzimaju stara stabla, za koja postoji potencijalni interes u naučnoj javnosti.

Osim toga, neka stara stabla predstavljaju i memorijalne spomenike, te imaju svoju vrijednost kao spomenici kulturne prošlosti. Pod tim stablima održavani su razni zborovi, donošene istorijske odluke, na njima su visjela tijela robova iz doba feudalizma itd.

Sa turističkog aspekta, mnoga stabla svojim habitusom, starošću i izgledom pobuđuju interes kako kod naših tako i kod inostranih turista i posjetilaca, naročito ona koja su pristupačna.

Od 1953. godine pa do danas, stavljeno je pod zaštitu preko 30 pojedinačnih stabala (hrasta 8, Upe 2, topole 2, breze 1, smrče 1, tise 5, bijele lijeske 1, međeđe lijeske 4, bora 2, gloga 2, jele 1, tremesla 1, kruške 1, košćele 3), kao i nekoliko skupina stabala: mala sastojina tisa (Taxus baccata L) u Razdolju kod Ilijaša, travnička lipa (Tilia travnicensis Maly), aleja platana (Platanus orientalis) u Trebinju, tresetište sa maljavom brezom (Betula pubescens Ehrh) kod Han Krama Sokolac.

Važno je istaknuti da u ovu skupinu zaštićenih pojedinačnih stabala i sastojina nije uzeta u obzir Pančićeva omorika (Picea omorica Pančić).

Ovaj značajni tercijarni relikt i endem, koji se zadržao jedino kod nas u Bosni i Hercegovini i Srbiji, posjeduje svjetsku naučnu vrijednost. Stoga je potpuno razumljivo što Pančićeva omorika uživa specijalnu zaštitu i tretman od strane službe zaštite prirode i šumarskih organa na terenu.

Posljednjih godina vršeni su obimniji istraživački radovi na pojedinim staništima, a intenzivno se radi na osnivanju strogog prirodnog rezervata Pančićeve omorike u zajednici sa SR Srbijom, sa posebnim režimom zaštite i upravljanja, gdje će se vršiti temeljita naučna istraživanja.

Brizi za očuvanje starih stabala ranije se pridavala neznatna pažnja. Bilo je nastojanja da se ona zaštite, kao i dobronamjernih prijedloga ljubitelja prirode i istaknutih stručnjaka (K. Maly. O. Reiser i dr. ali se sve to završilo na administrativnim aktima, dok su pobornici zaštite prirode smatrani idealističkim zanešenjacima.

U periodu između dva rata i nakon posljednjeg rata stanje je skoro nepromijenjeno. Uz razvoj industrije, saobraćaja i dr. malo se mislilo na zaštitu spomenika prirode i prirode uopšte i to se negativno odrazilo na mnogim objektima koji su uslijed takvih nepravilnih stavova i rezonovanja bili uništeni ih dovedeni u stanje da je svaka intervencija postala beskorisna.

U prvim godinama sektor zaštite prirode obavljao je više administrativne poslove. Od 1957. godine započelo se sa konzervatorskim radovima na stablima. Prema značaju, stupnja ugroženosti i potrebi, vršeni su spasavalački i konzervatorski radovi, čime je vijek pojedinih stabala produžen. Premda su dosadašnja finansijska sredstva bila skromna, Zavod je nastojao da na ovom polju što više učini. Izgledi za budućnost su bolji jer zainteresovane opštine i šumarski organi pokazuju i više razumijevanja za ove i slične radove i participiraju sa novčanim sredstvima.

Iako stara stabla posjeduju naučnu vrijednost, o njima se malo pisalo. Kako se sada vrše i konzervatorski zahvati na njima, ukazala se potreba da se o tome piše sa svrhom da se i šira javnost upozna s njihovim značajem, potrebom čuvanja i zaštite.

ISKUSTVA, METODI I SREDSTVA KONZERVACIJE U STRANIM ZEMLJAMA

U praksi mnogih zemalja konzervacija starih stabala je u posljednje vrijeme mnogo uznapredovala i pored činjenice da radovi ove vrste nemaju dugu tradiciju. Nekada jednolični zahvati danas postaju stručniji, usavršavaju se metode rada, prema potrebi vrše i pravi kirurški zahvati, koriste se bolja i trajnija kemijska sredstva za dezinfekciju i konzervaciju.

Vanredno veliki uspjesi na polju konzervacije starih stabala postignuti su u Čehoslovačkoj, gdje je stečeno ogromno stručno iskustvo, bogata riznica u metodima rada, usavršena sredstva za konzervaciju i niz drugih elemenata koji pružaju znatnu pomoć konzervatorima u vezi s ovim problemima. Interesantan je način liječenja manjih i većih šupljina, osobito onih koje nisu izvana vidljive. Naime, kada se u unutrašnjosti debla stvara trulež koja na površini ne ostavlja nikakvih tragova nego prodire prema korijenju, u tom slučaju se ne otvara donje deblo, već se napravi nekoliko šupljina na najdubljem mjestu (veličine oko 15 cm) kroz koje trulež izlazi van a ne nanosi nikakve štete stablu, već naprotiv, pospješuje prozračivanje čitave oboljele unutrašnjosti. Po češkim metodama, unutrašnjost stabla se ni u kom slučaju ne ispunjava ciglom i cementom jer njihova težina pritiskuje korjenje i otežava njegovu normalnu funkciju, a osim toga ovakav materijal ne može da se veže sa živom supstancom stabla.

U Njemačkoj je u razvoju posebna nauka, kirurgija drveta, kojom se zasada bave samo dvije osobe koje se usavršavaju u tom pravcu. Njihova glavna dužnost je da stara stabla liječe i štite od preranog propadanja. Kao dezinfekciono sredstvo prilikom čišćenja oboljelih mjesta upotrebljava se živin preparat, a kod liječenja raka stabla vrše se kirurški zahvati izvedeni tako da se tragovi nakon skidanja oboljelog dijela jedva primijete.

Prof. Maurico Pinelli, upotrijebio je prilikom liječenja ogromnih platana na Trgu sv. Katarine u Pisi preparat Xylamon. Stabla su bila napadnuta polyporusom, koji stvara velike štete kako na ugrađenom građevnom drvetu tako i na živom stablu. Imajući veliko povjerenje u Xylamon kao sredstvo za dezinfekciju i konzervaciju, prof. Pinelli ga je preporučio za liječenje oboljelih platana. Prvo se pristupilo liječenju jednog stabla, pa kada se ustanovilo da mu nije nanio nikakve štete, da je stablo i dalje živjelo i listalo, upotrijebljen je za liječenje drugih stabala. Radovi su vršeni pomoću šprice sa finim cjedilom, čime je sva količina Xylamona ravnomjerno raspoređena. Postupak je lagan i brzo izvodljiv.

Metode i sredstva konzervacije starih stabala u Čehoslovačkoj, Americi, Kalji i Njemačkoj mogu pružiti izvjesnu pomoć i u našem radu na sličnim poslovima.

Prvi radovi na konzervaciji starih stabala u Bosni i Hercegovini započeli su 1957. godine, te je dosada rađeno na jednom hrastu i dvije međeđe lijeske. Izvršeni su prioritetni poslovi, skidanje suvih grana i okoraka, čišćenje truleži i premazivanje bitumenom očišćenih partija radi izolacije vlage i sprečavanja daljeg stvaranja i širenja truleži. U toku narednih godina vršiće se kemijsko tretiranje boljim i trajnijim kemijskim sredstvima.

1. CARSKI HRAST kod Novog Travnika (Quercus robur L) sl. 1

Nalazi se u selu Rankovićima kod Novog Travnika. Stavljen je pod zaštitu zakona 1954. godine.

Hrast predstavlja prirodnu rjetkost koja ima veliki naučni, kulturni i turistički značaj pa mu se zbog toga ukazuje izuzetna pažnja u smislu zaštite i čuvanja. Starost ovog giganta prelazi hiljadu godina. Međutim, kako je deblo potpuno šuplje to mu je teško danas odrediti pravu starost. Premda hrastovi mogu da dožive starost do hiljadu godina, u izuzetnim slučajevima i više (u Engleskoj navodno postoji hrast čija se starost računa na 1500 godina), kod nas u Bosni i Hercegovini, a vjerovatno i u Jugoslaviji, ovo je jedinstven slučaj hiljadugodišnje starosti jednog stabla. Već sama ova činjenica pobuđuje interes u naučnim krugovima pa će se pristupiti studioznom proučavanju i istraživanju faktora koji su ovom starcu omogućili da tako dugo živi, prkoseći čovjeku, nevremenu i drugim nepogodama.

Prema podacima Karla Maly-a, još 1900. godine stablo je imalo četiri velike, snažne grane, koje su stvarale razvijenu krošnju. Na deblu je tada postojala šupljina u visini od četiri metra, u koju se, prema podacima O. Reisera 1887. godine, mogla smjestiti 64 vojnika bez ratne spreme.

Carski hrast (Quercus robur L) u Rankovićima kod Novog Travnika. Stanje prije konzervacije.

Carski hrast u Rankovićima. Za vrijeme izvođenja prvih konzervatorskih zahvata velika šupljina na deblu privremeno zatvorena šimlom radi sprečavanja oštećenja.

STANJE STABLA PRILIKOM STAVLJANJA POD ZAŠTITU

Visina stabla 17, dužina debla na dnu 10, a eliptični opseg 22 metra. Promjer stabla na dnu u pravcu sjever—jug 8,12 m, u pravcu zapad—istok 7,10 m. Kasnijim istraživanjem (prof. dr Emil Georgijević — Šumarski fakultet Sarajevo) ustanovljeno je da ovu šupljinu većini dijelom čini razgranato i srašteno žilište, koje je dugogodišnjim spiranjem zemljišta i odronjavanjem izbilo na površinu i poprimilo današnji izgled.

Kako je tokom vremena došlo do kidanja glavnih grana (3) i pojedinih ogranaka, to su se stvarale mnoge šupljine ispunjene truležom. Osim toga, na stablu se nalazilo i mnoštvo suvih grana. Ovakvo stanje zahtijevalo je hitnu intervenciju, ali ipak od momenta stavljanja pod zaštitu zakona pa do prvih spasavalačkih i konzervatorskih radova prošlo je skoro tri godine. Jedini razlog za to bio je nedostatak finansijskih sredstava.

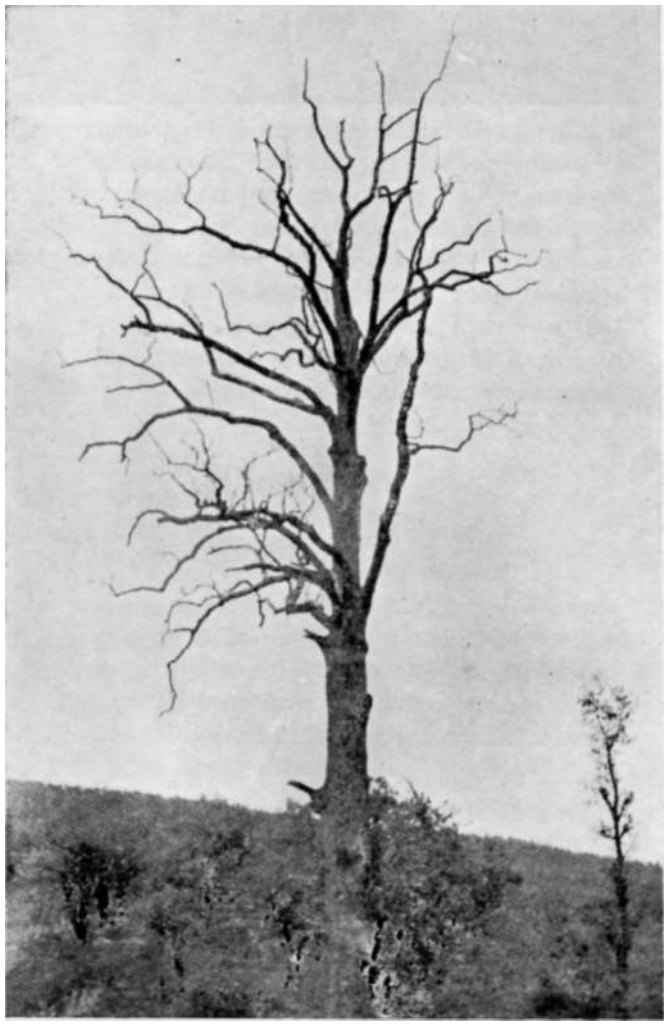
IZVRŠENI KONZERVATORSKI RADOVI

Prvi konzervatorski radovi na Carskom hrastu sveli su se na čišćenje suvih grana, koje su ne samo štetile stablu nego i narušavale njegov estetski izgled. 1959. godine pristupilo se mnogo opsežnijim radovima. Izvršeno je čišćenje truleži iz svih šupljina na stablu, premazivanje očišćenih površina bitumenom, zatim su svi otvori zatvoreni šimlom da vlaga ne bi prodirala u unutrašnjost i stvarala novu podlogu za širenje truleži.

Velika šupljina na deblu bila je u veoma teškom stanju, ispunjena do vrha truleži, isječena na mnogim mjestima, jer su se mještani obilno koristili suvim iverjem za potpalu vatre. U unutrašnjosti debla nađeni su tragovi vatre, drvo je na više mjesta pocrnjelo i nagorjelo, što nije čudo jer su se djeca za vrijeme nevremena sklanjala u ovu šupljinu i ložila vatru. Rad je bio dosta težak. Trebalo je sa velike površine skinuti i očistiti trulež do zdrave supstance drveta i izvršiti premazivanje bitumenom, koji je trebalo da prodre i u najsitnije pukotine i otvore. Nakon izvršenog čišćenja i premazivanja, otvor je zatvoren šimlom

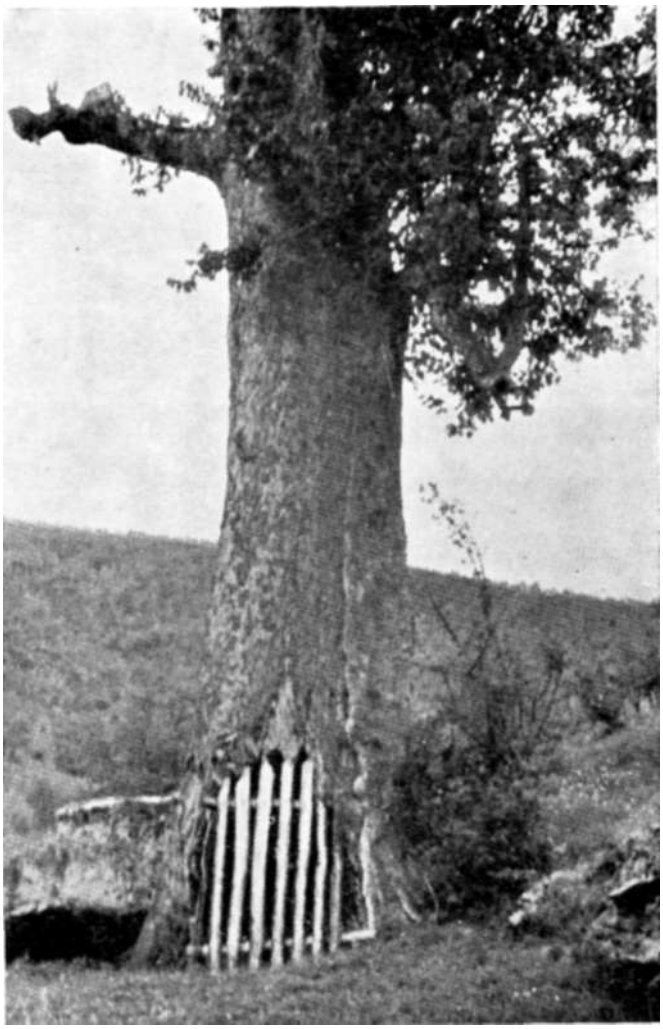
3. Velika međeđa lijeska (Corylus colurna L) u Sočanima kod Kalinovika. Stanje prije konzervacije. Snimio: Prof. dr E. Georgijević

4. Velika međeđa lijeska u Sočanima. Gornji, potpuno osušeni dio stabla.
Snimio: Prof. dr E. Georgijević.

5. Velika međeđa lijeska u Sočanima. Konzervatorski zahvati

6. Velika međeđa lijeska u Sočanima. Donji dio stabla nakon konzervacije.

na koji je način spriječeno dalje oštećivanje u unutrašnjosti (sl. 2)

U periodu 1960. i 1961. godine vršen je nadzor nad stablom i nisu uočene nikakve štete nastale od čovjeka ili djelovanjem atmosferilija.

U 1962. godini stanje se znatno pogoršalo. Ustanovljeno je da su se u unutrašnjosti debla stvorile mnoge nove pukotine kao posljedica djelovanja glavne grane koja je skoro vodoravno izrasla na južnoj stratni debla i svojom težinom i gibanjem vršila pritisak na deblo. Ujedno je prijetila opasnost da se stablo preturi na tu stranu. Da bi se ovo spriječilo bilo je potrebno hitno intervenisati. Grana je poduprta jednim debljim stubom ugrađenim u betonsko postolje radi čvrstoće i stabilnosti, a na njegovoj gornjoj strani postavljen je željezni poluprsten obložen gumom. Na taj obruč naliježe ova grana, čime je spriječeno njeno slobodno, neograničeno gibanje, Time je veći dio pritaska koji je ona ranije vršila na donje deblo prebačen na stub. S estetskog stanovišta ovaj je zahvat prilično narušio dosadašnji izgled stabla i okoline, ali je bio nužan, preventivna mjera, svakako privremena, do konačnog uređenja objekta.

RADOVI POTREBNI ZA DEFINITIVNO UREĐENJE CARSKOG HRASTA

Za definitivnu konzervaciju hrasta potrebno je učiniti slijedeće:

1. Čišćenje stabla od hrastove imele (Loranthus europeus Jacq), koja je uveliko napala živi dio krošnje i ometa njen normalan život.

2. Kemijsko tretiranje oboljelih partija stabla sa sredstvima boljeg i trajnijeg djelovanja: 1%> rastvor bakarnog oksihlorida, 4% rastvora Boraxa ili 1-2% rastvor natriumpentahlorfenolata. (Za ove radove izrađen je stručni elaborat.)

Provesti statičko rješenje u cilju zaštite hrasta protiv odvaljivanja bočnih grana i njihovog kretanja na niže. (Za ovaj zahvat sačinjena je odgovarajuća stručna studija.)

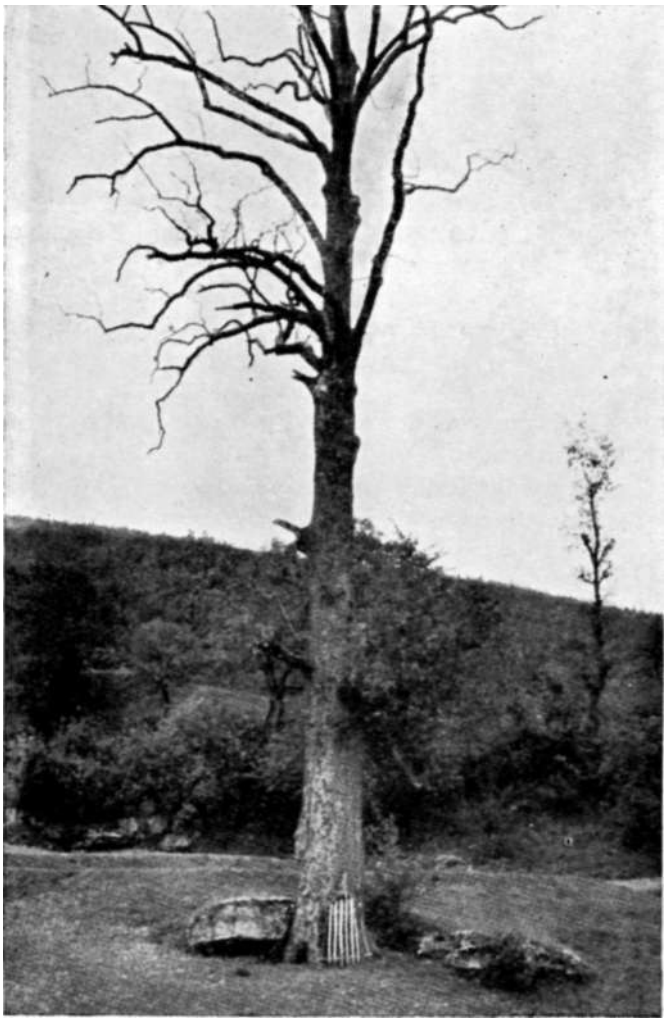
Posljednji radovi izvodiće se povezivanjem čeličnim užadima i prstenima ili postavljanjem potpornog stuba u vidu konzole, na koju bi prešao teret bočnih grana. Prilikom izvođenja ovih radova vodiće se strogo računa o estetskom i prirodnom izgledu stabla. Za ove radove potrebna je suma oko milion dinara.

VELIKA MEĐEĐA LIJESKA
(Corylus colurna L)
Sočani-Kalinovik

Nalazi se u selu Sočanima, desetak kilometara od Kalinovika. 1957. godine stavljena je pod zaštitu zakona. Starost cca 400 godina.

Međeđa lijeska je rasprostranjena na širem području do Prednjih Alpa i od Kavkaza do Himalaja. U Jugoslaviji se susreću samo pojedinačna stabla i manje skupine (Srijem, Banat, Srbija, Bosna). Karlo Maly je svojevremeno pronašao nekoliko stabala u Hercegovini kod Ostrašca, na visini od 860-1300 metara.

Velika međeđa lijeska o kojoj je sada riječ smatra se matičnom. Od nje je nastalo osjemenjavanje drugih (dvije veće i jedna manja), koje su udaljene oko stotinjak metara.

7. Velika međeđa lijeska u Sočanima. Stanje godinu dana poslije konzervacije.

8. Druga međeđa lijeska (Corylus colurna L) u Sočanima kod Kalinovika. Izgled cjelokupnog stabla.

STANJE STABLA PRIJE KONZERVACIJE (sl. 3)

Vrh stabla visokog cca 25 m (promjer na dnu 2,5/1,85 m, prsni promjer 1,40 m) počeo se sušiti, dok se u njegovom donjem dijelu nalazi osrednja šupljina. Stablo je naslonjeno na oveći kamen (vjerovatno stećak) i na prvi pogled odaje utisak kao da je sraslo s njim.

KONZERVATORSKI RADOVI

U aprilu 1963. godine izvršen je uviđaj na licu mjesta i tada su konstantovane znatne promjene na stablu. Obzirom na okolnost da se stablo nalazi na dosta neravnom, terenu, zbog stalnog spiranja zemljišta prijeti opasnost da se stablo preturi. Tome vjerovatno doprinosi i ogromni kamen na koji je stablo prislonjeno pa se njegov položaj postepeno mijenja. Od nekadašnje bujne krošnje ostao je mali dio koji pokazuje poslednje znake života. Procentualno uzevši više od 70% stabala je suha ili u rapidnom stadiju sušenja. Šupljina pri dnu dobila je mnogo veće razmjere i iznosi u širinu cca 80 cm, u visinu 1,80 m. Njena unutrašnjost bila je potpuno ispunjena truleži i na više mjesta nagorjela. Po tome se vidi da su šupljinu izkorištavali pastiri kao sklonište za nevre-

mena, kada su ložili vatru i sklanjali razne predmete. Na dva mjesta, na visini od oko 3 metra od zemlje (sl. 4) urezane su. dvije veće petokrake zvijezde. Na nekoliko drugih mjesta kora je potpuno skinuta. Osim toga, na stablu su nađeni tragovi rada djetlića, što je dokaz da je stablo bilo napadnuto i insektima. Pored navedenih momenata, sadašnjem stanju doprinijelo je dosta i to što se nalazi na čistom prostoru pa je izloženo djelovanju jakih vjetrova. Nekada je ovdje postojao voćnjak a danas se nalazi samo manji broj kržljavih stabala šljive i divlje kruške. Ostalo zemljište služi uglavnom kao oranica.

Prostom oku laika činili bi se, s obzirom na sam izgled stabla, da su svi radovi na njegovom spašavanju bezkorisni. Ali, uzimajući u obzir naučni značaj i vrijednost ovog drveta, poduzete su sve mjere kako bi se spriječilo ili bar ublažilo njegovo propadanje.

Najvažnije i najhitnije je bilo čišćenje šupljine u donjem dijelu debla (sl. 5) da ona ubuduće ne bi bila izvor zaraze i stvaranja truleži. Izvršeno je temeljito čišćenje do zdrave supstance drveta, a zatim je ostavljeno stablo da se dobro isuši. U međuvremenu, očišćena je trulež sa manjih partija korijena, koji je spiranjem zemljišta izbio na površinu sa ozljedama. Zatim je napravljen jedan omanji odvodni kanal kako se voda ne bi spirala preko oštećenog dijela korijena. Nakon isušivanja unutrašnjosti šupljine, čitava njena površina premazana je bitumenom a otvor zatvoren šimlom, čime je sprečeno njeno dalje oštećivanje (sl. 6 i 7).

9. Druga međeđa lijeska u Sočanima. Dio bujno razvijene krošnje.

3. MEĐEĐA LIJESKA-Sočani-Kalinovik
(Corylus colurna L)

I ova lijeska se nalazi u selu Sočanima, oko 70 metara udaljena od predhodne. Stavljena je pod zaštitu zakona 1957. godine. Starost 200 godina.

STANJE STABLA PRIJE KONZERVACIJE (sl. 8)

Visina stabla 12 metara, prsni promjer 70/68 cm, sa vrlo izrazitom krošnjom. Od vremena stavljanja pod zaštitu pa do 1963. godine izvršen je u više navrata pregled stabla, ali zbog veoma skromnih financijskih sredstava nisu se mogli poduzimati spasavalački i konzervatorski radovi. U aprilu 1963. godine izvršen je, uporedo sa predhodnom, pregled i ove lijeske te su odmah poduzete odgovarajuće mjere zaštite. Konstatovano je da se, pored većeg broja suvih grana, na stablu nalazi više okoraka i šupljina ispunjenih s trulež koja je prodirala u unutrašnjost prema zdravim partijama drveta. Na donjem dijelu debla, u visini jedan metar od tla, stvorila se oveća pukotina koja je također pokazivala tendenciju prodiranja prema unutrašnjosti. Ipak je najteže stanje bilo sa korijenovim sistemom. Stablo se nalazi na jednoj kosini, granici oranice i pašnjaka, ah više gravitira prema oranici, koja se nalazi ispod stabla. Zbog kosog reljefa a i permanentnim obrađivanjem došlo je do spiranja zemljišta tako da je veći dio korijena izbio na površinu, ozlijeđen i isječen na više mjesta. S obzirom na njegovu funkciju i značaj za stablo, glavno težište konzervatorskih radova bilo je koncentrisano na zaštiti korijenovog sistema.

Prvo se pristupilo čišćenju krošnje jer su ovi redovi bili mnogo lakši i iziskivali su manje vremena. Sve suve grane su skinute kosim rezom, nakon čega su plohe izoblane da se na njima ubu-

10. Druga međeđa lijeska u Sočanima. Konzervatorski zahvati.

11. Druga međeđa lijeska u Sočanima. Postavljanje pletera radi zaštite korjenovog sistema.

duće ne bi zadržavala vlaga. Skinuti su okorci kao ostaci ranije polomljenih granu a šupljine očišćene od truleži (sl. 9).

Pukotina u donjem dijelu debla potpuno je očišćena od truleži i premazana bitumenom, koji će sprečavati djelovanje vlage i stvaranje nove truleži.

Poslije ovih radova prešlo se na zaštitu korijena (sl. 10). Da bi se stvorilo ranije stanje nivoa tla, na pridanku stabla, radi zaštite korijenovog sistema i sprečavanja daljeg klizanja i odronjavanja zemljišta, učinjeno je slijedeće:

1. Izrađen je pleter od šiblja u dužini 12 m. te je u blagom luku postavljen oko stabla i ogoličenog korijena. Na svakih 80 centimetara postavljen je po jedan jači hrastov kolac koji pričvršćava pleter za tlo (sl. 11).

2. Unutar pletera postavljen je suhozid nabacivanjem 3 m^3 kamena, a nakon toga nasuto je 6 m^3 zemlje i sve poravnato sa nivoom okolnog terena.

Na ovaj način izvršeno je osiguranje korijena i njegova zaštita od daljeg propadanja.

Drži se da su ovi radovi osigurali normalan život stabla najmanje za narednih pet godina, nakon čega će se eventualno morati pojačati pleter i nabaciti izvjesna količina zemlje zbog slijeganja. Ipak će se u toku narednih godina vršiti stalni nadzor nad stablom, jer računamo da bi moglo doći do nekih promjena ili šteta neopreznim radom čovjeka ili djelovanjem atmosferilija (sl. 12).

Ovim izlaganjem i opisom konzervatorskih radova na pojedinim starim stablima naznačena problematika nije iscrpena. Naprotiv, ovo su samo počeci jedne kod nas nove grane, odnosno novog vida konzervacije, koji će se ubuduće usavršavati, koristeći i primjenjujući savršenije metode rada, savremenija tehnička i kemijska sredstva za konzervaciju.

Kod nas su dosada bile najveće poteškoće u tome što zaštita prirode nema organizovanu službu na terenu, te osim šumarskih organa nije bilo nikoga ko bi potpomogao napore i zalaganje ove službe. Bilo je slučajeva da su značajni spomenici prirode propali ili su bili u takvom, stanju da je svaka intervencija bila beskorisna, sve s razloga što služba zaštite prirode nije na vrijeme obavještava da bi se poduzeli odgovarajući spasavalački i konzervatorski radovi.

12. Druga međeđa lijeska u Sočanima. Stanje poslije konzervacije.

LITERATURA:

1. *Jan Frič:* Njega starih stabala.
2. *Joachim Senckpiehl:* Der Baumchirurg operiert-Natur und Landschaft 9 mainz.
3. *Prof. Maurico Pinelli:* Upotreba Xylamona za zaštitu živih stabala od truleži gljivica-Xylamon Nachrichten.
4. *Prof. dr Pavle Fukarek:* Tisa (Taxus baoccata L), njena nalazišta u BiH i njihova zaštita (Naše starine, broj IV, 1957. g).
5. *Prof. dr Pavle Fukarek:* Neke značajne i rijetke vrste drveća i grmlja u Jugoslaviji. Zaštita prirode, Beograd, br. 15, 1959. g.
6. *Ing. Viktor Ržehak:* Carski hrast u Novom Travniku. Zaštita prirode, Beograd, br. 19.
7. *Ing. Aleksandar Panov:* Starost stabala. Šumarska enciklopedija II.
8. *Karlo Maly:* Znamenito drveće naše zemlje u riječi i slici. Glasnik zemaljskog muzeja, 1930 g.
9. *Ing. Stevan Kolarević:* Čuvajmo rjetke primjerke našeg drveća. Zaštita prirode, Beograd, br. 12, 1958. g.
10. *Ing. Ratko Kevo:* Zaštita prirode. Beograd, br. 11, 1957. g.
11. *Vera Broz, J. Popović i Z. Kujundžić*—Popović: Prirodni spomenici. Zaštita prirode, Beograd, br. 20, 1961. g.
12. *Stjepan Bertović:* Botaničko-hortikulturni spomenici. Zaštita prirode Hrvatske, Zagreb, 1961. g.
13. *Stojan Evtimov:* Mečja leska (Corylus colurna) u slivu Dragovištice. Zaštita prirode, Beograd, br. 19, 1960. g.
14. *Prof. dr Emil Georgijević:* Elaborat za konzervaciju međeđih lijeski u Sočanima.
15. *Dr Emil Georgijević, M. Uščuplić:* Elaborat za konzervaciju Carskog hrasta u Novom Travniku.
16. *Prof. dr Branko Mihać:* Elaborat za statičko rješenje uređenja Carskog hrasta.
17. Dokumentacioni materijal Zavoda.

THE CONSERVATION OF OLD AND JEOPARDISED TREES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

In the course of the last few years protective operations have been executed on some important old trees in B&H. Up to now these conserving operations have been executed on two hazel trees which belong to the most important representatives of this species in our country, and on the old oak tree (Royal oak) at Rankovici near Travnik.

The Royal oak tree (Quercus robur L) is protected by law by the Institute fo rthe Protection of Monuments of Culture and Nature in 1954. This oak tree is 1000 years old and is probably the oldest in its species in Jugoslavia. Due to its immense scientific value, this Royal oak has received special protective treatment. Protective operations commenced in 1957. Withered branches, as well as rot from smaller holes and from the large hole in the tree-trunk have been removed, and the purified surfaces have been covered with bitumen. After this operation all orifices have been covered with laths in order to prevent penetration of rainfall into the tree-trunk and different damages done by men. In coming years the hurt and rotten parts will be submitted to chemical treatment; better and more enduring chemical preparates will be used, individual branches will be linked together by steel-rings or ropes to prevent their breaking by wind, lightening and other atmospherics.

The big hazel tree (Corylus colurna) at the village of Socani near Kalinovik also represents (in the sense of protection of natural rarities) a very important object. The tree is to a great extent withered; about 30% of the complete tree still shows weak signs of life. Notwithstanding this, protective operations have been performed; thus, as the most urgent, dry and wet has been removed from a larger cave in the lower part of the tree-trunk, the purified parts have been covered with bitumen and then with laths in order to prevent further damage and, at least partially, to preserve this rare monument of nature.

The other hazel tree on which protective operations have been performed is also at the village of Socani near Kalinovik. This tree is slightly younger than the earlier mentioned and is in much better condition. The main and the most extensive work consisted in preservation of the root system which was, due to the constant erosion os soil, to a great extent uncovered. As the tree is situated in arable soil, there was a danger of damaging the greater part of the root system. In order to prevent this a 12 meters long wicker has been built around the tree-trunk. Inside the wicker several cubic maters of soil have been cast in order to protect the uncovered parts of the root system. The withered branches and decayed bark have been removed from the crown of the tree; other operations necessary for protection and preservation of this monument of nature have also been performed.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1963, GODINI

U pogledu formi rada, smještaja, opreme i kadrovskih mogućnosti Zavoda u 1963. g. gotovo da nije bilo nikakvih promjena u odnosu na 1962. godinu. Jedina je razlika u znatno povećanim operativnim zadacima ustanove i činjenici da je formiran Upravni odbor Zavoda kao organ kolektivnog upravljanja. Druge manje razlike su od sekundarnog značaja i vrijednosti.

Gro poslova odvijao se na području praktične konzervatorsko-restauratorske djelatnosti na terenu i registraciji spomenika kulture, manjim dijelom u radionici Zavoda i upravno-administrativnim zadacima u uredu. Za njihovo izvršenje u najvećem dijelu bili su angažovani službenici Zavoda koji su učestvovali kod iznađe programa i projekata konzervatorskih zahvata i kao stručni nadzorni organi kod njihove realizacije, te kao jedini i isključivi akteri na poslovima registracije prateći svaku akciju od njenog začetka do konačnog završetka. U izvjesnom opsegu bili smo oslonjeni i na vanjsku saradnju (najviše kod izrade projekata konzervacije i u radu stručnih komisija), mada je ona nesigurna i skopčana s vremenskim zakašnjenjima. Ograničenu pomoć na poslovima ove prirode pružili su nam i režijski odbori osnovani za konzervaciju značajnih monumenata u Jajcu, Livnu, Mostaru, Stocu, Trebinju (za objekte prirode), Tešnju, Foči i Maglaju.

Teški uslovi smještaja koji pritišću ovu ustanovu od kraja 1957. g. nisu se u 1963. g. mijenjali. Takvu situaciju karakteriše i nedostatak savremene tehničke opreme za poslove konzervatorsko-restauratorske radionice Zavoda koja je nedovoljna po opsegu, zastarjela i kao takva ne odgovara svojim zadacima. I u pogledu kadrovskih mogućnosti situacija se nije mijenjala. Broj službenika ostao je isti, s jedinim izuzetkom što je Odsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove dobio jednog arhitektonsko-građevinskog tehničara.

Za razliku na ove elementarne preduslove rada, opseg djelatnosti — osobito u oblasti praktičnih arhitektonsko-konzervatorskih i likovno-konzervatorskih terenskih radova — znatno je uvećan, čak za 79% u odnosu na 1962. g. Naime, od ukupno 74.000.000 dinara koliko je Zavod, iz raznih izvora, primio za radove u 1962. g., u 1963. g. ta je suma narasla na ukupno 133.000.000 dinara. Ovako veliki opseg rada, nužno, zahtijevao je ogromne napore službenika Zavoda obzirom na već iznešeno nepromijenjeno stanje kadrova, i uz uslov da je sve radove trebalo izvesti tehnički solidno, i tako da udovolje principima savremene konzervatorske službe.

Okolnost da je formiran Upravni odbor i preduzete izvjesne organizacione dopune primjetno je poboljšanje lične i radne disciplne službenika, te veće angažovanje pojedinaca u kolektivnom razmatranju zadatka ustanove.

Ko i prošle godine, tako i ove godine, djelatnost Zavoda finansirali su Sekretarijat za kulturu BiH — *ugovoreni poslovi;* Savezni i Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti, Republički investicioni fond i sreski i opštinski odbori, odnosno imaoci spomenika — *investicioni zahvati.*

A — *UGOVORENI POSLOVI* I PRAKTIČNI KONZERVATORSKI ZAHVATI

Arhitektura i spomenici likovnih umjetnnosti

1. Na živopisu crkve sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca nastavljeno je čišćenje zidnih slika od premaza uljane boje i salitre. Očišćeno je 2 m^2 živopisa.

Utrošena suma od 118.045 dinara.

2. Provedena je konzervacija i djelomična restauracija rimske prese za ulje na Mogorjelu kod Čapljine.

Troškovi: 150.000 dinara.

3. Izvršen niz hitnih, i nepredviđenih intervencija na zaštiti ugroženih objekata (organizacija poslova za prenos manastirskog kompleksa Dobrićevo i Arslanagića mosta na novu lokaciju, izbor lokacije, kontakti s predstavnicima crkve i investitora; konzervacija čajničke »Bogorodice« — ikona iz 14 st.; zaštita drvenog čamca iz Ukrine u Derventi i antičkog troskovišta u St. Majdanu; zaštita: srednjovjekovne nekropole na crkvini u Šipovu, kasnoantičke grobnice u Zvorniku, antičkih kamenoloma u X)ardaganima (Zvornik), srednjevjekovnog grada Soko kod Gračanice, nekropole bjelobrdske kulture u Baltinim Barama kod Prijedora, itd.).

Utrošeno: 314.092 dinara.

Spomenici prirode

1. Provedena je konzervacija dvije međeđe lijeske u selu Sočani kod Kalinovika.

Utrošeno: 105.084 dinara.

2. Do kraja je provedena prva faza elektrifikacije pećine u Vjeternici.

Utrošeno: 132.215 dinara.

3. U svrhe izrade elaborata za konzervaciju međeđe lijeske u Borikama kod Rogatice i tisovog stabla u Bukovom Dolu kod Olova izvršen je pregled ovih objekata.

Sredstva za ovaj planom nepredviđen posao išla su na teret drugih neizvršenih poslova sektora zaštite prirode i u okviru sume odobrene za terenska istraživanja i konzervatorske radove.

4. Nastavljen je zahvat na konzervaciji Carskog hrasta u Rankovićima kod Novog Travnika. Uz navedeno, uz pomoć vanjskih saradnika, izrađen je projekat statičkog rješenja stabla i učvršćenja pojedinih ogranaka.

Utrošeno: 60.318,— dinara.

Predmeti likovnih umjetnosti

1. U Radionici Zavoda definitivno su završeni radovi na konzervaciji pet ikona (3 iz posjeda pravoslavne crkve u Tešnju, 1 manastira u Ozrenu i 1 Stare prav. crkve u Sarajevu). Djelomično je konzervirana jedna veća slika (ulje na platnu) i jedna slika na dasci sa dva lica (avers i revers). Obje svojina franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci.

Troškovi konzervacije slika i ikona, i nabavka izvjesne tehničke opreme iznosili su: 245.972.— dinara.

II REGISTRACIJA I EVIDENCIJA SPOMENIKA KULTURE

Arhitektura i spomenici likovnih umjetnosti

1. U toku godine obavljena je registracija spomenika kulture na terenima: Gračanica, Gradačac, Teslić, Orašje, Lukavac, Kalesija, Tuzla, Srebrenik, Banovim, Živinice, Bos. Šamac, Žepče, Modriča, Sokolac, Zavidovići, Pale, Han Pijesak, Bos. Brod, Doboj, Derventa, Odžak, Kakanj, Novi Travnik, Kiseljak, Kreševo i Vitez, te dovršena registracija započeta u 1962. g. na terenima opština: Jajce, Šipovo, Mrkonjić-grad, Lopare, Bijeljina, Fojnica, Višegrad, Čajniče, Goražde, Bratunac, Srebenica, Vlasenica, Zvornik, Šekovići i Maglaj. U svemu je popunjeno 846 prijava, sa mnogo većim brojem predmeta (u nizu prijava nalazi se po nekoliko istovrsnih predmeta).

Za sve ove poslove utrošeno je: 730.658.— dinara.

Posao su u najvećem dijelu obavili službenici Zavoda, dok je učešće državnih organa i društvenih organizacija neznatno. Takav neodziv i nemarnost po dručnih organa vlasti imali su negativnog odraza na uspjeh akcije čiji su rezultati mogli da budu mnogo povoljniji. Uslijed tako rđavog odnosa opštinskih organa i društvenih organizacija, kakav prati ova naša nastojanja u obje posljednje godine, stručni kolektiv Zavoda namjerava u 1964. g. da pređe na drugačije forme registrovanja spomenika na terenu do sada neobuhvaćenih područja.

2. Stručna ekipa Zavoda dovela je u 1963. g., do kraja rad na evidenciji srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka u širem regionu Vlasenice.

Utrošeno je 52.910.— dinara.

3. Evidentirani su orijentalni epigrafski natpisi i nišani u okolici Kiseljaka, Visokog i Kreševa. U svemu je ispitano 25 lokaliteta.

Za ove poslove utrošeno je: 58.956.— dinara.

4. Definitivno su dovršeni poslovi na partizanskoj topografiji opštine Trebinje. Stručna ekipa od dva člana obišla je 35 objekata i značajnijih mjesta NOR-a o kojima je prikupljena istorijska, tehnička i foto-dokumentacija.

Za ovaj posao utrošen je iznos od: 85.486.— dinara, a za elaborat tehničke dokumentacije: 415.058.— dinara.

Planirani posao za izradu partizanske topografije na području opštine Bileća nije izvršen zbog nedostatka finansijskih sredstava.

5. Stručna ekipa (od dva člana) prikupila je istorijsku, tehničku i foto-dokumentaciju o logorima tri partizanske čete u Kozari, a djelomično i podatke o partizanskim i neprijateljskim položajima u vrijeme neprijateljske ofanzive u ovoj planini, u ljeto 1942. g.

Troškovi: 197.559.— dinara.

6. Prikupljeni su podaci o starim turskim mostovima u Vrancima kod Kreševa, na Lašvi u Travniku, i Bosni kod Blažuja.

Sredstva za ovu svrhu prenijeta su iz sume namjenjene za registraciju spomenika kulture u 1963. godini.

Objekti prirode

1. Izvršena je evidencija spomenika prirode na području opština: Bos. Petrovac, Bihać, Drvar, i Bos. Krupa.

Za ovaj posao utrošeno je: 141.810.— dinara.

III NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI RADOVI

1. Kao priprema za osnivanje nacionalnog parka »Prenj« (sa Čvrsnicom i Čabuljom) vršeno je ekipno istraživanje terena Prenja na potezu od Boračkog jezera do Jezerca, i Črvsnice od doline Doljanke do želj. stanice Drežnica.

Za ovaj posao utrošeno je: 120.233.— dinara.

2. Završena je prva faza rekognosciranja terena sa zadatkom istraživanja lokaliteta Pančićeve omorike u području opština Vlasenica i Višegrad.

Za ovu svrhu utrošeno je: 98.892.— dinara.

IV POSLOVI TEHNIČKOG KARAKTERA

1. Fotografska služba Zavoda bila je u 1963. godini veoma angažovana na poslovima prikupljanja dokumentacije o svim praktičnim zahvatima na zaštiti spomenika kulture (pred, u toku, i poslije konzervacije), te u sklopu radova na njihovoj evidenciji i registraciji.

Za sve navedene poslove, i kupovinu pojedinih stvari tehničke opreme, turošene su: 322.198.— dinara.

V IZDAVAČKA I PROPAGANDNA DJELATNOST

1. Pripremljeni su i predati u štampu materijali za IX svezak stručne publikacije Zavoda: »Naše starine« a koja je trebala izaći iz štampe do kraja godine. Međutim, štamparija Grafičkog zavoda Hrvatske nije izvršila obavezu u roku štampanja već je isti produžila na početak 1964. godine.

Cjelokupni troškovi ove publikacije iznose 3,572.276. — dinara.

2. Stručnjaci Zavoda učestvovali su u pripremi članaka za dnevnu štampu i radio-službu u pravcu popularizacije spomenika kulture i službe zaštite. Na katedrama radničkih i narodnih univerziteta, za Društvo bibliotekara BiH i Društvo istoričara BiH, za studente Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta, i dr. održana su javna predavanja na istu temu.

VI STRUČNO OBRAZOVANJE

U pravcu stručnog obrazovanja postojećih kadrova Zavod je omogućio svojim službenicima tri kraća studijska putovanja u Poljsku i Bugarsku; 25-dnevni borakav jednog stručnjaka u Vojnoistorijskom muzeju u Beogradu sa svrhom proučavanja dokumentacije o Vrhovnom štabu NOV i POJ, te učešće na Savjetovanju Društva konzervatora Jugoslavije u Budvi i Simpoziumu za zaštitu prirode u Beogradu. U svrhu obezbjeđenja stručnjaka za Arhitektonsko-konzervatorski odsjek Zavod je stipendirao jednog apsolventa arhitekture.

Za sve navedeno utrošeno je: 623.035.— dinara.

VII PRAVNO-UPRAVNI I ADMINISTRATIVNI POSLOVI

1. Pravna služba radila je na donošenju normativnih akata Zavoda i davala mišljenja na zakone srodnih materija, učestvovala kod izrade finansijskog plana ustanove; osiguravala sredstva ugovaranja i starala se o njihovom pravilnom trošenju; podnosila krivične prijave i zastupala Zavod kod slučajeva oštećenja spomenika; izdavala odobrenja naučnim radnicima (stranim i domaćim) za proučavanje spomenika; sudjelovala u radu Konkursne komisije i Komisije za ocjenu službenika; pripremala materijale za sjednice Savjeta Zavoda i Upravnog odbora (održane su 4 sjednice Savjeta i 5 sjednica Upravnog odbora), brinula se o problemu smještaja Zavoda, s stambenim problemima službenika, o osiguranju deviznih sredstava, i dr.

2. Prema delovodnom protokolu, u toku godine primljen je 2.331 predmet sa 2.194 podbroja, što ukupno čini 4.325 akata.

3. Ekonomat Zavoda izvršio je nabavku materijala u vrijednosti od 1,723.358 dinara.

VIII POSLOVI U UREDU

Tokom godine službenici Zavoda su sudjelovali kod izrade čitavog niza stručnih elaborata i studija, i kod obavljanja mnogih drugih zadataka u uredu. Tako je vršena obrada prijava registrovanih spomenika u 1962. i 1963. g. i sačinjeni: elaborat »Stanje i problemi službe zaštite spomenika kulture BiH«, elaborat »Stanje, problemi i potreba spomenika kulture na području sreza Sarajevo«, »Program korištenja spomenika kulture i prirode BiH za potrebe turizma u periodu od 1964—1970. g.«; Predlog plana naučnoistraživačkog rada Zavoda za vrijeme od 1963—1970.«; Predlog budžetskih investicija za period od 1964—1970.«, i dr. Znatno vrijeme i trud poklonjeni su radu stalnih stručnih komisija: a) za spomenike arhitekture; b) za spomenike likovnih umjetnosti; c) za spomenike narodnooslobodilačkog rata i revolucije, i d) za objekte prirode; u Komisiji za izvoz predmeta spomeničke vrijednosti u inostranstvo; Komisiji za popis inventara Zavoda; u radu Savjeta Nacionalnog parka »Sutjeska«; u Komisiji za obilježavanje istorijskih mjesta pri Glavnom odboru Saveza boraca NOR BiH i Sreskom odboru Saveza boraca Sarajevo; te komisijama za izvršenje pojedinih konkretnih zadataka (Komisija za pregled fonda Gazi-Husrevbegove biblioteke i njegovu zaštitu; Komisija za izgradnju mosta preko Vrbasa u Jajcu; Komisija za davanje vodoprivredne saglasnosti za izgradnju fabrike celuloze i papira u Drvaru, i dr.). Službenici Zavoda učestvovali su u radu kraćih stručnih savjetovanja i sastanaka (u Sekciji istoričara umjetnosti-konzervatora; u Saveznom Sekretarijatu za prosvjetu i kulturu — savjetovanje posvećeno zaštiti ikona; itd.) na saradnji sa srodnim društvenim organizacijama (Glavni odbor Saveza boraca NOR-a BiH; Turistički savez BiH i područne turističke organizacije; Savjet za turizam Gradskog vijeća) i državnim organima (muzeji), i dr. Izdavane su dozvole za arheološka istraživanja, aktivno se učestvovalo na diskusijama o programu uređenja stare sarajevske čaršije i Generalnom urbanističkom planu grada Sarajeva, itd.

B — *DOTACIJE IZ DRUGIH IZVORA*

Uz sredstva ugovaranja koja je dodijelio Sekretarijat za kulturu BiH, učestvovali su još Savezni fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti (29,400.000 din), Republički investicioni fond (24,319.000 din), Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti (7,034.000 din.) i sreske i opštinske skupštine (38,350.000 din.).

Ova sredstva upotrijebljena su pretežnim dijelom za izvođenje krupnih konzervatorskih zahvata na važnijim spomenicima arhitekture i likovnih umjetnosti, mnogo manjim za studijske radove, istraživanja i projektovanja.

I KONZERVATORSKI ZAHVATI

1. *Stari most u Mostaru*

Glavninu posla oko organizacije zahvata vodili su Zavod u Mostaru i posebna stručna komisija, dok je Republički zavod vršio opšti nadzor i učestvovao na raznim zadacima kod izvođenja posla. Rad je dokrajčen i most, nakon što su s uspjehom obavljeni i delikatni poslovi injektiranja pukotina u svodu i na krilnim zidovima, te provedena razmjena kamenih blokova u svodu, osposobljen za prvobitnu funkciju.

Za ovaj posao utrošena su 42,000.000.— dinara.

2. *Gavran-Kapetanovića kuća u Počitelju*

Radovima na II (završnoj) fazi konzervacije Gavran-Kapetanovića kuće u Počitelju i njenoj adaptaciji za potrebe jugoslavenske slikarske kolonije rukovodio je Zavod u Čapljini. Stručni nadzor vršio je Arhitektonsko-konzervatorski odsjek ovog Zavoda.

Za poslove u 1963. g. utrošena su: 22,240.000.— dinara.

3. Stari *grad Jajce*

U toku 1963. g. provedena je konzervacija zida između Velike tabije i kaštela, i na potezu od Banjaluč-

ke kapije do kule na Džikovcu. U prvom redu obnovljeno je lice zida i ugrađene stepenice za kretanje posjetilaca, s tim što je ostavljen niski parapet vanjske strane zida, u drugom zid je fugovan a njegova površina popločana. Uz navedeno, fugovan je prsobran te provedeni manji spasavalački zahvati na licu unutrašnjih zidova sahat-kule, uz to izvršena manja preziđivanja i tugovanje vanjskog zida. Radovi su izvođeni preko režijskog odbora. Stručni nadzor vršio je Arhitektonsko-konzervatotski odsjek Zavoda, uz angažovanje vanjskog saradnika.

Za navedene poslove utrošeno je: 10,500.000.— dinara.

4. *Stari grad u Maglaju*

U 1963. g. dovedeni su do kraja radovi na najnužnijoj konzervaciji objekta. Oni su se odvijali na sanaciji bedema, tabija, kazamata i cisterne. Zahvat je izvršen preko režijskog odbora. Stručni nadzor vršio je arheolog Zavoda.

Za sve radove utrošeno je: 8,500.000.— dinara.

5. *Stari grad u Tešnju*

U toku 1963. g. prevedena je definitivna sanacija Dizdareve kule, konzervacija zapadnog zida Krnje-kule rekonstrukcije cisterne.

Radovi su obavljeni preko režijskog odbora. Stručni nadzor obavio je Likovno-konzervatorski odsjek, uz saradnju arhitekta Zavoda.

6. *Glavica-džamija u Livnu*

Izvršena je potpuna rekonstrukcija tambura i kupole, uz to provedena djelomična sanacija trompi. Na ovaj način obavljen je najnužniji zahvat privremene konzervacije objekta. Radovi su izvođeni preko režijskog odbora. Stručni nadzor obavljao je Arhitektonska -konzervatorski odsjek Zavoda.

7. *Aladža-džamija u Foči*

Planom rada i finansijskim planom Zavoda za 1963. g. bilo je predviđeno provođenje I faze restauracije i rekonstrukcije slikarsko-skulptorske dekoracije objekta, malim dijelom i arhitektonsko-konzervatorski radovi. Uslijed udara groma u minaret džamije (u junu 1963.) došlo je do znatnog oštećenja vrha minareta i šerefe što je povlačilo sobom hitnu i neodložnu intervenciju na konsolidaciji monumenta (saniranje minareta i postavljanje gromobranske instalacije, te pokrivanje trijema i kupola u trijemu). Na ovaj su način arhitektonsko-konzervatorski radovi na objektu do kraja dovedeni.

Navedeni poslovi obavljeni su preko režijskog odbora. Stručni nadzor vršio je Arhitektonsko-konzervatorski odsjek Zavoda.

Stručnjaci Likovno-konzervatorskog odsjeka i radionice izvršili su čišćenje svih zidnih ploha u unutrašnjosti zgrade te proveli skidanje austro-ugarskih retuša sa oslikanih površina u kupoli i podkupolnim prostorijama. Uz navedeno, uzeti su predlošci sačuvanih originalnih zidnih ornamenata u svrhe autentične njihove rekonstrukcije.

Za sve navedene poslove utrošeno je ukupno: 4,518.599.— dinara.

8. *Manastirska crkva u Lomnici*

Stručna ekipa Likovno-konzervatorskog odsjeka i radionice provela je definitivno čišćenje živopisa od čađi i prljavštine na svim zidnim površinama crkve. Uz navedeno, skinut je noviji malter u donjim zonama priprate, a na nekoliko mjesta ekspermentalno je stavljena nova podloga.

Planirani posao je u potpunosti izvršen. Utrošena suma od 500.000.— dinara.

9. *Srednjevjekovna grobna nekropola u Radimilji kod Stoca*

Prema projektu uređenja ove poznate skupine stećaka za potrebe javne prezentacije u 1963. g. je provedeno raščišćavanje i nivelisanje područnog terena, njegovo ograđivanje i sađenje odgovarajuće vegetacije, te, uz učešće stručnjaka Konzervatorsko-restauratorske radionice Zavoda, čišćenje, injektiranje i retuširanje svih spomenika. Istovremeno vršeni su eksperimentalni zahvati na zaštiti pomoću rastvora pentolata i silikonima. Poslovi su obavljeni preko režijskog odbora i uz suradnju Zavoda u Mostaru.

Za ovaj zahvat utrošena su: 3,000.000.— dinara.

II STRUČNI ELABORATI, ISTRAŽIVANJA I PROJEKTOVANJA

Za potrebe najvažnijih konzervatorskih zahvata, početkom 1963. godine, dovršeno je kompletiranje stručnih elaborata za:

— Stari grad Jajce,
— Stari grad Maglaj,
— Stari grad Tešanj,
— Glavica-džamija u Livnu,
— Begluk-džamija u Livnu,
— Redžep-pašina kula u Žepi,
— Muštovića kuću u Mostaru (spomenik NOR-a),
— Manastirsku crkvu u Lomnici,
— Aladža-džamiju u Foči.

Navedeni elaborati, koji su započeti u 1962. g., sačinjeni su uz pomoć vanjskih saradnika kao nosioca projekta. Svi projekti su redigovani i odobreni od strane Revizione komisije i Savjeta Zavoda.

Za sve ove poslove utrošeno je oko 1,400.000.— dinara.

Osim toga, radi izrade elaborata (koji su u pripremi) sakupljena je tehnička dokumentacija (izvršeno geodetsko i arhitektonsko snimanje) za Gornji grad u Zvorniku i manastirsku crkvu u Paprači, za koji je objekat nabavljen i osnovni građevinski materijal u svrhe pokrivanja crkve. Ovaj posao izvešće se u 1964. g.

C — *OSTALI POSLOVI*

1. Sredstvima koja je dodijelila Opštinska skupština u Zenici, Zavod je, uz pomoć Društva konzervatotora Jugoslavije — Podružnice za Bosnu i Hercegovinu — organizovao dvodnevno (18 i 19. marta) savjetovanje o zaštiti spomenika tehnike u Bosni i Hercegovini. Zaključci savjetovanja, i prijedlog o osnivanju Centralnog muzeja tehnike sa sjedištem u Zenici (pomognuti preporukama Sekretarijata za industriju i građevinarstvo BiH) upućeni su Republičkom sekretarijatu za kulturu uz sugestiju za njihovo unošenje u društveni plan Republike za 1964. godinu.

2. Savjet za naučni rad Bosne i Hercegovine dodijelio je Zavodu pomoć u iznosu od 500.000 dinara u svrhe evidencije srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na području Centralne Bosne.

Izvršenje ovog zadatka provodile su dvije ekipe i izvršile totalnu evidenciju spomenika ove vrste u području opština Jajce—Šipovo—Donji Vakuf—Skender Vakuf—Kotor Varoš; te na području opština Vareš—Breza i Kakanj.

3. Sredstvima Islamske vjerske zajednice u Travniku, ekipa. Konzervatorsko-restauratorske radionice Zavoda (2 člana) provela je zahvat na konzervaciji i restauraciji ornamentalnih dekoracija na portalima »Sulejmanije i Hadži-Alibegove džamije u Travniku.

4. Finansijskom pomoći Jugoslavenskog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, jedan tehničar-konzervator za konzervaciju predmeta likovnih umjetnosti sudjelovao je, u 1963. godini, na trećem dijelu seminara za konzervaciju mozaika u Poreču. Na ovaj način spomenuti službenik osposobljen je za ovu specijalnost.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U MOSTARU U 1963. GODINI

Kao upravno-administrativna i operativna ustanova u oblasti zaštite spomenika kulture na području Skupštine sreza Mostar Zavod se u 1963. godini bavio poslovima evidencije, registracije, prikupljanja dokumentacije o spomenicima kulture, praktičnom konzervacijom i drugim zadacima koji su predviđeni Zakonom o zaštiti spomenika kulture.

Sadašnja organizaciona struktura Zavoda prilagođena je materijalnim uslovima poslovanja, kadrovskoj situaciji i najaktuelnijim pitanjima i potrebama u problematici spasavanja, zaštite, očuvanja i privrednog aktiviranja kulturno-istorijskih spomenika na teritoriji prostranog Mostarskog sreza. Zavod zasniva i sprovodi svoju aktivnost preko opšte upravnog odjeljenja i stručnih referata. Postoje slijedeći referati: referat za arhitektonsko-konzervatorske poslove, referat za likovno-konzervatorske poslove, referat za zaštitu spomenika NOB-e i etnografskih spomenika i referat za arheologiju.

U Zavodu je zaposleno deset službenika. U nedostatku stalnih stručnih službenika Zavod je bio prinuđen da za izvjesne poslove angažuje honorarne saradnike. Tako je tokom godine honorarno radio jedan tehničar, a za vanjskog saradnika izvjesno vrijeme bio je ngažovan arhitekta.

U nizu poteškoća s kojima se Zavod tokom godine susretao ističe se problem prostorija čije sadašnje stanje i kapacitet ne omogućavaju normalnu djelatnost. Pored toga, finansijska moć Zavoda i nedostatak nekih stručnjaka, kao što je to arhitekta, nisu išli u prilog realizacije nekih značajnih zadataka, ma da se može konstatovati da je, usprkos ovim teškoćama, Zavod uspješno izvršio niz predviđenih zahvata.

Budžet Zavoda koji se sastoji od dotacija i sopstvenih prihoda, iznosio je 13,204.797. dinara. Potrebno je naglasiti da je ovogodišnji udio opština u finansiranju spasavalačkih mjera na spomenicima bio znatno veći u odnosu na ranije godine. Pored sredstava participacije za Radimlju, Stari most, Glavicu džamiju i Počitelj koja su obezbjedili opštine Stolac, Mostar, Livno i Čapljina, evidentna su ulaganja u spasavanje objekata od strane opština Prozor i Mostar. Ukupan iznos sredstava koja je realizovao Zavod u toku godine iznosi 60 miliona dinara.

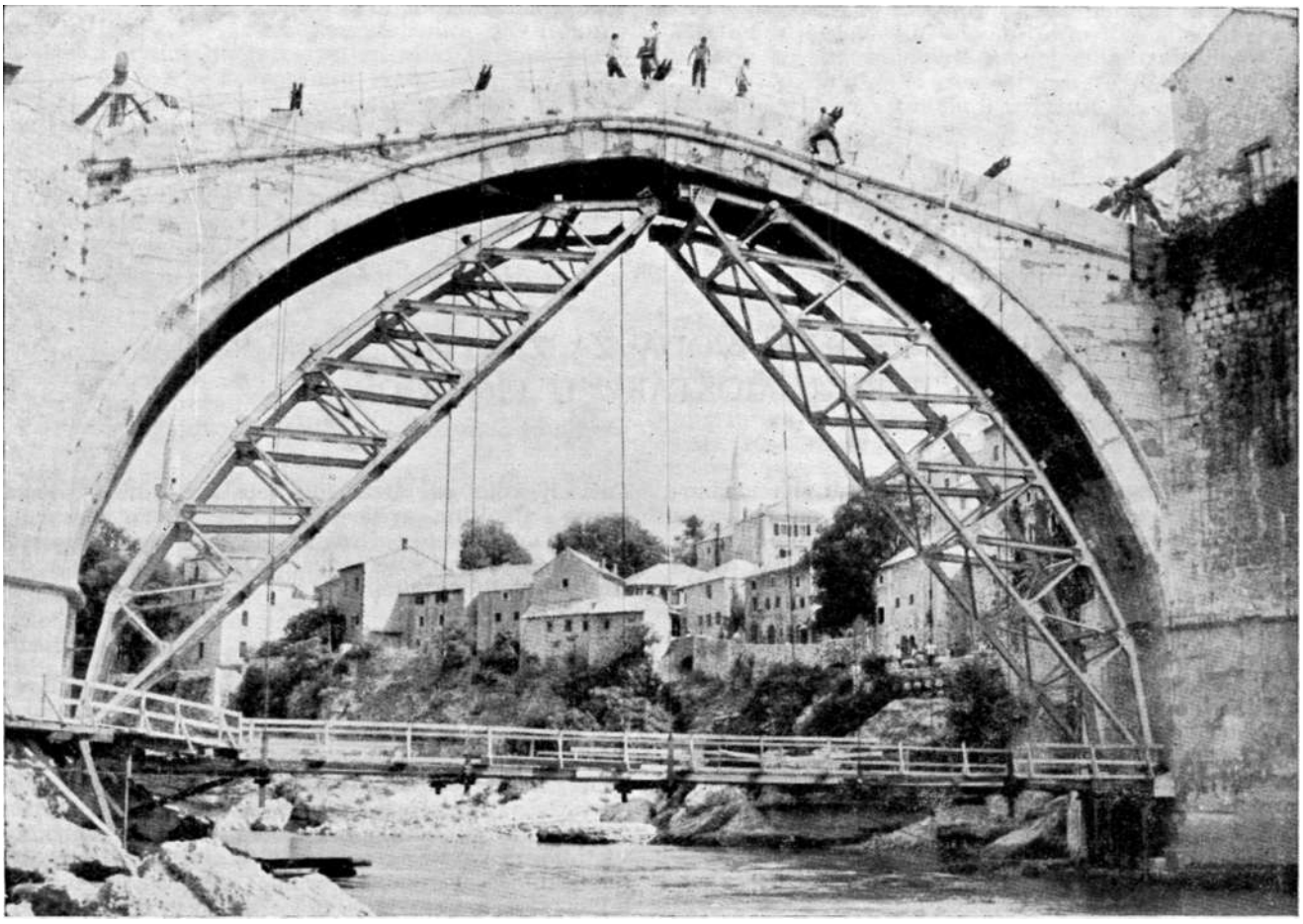
Rigistracija spomenika kulture

U nastavku obima akcije registrovanja kulturno-istorijskih spomenika Zavod je izvršio pripreme, organizovao i sproveo registraciju na području opština Trebinja i Bileće, a na teritoriji opštine Prozor izvršio neophodne pripreme za realizaciju ovog zadatka. U toku rada na registraciji ostvarena je puna saradnja sa opštinskim odjeljenjima za prosvjetu i kulturu, prosvjetnim osobljem na terenu, mjesnim uredima i ostalim zainteresovanim faktorima. Pošto su izvršene solidne pripreme akcija je uspješno sprovedena, iako su materijalna sredstva s kojima je Zavod za ove svrhe raspolagao bila minimalna. Stvorivši znatno interesovanje kod opštinskih organa za ovu značajnu akciju, Zavod je imao mogućnosti da uz pomoć opština stekne dosta jasan uvid u fond kulturno-istorijskog naslijeđa na području komuna Trebinje i Bileća i da dopuni svoju raniju predstavu o brojnosti objekata i predmeta koji imaju spomeničke vrijednosti i za koje se realno predpostavlja da se kao spomenici kulture mogu staviti pod zaštitu države. Veći broj prispjelih prijava sa interesantnim podacima ukazuje na činjenicu da ova akcija predstavlja mjeru za potpunije sagledavanje i efikasniju zaštitu dokumenata naše kulturne prošlosti. S obzirom da registracija zahtijeva niz poslova da bi se spomenici kulture unijeli u registar, izvršene su brojne pripreme u cilju definitvnog unošenja objekata i predmeta sa spomeničkim vrijednostima u ovu matičnu knjigu spomenika. Sa Republičkim Zavodom u Sarajevu uspostavljena je puna saradnja kako bi se u što kraćem roku pristupilo ustrojavanju Registra spomenika kulture.

PRAKTIČNI KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI ZAHVATI

Sanacija i konzervacija Starog mosta u Mostaru

Stari most — jedan od najpoznatijih kulturno-istorijskih spomenika Bosne i Hercegovine, već više godina bio je predmet razmatranja i studija organa zaštite u cilju preduzimanja najcjelishodnijih zahvata radi njegove sanacije, odnosno produžetka života ovom zdanju. Bilo je potrebno da se izvrše složena ispitivanja kako bi se došlo do saznanja konstruktivnih principa mosta, stepena ugroženosti i drugih neophodnih podataka. Radi svih tih zadataka svojevremeno je formirana Komisija za konzervaciju Starog mosta u koju su ušli pored poznatih konzervatora i drugi eminentni stručnjaci koji se bave proučavanjem mostova ili problemima vezaninx za ovu oblast. Komisija je kroz više sastanaka i uvida na objektu izradila program predviđenih mjera sanacije i konzervacije mosta. Čitav ovaj posao organizovao je, koordinirao i usmjeravao ovaj Zavod koji je po nahođenju Komisije izvršio sva potrebna ispitivanja, obavio pripremne radove i angažovao spoljne stručne saradnike

Sl. 1. Konzervacija starog mosta u Mostaru

za izradu elaborata. Elaborati su bili završeni još 1962. godine, ali uslijed nedostatka sredstava nije se moglo pristupiti radovima.

Zajedničkim materijalnim učešćem i to: Saveznog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti sa 8 miliona, Republičkog fonda za finansiranje republičkih organa i ustanova sa 7 miliona, Skupštine sreza Mostar sa 19 miliona kao i avansa od 7 miliona, koga je doznačio Zavod izvođaču još 1961. — u ukupnom iznosu od 40 miliona, obezbjeđena su sredstva s kojima se moglo pristupiti realizaciji ovog vrlo delikatnog i kod nas jedinstvenog konzervatorskog poduhvata. Nosilac akreditiva i organizator posla kao i stručni organ koji je preko svojih komisija i saradnika određivao najadekvatnije i najcjelishodnije praktične zahvate, bio je ovaj Zavod. Za izvođača radova angažovano je beogradsko preduzeće »Mostogradnja« koje se sa svojim ljudstvom i specijalnom opremom prihvatilo ovog zadatka i sa velikim zalaganjem ga izvršilo.

Ranijih godina, u okviru obimnog programa, izvršena je sanacija desne obale pod Starim mostom. Ove godine, međutim, trebalo je izvršiti sanaciju svoda mosta. Elaborat je izradio prof. dr. ing. Dušan Krsmanovič iz Sarajeva. Prema ovom elaboratu pod mostom je izgrađen radni drveni most sa koga je podignuta specijalna čelična skela, izrađena po projektu ing. Dušana Simića iz Sarajeva. Ova čelična skela čija je težina prelazila 32 tone, imala je zadatak da podupre most i da ga tokom radova ništa ne smije uznemiriti. Skelu pod svodom mosta aktivirale su specijalne prese i ona je tako ostala za čitavo vrijeme izvođenja radova. Uslijed visokih temperatura ona je oscilirala za nekoliko milimetara, što nije predstavljalo nikakvu opasnost za most.

Sa čelične skele podignuta je radna skela sa koje se lako moglo prići svakom kamenu na svodu. Time su stvoreni svi uslovi za normalan rad na sanaciji mosta.

Da bi se obavio posao oko injektiranja najprije se prišlo čišćenju svih spojnica i ostranjenju starog austrijskog maltera sa tesanika. Dobio se potpuni uvid u one blokove koji su naprsli u čelu svoda na uzvodnoj i nizvodnoj strani. Ove naprsline prouzrokovali su željezni spojnici (bolcni) koji su ubačeni između blokova. Naročito velike prskotine uočene su na nizvodnoj strani čeonih kamenova, upravo na tjemenu mosta.

U drugoj fazi prišlo se injektiranju svoda mosta. Svod je podijeljen na kampade i na svakoj kampadi električnim bušilicama napravljene su rupe raznih dubina. Poslije izvršenih bušenja specijalno izrađenim injektorom ubrizgavana je čista voda u izvrćene rupe čime se odstranio nepotrebni materijal i prašina. Poslije ovoga injekciona je smjesa sastavljena od 82,5% cementa, 15% brašna tenelije (samljeveni kamen od koga je sagrađen most) i 2,5% bentonita. Smjesa je ubrizgavana pod pritiskom od 3 atmosfere i ona je prodrla u najsitnije pore mosta, odnosno tesanike u mostu. Ispitivanjem prodora smjese utvrđeno je da je ona prodrla čak ispod kaldrme na mostu. Za 44 dana injektiranja u most je ubrizgano 17.350 kilograma suhe supstance ili 47.300 kg. smjese sa vodom.

Uporedo sa injektiranjem vršena je zamjena oštećenih površina tesanika u čelu svoda mosta. Svaki zamijenjeni dio ankerovan je i uklopljen tako da se nije izgubilo od prijašnjeg izgleda. Manja oštećenja malterisana su »konzervatorskim malterom« sastavljenim od bijelog cementa i brašna od tenelije. Manji okrznuti dijelovi ostavljeni su da most ne izgleda nov.

Prilikom radova sa mosta je uklonjena vodovodna cjev koja je na sastavima puštala vodu u most. Ograda mosta (korkaluk) ostala je netaknuta.

Komisija za konzervaciju Starog mosta pod čijim uvidom i kontrolom su obavljeni radovi, detaljno je pregledala izvedene zahvate i konstatovala da su isti vrlo uspješno izvedeni.

Konzervacija stećaka i uređenje nekropole Radimlje

Među konzervatorsko-restauratorskim zahvatima koje je Zavod izveo ili preko svojih stručnjaka u njihovom izvođenju učestvovao, istaknuto mjesto zauzima uređenje nekropole i konzervacija stećaka u Radimlji kod Stoca.

Nalazeći se u dosta zapuštenom stanju, ova jedna od naših najznačajnijih nekropola stećaka odavno je zahtjevala radikalne mjere u cilju potpunije zaštite, konzervacije spomenika i prezentacije nekropola. Na inicijativu Zavoda iz Sarajeva i ovog Zavoda izrađen je projekat uređenja nekropole, u kome su predviđeni svi potrebni zahvati kako bi se što adekvatnije i kompleksnije ne samo obezbjedila od propadanja, već i turistički prezentirala s obzirom na njen značaj i ugled, ne samo kod nas već i u inostranstvu. Na osnovu projekta obezbjeđena su sredstva u iznosu od 3. miliona za prvu etapu radova koji su izvedeni tokom 1963. godine. Sredstva su doznačena iz Saveznog i Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti i Skupštine opštine Stolac. Razmatrajući problem organizacije posla i cjelishodnijeg utroška sredstava organi zaštite su odlučili da se osnuje Režijski odbor sa sjedištem u Stocu u koji su ušli dva predstavnika stolačke opštine i predstavnik ovog Zavoda kao stručni rukovodilac radova. Režijski odbor je preuzeo svu organizaciju posla i uz punu pomoć stručnjaka Zavod iz Sarajeva izveo sve one zahvate koji su predviđeni projektom u toj godini. Predračunska vrijednost izvedenih radova na nekropoli iznosila je 3 miliona dinara — koliko je bilo i obezbjeđeno.

Zapuštena i obrasla korovom nekropola sa nametala potrebom uređenja i ograđivanja terena. Zato se najprije pristupilo čišćenju nekropole s južne strane puta Domanovići — Stolac. S obzirom da je dio nekropole svojevremeno preoran, teren je bio neravan — ispunjen brežuljcima i uvalama. Grupa radnika pod rukovodstvom predstavnika Zavoda poravnala je taj teren i očistila ga od kamena i korova. Potom se prešlo na niveliranje zapadnog dijela nekropole na južnoj strani puta. Na ovom dijelu nalazila se jedna oveća humka za koju se predpostavljalo da je možda nastala u ilirsko doba ili iz vremena postanka nekropole. U cilju utvrđivanja stvarnog stanja napravljeno je nekoliko sondi pomoću kojih je ustanovljeno da je humka novijeg datuma — nastala nabacivanjem zemlje i šljunka prilikom trasiranja i izgradnje puta Domanovići—Stolac, koji je ustvari presjekao nekropolu. Materijal od ove humke prebačen je i nasut u uvale koje su postojale na čitavom ovom terenu. Uporedo sa ovim radovima otpočeli su i zahvati na samim stećcima. Pošto je jedan broj spomenika utonuo u zemlju ili bio nasut humusom koji je nanijela rijeka Radimlja, ispravljeno je i podignuto nekoliko stećaka, a naneseni humus skinut i odnesen na teren van stećaka. Projektom je predviđeno čišćenje stećaka od lišaja, mahovine i gljivica, a zatim injektiranje pukotina u cilju onemogućavanja daljeg razaranja kamene strukture spomenika. Svi ovi zahvati su izvedeni po postupcima koji su projektom predviđeni. Po završenom skidanju lišaja i ostalih parazita i po injektiranju pukotina pristupilo se prskanju stećaka rastvorom pentolata, koji je imao za cilj da spriječi pojavu novih parazita.

Sl. 2 Radimlja

U cilju što efikasnije zaštite podignuta je ograda oko nekropole od jelovih kolčeva sa pet redova pocinčane žice. Na stranama do puta izgrađene su škarpe koje ne samo što naglašavaju poziciju nekropole, već i omogućavaju izolaciju od puta, ali ne zakljanjaju spomenike.

Kako je nekropola bila obrasla korovom i neplemenitim rastinjem, koji su ostavljali veoma ružnu sliku, predviđeno je da se ta vegetacija iskorijeni i da se dobar dio terena ozeleni nasadima stabljika, grmlja i perena. U okviru raspoloživih sredstava pripremljen je teren na nekropoli prema putu i zasađen sadnicama predviđenim projektom.

Poslije svih izvršenih radova na uređenju nekropole i konzervaciji stećaka koji ustvari predstavljaju samo prvu etapu u cjelokupnoj realizaciji projekta, Radimlja je već dobila sasvim drugi izgled, upravo onakav kakav je prema svom značaju i kulturno-istorijskoj vrijednosti odavno trebala da ima.

Konzervacija Karadžozbegove medrese u Mostaru

Jedan od najstarijih arhitektonskih spomenika Mostara koji sa Karadžozbegovom džamijom čini interesantan spomenički kompleks — Karadžozbegova medresa, građena oko 1570. godine, po svojoj kulturno-istorijskoj vrijednosti odavno je zaslуživala pažnju konzervatora pogotovo što se nalazila u teškom stanju. Zbog toga se pristupilo izradi projekta za konzervaciju i prvim praktičnim zahvatima.

Prilikom izgradnje medresa je bila pokrivena olovom i dvorište joj je bilo u istoj ravni sa dvorištem džamije. Međutim, kasnije cijeli kompleks oko medrese nasut je prosječno sa oko 60 cm. Nasipanjem objekta došlo je do gotovo potpune izmjene njegovog spoljnog izgleda. Krov hajata podignut je i pokriven ćeramidom, dok su kupole nad sobama nasute i pokrivene pločom. Kupole nad učionicom i bibliotekom su takođe nasute, ali su pokrivene olovom. Ovo je skoro dovelo do zabune konzervatora, jer se nije moglo predpostaviiti da se ispod ove kupole velike kupole, koja je formirana nasipom, nalaze dvije vrlo lijepe i interesantne kupole različitih oblika.

Da bi se spriječilo dalje propadanje objekta i da bi bi se doveo u prvobitno stanje, pristupilo se konzervatorskim zahvatima i djelimičnoj restauraciji. Kupole su oslobođene nasipa i ponovo obrađene pri čemu se naročito nastojalo da se dođe do prvobitnih formi. One su pokrivene olovom na isti način kao što su, prema prikupljenim podacima, bile ranije pokrivene. Takođe je skinut hajat sa cijelom drvenom konstrukcijom i izvršen iskop zemlje iz dvorišta hajata. Postavljen je novi hajat i opravljeni prvobitni dimnjaci, Tako je medresa dobila svoj autentični izgled. S obzirom da su dosadašnji zahvati samo prva faza konzervacije i restauracije, nastaviće se dalji radovi. Namjena objekta će projektom biti usmjerena u pravcu što adekvatnijeg i cjelishodnijeg korišćenja. Dosadašnja radovi koji su izvedeni tokom godine koštali su oko 3,5 miliona dinara. Sredstva su obezbjedili Skupština opštine Mostar i Zavod.

Sl. 3 Zgrada medrese u Počitelju

Konzervacija Sahat-kule u Prozoru

Sahat-kula u Prozoru nalazila se u stanju velike ugroženosti. Krov je bio jako dotrajao, a južni zid kule toliko oronuo da je prijetila opasnost rušenja ovom zdanju. Zato je Zavod u cilju spasavanja kule izradio projekat i pristupio nužnim konzervatorskim 'intervencijama koje su se sastojale: u skidanju starog dotrajalog krova, saniranju južnog zida, opravci krovne konstrukcije, pokrivanju pocinčanim limom, izradi vrata kao i ugrađivanju istih. Vrijednost izvedenih radova iznosila je 217.000 dinara, a sredstva su obezbijedili Zavod i Skupština opštine Prozor.

Arheološke intervencije

U okviru rada referata za arheologiju izvršena je zaštitna intervencija prilikom prekopavanja harema na Carini u Mostaru za izgradnju nove željezničke stanice normalnog kolosjeka. Pronađeno je oko desetak grobova, od kojih su samo dva istražena, dok su ostali bili već uništeni. U grobovima su pronađeni arheološki predmeti, koji zajedno sa grobnom arhitekturom ukazuju na srednji vijek.

Na periferiji Mostara u Vukodolu otkrivena je slučajno rimska nekropola pri zemljanim radovima na kopanju temelja za stambeni objekat. Nekropola je datirana u prvu polovinu III vijeka. Grobovi sa urnama od kamena i spaljenim pokojnicima istraženi su, a arheološki materijal predat Muzeju Hercegovine u Mostaru. U okviru saradnje sa mostarskim muzejom na sugestiju referenta za arheologiju izvršen je prenos rimskog miljokaza iz sela Donji Proboj, kao i kamenog spomenika iz sela Grab na lokalitetu Gorica. Tako su ova dva objekta potpuno zaštićena. Dat je predlog muzeju uz opširni elaborat o preduzimanju zaštitnog iskopavanja srednjevjekovnog groba u Kovačicama kraj Nevesinja.

Izvršen je stručni nadzor u pogledu zaštitnih mjera na arheološkom iskopavanju srednjevjekovnog groba u Veličanima i pružena stručna pomoć Zavičajnom muzeju u Trebinju.

Arheolog Zavoda učestvovao je na probnim arheološkim iskopavanjima Gradine u Ošanićima, koje je vodio Zemaljski muzej u Sarajevu, te izvršena konsultacija o perspektivnim konzervatorskim zahvatima na ovom značajnom lokalitetu, kao i o zaštitnim mjerama poslije iskopavanja.

Predložene su mjere za zaštitu lokaliteta u Karlovom Hanu (Prisoje) sa ostacima starohrišćanske bazilike i grobovima uz nju. U vezi koordinacije rada sa muzejima koji vrše prenos stećaka sa nekropola u Hercegovini, predložene su mjere za sistematsko istraživanje svih grobova sa kojih su prenijeti stećci.

Prikupljanje foto, filmske i tehničke dokumentacije o spomenicima

U cilju kompletiranja foto dokumentacije o spomenicima tokom godine nastavljena su snimanja brojnih objekata o kojima fototeka Zavoda nije imala potrebne foto dokumente. Osim toga izvršena su snimanja svih važnijih konzervatorsko-restaurastorskih zahvata na spomenicima kao što su Stari most, Karadžozbegova medresa, nekropola stećaka u Radimlji i dr. Svakako najobimnija snimanja izvedena su na spomenobilježjima NOB-e na području opština: Prozor, Jablanica, Konjic, Gacko, Nevesinje, Stolac, Ljubinje i Trebinje. Zavod je radi što potpunije evidencije spomenika NOB-e u saradnji sa Sreskim odborom Saveza boraca sproveo akciju registrovanja ovih objekata i prikupio mnoštvo podataka sa terena, a naročito fotosnimaka. U ovoj godini Zavod je pristupio filmskom snimanju nekih objekata. Tako je na šesnaestomilimetarskoj traci snimljen Stari most u Mostaru i svi konzervatorski zahvati koji su na ovom spomeniku izvršeni. Takođe su učinjena prvi pokušaji filmskog snimanja kulturno-istorijskog naslijeđa u dolini Trebišnjice koje je ugroženo izgradnjom hidrosistema »Trebišnjica« i stvaranjem velikog akumulacionog jezera. Sav snimljeni foto i filmski materijal je sređen.

U pogledu prikupljanja tehničke dokumentacije Zavod je nastojao da izvrši dopunu snimaka nekih spomenika i da snimi one objekte' s čijom dokumentacijom planoteka Zavoda nije raspolagala. Tako su snimljeni slijedeći objekti: crkva sv. Blagovjesti i objekat »crkvina« u Žitomisliću, crkva sv. Nikole u Trijebnju, Karadžozbegova medresa u Mostaru, crkva i sušnica manastira Dobrićevo, Pašića kula na Bivoljem Brdu, Lakišića džamija u Mostaru, Sahat-kula u Prozoru, Kompleks Ćejvan-ćehajine džamije u Mostaru turbe na Carinskom groblju u Mostaru i dr. Iz-

rađeno je nekoliko konzervatorsko-restauratorskih projekata od kojih je nekolicina u toku godine realizovana ili se nalazi u fazi realizovanja. Osim toga, izrađen je idejni projekat za urbanističko i konzervatorsko-restauratorsko rješenje kompleksa Mala Tepa — ulica Mala Tepa, Vučjakovića džamija i Hendeka sa rješenjem kaldrme na prilaznim putevima Kujundžiluku u Mostaru.

Evidencija spomenika i ostali stručni poslovi

Pored niza dosada evidentiranih ikona, umjetničkih slika i ostalih kulturno-istorijskih tvorevina koje imaju spomeničke vrijednosti, otkriven je priličan broj kod privatnih vlasnika u Mostaru, Trebinju, Stocu i Čapljini do sad nepoznatih umjetnina. Te umjetnine su tokom godine evidentirane i za izvjestan broj prikupljena je odgovarajuća dokumentacija. Pored toga evidentirano je nekoliko nekropola stećaka za koje se do sada nije znalo ili o njima nisu postojali nikakvi podaci.

Još 1961. godine Zavod je u crkvi manastira Žitomislić otkrio fresku »Blagovijesti« koja predstavlja ostatak prvobitnog živopisa kojim su 1609. godine Ukrašeni unutrašnji zidovi naosa i priprate. Ova freska koja je relativno dobro sačuvana zahtjevala je niz zahvata da bi bila očišćena od krečnih namaza, prljavštine, čađi i masnoće. U tom cilju Zavod je tokom godine radio na ovim poslovima, nastojeći istovremeno da eventualno otkrije još koji fragment sačuvanog živopisa.

Na području Hercegovine nalazi se priličan broj ugroženih i oštećenih ikona na kojima je u cilju zaštite od daljeg propadanja potrebno izvršiti konzervatorsko-restauratorske intervencije. U okviru raspoloživih sredstava Zavod je pristupio konzervaciji ikone sv. Jovana vlasništvo Zahumsko-hercegovačke episkopije. Ovu ikonu konzervirala je o trošku Zavoda Konzervatorsko-restauratorska radionica Narodnog muzeja u Beogradu, pošto Zavod ne raspolaže sa svojom radionicom.

U okviru nadzora nad zaštićenim gradskim zonama Zavod je u pogledu gradnji, prepravki i adaptacija blagovremeno intervenisao, nastojeći da u duhu propisa o zaštiti spomenika reguliše pitanje samovlasnog podizanja objekata. U tom cilju izvršio je reviziju većeg broja idejnih rješenja i projekata i sprovodio kontrolu nad realizacijom istih.

U vezi sa popularizacijom i propagiranjem spomenika kulture i službe zaštite kao i aktuelnih problema u ovoj oblasti, Zavod je preko svojih predstavnika ostvario niz kontakta sa uglednim društveno-političkim faktorima i mnogobrojnim javnim i kulturnim radnicima niz čitave zemlje, konsultujući ih o delikatnijim pitanjima zaštite i kompleksnog rješavanja urbanih cjelina u Mostaru, Stocu i Trebinju. Takođe je preko popularno-stručnih napisa u štampi upoznavao javnost o aktuelnim problemima zaštite, a savremena sredstva informacija — radio i televizije redovno su obavještavali javnost o značajnijim konzervatorsko-restauratorskim poduhvatima koji su tokom godine izvedeni.

Knjige i časopisi

Nada Miletić: *NAKIT U BOSNI I HERCEGOVINI,* izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1963, str. 106.

U okviru proslave 75-godišnjice osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu priređeno je nekoliko kulturnih manifestacija, među kojima i tri izložbe: »Živi svijet Bosne i Hercegovine«, »Izložba stećaka« i »Nakit u Bosni i Hercegovini«. Za posljednju štampan je stručni katalog, čiji je autor Nada Miletić, viši kustos Zemaljskog muzeja. Stručni saradnici na katalogu su: za period antike dr Irma Čremošnik, viši naučni saradnik, za tursko doba Bratislava Krstić, kustos.

U uvodnom dijelu dato je tumačenje glavnih značajki izloženih eksponata. Na sažet način intepretirane su formalne i sadržajne karakteristike nakita pojedinih kulturno-istorijskih razdoblja. Autor teksta ukazuje na porijeklo (strano ili domaće) pojedinih skupina predmeta, kvalitet njihovog rada, materijal od kojega su sačinjeni, i kroz analizu formi upućuje na uticaje koje su na njihovo stvaranje mogli da imaju određeni kulturni centri.

Uzevši u cjelini, autor ovog dijela kataloga uspio je u svom osnovnom zadatku da informiše posjetioca izložbe, ali i ljude koji je nisu vidjeli i posjetili, o osnovnim aspektima formalnih i istorijskih data ovog dijela kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Prijatno je konstatirati na ovom mjestu da se autor teksta snalazi u materiji koja zahtijeva suptilnije analize i na bazi postignutih rezultata, pomoću inteligentnog iskorištavanja komparativnog materijala drugih evropskih i vanevropskih kulturnih središta, dolazi do realnih ocjena o spomeničkoj vrijednosti izloženih materijala, njihovoj atribuciji i datiranju.

Kataloški pregled sadrži 447 brojeva i njime je obuhvaćen vremenski raspon od I do XIX st. n. e., period, dakle, od prvih godina rimskih osvajanja do kraja turske okupacije Bosne i Hercegovine, odnosno do prvih godina austrougarske uprave u ovoj oblasti. Kako je u predgovoru kataloga naglašeno, težište je na prikazu srednjovjekovnog nakita i ukrasa, dok je prikaz ostalih razdoblja samo nužna karika kojom je trebalo omogućiti razmatranje kontinuiteta pojava nakita u istoriji ovog regiona. Zbog toga je materijal pomenutih kulturno-istorijskih razdoblja brojčano slabije zastupljen u odnosu na srednji vijek. Svakako je tome razlog i stvarno stanje depozita predmeta ove vrste u Zemaljskom muzeju, gdje, čini se, brojčanu prevagu ali i kvalitetnu jezgru ove vrste kulturno-umjetničkog inventara predstavlja nakit srednjeg vijeka. Tako je za I st. izabran samo jedan predmet za period od I do II st. 5, za II st. 3, za vrijeme od II do III st. 33, za razdoblje od III do IV (kasna antika) oko 100 komada, period seobe naroda zastupljen je sa oko 60, dok srednjovjekovno razdoblje prezentira preko 160 eksponata. Tursko doba predstavljeno je sa više od 60 predmeta. Naznačeni dio kataloga sačinjen je onako kako je to danas uobičajeno u najvećem dijelu priručnika ove vrste. Predmeti su poredani kronološki i za svaki od njih dat je kratak opis formalnih osobina, a zatim su iskazani: materijal, dimenzije, inventarski broj, mjesto nalaza; te odgovarajući bibliografski podaci ako je predmet negdje publikovan, ako pak nije, onda je to označeno riječju: nepublikovano.

Na kraju kataloga date su foto-reprodukcije za šest najkarakterističnijih predmeta (zlatna ogrlica, naušnice i karičica iz III st. sa lokaliteta Gradina kod Srebrenice; srebrni lanac, fibula i narukvica iz III st. sa lokaliteta u Gornjem Vakufu; zlatna ogrlica i privjesak iz V. odnosno V—VI st. s arheološkog lokaliteta u Turbetu kod Travnika; srebrne, pozlaćene naušnice i dijadema iz XIII—XV, odnosno XIII—XIV st. iz Grboreza kod Livna; srebrne pafte iz druge polovine XIX st. iz Poljica kod Trebinja; i srebrene naušnice iz druge polovine XIX st. iz Lužina kod Kiseljaka).

Katalog predstavlja koristan prilog boljem poznavanju fonda predmeta Zemaljskog muzeja, posebno stvari od plemenitih kovina, koje su tek sada, nakon sedam i po decenija djelatnosti Muzeja, bar jednim dijelom izašle pred oči javnosti. Od posebne važnosti je pojava kataloga za istoričare umjetnosti i druge naučne i stručne radnike, kojima se pruža prilika da se koriste ovim materijalom za kompletnije sagledavanje društvenih kretanja pojedinih kulturno-istorijskih razdoblja Bosne i Hercegovine, za izučavanje odijevanja njenog stanovništva, emancipacije ukusa i materijalne osnove društva kroz razne periode njegove prošlosti.

O pojavi kataloga izašao je jedan prikaz u dnevnom listu »Oslobođenje«, od 13. X t. g. Tekst, potpisan incijalima B. V. objavljen je pod naslovom: Nada Miletić »NAKIT U BOSNU I HERCEGOVINI.«

Autor napisa dao je pogrešnu ocjenu knjige, za koju veli da je »opširna monografija«, koja je nastala kao »plod strpljivog, dugotrajnog i *minucioznog* (podvukao S. T.) rada«. »Obrada svakog eksponata — veli autor — pretpostavljala je... dugotrajan rad na predmetu samom, analizu njegovih specifičnih karakteristika kojima se, uz ostale podatke (mjesto nalazišta itd.) dodavao i glavoboljni tragalački posao na pregledavanju ne baš malog bibliografskog područja koje se tim materijalima ranije bavilo. U tom smislu autoru ovog rada pripada svako priznanje.«

Očigledno je da je ovaj prikaz djelo čovjeka koji nije bio dovoljno informisan o stvari o kojoj je pisao niti su mu bili dovoljno jasni pojmovi o kojima govori. Da to nije tako, onda se u tom slučaju ne' bi dogodilo da se jedan konvencionalni katalog muzejskih predmeta ocjenjuje kao »opširna monografija«, ili da se termin »minuciozan« upotrebljava u pogrešnom značenju, te plete nepotreban panegirik drugarici Miletić i »njenoj izoštrenoj opservaciji«.

Pozitivna ocjena napora drugarice Miletić i rezultata koje je postigla mogla se izraziti terminima koji bi, po stvarnoj svojoj težini i djelovanju, bili daleko adekvatniji valorizaciji uloženih napora. Kataloški pregled izloženih eksponata jeste onaj dio koji, po našem mišljenju, za stručnjaka odgovarajuće oblasti nije trebalo da povlači tako težak splet napora

kada je trebalo naznačiti: »materijal od kog je nakit izrađen ... njegove dimenzije, inventarski muzejski broj, mjesto nalazišta, stoljeće kojem pripada...« Sve su to, naime, elementi koji stručnjaku te oblasti ne bi trebalo da zadaju mnoge brige, posebno u uslovima sređene evidencije kakvu svakako posjeduje ova ugledna ustanova, gdje je pretežan broj izloženih eksponata zaveden u odgovarajuće registre spomeničkog fundusa muzeja. Što se pak tiče konstatacije o navodno velikom »glavoboljnom tragalačkom poslu« utrošenom u pravcu kompletiranja bibliografskih podataka, ona se, smatramo, ne može održati obzirom na činjenicu da je preko devedeset procenata bibliografskih jedinica preuzeto iz Glasnika Zemaljskog muzeja i Wiss. Mitth., i samo su na desetak mjesta korišteni podaci iz još dva tri stručna časopisa (»Nada«, »Naše starine« itd.).

S. TIHIĆ

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA, Izdanje Svjetlost, Sarajevo, 1963, str. 191.

Namjera izdavača je bila da čitaocu, stranom i domaćem, pruži takve informacije o Bosni i Hercegovini koje će mu omogućiti osnovnu orijentaciju u susretu s njenim krajevima. Način na koji je proveden izbor građe i forma u kojoj je ona izložena daju, ali samo u određenom opsegu, garanciju da se u tome moglo uspjeti.

Tekstualni dio knjige sadrži sedam poglavlja: PRIRODNE LJEPOTE; ISTORIJA; KULTURNO NASLJEĐE; KNJIŽEVNOST, SLIKARSTVO I SKULPTURA; PROSVJETA I FOLKLOR; PRIVREDA; DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM. U prvom poglavlju autor teksta Dušan Pilja, saradnik Radio-Sarajeva, preduzima šetnju glavnim saobraćajnicama i ovlaš dotiče istorijsku prošlost krajeva i mjesta koje obilazi sumarno nabrajajući njihove glavne spomenične vrijednosti i institucije. Konvencionalnom frazeologijom daje uopštene opise prirodnih ljepota zemlje. Gledajući u cjelini ovaj dio je bez većeg značaja, bez čvrste i jasne sadržajne fizionomije. Prof. Fuad Slipičević je dao preglednu sliku političke prošlosti BiH od predistorije do našeg vremena, s težištem na prikazu događaja narodne revolucije. Poglavlje o kulturnom nasljeđu obradio je Đuro Basler viši kustos Zemaljskog muzeja. Štedljiv u izražavanju, ali jasno formulisanim mislima on je u glavnim linijama dao naučno ispravan osvrt na karakter materijalne kulture Bosne i Hercegovine u dugom vremenskom razmaku od paleolita do konca turske uprave u BiH. Nejasno je, međutim, zašto je autor za gornju vremensku granicu svoga razmatranja postavio 1878. godinu. Ne smatra li možda da za vrijeme od te godine do danas nije bilo potrebno izreći bar jednu misao, ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice što ipak živi i egzistira veliko arhitektonsko naslijeđe nastalo u ovom vremenskom rasponu.

Odsjek pod naslovom KNJIŽEVNOST, SLIKARSTVO, SKULPTURA obradila su trojica saradnika. U kratkim potezima prof. Salko Nazečić naznačio je razvoj književnog rada u Bosni i Hercegovini u vremenu od 12. do 19. st. Književnik Meša Selimović dao je osvrt na modernu književnost, koja prema tumačenju autora, počinje od kraja 19. st. i produžuje se u naše vrijeme. Tumačeći razvoj likovnih umjetnosti, dr Sida Marjanović se zadržala na objašnjenju evolucije slikarstva, skulpture i grafike u periodu između dva rata. Vrijeme prije i poslije ovog raspona ostalo je gotovo sasvim nedirnuto. U poglavlju PROSVJETA I FOLKLOR, Mitar Papić, direktor Narodne biblioteke Bosne i Hercegovine, dao je kratak prilog o razvoju pismenosti i školstva, štamparskoj i bibliotečnoj djelatnosti našeg vremena sa samo sporadičnim povezivanjem na prve njihove početke u prošlosti. U istom poglavlju prof. Cvjetko Rihtman tumači narodnu pjesmu i muziku, Zorislava Čulić, viši kustos Zemaljskog muzeja, igre, a Jelena Dopuđa, narodne nošnje. Poglavlje posvećeno PRIVREDI obradio je dr Dušan Brkić. On je dao kratko tumačenje privrednog razvoja BiH u prošlosti, objasnio prirodne uslove zemlje i sažetim tekstom naznačio poslijeratni razvoj koji osigurava svijetle perspektive. Za potkrepu takvih objašnjenja služi se i brojčanim pokazateljima. Mladen Čaldarević je autor teksta DRUŠTVENO-POLITIČKI SISTEM, u kome se osvrće na naše savremene društvene i političke prilike koje su uslovile brz ekonomski i kulturni prosperitet ove do jučer privredno i kulturno zaostale oblasti u razvijenu socijalističku republiku.

Slijede zatim opširni rezimei na engleskom i ruskom jeziku. Posebnu vrijednost knjige čini njen ilustrativni dio. Između poglavlja u tekstu dato je sedam crno-bijelih fotoreprodukcija u formatu stranice (detalji stećaka iz Radimlje, Foče, Uboskog, Donje Zgošće i Boljuna; primjerak novca Stjepana II Kotromanića i Stjepana Tomaševića). U zadnjem dijelu knjige (od strane 78—191) dat je kvalitetni izbor od 100 crno-bijelih fotografija prirodnih ljepota Bosne i Hercegovine, njenih naselja, šuma i livada, žitnih polja i oranica, zimskih i ljetnih sportova, umjetničkih djela, scena s omladinske pruge, političkih i radnih smotri, prikaza lica trudbenika i građana zemlje, i sl. Posebno mjesto dato je spomenicima kulture koji su brojčano i po vrstama veoma dobro zastupljeni (musafirhana i tekija na Vrelu Bune; Vranduk; stara gradska naselja: Sarajevo, Travnik, Trebinje, Mostar, Jajce, Počitelj na Neretvi; begovska kuća u Maglaju; turbeta u Travniku; Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i Stari most u Mostaru; Begova-džamija i Sahat-kula u Sarajevu; Sahat-kula, stare džamije i muslimanski grobovi u Livnu; stećci iz Premilova polja, sa Treskavice, iz Kneš-polja, Konjica i Radimlje; ikona — rad Teodora Vukovića, 16. st; novac bana Tvrtka; grb Hrvoja Vukčića; pečat Stjepana Ostoje; Titova pećina u Drvaru, i dr.). Autori fotografija su: Tošo Dabac, Slobodan Krstanović, Ranko Rosić, Gojko Sikimić i Drago Resner.

U pokušaju da izreknemo realnu ocjenu vrijednosti publikacije složićemo se u mišljenju da ona nije u potpunosti ispunila naša očekivanja. Ovlaš nabačeni tekstovi na pojedine teme nisu mogli da pruže uvjerljivo tumačenje tretiranih problema, koji za neobaviještenog čitaoca ostaju i dalje umnogome neobjašnjeni. Onako kako je sročena, knjiga nije ni kataloški pregled niti temeljan informativni priručnik, koji bi mogao efikasno poslužiti praktičnoj namjeni. Ona je jednostavno nedorečena misao o temi koju je trebala da objasni.

Pa ipak, unatoč toga, ilustrovana monografija »Socijalistička republika Bosna i Hercegovina« predstavlja koristan prilog u našoj publicističkoj praksi jer u određenom opsegu popunjava osjetnu prazninu na ovom području koje je za mnoge još uvijek terra incognita.

S. TIHIĆ

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I PERZIJSKIH RUKOPISA GAZI HESREV-BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU

Sv. I, Sarajevo, 1963, Izdanje Starješinstva Islamske vjerske zajednce za SR Bosnu i Hercegovinu. Strana XXXIII + 607 + 20 arapskog teksta, sa XV tabela faksimila. Autor: Kasim Dobrača.

Medu jugoslavenskim zbirkama islamskih rukopisa jednu od najstarijih, bolje očuvanih i po vrijednosti fonda najbogatijih predstavlja kolekcija Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Osnovao ju je 1537. g. bosanski namjesnik Gazi Husrev-beg. Premda je prvobitno bila namijenjena nastavnicima i učenicima medrese, biblioteka je od svog osnutka pristupačna i široj javnosti. Kasnije su u nju prenesene mnoge vakufske, javne i privatne knjižnice: Kantamirijina; biblioteka Misrijine (Atmejdan) i Djumišića medrese; Šehdijina biblioteka iz Sarajeva; zatim hadži Halil-efendijina biblioteka iz Gračanice; biblioteke medresa Osman-kapetana i Murat-kapetana Gradaščevića iz Gračanice; biblioteka Elči Ibrahimpašine (Fejzije) medrese iz Travnika i iz Foče: Hasan Nazirova; Memi Šah-begova i Osman-efendijina biblioteka. 1950. g. prenesena je ovamo i biblioteka Karađoz-begove medrese iz Mostara kao i više privatnih knjižnica iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne i Hercegovine.

Danas Gazi Husrev-begova biblioteka ima 6.456 rukopisnih kodeksa, koji sadrže oko 9.000 djela iz raznih oblasti nauke. Pored toga tu se nalaze i 84 kodeksa-sidžila sarajevskog kadiluka iz XVI, XVIII—XIX vijeka, 400 vakufnama (zakladnica), 3.500 dokumenata istorijskog karaktera, Kadićev Zbornik u 28 svezaka i nekoliko kronika između kojih je najznačajnija sarajevska Kronika Mula Mustafe Bašeskije iz druge polovine XVIII vijeka.

Značaj kolekcije rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke leži i u tome što se u njoj nalazi velik broj starih, izuzetno značajnih djela, unikata, dosada nauci nepoznatih djela i iluminiranih rukopisa.

Posebna važnost ove zbirke ogleda se i u činjenici što ona sadrži bogat materijal za proučavanje djela koja su pisali domaći autori na orijentalnim jezicima kao i na našem jeziku.

Ovaj dragocjeni materijal ostao je do danas nepoznat našoj i svjetskoj naučnoj javnosti. Da se bar donekle ova praznina popuni, Gazi Husrev-begova biblioteka je pristupila izradi kataloga rukopisa.

U prvoj svesci obrađeno je 795 rukopisa kodeksa iz slijedećih pet disciplina:

I. Enciklopedija (Dairat al-ma arif).

II. Kuran i nauke o Kuranu. Tu su prije svega obrađeni mushafi i dijelovi mushafa (džuzovi). Kod rukopisnih djela u cijelom islamskom svijetu mushafima se skoro redovno poklanjala najveća pažnja. Za njih su traženi najbolji kaligrafi i oni su bili ukrašavani bogato. Tako između 49 rukopisnih mushafa, koliko ih je obrađeno u ovom katalogu, osobito uspješnim možemo smatrati primjerke: 9, 10, 13, 16, 22, 25, 46 i 47.

Između ostalih ovdje su zastupljeni sarajevski kaligrafi Husejin, sin Alije, učenik H. Muhameda (od kojeg nalazimo jedan primjerak mushafa iz 1738) i kaligraf Šehović, imam Careve džamije u Sarajevu, koji je prepisao mushaf više od 60 puta. Primjerak u Gazi Husrev-begovoj biblioteci je njegov 32-gi prepis mushafa. Rađen je 1790. godine. Osim spomenutih ima još nekoliko kaligrafa iz drugih naših mjesta.

Među džuzovima sa umjetničkog stanovišta ističu se džuzovi Mehmed-paše Sokolovića, koji ih je zavještao za džamiju u Sokolovićima kod Višegrada.

Registarski brojevi 91—156 obrađuju prevode i djela o tehnici čitanja Kurana, dok su od broja 157—381 obrađeni njegovi komentari.

III. Tradicija. Od katološkog broja 382—601 prikazana su djela s područja islamske tradicije (hadisa) sabrana u ovoj biblioteci.

U IV dijelu od kat. broja 602—749 su djela iz islamske dogmatike; u V-om su razne zbirke dova (dua ve ezkar).

U svim spomenutim disciplinama nalaze se i djela koja su nastala u našim krajevima, odnosno koja su pisana od domaćih autora.

Prof. Dobrača je u uvodu spomenuo da je sav rukopisni materijal podijeljen na 14 grupa.

Da je autor posvetio veliku pažnju obradi rukopisa i svoj posao obavio savjesno vidi se i po tome što je na osnovu podataka i proučavanja rukopisnog fonda biblioteke ispravio mnoge greške u dosadašnjim izvorima i katalozima. Kod obrade materijala autor se nije svugdje striktno pridržavao utvrđenog redoslijeda potrebnih podataka o svakom djelu, što je trebalo činiti da bi se olakšalo snalaženje u ovako obimnom materijalu. Oprema knjige zadovoljava, ali je jedino papir trebalo da bude boljeg kvaliteta.

Na kraju kataloga su registri djela i autora.

Gazi Husrev-begova biblioteka stoji u cjelini pod zaštitom države.

M. Mujezinović

»MINIJATURA U JUGOSLAVIJI«

Izložba — Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb (26. IV — 15. VI 1964)

Srećna ideja koju je potakla prof. Zdenka Munk, direktor Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, o organizaciji reprezentativne izložbe na temu »MINIJATURA U JUGOSLAVIJI« prihvaćena je sa razumijevanjem od nadležnih društvenih faktora, pa je tako njihovom materijalnom (Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti Saveznog izvršnog vijeća i Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti Sekretarijata za kulturu SRH) i moralnom pomoću došlo do realizacije izložbe koja pred oči kulturne javnosti, po prvi put, iznosi jednu, koliko je to u ovom času bilo moguće ostvariti, realnu sliku našeg nasljeđa u oblasti minijaturnog slikarstva. I mada izložba nije, zbog usvojenog principa o izboru materijala samo na bazi likovnog kvaliteta, a i zbog relativno ograničenog prostora (od cca 400 m^2), išla na davanje iscrpne predstave našeg fonda minijatura, ona je, ipak, uspjela da naznači istinsku sliku njenog razvoja u našoj sredini i tako stvorila mogućnost za adekvatno joj proučavanje i afirmaciju u okvirima nacionalne i opšte istorije umjetnosti.

Izložba je plod dugih priprema (od druge polovine 1959. g.) u kojima su učestvovali stručnjaci iz svih republika. Zbog kompleksnosti materije i njene naučne neistraženosti, rad se odvijao u nekoliko stručnih tijela (Radni odbor izložbe s drugaricom Z. Munk na čelu; Odbor savjetnika koji su sačinjavali stručnjaci iz cijele SFRJ; Redakcioni odbor za katalog, i potkomisije za pojedine grupe spomenika). Prvobitno je bilo predlagano da se izložba otvori u okviru Vizantološkog kongresa (u septembru 1961. g.) i da se u ovoj prilici izlože i oni iluminirani kodeksi koji su ponikli na jugoslavenskom nacionalnom području a koji se danas nalaze u inostranim bibliotekama i muzejima (kao, na primjer, nadaleko poznati: Hrvojev misal, sada u Carigradu; Zbornik Hvala Krstjanina u Bolonji; Splitski misal u Museo Corer u Rimu; Vatikanski brevijar; Misal kneza Novaka u Beču; Berlinski misal; Oksfordski misal I i II; Brevijar Vida Omišljanina; Asemanov evanđelijar; Misal Metropo-

litane; Sinajski eukologij; Beramski misal, i dr.). Kasnije se, međutim, od obje ove zamisli odustalo. U prvom slučaju razlozi su bili čisto tehničke naravi. Naime, mnogi od kodeksa koji su došli u obzir za izlaganje bili su u tako teškom stanju očuvanosti da im je nužno bila potrebna hitna pomoć konzervatora. U tom smislu dragocjenu pomoć pružio je Historijski institut JAZU iz Zagreba. Drugi elemenat smetnje bilo je nepovjerenje imaoca spomenika osobito onih iz Dalmacije, što se objašnjava njihovim rđavim iskustvom u sličnim prilikama kada su neke ustanove ispoljavale želju za prisvojenjem posuđenih materijala ili su ih neuredno i aljkavo vraćale. U drugom, razlog je činjenica da inostrane biblioteke i muzeji, vlasnici naših rukopisa nisu bili raspoloženi (izuzev eventualno onih iz SSSR-a) za posudbu njihovih dragocijenosti bez najvećih materijalnih obeštećenja. Uslijed činjenice da se upravo najljepši (i veoma brojni) glagoljski i ćirilski rukopisi nalaze u inostranstvu, predlagano je da taj materijal bude prezentiran putem visokokvalitetnih kolor-reprodukcija. Čak se pritom mislilo i na izlaganje čitavih fototipskih izdanja (Hrvojev misal, Asemanov evangjelijar, Sinajski eukologij). Kasnije se, međutim, i od toga odustalo, pa je izložen samo materijal koji se nalazi u našoj zemlji. Uostalom, takav koncept je i najbolje odgovarao nazivu izložbe — »Minijatura u Jugoslaviji«.

Izložba se dijeli u tri osnovne grupacije: a) na iluminirane rukopise (VII/VIII — 18 st.), b) iluminirane dokumente (14 — 17 st.) i c) slobodnu minijaturu (17 — pol. 19 st.). Unutar prve grupe rukopisi su svrstani u jezične podgrupe: latinski, glagoljski, ćirilski, grčki, orijentalni i hebrejski rukopisi. Princip izlaganja: hronološki. Uprkos naslovu, izlagači nisu, ipak, išli linijom ekspozicije samo figuralne minijature, već su, što je logično i jedino prihvatljivo, izlagali i ornamentalnu, nefigurativnu iluminaciju, toliko karakterističnu za slavensku (ćirilska, glagoljska) i grčku knjigu, koje ih jednako primjenjuju, dok je kod orijentalnih, posebno islamskih rukopisa nefigurativni karakter iluminacije još jače istaknut. Nema također ni oštre granice u pokušaju razdvajanja inicijala, minijature i ilustracije, dakle, iluminacije u širem smislu te riječi. Ali, zato, s druge strane, postoji jasna granica prema štampanoj knjizi sa slikama, iluminacijom i minijaturama izvedenim grafičkim tehnikama, koje nisu našle mjesta na ovoj izložbi.

Tako je realizovana ova po konceptu jasna, po namjeni veoma korisna kulturna minifestacija, koja je uvjerljivo dokazala da se na jugoslovenskom nacionalnom području nalaze velika likovno-umjetnička, u kreativnom smislu vanredno zanimljiva bogatstva. Time je stvoren temeljan preduvjet za iniciranje novih istraživanja u ovoj oblasti koja je dosada, sasvim nepravedno, bila zapostavljena i naučno neiskorištena.

Izložba, aranžirana po savremenim muzeološkim principima, smještena je u prostorijama novog, III kata Muzeja za umjetnost i obrt. Eksponati su postavljeni u specijalno pripremljene vitrine i na način da su, kod svakog od njih vidljive po dvije ili samo jedna stranica. Da se razbije monotonija, tu i tamo, ubačen je po jedan predmet primijenjene umjetnosti karakterističan za kulturno-istorijsku epohu u kojoj su nastajale skupine izloženih rukopisa. U nekoliko slučajeva eksponirani su i primjerci visokokvalitetnih uveza. Rasvjeta je korektno provedena, a eksponati plasirani u formi koja omogućava maksimum preglednosti i čitljivosti.

Izložbu prati veoma živa aktivnost koja se odvija u predavaoni MUO (predavanja stručnjaka, projekcije dijapozitiva, filmske projekcije, i dr.). Predlagano je, uz to, da se na magnetofon snimaju i kraći prigodni tekstovi koji bi bili reprodukovani publici u vrijeme obilaska izložbe, ili bi pak služili kao komentar projekcijama dijapozitiva. Čak se mislilo i na organizaciju jednog stručnog simpozijuma i koncertnu priredbu starih korala.

Da trajno obilježe ovu jedinstvenu i neponovljivu kulturnu manifestaciju, organizatori su uspjeli da štampaju jedan zaista reprezentativni, visokokvalitetan katalog, koji u sažetoj i preglednoj formi prikazuje izložbu na način da može služiti kao kulturni dokumenat prvog reda a i kao baza za daljnja proučavanja ovog dijela nacionalne kulturne baštine.

Kao prototip našem katalogu poslužio je katalog izložbe italijanske minijature »Mostra storica nazionale della miniatura«. Kataloški je obrađeno 158 izloženih eksponata, u prosjeku sa po 15 redaka teksta. Tu je dat tačan naziv rukopisa, naznačena datacija, ime pisara i iluminatora, materijal od kojega je sačinjen, dimenzije, pismo, uvez, sadašnje tehničko stanje rukopisa, i kratak opis iluminacije. Slijedi zatim vanredno solidno pripremljena bibliografija članaka i studija izašlih na temu jugoslovenskog minijaturnog slikarstva. Priredila ju je dr Miroslava Despot, naučni saradnik Instituta za istoriju radničkog pokreta SRH u Zagrebu. Bibliografija sadrži 581 jedinicu i razdijeljena je posebno za latinske (164), posebno za ćirilske (185), glagoljske (65), orijentalne i hebrejske (34), i grčke rukopise (4). Tu su i bibliografski podaci o minijatoru Juliju Kloviću (56), novovjeka minijatura (48) i dodatak bibliografiji (23). Zatim slijedi popis svih dosada otkrivenih imena skriptora, iluminatora i minijaturista; popis izloženih djela prema mjestu čuvanja i prijevodi svih 14 uvodnih tekstova — na francuskom jeziku. Katalog je ukrašen sa 28 tabla u boji i 158 crno-bijelih fotoreprodukcija najtipičnijih minijatura i ukrasa. S tehničke strane ovoj knjizi nema prigovora i ona predstavlja jedan od vrhunskih dometa koji je do danas ostvarila jugoslovenska štamparska tehnika.

Svirač sa portativom, minijatura, XIV st. »Biblia Veteris Testamenti«, Zagreb, Metropolitana

Uvod u katalog napisala je prof. Zdenka Munk, direktor Muzeja za umjetnost i obrt. Uvodne tekstove za pojedine skupine rukopisa napisali su: prof. dr Milan Prelog na temu »Latinski rukopisi u Dalmaciji«; prof. dr Dragutin Kniewald »Latinski rukopisi u Zagrebu«; akademik, prof. dr France Stele »Latinski rukopisi u Sloveniji«; Branko Fučić »Glagoljski rukopisi«; Mara Harisijadis »Hrvojev misal«; dr Vladimir Mošin »Ćirilski rukopisi« i »Grčki rukopisi«; Zagorka Jane »Orijentalni rukopisi«; dr Hajrudin Ćurić »Hebrejski rukopisi«; Bartol Zmajić »Grbovnice« i dr Anka Simić-Bulat »Diplome, dukale, matrikule, statuti« i »Slobodna minijatura«.

Njihova objašnjenja istaći ćemo u najsumarnijem obliku.

* * *

Najstariji sačuvani iluminirani rukopis je splitski evanđelistar (VII/VIII st.) ispisan posebnom varijantom poluuncijalnog pisma, i vjerovatno je domaćeg porijekla (Sada u Riznici katedrale u Splitu). Iza njega najstariji sačuvani rukopisi na našem području su iz 11 st. (kao što su: šibenski Liber sequentiarum et sacramentarium, pisan karolinškom minuskulom, spisi pape Grgura, i dr.). U cjelini uzev, *razvoj iluminacije na području Dalmacije* slijedi liniju djelatnosti kakva se odvijala u velikim centrima ove umjetnosti kao što su bili Bologna, Ferrara, Monte Casino i Venezia. No, i unutar ovog osnovnog razvoja u Dalmaciji se javljaju i izvjesne specifičnosti, kao što je, na primjer, znatno izražen uticaj Vizantije u ikonografskom tretmanu nekih tema, u minijaturama 11. i 12. st.

Na minijaturnu umjetnost starog Zagreba do 1526. g. najviše je uticala Ugarska, pa Italija, osobito Bologna i Padua, u kojima su mjestima studirali zagrebački kanonici. Iz Francuske (Avignon) donijeto je u Zagreb više bogato iluminiranih rukopisa. Izravan uticaj iz Austrije, Njemačke i Češke nije postojao sve do polovine 14. st. Iza mohačke bitke sve više prevladava kulturni uticaj Beča, a to je već doba kada su zagrebačke obredne knjige štampane.

I u Sloveniji, najveći dio latinskih rukopisa je strane provenijencije. Jedini izraziti i po sačuvanim rukopisima dokumentirani domaći skriptorij postojao je od sredine XII st. u Cistercitskom samostanu u Stični. Na inicijale su uticali uzorci iz skriptorija Cistercitskog samostana u Reunu kod Graca, matičnog samostana Stične.

Glagoljica kao specifično slovensko pismo živjela je skoro čitav milenij (od 9—19. st.) i predstavlja jedinstven kulturnoistorijski fenomen u evropskom prostoru. Najstariji sačuvani glagoljski spomenici datiraju između X i XII st. i potječu iz sva tri glavna glagoljska geografska žarišta: moravsko-panonskog, bugarsko-makedonskog i hrvatskog. Najdosljedniju skriptorsku kulturu glagoljica je dosegla na tlu gdje se je njome najviše i najduže pisalo — u Hrvatskoj. Direktni podaci o piscima i mjestima lokaliziraju skriptorsku djelatnost oko glagoljaških kaptola (Senj, Modruš), glagoljaških samostana benediktinaca, trećoredaca i pavlina, u ruralnim kaptolima (Vrbnik, Vinodol, Grobnik) a pisare i u manjim mjestima Istre. Ono što u odlučnoj mjeri odvaja glagoljsku iluminaciju od iluminacije latinske i grčke knjige, pa i slavenske, ćirilske, jeste osamljenost glagoljice koja nema izravne sličnosti sa znakovima ijednog drugog pisma.

Osnovni motivi kojima se služi hrvatska glagoljska iluminacija su biljni motivi i preplet. Sam izbor motiva upućuje na dominantnu ulogu zapadne, latinske knjige koja stoji pred okom hrvatskog glagoljskog iluminatora. Figuralna minijatura razvila se u Hrvatskoj od druge polovine 14 st., a njeni ikonografski i stilski izvori potekli su isključivo iz zapad-

Inicijal »V«, Origines super exodum« XII st. Split, Riznica katedrale.

nog kruga. Isprva, međutim, glagoljska knjiga nema minijature. Kasnije, ona se javlja kao rad pisara, da bi je na kraju slikao minijaturist slikar. On je domaći majstor iz razvijene gradske sredine, katkad je došljak, putujući umjetnik; konačno je to i sam glagoljaš, potstican intenzivnijom produkcijom glagoljskih kodeksa.

Posebno mjesto medu glagoljskim rukoposima zauzima misal radjen oko 1407. g., po nalogu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bosanskog bana i splitskog herzoga. Ovaj rukopis, namijenjen katoličkom bogoslužju, pisao je neki pop Butko, ali on nije radio i iluminaciju, već je samo davao upute za njenu izradbu.

Po broju i ravnovrsnosti ikonografskih tema, po njihovom stilu i inicijalima, ovaj se misal dosta razlikuje od dosada poznatih glagoljskih rukopisa. Njegovu iluminaciju sačinjavaju 94 minijature i oko 300 inicijala. Minijature su rađene gvašem na plavoj osnovi i uokvirene su zlatnom vrpcom. Na osnovu stilske podudarnosti i istovjetnosti kompozicionih šema s minijaturama prvog majstora Hvalova Zbornika (sada u Bologni) koji je, 1404., ispisan i iluminiran također po nalogu Hrvoja Vukčića, V. Đurić je dokazao da su i minijature Hrvojeva misala djelo domaćeg majstora. Sada se čuva u trezoru carigradskog Saraja.

Iluminacija slavenske knjige, glagoljske i ćirilske, u svojim počecima formirala se potkraj 9. i na početku 10. st. u bugarskom carskom skriptoriju u Preslavu i u makedonskom književnom centru na Ohridu, i ona je imala jaku vizantijsku stilsku osnovu. Tako je vizantijska minijatorska tradicija ostavila traga i u nekoliko najstarijih srpskih rukopisa, kao, na primjer, na zastavici, na prvom listu Miroslavljeva evanđelja. Na izložbi je prikazan stari vizantijski geometrijsko-biljni stil jednim od najstarijih

Prikaz galije, minijatura »Psaltir s posledovanjem« iz Lesnove XVI st. Beograd, Univerz. bibl. »Svetozar Marković«.

staroslovenskih rukopisa, tzv. suprasaljskim rukopisom čije nekolorirane zastavice imaju upadljivu analogiju i ornamentiku hagiografskog rukopisa iz 11. st. U 80-tim godinama XII st, na zetsko-humskom terenu izbija moćna struja zapadnog minijaturnog stila. Tako je u čuvenom evanđelju Nemanjina brata, humskog kneza Miroslava, djelu dijaka Grigorija i njegova saradnika, pisara Varsameleona, osnovni tip iluminacije romanski. Čitav dekor knjige rađen je po uzorima iz Južne Italije, osobito Apulije, s kojom je Dukljanska kraljevina stajala u političkim, ekonomskim i kulturnim vezama. Zapadna minijatorska tradicija na području ćirilice nastavila je tradiciju Miroslavljeva evanđelja u srednjovjekovnoj Bosni. Novi elementi koji, zatim, čine karakterističnu crtu bosanske rukopisne iluminacije, jesu velike pravokutne zastavice s dosta grubim prepletom ili pletenim gajtanom u sredini i velikim inicijalom na početku teksta, gdje se ističu, kompozicije fantastičnih životinja, posebno krilatog zmaja. Vrlo karakteristični postaju simboli evanđelista koji dolaze na mjesto uobičajenih portretnih minijatura, ali i pored njih, kao inicijali na početku evanđelja.

Paralelno sa zapadnom umjetničkom strujom, koja se uz određenu stilsku evoluciju držala na humsko-bosanskom terenu u tipu zapadne romanike od XII do XV st., na ostalom je ćirilskom području u XIII st. vladala posebna struja »zvjerinjeg« ornamenta, za koju se utvrdio termin »teratološki« ili »čudovišni« ornament, a u kome se značenje inicijala može razabrati tek po smislu čitave riječi. Ovaj stil je bio raširen po svim slavenskim zemljama pa i u Vizantiji. U posljednjoj trećini 13. st. on ustupa mjesto obnovljenom geometrijsko-biljnom stilu u strožijem obliku.

U drugoj trećini 14. st. razvija se u Srbiji i Bugarskoj pravac raskošne iluminacije carskog razdoblja. Pergamena je sada već zamijenjena papirom koji dopušta primjenu akvarela s bogatijom paletom i većim mogućnostima modeliranja. Ipak je najveći skok učinjen na polju figuralne minijature koja u likovima evanđelista postizava savršenstvo živopisne forme i kolorita te psihološke izražajnosti (Kumaničko evanđelje, Siloanovo evanđelje iz Stare srpske crkve u Sarajevu, i druga). U posljednjoj trećini 14. st. javlja se u srpskim rukopisima struja zapadne

Detalj scene iz legende o Jusufu i Zulcjki, minijatura XVI st., Zagreb Drž. arhiv SR Hrvatske.

Gozba, detalj incijala »Liber Moralium«, pape Grgura. Ljubljana, Škofijski arhiv.

predrenesanse s realistički tretiranim floralnim i zoomorfnim motivima.

Majstorska tradicija carskog doba nastavlja svoj razvoj u spomenicima iz doba despota Stevana i Gjorgja, gdje je posebno zanimljiva minijatura skupine likova na Rudarskom zakoniku despota Stevana. Minijatorske tradicije »moravske škole«, nakon pada Srbije, nastavljaju svoj život u fruškogorskim manastirima, gdje u toku 15. i 16. st. nastaju brojni raskošni rukopisi kao što je Bešenevsko evanđelje, u dragocjenim srebrenim okovima. Drugo se žarište minijatorske umjetnosti u sredini 15. st. razvija na području Kosova, Kumanova i Skoplja, gdje je tada djelovao resavski učenik, kaligraf i iluminator Vladislav Gramatik iz Novog Brda. U doba turskih osvajanja, u drugoj polovini 15. i u 16. st. javlja se više zasebnih kulturnih područja sa svojim skriptorskim i minijatorskim pravcima. U to doba, na srpskom terenu postojali su jaki književni centri u Peći i Dečanima odakle potiču mnogi iluminirani rukopisi, kada su već evidentni uticaji islamskih umjetničkih shvatanja. Vrhunac islamskih uticaja u srpskoj rukopisnoj ornamentici dosegnut je u Karanskom evanđelju popa Vuka (iz 1608. g.) u kome su likovi evanđelista potpuno uokvireni u tradicionalnu islamsku »rumi-ornamentiku«.

Malobrojni su primjerci grčke minijature u SFRJ, i gotovo su svi iz Ohrida. Njihovo prikazivanje u ovoj prilici bilo je potrebno u vezi s izloženim spomenicima slavenske knjiške ornamentike, gdje susrećemo primjere upadljivih analogija kako na području kompozicije ornamentalnih motiva tako i u kombinatorici boja i općem koloritu knjiškog ornamenta Četiri izložena rukopisa prikazuju tip knjiške iluminacije iz perioda Makedonske dinastije: raskošnu polihromnu ornamentiku s bogatom upotrebom zlata.

Period razvoja orijentalne, ili, konkretnije, islamske minijature traje od 13. do 17. st. Najstariji rukopisi su donošeni na naše tlo još u 14. st., putem trgovine. Od 15. st. oni su mnogo češća pojava i postaju omiljeli rekvizit najuglednijih muslimanskih plemićkih obitelji. Mnogi od tih rukopisa ukrašeni su arabeskama, vegetabilnom ornamentikom i vanredno svježim i u koloritu zanimljivim minijaturama, pa predstavljaju značajan faktor u jugoslovenskom likovnom nasljeđu.

Glavnina očuvanih rukopisa nalazi se u nekoliko državnih i konfesionalnih zbirki, mada postoje još brojni, često veoma vrijedni primjerci i po privatnim posjedima. Dijelimo ih u dvije skupine: rukopise importirane iz islamskih zemalja i one koji su nastali na našem području kao produkt jedne veoma aktivne provincijske škole prepisivača i iluminatora. Sa stanovišta likovnog kvaliteta prvi su daleko vredniji, ponikli na izvoru ove umjetnosti (U Perziji, Bu--ari, Carigradu) u periodu njenog najvećeg cvata (Astrološki spis iz Orijentalnog instituta u Sarajevu; Bidpajeve indijske basne, iz 1519. g., u Državnom arhivu, Zagreb; Zbirka hadisa, iz 1542. g., u Muzeju primijenjene umjetnosti u Beogradu; osobito vrijedna Firdusi, Šahnama iz 1573., u Državnom arhivu u Zagrebu; Timurnama iz 17 st., u Orijentalnoj zbirci Arhiva JAZU, Zagreb; Džuzovi kur'ana iz Gazi-Husrefbegove džamije u Sarajevu, 16. st., i dr.). Rukopisi nastali u našem području zaostaju za onim prve skupine, a glavni im je ukras ornamenta.lna dekoracija. Najčešće su dekorisani stiliziranom floralnom ornamentikom, poznatom kao »stil rumi«. U 18. i 19. st. ta se dekoracija pretvara u grubo crtanu naturalističku lozicu sa cvjetovima ruže.

Posebnu vrstu ukrasa čine zaglavlja na dokumentima pravnog karaktera (darovnice, hatišerifi, fermani, berati). Ukras je na početku teksta. Postoje dvije vrste: cvjetni ornamenti na zlatnoj ili bijeloj podlozi, ukomponirani na način čempresa i povezani s monogramom autora dokumenta; i vrlo složeni monogrami bez ukrasa, izvedeni crvenim mastilom ili zlatom, s izrazito umjetničkim tendencijama, komponirani kao fantastični, likovno efektni crteži.

Hebrejski rukopisi su danas veoma rijetki u SFRJ. U toku posljednjeg rata mnogi od njih su nestali ili uništeni. Najvredniji primjerak, je nadaleko poznata sarajevska Hagada, djelo španjolske iluminatorske djelatnosti. Njene minijature su nastale pod utjecajem talijanskog i francuskog minijaturnog slikarstva 14. st. U biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu nalaze se i tri stare megile. Dvije su iluminirane i sadrže biblijsku priču o kraljici Esteri i perzijskom kralju Ahasveru. Prva potječe iz 16. ili 17. st.

Trebnik (XVIII st.), inicijal-detalj, stara srpska pravoslavna crkva, Sarajevo.

Iluminirani dokumenti:

1. Grbovnice

Heraldička minijatura čini zasebnu likovnu skupinu koja se osobito primjenjuje na poveljama od pergamene na kojima je ispisan tekst podjele novog grba jednoj plemićkoj obitelji ili obnova, odnosno proširenje već postojećeg obiteljskog grba. Na teritoriju obalnog pojasa sačuvao se znatan broj povelja, listina, gradskih statuta, dukala, doktorskih diploma, obiteljskih privilegija, kapitulara, dekreta i matrikula raznih bratovština, i drugih pisanih dokumenata. Osim neospornog kulturnoistorijskog značaja, oni imaju i čisto likovnu vrijednost (iz vremena venecijanske uprave sačuvao se znatan broj povelja, tzv. dukala. Rječe su sačuvani kapitulari, tj. dekreti kojima dužd imenuje ličnosti iz visoke hijerarhije činovničkog aparata).

Slobodna ili portretna minijatura nosi svoje ime po minijatorima srednjovjekovnih kodeksa. Na njima su već zarana, pored biljnog ornamenta i fantastičnih životinjskih prikaza, bili oslikani likovi vladara, donatora, naručitelja, a veoma često i samih autora. Time je lik čovjeka u sitnom formatu našao svoje mjesto u rukopisnoj knjizi. Na početku 16. st. izdvojio se lik čovjeka iz okvira knjige i osamostalio. Tako je ostvarena nova grana slikarske umjetnosti — portretna minijatura koja se javlja uporedo s pojavom štafelajnog slikarstva. Portretne minijature su nastale na dvorovima vladara i feudalaca, u kulturnim središtima Evrope. Kao likovni izraz stanovita vremena, portretna minijatura je prestala djelovati u drugoj polovini 19. st.

Na kraju našeg razmatranja, treba odati visoko priznanje organizatorima izložbe na ovako uspjelom zahvatu koji nije bio nimalo lak ni neodgovoran. Da to bolje shvatimo spomenimo činjenicu da su većinu eksponata donijeli lično vlasnici, čak i iz onih najudaljenijih krajeva zemlje; da su svi eksponati izložbe osigurani kod Zavoda za socijalno osiguranje, a mnoge derutne stvari za kratko vrijeme osposobljene za izlaganje. Taj čitav tehnički i organizacioni posao proveli su službenici Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.

Građena sa puno ozbiljnosti i entuzijazma, ova divna, po svom konceptu i sadržaju jedinstvena, i neponovljiva kulturna manifestacija u našoj sredini — čija je atraktivna strana naglašena činjenicom da veliko mnoštvo eksponata, od kojih mnogi brižno čuvani po tajnim crkvenim trezorima i sefovima riznica, nisu nikada ugledali svjetlo dana — pružila je višestruke koristi nauci i pomogla kulturnom prestižu naše zemlje u civilizovanom svijetu. Jer, sasvim j,e jasno da likovno bogatstvo izloženo u ovoj prilici znači nesumnjivo visoku afirmaciju u stvaralačkom potencijalu naših naroda, uz to reflektira stanovito novo svjetlo na domaću istoriju umjetnosti, koju više ne možemo smatrati kompletnom ako ne uključimo u razmatranje i ovu stvaralačku oblast u čitavoj njenoj ukupnosti.

S. TIHIĆ